मुद्राराक्षसम् ।

—०—

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

—✿—

गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्य्यात्मजेन
शब्दाचार्य्य-पुराणशास्त्रि-सांख्यरत्न-
व्याकरणतीर्थ-काव्यतीर्थ-
स्मृतितीर्थोपाधिना
महोपदेशक-

श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण

प्रणीतया चाणक्यचातुरी-समाख्यया
टीकया वङ्गानुवादेन च
समन्वितम् ।

—०—

१८५० शकाब्दीय सौरचैत्रे तेनैव नकीपुर-
हरिचरणचतुष्पाठीतः
प्रकाशितञ्च ।

नवीपुर सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीदुर्गापदमुखोपाध्यायेन
मुद्रितम् ।

नाम्नोल्लिखितव्यक्तीनां

पुरुषगणाः ।

सूत्रधारः ...	प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः ।
चाणक्यः	**चन्द्रगुप्तस्य गुरुर्मन्त्री च ।**
शिष्यः ...	शार्ङ्गरवनामा चाणक्यस्य शिष्यः ।
चरः	निपुणकनामा चाणक्यस्य गुप्तचरः ।
सिद्धार्थकः	कश्चित् राजपुरुषः ।
चन्दनदासः	कुसुमपुरवास्तव्यश्चैको वणिक् ।
आहितुण्डिकः	व्यालग्राहिच्छद्मवेशो विराधगुप्तनामा राक्षसस्य गुप्तचरः ।
राक्षसः	**नन्दवंशीयमन्त्री ।**
कञ्चुकी	जाजलिनामा मलयकेतोरन्तःपुरचरो वृद्धो ब्राह्मणः ।
पुरुषः	प्रियंवदकनामा राक्षसस्य द्वारपालः ।
शकटदासः	राक्षसस्य सुहृत् कायस्थो लेखकः ।
राजा	**नायकश्चन्द्रगुप्तः ।**
कञ्चुकी	वैहीनरिनामा चन्द्रगुप्तस्यान्तःपुरचरो वृद्धो ब्राह्मणः ।
करभकः	राक्षसस्य गुप्तचरः ।
दौवारिकः	राक्षसस्य अपरो द्वारपालः ।
पुरुषः	मलयकेतोः शरीररक्षकः ।
मलयकेतुः	**प्रतिनायकः पर्वतकराजकुमारः ।**
भागुरायणः	मलयकेतोः कपटाश्रितः चाणक्यचरः ।
क्षपणकः	जीवसिद्धिनामा बौद्धसन्न्यासी चाणक्यचरः ।
पुरुषः	भासुरकनामा मलयकेतोर्द्वारपालः ।
समिद्धार्थकः	चन्द्रगुप्तपक्षे राजपुरुषः ।
पुरुषः	चाणक्यचरः ।
प्रथमचण्डालः	वज्रलोमनामा घातकः ।
द्वितीयचण्डालः	वेणुवक्त्रकनामा घातकः ।
पुत्रः	चन्दनदासस्य आत्मजः ।

स्त्रीगणाः ।

नटी	सूत्रधारस्य पत्नी ।
प्रतीहारी	शोणोत्तरानाम्नी चन्द्रगुप्तद्वाररक्षिका ।
प्रतीहारी	विजयानाम्नी मलयकेतुद्वाररक्षिका ।
कुटुम्बिनी	चन्दनदासस्य स्त्री ।

अथ नाटकेतिहासः ।

आसीत् किल मगधदेशे पाटलिपुत्रनगरे खृष्टपूर्वचतुर्थ-शताब्दीप्रथमभागे नवतिशतकोटिधनस्वामी 'नन्द' इति वंश-गतोपाधिकः शूद्रजातीयो महापद्मो नाम राजा (क)। तस्य च 'रत्नावली' नामिकायां महिष्याम् अष्टौ पुत्रा बभूवुः, 'मुरा' नामिकायां परममनोहरायां नापितजातीयायां दास्याञ्च जात-श्चन्द्रगुप्तः। अतएवासौ मातृनाम्ना मौर्य्य इत्याख्यायते। तेषां मध्ये चन्द्रगुप्त एव ज्येष्ठः सुन्दराकृतिः समस्तराजलक्षणगुण-सम्पन्नतया भ्रातृणामन्येषां विद्वेषविषयश्च नीचमातृकतया घृणाविषयश्चासीत्। तेन च राज्ञा महापद्मनन्देन सगोत्रो भ्रातृपर्य्यायो विश्वकेतुर्नाम स्वराज्योत्तरपश्चिमपार्श्वप्रदेशे शासनकर्त्तृभावेन नियुक्तः स्थितः। अतएवासौ 'पर्वतेश्वरः' 'शैलेश्वरः' 'पर्वतकः' इति च प्रसिद्धिमुपलेभे। तस्य च विश्वकेतोः पुत्रो मलयकेतुस्तदानीं पाटलिपुत्रनगर एवावतस्थे।

तस्य च राज्ञो महापद्मस्य राक्षस वक्रनास-शकटारनामान-स्त्रयो महाविचक्षणा ब्राह्मणाः कुलामात्या आसन्। तेषाञ्च शकटारः प्रागेव राजविद्विष्टः कदाचित् शवदाहनप्रसङ्गेन मृतभ्रान्त्या जीवन्तमपि दाहयन् (ख) सपुत्रगणः क्रुद्धेन

(क) "नवति-शत-द्रव्य-कोटीश्वरास्ते" मुद्राराक्षसतृतीयाङ्के २७ पद्यम्। "शूद्रागर्भोद्भवो महापद्मो नन्दः परशुराम इवाखिलक्षत्रियान्तकारी भविता" इति विष्णुपुराणम्। कथासरित्सागरे तु योगानन्द इति नाम वृत्तान्तश्चान्यथा दृश्यते। महानन्द इति नामापि क्वचित्।

(ख) इदमुपाख्यानं कथासरित्सागरे लक्ष्यते। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः।

राज्ञा निर्विचारं भूगर्भकारायां निक्षिप्तः ; दत्तञ्चास्मै सपुत्र-गणाय प्रत्यहं चणक-(छोला) मात्रं खाद्यं तदनुरूपञ्च पेयं जलम्। पुत्रगणसम्मत्या तन्मात्रपानभोजनाभ्यां केवलः शकटार एव जीवितः, पुत्रास्तु मृताः। उद्धतस्वभावेनापि सञ्जातदयेन राज्ञा कदाचिदसौ शकटारः समुद्धृतः पुनः स्वपद एवावस्थापितश्च। ततो गच्छति काले सुस्थीभूतशरीरो नन्दसमूलप्रतिहिंसया निरुद्धपुत्रशोकः शकटारः पुरबहिः परिभ्रमन् कस्मिंश्चिदायतने कृष्णकायं लम्बितशिखं कुशमूले तक्रसेचनव्यग्रहस्तं कञ्चित् पुरुषमवलोक्य 'कस्त्वम्, कुत इदम् ?' इत्यपृच्छत्। स च तं प्रत्यवदत्—"तक्षशिलायां जात इहागत्याधीतशास्त्रश्चाणक्यनामा ब्राह्मणोऽहम् ; विवाहावसरे खल्वमोभिः कुशैः पादयोर्मे क्षतं विधाय कृताशौचविधानेन विवाहोऽसौ प्रतिबद्धः ; अतः समूलमिमान् कुशानुन्मूलयितुं मूले तक्रं सिञ्चामि।" शकटारस्तु तं तत एव दारुणप्रतिहिंसं मन्यमानः स्वभवनमुपनीय निभृतमस्थापयत्। अथ कदाचिदागते राज्ञः पितृश्राद्धावसरे राज्ञैव ब्राह्मणनिमन्त्रणाय दत्तभारः शकटारस्तं चाणक्यमेव निमन्त्रितवान्। चाणक्यश्च तदा गत्वा शकटारेङ्गितेन ब्राह्मणासने समुपाविशत्। राजा चागत्य महामूल्यब्राह्मणासने कदाकारम् अदृष्टपूर्वं चाणक्यमवलोक्य शिखायामाकृष्य सतिरस्कारं निष्काशितवान्। ततश्च चाणक्यः शिखामुन्मोच्य कोपस्फुरितलोचनाननः स्पष्टमवोचत् "नन्दवंशध्वंसमकृत्वा नाहमिमां शिखां बध्नामि ; यः खलु राज्यं लिप्सति, स मामनुगच्छतु" इत्यनेन व्याघ्राग्रहग्रस्तेन नन्देनोपेक्षितश्चाणक्यो नगरान्निरगच्छत्।

अथ पितृभ्रातृविद्वेषादनायासेन राज्यलाभे निराशः प्रज्ञाविक्रमशाली दर्शनमात्रेणैव लोकयोग्यताभिज्ञश्चन्द्रगुप्तो निभृतं निर्गत्य चाणक्येन सह सम्मिलितः। सञ्जातश्च तयोः कर्त्तव्यादिसम्बन्धे सुदृढः सन्धिः। चाणक्यश्च नन्दान्निहन्तुमारब्धवानभिचारक्रियाम्; चन्द्रगुप्तश्च गतवान् पर्वतकं सहायीकर्त्तुं तत्पार्वत्यदेशम्; कुमारसहचराणाञ्च भद्रभटादीनां मध्ये केचित् चन्द्रगुप्तमनुजग्मुः, केचिच्च चाणक्यं परिवव्रुः। ततः षण्मासानन्तरं दाहज्वरेण ममार नन्दवंशः; प्रेरितश्चासौ संवादश्चाणक्येन चन्द्रगुप्ताय तत्सहचरैः। चन्द्रगुप्तश्च आगामिसाफल्यात्साहितः सन् अर्द्धराज्यदानं प्रतिश्रुत्य सैन्यसामन्तसमेतं सहायीकृतपर्वतकेन सहागत्य पाटलिपुत्रमवरुरोध। तदानीं राक्षसेनैव चन्द्रगुप्तवधाय प्रेरितया विषकन्यया (ग)। सहायीभूतो चाणक्यो मारितवान् पर्वतकम्। अथ चन्द्रगुप्तः प्रविश्य पाटलिपुत्रे राजा बभूव। चाणक्योऽपि चन्द्रगुप्तसहचरेण भागुरायणेन रहसि त्रासयित्वा पर्वतकपुत्रं मलयकेतुं नगरान्निष्क्रामयामास। राक्षसश्च निभृतं नगरान्निर्गत्य मलयकेतुना सह सन्धाय तत्संगृहीतेन च महता म्लेच्छादिसैन्येन परिवृतः चन्द्रगुप्तमुच्छेत्तुमुद्यतः। अस्मिन्नवसर एव नाटकारम्भ इति।

(ग) "कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया" इति मुद्राराक्षस-द्वितीयाङ्के राक्षसोक्तिः (१, पद्यम्)। आ जन्मतो विषभक्षणेन विषमयशरीरा संसर्गमात्रेणैव तद्विषवेगसञ्चारेण तत्क्षणात्तत्पुरुषनाशिनी कन्या विषकन्येति। केचित् गूढं विषदायिनी कन्या विषकन्येत्यपरे। कौशलेन विषपूर्णा यन्त्रात्मिका कन्या विषकन्येति चान्ये।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

मुद्राराक्षसप्रणेतुः कवेर्विशाखदत्तस्य समयनिरूपणे न किञ्चिद्विस्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते ; तथापि तु तन्नातिदुष्करमिव मन्यते । तथा च—

"साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत् सपक्षे स्थितिं
व्यावृत्तञ्च विपक्षतो भवति यत्तत् साधनं सिद्धये ।
यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धञ्च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रहः ॥

एतत् पञ्चमाङ्कगतं पद्यं निर्माय कविना खलु साध्यसाधनान्वयव्याप्तिपरामर्श-पक्षता-हेत्वाभासादिकं नव्यन्यायगतं विविधं विषयं सूचयता सर्वथैवात्मनो नव्यन्यायाभिज्ञता सूचिता । नव्यन्यायप्रवर्त्तकश्च भगवान् गङ्गेशोपाध्यायः । स च स्वकीयतत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे (नव्यन्यायमूले) "इति खण्डनकारमतमपास्तम्" इति नैषधचरितकर्त्तृ-श्रीहर्षकृतं खण्डनखण्डग्रन्थं दूषयन्नात्मनः श्रीहर्षात् परवर्त्तित्वमेव सूचयति । श्रीहर्षश्च खृष्टीयद्वादशशताब्दीमध्यभाग एव प्रादुर्भूत इत्यस्माभिर्नैषधचरितमुखबन्धे बहुधा विमृश्य प्रदर्शितम् । ततः खृष्टीयद्वादशताब्द्या मध्यभागे श्रीहर्षः, शेषभागे गङ्गेशो विशाखदत्तश्चाविर्भूत इति प्रतीयते । गङ्गेशविशाखदत्तयोः समसामयिकत्वेऽपि एकदेशवासितया गङ्गेशाद्विशाखदत्तस्य नव्यन्यायज्ञानलाभः सर्वथैव सम्भवति ।

किञ्च यथा उत्तररामचरितनाटके भवभूतिना "शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्" इति शेषपद्यांशेन अभिधावृत्त्या कवेर्वाल्मीकेरिति, व्यञ्जनावृत्त्या च कवेर्भवभूतेरिति सूचितम् ; तथास्मिन् मुद्राराक्षसे विशाखदत्तेनापि

"म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्त्तेः" इति शेषपद्यांशेन अभिधावृत्त्या राजा चन्द्रगुप्त इति व्यञ्जनावृत्त्या च राजा विशाखदत्त इति सूचितम्। ततश्च चन्द्रगुप्तकाले म्लेच्छैरालेकजाण्डारादिभिराक्रमणोद्योगात्, विशाखदत्त-काले च म्लेच्छैर्महम्मदघोरीप्रभृतिभिरसकृदाक्रमणात् उद्वेज्य-माना भारतभूमिरित्यर्थ एव प्रतीयत इत्यकामेनाप्यवश्यमेवा-ङ्गीकर्त्तव्यम्। महम्मदेन च खृष्टीयद्वादशशताब्दीशेषभाग एव भारतभूमिराक्रान्तेति सर्वेषामेवैतिहासिकानां संवादः। "म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना—" इति वर्त्तमानकालनिर्देशाच्च महम्मद-घोरीतः परवर्त्तित्वमपि कवेर्नाशङ्क्यते।

अतः सिद्धं खृष्टीयद्वादशशताब्दीशेषभागे प्रदुर्भूतः कवि-र्विशाखदत्त इति। खष्टपूर्वतृतीयशताब्दीप्रथमभागे इति केचित्। अष्टमशताब्दीमध्यभागे इत्यपरे।

नव्यन्यायप्रवर्त्तको भगवान् गङ्गेशोपाध्यायो मैथिल एवासीदिति प्रायेण सर्वेषामेव मतम्। अतस्तत्सकाशाद्-गृहीतनव्यन्यायविद्यो विशाखदत्तोऽपि विदेहदेशस्यैव तदानीं राजासीदिति च प्रतीयते, राज्ञो विद्यालाभार्थमन्यदेशे गमन-स्यानावश्यकत्वावधारणात् गङ्गेशस्य च मैथिलमातुलावास एव चिरवासश्रवणादिति।

अथच संग्रहश्लोकः—

धीरोदात्तगुणो स नायक इह श्रीचन्द्रगुप्तो नृपः
दर्पान्धः प्रतिनायको मलयकेतुश्चैव धीरोद्धतः।
चाणक्यश्च स राक्षसश्च कथितौ मन्त्री सहायौ तयोः
वीरो नाम रसः, प्रसादगुणको रीतिश्च वैदर्भिका॥

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि, शशिकला, किन्नु नामैतदस्याः,
नामैवास्यास्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं, कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुः
देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥१॥

अन्वयः—[हे विश्वनाथ !] ते शिरसि स्थिता इयं धन्या का ? शशिकला ; एतत् किन्नु अस्याः नाम ? तत् एव अस्याः नाम ; एतत् ते परिचितम् अपि कस्य हेतोः विस्मृतम् ? नारीं पृच्छामि, इन्दुं न ; विजया कथयतु, यदि इन्दुः प्रमाणं न (स्यात्) ; इति देव्याः सुरसरितं निह्नोतुमिच्छोः विभोः शाठ्यं वः अव्यात् ॥१॥

महाविषपिधायिऽपि सन्नतपालिनालङ्कृतीः
तनौ दधदपि स्त्रियं सकलभोगसंवर्जितः ।
भवन्नपि च कामहा भवति यो जगत्कामदः
नमामि तमुमापतिं [illegible] ॥

अलङ्कृता [illegible] हरतां सुधासुधी ।
विधाय टीकां [illegible] राक्षसम् ॥

अथ तत्रभवता कविप्रवरेण [illegible] नाटकस्य निर्विघ्नरचनापरिसमाप्तिं कामयता [illegible] "रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेत्" इत्यालङ्कारिकवचनमनुसृत्य सूत्रधारो रङ्गविघ्ननिवारणार्थं नान्दीतया पठति ।

धन्येति । हे विश्वनाथ ! ते तव शिरसि स्थिता इयं धन्या पुण्यवती नारी, का ? इति शिवस्य जटाजूटगतां युवतिमूर्त्तिं गङ्गामुद्दिश्य सपत्नीत्वेनेर्ष्यया शिवं प्रति सरलाया दुर्गायाः प्रश्नः । त्वया विश्वनाथेनैव समादरेण शिरसि समारोपितत्वात् धन्यैवमित्याशयः । शशिकला चन्द्रस्य षोड़शभागैकभागः । इयमपदेन गङ्गाशशिकलयोरुभयोरप्युपस्थितत्वात् दुर्गां प्रतारयितुं चन्द्रकलार्थमादायैव शिवस्योत्तरमिदम् । "शिरश्छिन्देद्यदङ्गनम्" इत्यादौ कण्ठोपरिभागमात्रेऽपि शिरःपदव्यवहारात् जटास्थिताया अपि प्रश्ने ललाटस्थिताया उत्तरसङ्गतिः । एतत् शशिकलेति, किन्तु, अस्याः शिरःस्थितायाः युवत्याः, नाम किं नु ? इति दुर्गाया द्वितीयः प्रश्नः । तदेव शशिकलेत्येव. अस्याश्चन्द्रकलाया नाम । इति शिवस्य द्वितीयमुत्तरम् । एतत् अस्याः शशिकलेति नाम, ते तव, परिचितमपि चिराभ्यासादिदर्शनेनावगतमपि, कस्य हेतोः विस्मृतम् ? इति स्त्रीणां हृढत्वसम्पादनाय दुर्गां प्रत्येव शिवस्य प्रौढः पर्य्यनुयोगः । नारीं स्त्रियं पृच्छामि, किन्तु इन्दुम् इन्दुकलां न, स्त्रीविषय एव मे प्रश्नः, न पुनश्चन्द्रकलाविषय इत्यर्थः ; इति दुर्गायाः स्वप्रश्नविषयनिर्णयः । पुरुषतया शाठ्यसम्भवान्मय्येव चन्द्रेऽपि न विश्वासः, अत एव स्वसमानजातीयतया मारत्येन विश्वास्यत्वात् नारीं पृच्छामीत्युक्तमित्यर्थमादाय शिवः पुनरुत्तरयति कथयत्विति । विजया विजयानाम्नी तवैषैव सखी, कदाचित् मदुक्तेः सत्यासत्यतां ब्रवीतु ; यदि इन्दुकला, अन्यथा वा तत्सत्यासत्यताकथनेऽपि विश्वासो न स्यात् । इति अनेन प्रकारेण, देव्या दुर्गायाः सकाशात्, सुरसरितं गङ्गां निह्नोतुं मानभयेन गोपयितुमिच्छोः, विभोर्व्यापकस्य शिवस्य, शाठ्यं प्रतारणा कर्त्तृ, वो युष्मान् सामाजिकान्, अव्यात् रक्ष्यात् । सर्वशक्तिमतो भगवतः सर्वा क्रियापि तत्सम्बन्धितया तत्प्रसादात् तथैव शक्तिमतीति शाठ्यस्यापि रक्षणयोग्यतेति भावः ।

अत्र दुर्गाया गङ्गार्थकाश्लिष्टवचनस्य शिवेन शशिकलार्थे योजनात् अर्थश्लेषमूला वक्रोक्तिरलङ्कारः । न च व्याजोक्तिरिति वाच्यं गङ्गाया गोपनस्यैवाभावात् । किन्तु "वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः" इत्यपह्नुतिप्रकरणे दर्पणकारोक्तेः परोक्तिस्थले वक्रोक्तेरेव विशिष्टत्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम् । भगवद्विषया रतिर्भावः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । एषां प्रमाणानि दर्पणादावनुसन्धेयानि ।

अपि च (क)।

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
सङ्कोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्व्वलोकातिगानाम्।
दृष्टिं लक्ष्येषु नोग्रां ज्वलनकणमुचं (१) बध्नतो दाहभीतेः
इत्याधारानुरोधात्त्रिपुरविजयिनः पातु वो दुःखनृत्यम् (२) ॥२॥

परिचितं विस्मृतमित्युभयत्रापि बुद्ध्यर्थत्वात् "मतिबुद्धि—" इत्यादिना कर्म्मणि क्तः। अतएव ते इति "वर्त्तमानाधिकरणयोः भावे" इति कर्त्तरि षष्ठी। इच्छार्थस्य दक्षनिपातस्य निष्ठादितया सुरसरितमिति कर्म्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीयैव। अव्यादित्याशीर्थात्।

अत्र परश्लोके च स्रग्धरा वृत्तम्, "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणात् ॥१॥

(क) अपि च अन्यच्च नान्दीवाक्यं पठामीति शेषः; तस्या अष्टपदत्वनिर्व्वाहायेति भावः।

अन्वयः—पादस्य स्वैरपातैः आविर्भवन्तीम् अवनेः अवनतिं रक्षतः, सर्व्वलोकातिगानां दोष्णां सङ्कोचेन एव मुहुः अभिनयतः, दाहभीतेः ज्वलनकणमुचम् उग्रां दृष्टिं लक्ष्येषु न बध्नतः त्रिपुरविजयिनः आधारानुरोधात् इति दुःखनृत्यं वः पातु ॥२॥

বিশ্বনাথ! তোমার মস্তকস্থিত এই পুণ্যবতীটী কে? শশিকলা। ইহা কি ইহার নাম? ইহাই ইহার নাম। ইহা তোমার বিশেষরূপেই বিদিত ছিল, তথাপি বিস্মৃত হইতেছ কেন? । আমি নারীকে জিজ্ঞাসা করিতেছি, কিন্তু চন্দ্রকে নহে; যদি চন্দ্র তোমার বিশ্বাসের পাত্র না হন, তবে বিজয়াই বলুক; এই ভাবে পার্বতীর নিকটে গঙ্গাকে গোপন করিবার অভিলাষী শিবের শঠতা আপনাদিগকে রক্ষা করুক ॥১॥

(१) उग्रज्वलनकणमुचम्। (२) दुःखनृत्तम्।

पादस्येति। पादस्य जातावेकवचनात् चरणयोरित्यर्थः, स्वैरपातैर्मन्दमन्दविन्यासैः। एतच्च रक्षां प्रत्येव कारणमिति बोध्यम्। आविर्भवन्तीं तीव्रपादक्षेपैरुत्पद्यमानाम्, अवनेः पृथिव्याः, अवनतिम् अधोगमनम्, रक्षतो निवारयतः, स्वैरपातेषु तीव्राघाताभावादिति भावः। सर्वलोकान् भूरादिसप्तभुवनानि अतिगच्छन्ति अत्युच्चतया अतिक्रामन्तीति तेषाम्, दोष्णां बाहूनाम्, सङ्कोचेनैव वक्रीकरणेन मुद्रीकरणेनैव, मुहुर्वारं वारम्, अभिनयतो नृत्यतः; अन्यथा सप्तलोकानामेव भङ्गप्रसङ्ग इत्याशयः। तथा दाहभीतेः द्रष्टव्यपदार्थानामेव दग्धीभवनभयाद्धेतोः, ज्वलनकणागुणम् अग्निमयत्वादग्निस्फुलिङ्गवर्षिणीम्, अतएव उग्रां भीषणाम्, दृष्टिं ललाटस्थं नयनम्, लक्ष्येषु द्रष्टव्यपदार्थेषु, न बध्नतो न सन्दधतः न निक्षिपत इत्यर्थः, त्रिपुरविजयिनः सद्यःकृतत्रिपुरासुरवधस्य शिवस्य, आधाराणां पादपातादाश्रयाणाम् अवनिसर्वलोकलक्ष्याणाम् अनुरोधात् रक्षणाभिप्रायात्, इति इत्थम्, दुःखनृत्यं यथेच्छव्यवहारकरणासामर्थ्यात् कष्टेन नर्त्तनं कर्त्तृ, वो युष्मान् सभ्यान्, पातु रक्षतु। पूर्ववदेव भावः।

अत्र अवन्यादीनामवनत्यादासम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिः, उग्रत्वं प्रति ज्वलनेत्यादिपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, प्रथमे पादे छेकानुप्रासः, चतुर्थे च वृत्त्यनुप्रास इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। भावादयः पूर्ववत्।

"मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरम्" इत्यमरः ॥२॥

মহাদেব ত্রিপুরাসুরকে বধ করিয়া নৃত্য করিতেছিলেন; তখন যদি তিনি তীব্র পাদক্ষেপ করিয়া নৃত্য করেন, তবে পৃথিবী রসাতলে যায়; তাই তিনি আস্তে আস্তে পাদক্ষেপ করিয়া পৃথিবীর অধোগমন নিবারণ কবিতেছিলেন এবং সমস্তভুবনাতিবর্ত্তী বাহুগুলিকে প্রসারিত করিয়া নৃত্য করিলে, সমস্ত ভুবনই ভাঙ্গিয়া যায়; এই ভয়ে সে বাহুগুলিকে সঙ্কুচিত করিয়া অবিরত নৃত্য করিতেছিলেন আবার অগ্নিস্ফুলিঙ্গবর্ষী ভয়ঙ্কর ললাটনয়ন নিক্ষেপ করিলে দগ্ধ হইয়া

নান্দ্যন্তে সূত্রধারঃ (খ)। অলমতিপ্রসঙ্গেন। আজ্ঞাপিতোঽস্মি

(খ) নান্দ্যন্ত ইতি। নন্দয়তি আনন্দয়তি অনেন দেবাদীন্ আশিষা বা সভ্যানিতি ণ্যন্তনন্দধাতোঃ পচাদিত্বাদচি নন্দা ইতি রূপম্; ততশ্চ নন্দৈব নান্দীতি প্রজ্ঞাদিত্বাৎ স্বার্থে অণি স্ত্রিয়াঙ্ঙীপ্রত্যয়ঃ। সা চ স্তুত্যাশীরন্যতরপরা বাক্ ইত্যালঙ্কারিকসম্প্রদায়সিদ্ধা রূঢ়িঃ। তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

"আশীর্বচনসংযুক্তা স্তুতির্যস্মাৎ প্রযুজ্যতে।
দেবদ্বিজনৃপাদীনাং তস্মান্নান্দীতি সংজ্ঞিতা॥
মঙ্গল্যশঙ্খচন্দ্রাব্জ-কোক-কৈরবশংসিনী।
পদৈর্যুক্তা দ্বাদশভিরষ্টাভির্বা পদৈরুত॥"

অত্র চ সভ্যানামাশীঃ, শশিকলেত্যনেন চ চন্দ্রস্য সংশিতত্বং বোধ্যম্।

শ্লোকয়োরেকৈকঃ পাদ এব একৈকং পদম্। তেন চেয়মষ্টপদা নান্দী। তথা চোক্তং নাট্যপ্রদীপে—

"শ্লোকপাদঃ পদং কেচিৎ সুপ্তিঙন্তমথাপরে।
পরেঽবান্তরবাক্যৈকস্বরূপং পদমূচিরে॥"

তথা ত্রিপুরবিজয়িন ইত্যনেন নন্দবিজয়ী চাণক্যঃ, পাদস্যেত্যনেন তদীয়বুদ্ধিপ্রভাবঃ, সর্বলোকাতিগানাং দোষ্ণামিত্যনেন তদীয়নীতিকৌশলম্, ভয়াং দৃষ্টিমিত্যনেন চ তদীয়ো ভীষণঃ ক্রোধঃ সূচ্যতে। অতএবেয়ং পত্রাবলী নাম নান্দী। তদুক্তং নাট্যদর্পণে—

"যস্যাং বীজস্য বিন্যাসো হ্যভিধেয়স্য বস্তুনঃ।
শ্লেষেণ বা সমাসোক্ত্যা নান্দী পত্রাবলীতি সা॥"

এবম্ভূতায়া নান্দ্যা অন্তে পাঠাবসানে, সূত্রধারঃ প্রধাননটঃ, ব্রবীতীতি শেষঃ। ইত্যন্যত্রাপি ব্রবীতীত্যধ্যাহর্তব্যক্রিয়ায়াঃ কর্তরি প্রথমা বোধ্যা। সূত্রং নাটকীয়কথামূলং ধারয়তীতি সূত্রধারঃ। তথা চোক্তম্—

যাইবে, এই ভয়ে সে নয়নকে দ্রষ্টব্যবস্তুর উপরে নিক্ষেপই করিতেছিলেন না। অতএব পৃথিবীপ্রভৃতি আধার পদার্থগুলির রক্ষার ইচ্ছায় মহাদেবের এইরূপ দুঃখনৃত্য আপনাদিগকে রক্ষা করুক॥২॥

परिषदा, यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति (ग)। यत् सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति। कुतः—(घ)

"नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते॥"

(ग) अलमिति। अतिप्रसङ्गेन एतदधिकाया द्वादशपदाया नान्द्याः प्रयोगेण, अलं तादृशनान्दीप्रयोगो व्यर्थ इत्यर्थः; द्वादशाष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव कर्त्तव्याया आशिषो निर्वाहादिति भावः। परिषदा विद्वत्सभया। तथा च मनुः—

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"

सामन्तो भूम्यधीश्वरो यो वटेश्वरदत्तो नाम तस्य पौत्रस्य। "सामन्तः स्यादधीश्वरः" इत्यमरः। महाराजपदभाक् महाराजोपाधिधारी यः पृथुर्नाम तस्य सूनुः पुत्रस्तस्य। क्रियत इति कृतिस्तत्कृतमित्यर्थः। मुद्रया गृहीतो राक्षसो नामामात्यो यत्र तन्मुद्राराक्षसम्। मध्यपदलोपी समासः। राक्षसग्रहणस्यैवात्र प्रधानविषयत्वात् तदेव नाम; "नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्" इत्यालङ्कारिकोक्तेर्युक्तत्वात्। नाटयितव्यम् अभिनेतव्यम्। इति आज्ञापितोऽस्मीत्यन्वयः।
"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्" इत्यादि नाटकलक्षणमुन्नेयम्।

(घ) यत् सत्यमिति। यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययं भृशार्थे। काव्यस्य विशेषं भेदं तारतम्यं वेत्तीति तस्याम्। अतएव समीचीना समालोचनैव भविष्यतीति भावः। प्रयुञ्जानस्य अभिनयतः। प्रादुर्भवति उत्पद्यते। तत्र कारणमाह कुत इति।

[খ-গ-ঘ] [নান্দীপাঠের পর সূত্রধার বলিতে লাগিল] ইহা অপেক্ষা অধিক নান্দীপাঠ অনর্থক। সভ্যগণ আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে,

चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः ।
न शालेः स्तम्बकरिता वप्तुर्गुणमपेक्षते ॥३॥

अन्वयः—बालिशस्य अपि कृषिः सत्क्षेत्रपतिता (सती) चीयते । शालेः स्तम्बकरिता वप्तुः गुणं न अपेक्षते ॥३॥

चीयत इति । बालिशस्य कृषिकर्म्मानभिज्ञस्य जनस्यापि, कृषिः शस्योत्पादनीपयोगिबीजरोपणादिक्रिया, सत्क्षेत्रे उर्व्वरभूमौ, पतिता सती, चीयते स्वयमेव वर्द्धते । ननु कथमाकारणात् बालिशस्य कृषिः शस्यं चीयत इत्याह शालेर्धान्यस्य, स्तम्बकरिता गुच्छकारिता गुच्छबन्धनेन वृद्धिरित्यर्थः, वप्तुर्बीजरोपकस्य, गुणमुत्कर्षम्, न अपेक्षते न प्रयोजयति । तथा च बालिशस्यापि कृषिर्यथा सत्क्षेत्रपतिता सती तत्क्षेत्रगुणैनैव चीयते ; तथाभिनयानभिज्ञस्य ममाभिनयोऽपि काव्यनिर्विशेषविदित्यर्थाभस्यां सभायां पतितः सन् सभागुणैनैव उत्कर्षं लप्स्यते । अतएव मम सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवतीति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुताद्वालिशसामान्यात् प्रस्तुतस्य सूत्रधाररूपबालिशस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपो वैधर्म्यार्थान्तरन्यासश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

चीयत इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः । स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरि "इः स्तम्बशकृतोः" इति करोतेरिप्रत्ययः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥३॥

আজ জমীদার বটেশ্বরদত্তের পৌত্র এবং মহারাজ পৃথুর পুত্র কবি বিশাখদত্তের রচিত নূতন মুদ্রারাক্ষসনামক নাটক তুমি অভিনয় করিবে। নিশ্চয়ই কাব্যের তারতম্যাভিজ্ঞ সভায় অভিনয় করিতে প্রবৃত্ত হওয়ায় আমারও গুরুতর আনন্দ জন্মিয়াছে। কারণ—

মূর্খ লোকের কৃষিও উর্বর ভূমিতে পতিত হইলে, সে বৃদ্ধি পাইয়া থাকে। কারণ, ধান্যের গুচ্ছ বান্ধিয়া বৃদ্ধি পাওয়া, বীজবোপকের গুণের অপেক্ষা করে না ॥৩॥

তদ্‌যাবদিদানীং গৃহং গত্বা গৃহিণীমাহূয় গৃহজনেন সহ সঙ্গীতকমনুতিষ্ঠামি (ঙ)। পরিক্রম্যাবলোক্য চ। ইমে নো গৃহাঃ, তদ্‌যাবৎ প্রবিশামি (চ)। নাট্যেন প্রবিশ্যাবলোক্য চ। অয়ে, তৎ কিমিদমস্মদ্‌গৃহেষু মহোৎসব ইব দৃশ্যতে। স্বস্বকর্ম্মণ্যধিকতরমভিযুক্তঃ পরিজনঃ। তথাহি—(ছ)

বহতি জলমিয়ং পিনষ্টি গন্ধান্
ইয়মিয়মুদ্‌গ্রথতে স্রজো বিচিত্রাঃ।
মুসলমিদমিয়ঞ্চ পাতকালে
মুহুরনুযাতি কলেন হুঙ্কৃতেন ॥৪॥

(ঙ) তদিতি। তস্মাৎ পারিষদা আজ্ঞাপিতত্বাদিত্যর্থঃ। যাবদিতি বাক্যালঙ্কারে। গৃহিণীং গৃহস্য কর্ত্রীং নিজভার্য্যামিত্যর্থঃ। সঙ্গীতকমিত্যাদরে কপ্রত্যয়ঃ।

(চ) পরীতি। পরিক্রম্য গৃহগমনার্থং পাদং প্রক্ষিপ্য। নঃ অস্মাকম্। "গৃহাঃ পুংসি চ ভূম্নৈব" ইত্যভিধানাদ্ গৃহা ইতি পুংস্ত্বম্।

(ছ) নাট্যেনেতি। নাট্যেন অভিনয়প্রকারেণ, বাস্তবিকসূত্রধারগৃহাভাবাৎ গৃহপ্রবেশাভিনয়ং প্রদর্শ্যেত্যর্থঃ। অয়ে ইতি বিস্ময়ে। ইদমিতি দর্শনক্রিয়াবিশেষণম্। স্বস্বকর্ম্মণি নিজনিজযোগ্যকার্য্যে, অভিযুক্তঃ অভিনিবিষ্টঃ। অভিযোগং দর্শয়িতুমাহ তথাহীতি।

অন্বয়ঃ—[illegible]ং বহতি, ইয়ং গন্ধান্ পিনষ্টি, ইয়ং বিচিত্রাঃ স্রজঃ উদ্‌গ্রথতে। ইয়ঞ্চ পাতকা[illegible] হুঃ কলেন হুঙ্কৃতেন ইদং মুসলম্ অনুযাতি ॥৪॥

[ঙ চ-ছ] [illegible] এখন ঘরে যাইয়া, গৃহিণীকে ডাকিয়া, ঘরের লোকের [illegible]ঙ্গে মিলিয়া, সঙ্গীত [কন্‌সার্ট] করি। [কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া এবং দেখিয়া] এই আমাদের ঘর; অতএব প্রবেশ করি। (অভিনয়ের ধরণে প্রবেশ করিয়া এবং দেখিয়া) অ্যা! তবে আমাদের ঘরে মহোৎসবের ন্যায় এই কি দেখিতেছি। পরিজনবর্গ নিজনিজকার্য্যে অত্যন্ত অভিনিবিষ্ট হইয়াছে। তাহাই বলিতেছি—

भवतु । कुटुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य (ज) ।
गुणवत्युपायनिलये ! स्थितिहेतो ! साधिके ! त्रिवर्गस्य ।
मद्भवननीतिविद्ये ! कार्य्याचार्य्ये ! द्रुतमुपेहि ॥५॥

वहतीति । इयम् अङ्गुल्या निर्दिष्टा काचिन्नारी, जलम्, वहति कलसादिना आनयति । इयं तथैव नारी, गन्धान् कर्पूरादीनि गन्धद्रव्याणि, पिनष्टि चूर्णयति । इयं नारी, विचित्रा नानाविधाः, स्रजः पुष्पमालाः, उद्ग्रथते ग्रथ्नाति । इयं नारी च, पातकाले मुसलस्यैव पतनसमये, मुहुर्वारं वारम्, कलेन मधुरास्फुटेन, हुङ्कृतेन 'हुम्' इति शब्देन, इदं मुसलं मुसलशब्दमित्यर्थः, अनुयाति अनुकरोति । अतएव स्वस्वकर्म्मण्यधिकतरमभियुक्ता इति भावः ।

अत्र द्वितीयार्द्धे दुरूहस्वक्रियारूपवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

पुष्पिताग्रा वृत्तम्—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात् ॥४॥

(ज) भवत्विति । भवतु ईदृशव्यापार इति शेषः । कुटुम्बिनीं गृहिणीम्, "स्यात्तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री" इत्यमरः । नेपथ्यं वेशरचनस्थानम्, तदभिमुखावलोकनं तत्रत्यनटीसम्बोधनार्थम्, तथैव लोकव्यवहारात् ।

अन्वयः—(हे) गुणवति ! (हे) उपायनिलये ! (हे) स्थितिहेतो ! (हे) त्रिवर्गस्य साधिके ! (हे) मद्भवननीतिविद्ये ! (हे) कार्य्याचार्य्ये ! द्रुतम् उपेहि ॥५॥

दुष्करेऽपि स्वकर्त्तव्ये अनायासेन प्रवर्त्तनार्थं स्तुतिविषया नटीं सम्बोधयति गुण

ইনি জল আনিতেছেন, ইনি গন্ধদ্রব্য চূর্ণ করিতেছেন, ইনি নানাবিধ মালা গাঁথিতেছেন, আর ইনি মুসল পড়িবার সময়ে মধুর ও অস্পষ্ট 'হুং হুং' শব্দ দ্বারা বার বার এই মুসলশব্দের অনুকরণ করিতেছেন ॥৪॥

[জ] হউক ; গৃহিণীকে ডাকিয়া জিজ্ঞাসা করি। [নেপথ্যের দিকে চাহিয়া]

(৫) উপায়নিলয ! স্থিতিহেতোঃ··· । কার্য্যাদার্য্যে । ··· ।

प्रविश्य नटी। अज्जउत्त! इअम्हि, अणाणिओएण मं अणु-गेह्णदु अज्जो। (आर्य्यपुत्र! इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामनुगृह्णातु आर्य्यः) (झ)।

वतीति। हे गुणवति! नृत्यगीतादिर्नैपुण्यरूपगुणशालिनि! अतएवाभिनयोपयोगिनीति भावः। उपायनिलये! उपायानां नाट्यसौष्ठवसाधनव्यापाराणां निलयोऽवस्थितिर्यस्यां तत्सम्बोधनम्। तेन तवावागमनमत्यावश्यकमित्याशयः। स्थितिकृती! अभिनयादिनैपुण्येन मदीयमर्य्यादारक्षिके! ततोऽपि तवावश्यकतेत्यभिप्रायः। त्रिवर्गस्य मदीयधर्म्मार्थकामानाम्, साधिके! सम्पादिके!। तेन च सर्व्वत्रैव तव प्रयोजनमिति तात्पर्य्यम्। मद्भवनस्य मम गृहस्य कौशलसम्पादनात् नीतिविद्येव तत्सम्बोधनम्। ततश्चाभिनयकौशलोपदेशायापि तवोपस्थितिः प्रयोजनीयेति भावः। कार्य्याचार्य्ये! सर्व्वकर्त्तव्योपदेशिके!। तेन च कर्त्तव्यसभ्यसन्तोषोपायोपदेशायापि तवागमनं नितान्तावश्यकमित्याशयः। द्रुतं सत्वरम्, उपेहि अवागच्छ।

अत्र विशेषणानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरो नामालङ्कारः, "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः" इति लक्षणात्। न च विषयभेदे उल्लेखालङ्कार इति वाच्यम्, तत्र रूपकातिशयोक्त्यन्यतरयोगस्यावश्यकत्वात् अत्र तु तदभावात्।

आर्य्या जातिः, "यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या" इति लक्षणात् ॥५॥

(झ) प्रविश्येति। आराद्दूरं यातः पापेभ्यः इत्यार्य्यः, पृषोदरादित्वान्निपातः। तथा चोक्तं "कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः।" तेन आर्य्यः पूज्यः श्वशुर इति यावत् तस्य पुत्र इति तत्सम्बोधनम्। इयमस्मि आगतेति शेषः, आज्ञानियोगेन आदेशदानेन।

"वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्" इति दर्पणादिनियमात् नटी सूत्रधारमार्य्यनाम्ना वदति। एवं सूत्रधारोऽपि नटीम। शिक्षितत्वादनीचत्वाच्च नटी सौरसेनीं

গুণবতি! উপায়ের আধার! মর্য্যাদারক্ষিণি! ত্রিবর্গসাধিকে! মদ্গৃহের নীতিবিদ্যাতুল্যে! কর্ত্তব্যোপদেশিনি! দ্রুত আগমন কর ॥৫॥

সূত্রধারঃ। আর্য্যে ! তিষ্ঠতু তাবদাজ্ঞানিয়োগঃ। কথয়, কিমদ্য ভবত্যা তত্রভবতাং ব্রাহ্মণানামুপনিমন্ত্রণেন কুটুম্বকমনুগৃহীতম্ ? অভিমতা বা ভবনমতিথয়ঃ সম্প্রাপ্তাঃ ; যত এষ পাকবিশেষারম্ভঃ (জ)।

নটী। অজ্জ ! আমন্তিদা মএ ভঅবন্তো বম্হণা।
(আর্য্য ! আমন্ত্রিতা ময়া ভগবন্তো ব্রাহ্মণাঃ) (ট)।

সূত্রধারঃ। কথয় কস্মিন্নিমিত্তে ? (ঠ)।

ভাষা বদতি, "শৌরসেনী প্রযোক্তব্যা তাদৃশীনাঞ্চ যোষিতাম্" ইতি দর্পণব্যবস্থাপনাৎ। অন্যাবাচ্যেত্যমূলম্।

(জ) সূত্রেতি। তত্রভবতাং পূজ্যানাম্। "তিষু তত্রভবান্ পূজ্যস্তথৈবাত্রভবানপি" ইত্যজয়ঃ। কুটুম্বকং পুত্রাদিপোষ্যবর্গঃ। "কুটুম্বঃ পোষ্যবর্গেঽপি" ইত্যমরমালা। অনুগৃহীতং তেষাং ব্রাহ্মণানামাশীঃসম্পাদনেনেতি ভাবঃ। অভিমতাঃ পুণ্যপ্রদত্বেন প্রার্থিতাঃ সম্প্রাপ্তাঃ স্বয়মেবোপস্থিতাঃ।

(ট) নটীতি। আমন্ত্রিতা আহূতাঃ। ভগবন্তো মাহাত্ম্যবন্তঃ।

(ঠ) সূত্রেতি। কস্মিন্ নিমিত্তে স্থিতে কেন হেতুনেত্যর্থঃ।

[ঝ] নটী [প্রবেশ করিয়া]। আর্য্যপুত্র ! এই আমি আসিয়াছি ; আদেশ দান করিয়া আপনি আমাকে অনুগৃহীত করুন।

[ঞ] সূত্রধার। আর্য্যে ! আদেশদান থা'ক। বল—আজ তুমি কি জন্য মাননীয় ব্রাহ্মণগণের নিমন্ত্রণ দ্বারা পরিজনবর্গকে অনুগৃহীত করিয়াছ ? অথবা অভীষ্ট অতিথিগণ নিজেরাই আমার বাড়ীতে উপস্থিত হইয়াছেন ? যেহেতু বিশেষরূপে পাক আরম্ভ হইয়াছে।

[ট] নটী। আর্য্য ! আমিই মাহাত্ম্যশালী ব্রাহ্মণগণকে নিমন্ত্রণ করিয়াছি।

সূত্রধার। বল, কি নিমিত্তে ?।

নটী। উবরজ্জদি কিল ভঅবং চন্দো ত্তি। (উপরজ্যতে কিল ভগবান্ চন্দ্র ইতি) (ড)।

সূত্রধারঃ। ক এবমাহ ? (ঢ)

নটী। এবং কলু ণঅরবাসী জণো মন্তেদি। (এবং খলু নগর-বাসী জনো মন্ত্রয়তে) [ণ]।

সূত্রধারঃ। আর্য্যে ! কৃতশ্রমোঽস্মি চতুঃষষ্ট্যঙ্গে জ্যোতিঃশাস্ত্রে। তৎ প্রবর্ত্ত্যতাং ভগবতো ব্রাহ্মণানুদ্দিশ্য পাকঃ; চন্দ্রোপরাগং প্রতি তু কেনাপি বিপ্রলব্ধাসি। পশ্য—(ত)।

"ক্রূরগ্রহঃ স কেতুশ্চন্দ্রমসম্পূর্ণমণ্ডলমিদানীম্।
অভিভবিতুমিচ্ছতি বলাৎ—

[ড] নটীতি। উপরজ্যতে রাহুগ্রস্তো ভবতি, ভবিষ্যৎসামীপ্যে বর্ত্তমানা; তেন চন্দ্রগ্রহণং ভবিষ্যতীতি নিমিত্তে ইত্যর্থঃ। "উপরাগো গ্রহঃ" ইত্যমরঃ।

[ঢ] সূত্রেতি। আহ ব্রবীতি।

[ণ] নটীতি। মন্ত্রয়তে ব্রবীতি পরস্পরমালোচয়তীত্যর্থঃ।

[ত] সূত্রেতি। চতুঃষষ্টিঃ অঙ্গানি গ্রহাবস্থানাদয়ঃ প্রতিপাদ্য বিষয়া যস্য তস্মিন্, জ্যোতিঃশাস্ত্রে, কৃতঃ শ্রমঃ শিক্ষায়াসো যেন স তাদৃশঃ। প্রবর্ত্ত্যতাং পাকঃ নিমন্ত্রণ-নিবর্ত্তনস্যান্যায্যত্বাৎ চন্দ্রগ্রহণাভাবেঽপি ব্রাহ্মণভোজনেনৈব পুণ্যসম্ভবাদিতি ভাবঃ। চন্দ্রোপরাগং প্রতি চন্দ্রগ্রহণবিষয়ে। বিপ্রলব্ধা প্রতারিতা। পশ্য জানীহীত্যর্থঃ।

(ড) নটী। চন্দ্রগ্রহণ হইবে এই নিমিত্তে।

(ঢ) সূত্রধার। কে এরূপ বলিয়াছে ?

(ণ) নটী। নগরবাসী লোকেরা এইরূপ বলিতেছে।

(ত) সূত্রধার। আর্য্যে ! আমি চৌষট্টি অঙ্গযুক্ত জ্যোতিঃশাস্ত্রে পরিশ্রম করিয়াছি। অতএব, মাহাত্ম্যশালী ব্রাহ্মণগণের উদ্দেশ্যে পাক আরম্ভ করাইয়া দাও; কিন্তু চন্দ্রগ্রহণের বিষয়ে তুমি কাহারও দ্বারা প্রতারিত হইয়াছ। দেখ—

नेपथ्ये—आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति बलात् ? (थ) । (१)

सूत्रधारः । ——रक्षत्येनन्तु बुधयोगः ॥६॥

(थ) नेपथ्य इति। आ इति कोपसूचकमव्ययम । अत्रापि चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् ।

अन्वयः—क्रूरग्रहः सः केतुः इदानीं पूर्णमण्डलं चन्द्रमसं बलात् अभिभवितुम् इच्छति ; बुधयोगः तु एनं रक्षति ॥६॥

क्रूरेति । क्रूरः अशुभसूचनेन निष्ठुरस्वभावो ग्रहश्चेति क्रूरग्रहः, स प्रसिद्धः, केतुः केतुनामकग्रहसम्बन्धोर्द्धभागी राहुरित्यर्थः, इदानीम् अद्य रात्रौ पूर्णिमावसानसमये "पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी" इति स्मृतेः, पूर्णमण्डलं निरवशेषावयवम्, चन्द्रमसं चन्द्रम्, बलात् स्वशक्तेरेव, अभिभवितुं पराजेतुं पराजयेन ग्रसितुमित्यर्थः, इच्छति ; तु किन्तु, बुधस्य सौम्यग्रहस्य योगः संयोगः, एनं चन्द्रमसम्, रक्षति राहोरभिभवात् त्रायते ; "ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् । यदि न स्याद्बुधस्तत्र युक्तं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् ॥" इति व्याससंहितावचनादिति भावः । अतएवाद्य चन्द्रग्रहणं न भविष्यति ; तत एव तच्चन्द्रग्रहणोक्त्या केनापि त्वं विप्रलब्धासीति समुदायाशयः ।

तथा क्रूरः कठिनः कठिनत्वादभङ्गुर इत्यर्थः ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य सः, राक्षस इत्यर्थः, केतुना मलयकेतुना सहेति सकेतुः सन् मलयकेतुं सहायीकृत्येति तात्पर्य्यम्, इदानीम्, असम्पूर्णमत्राभिषिक्तत्वात् साकल्येनानायत्तं मण्डलं राज्यं यस्य तम्, चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् बलात्, अभिभवितुं पराजेतुमिच्छति ; तु किन्तु, बुधस्य पण्डितस्य चाणक्यस्य योगः सम्मेलनम् अथवा कूटनीतिप्रयोगरूप उपायः, एनं चन्द्रगुप्तम्, रक्षति ।

अयं द्वितीयार्थस्तु शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव, न पुनः श्लेषः ; अप्राकरणिकत्वात् उभयोरप्यर्थयोः प्राकरणिकत्व एव श्लेषसम्भवात् ? ।

[थ] নেপথ্যে—আঃ ! এ কে হে, আমি থাকিতে চন্দ্রগুপ্তকে বলপূর্ব্বক পরাজিত করিতে ইচ্ছা করিতেছে ।

---

[१] इत्यर्द्धोक्ते नेपथ्ये इति, आः ? क एष मयि स्थिते इति मात्रञ्च पाठान्तरम् ।

नटी। अज्ज ! को उण एसो धरणिगोअरो भविअ चन्दं गहाभिजोआदो रक्खिदुं इच्छदि ?। (आर्य्य ! कः पुनरेष धरणिगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगात् रक्षितुमिच्छति) (द)।

सूत्रधारः। आर्य्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः। भवतु। भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये। (क्रूरग्रह इत्यादि पुनस्तदेव पठति) (ध)।

"ग्रहशब्दः सूर्य्यादिषु भूतादिष्वभिनिवेशे च" इति हलायुधः। "योगः सन्नहनोपाय-ध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः। द्वितीयपक्षे "एकदेशेन समुदायो गम्यते" इति न्यायात् केतुपदेन मलयकेतुः चन्द्रपदेन च चन्द्रगुप्त उपस्थाप्यते।

आर्य्या जातिः ॥६॥

(द) नटीति। धरणिः पृथिव्येव गोचरो विचरणादिविषयो यस्य सः, पृथिवीस्थित एवेत्यर्थः। ग्रहाभियोगात् राहोर्ग्रहणरूपादाक्रमणात्। पृथिवीस्थितस्य जनस्य सुदूराकाशवर्त्ति चन्द्रग्रहणनिवारणेच्छा असम्भवेति भावः। सविस्मयोक्तिरियम्।

(ध) सूत्रेति। यत्सत्यं ध्रुवम्। नोपलक्षितः मनोयोगाभावान्नावगतः। भूयः पुनरपि, अभियुक्तः अभिनिविष्टो दत्तमनोयोग इति यावत्, स्वरव्यक्तिं कण्ठध्वनिवैशिष्ट्यम्, उपलप्स्ये परिचेष्यामि। स्वरपरिचयेन च लोकपरिचयो भविष्यतीति भावः। पूर्वमपि क्रूरेत्यादिपाठानन्तरमेव 'आः क एषः" इत्याद्यभिधानात् पुनस्तदभिधापयितुं क्रूरेत्यादिपाठ एवोपाय इति विभाव्य क्रूरग्रह इत्यादि पुनः पठतीति बोध्यम्।

সেই ক্রূরগ্রহ রাহু আজ রাত্রিতে পূর্ণমণ্ডল চন্দ্রকে বলপূর্ব্বক পরাজিত করিতে ইচ্ছা করিতেছে বটে; কিন্তু বুধের যোগ ইহাকে রক্ষা করিতেছে ॥৬॥

[দ] নটী। আর্য্য ! এ কোন্ লোক ভূতলে থাকিয়া, গ্রহণরূপ রাহুর আক্রমণ হইতে চন্দ্রকে রক্ষা করিতে ইচ্ছা করিতেছে ?

[ধ] সূত্রধার আর্য্যে ! সত্যই আমিও বুঝিতে পারি নাই। হউক; পুনরায় মনোযোগ দিয়া কণ্ঠস্বর অনুসারে লোকটাকে চিনিয়া লইব। [পুনরায় সেই "ক্রূরগ্রহ" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিতে লাগিল]

नेपथ्ये । आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति बलात् ? ।

सूत्रधारः । आकर्ण्य । आर्य्ये ! ज्ञातम्, कौटिल्यः (न) ।

नटी । भयं नाटयति (प) ।

सूत्रधारः । कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन
क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।
चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो
मौर्य्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवैति ॥७॥

(न) सूत्रेति । ज्ञातं कण्ठध्वनिपरिचयादवगतम्, कौटिल्यश्चाणक्य एवेदं वदतीति शेषः ।

(प) नटीति । नाटयति गात्रकम्पादिना अभिनयति ; कौटिल्यस्य नितान्तक्रूरत्वात् क्रूरग्रह इत्यादिना च तद्विरुद्धकथनादित्याशयः ।

अन्वयः—एषः सः कुटिलमतिः कौटिल्यः ; येन क्रोधग्नौ प्रसभं नन्दवंशः अदाहि । (स च) चन्द्रस्य ग्रहणम् इति श्रुतेः सनाम्नः मौर्य्येन्दोः द्विषदभियोगः इति अवैति ॥७॥

ननु कोऽसौ कौटिल्य इत्याह कौटिल्य इति । एष सः, कुटिलमतिर्वक्रबुद्धिः, कौटिल्यश्चाणक्यः । येन कौटिल्येन, आत्मनः क्रोध एवाग्निस्तस्मिन्, प्रसभं बलेन, नन्दस्य वंशः कुलमेव वंशो वेणुराशिः सः, अदाहि दग्धः । स चायम्, चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः मन्मुखतः श्रवणाद्धेतोः, समानं चन्द्रगुप्तेति चन्द्रस्य सदृशं नाम यस्य तस्य सनाम्नः, मौर्य्यश्चन्द्रगुप्त इन्दुश्चन्द्र इव तस्य, द्विषता शत्रुणा अभियोग आक्रमणम्, इति अवैति बुध्यते ; चन्द्रस्य ग्रहणमित्यस्य उभयार्थबोधकत्वात् विपक्षकर्त्तृकचन्द्रगुप्ताक्रमणोद्योगश्रवणाच्चेति भावः ।

[न] সূত্রধার [শ্রবণ করিয়া] আর্য্যে ! বুঝিতে পারিয়াছি, চাণক্য ।

(প) নটী । ভয় অভিনয় করিতে লাগিল ।

तदित आर्य्ये गच्छावः । इति निष्क्रान्तौ । [फ]

प्रस्तावना (ब) ।

अत्र क्रोधे आग्नत्वारोपो नन्दकुले वंशत्वारोपे निमित्तं वंशशब्दस्य श्लिष्ट इति श्लिष्टपरम्परितं रूपकमलङ्कारः ।

प्रहर्षिणी नाम वृत्तम्—"त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥७॥

(फ) तदिति । तस्मात् क्रूरग्रह इत्यादौ ममैव क्रूरग्रहस्य समीपे क्रोधपावकस्य मम स्थातुमयुक्तत्वादित्यर्थः । निष्क्रान्तौ नटीसूत्रधाराविति शेषः ।

(ब) प्रस्तावनेति । प्रस्तूयते प्रस्तुतविषय उत्थाप्यते अनयेति प्रस्तावना प्रस्तुतविषयोत्थापिका वाक्यावली । तथा च दर्पणे—

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥"

सा चेयमुद्घात्यकरूपा साहित्यदर्पण एवोदाहृता । तथा च "क्रूरग्रहः" "सकेतुः" "चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलम्" इत्येतानि त्रीणि स्वानवगतवक्तृसम्मतार्थानि पदानि यथाक्रमं 'क्रूरबुद्धिः' 'मलयकेतुसहितः' 'साकल्येनानायत्तराज्यं चन्द्रगुप्तम्' इत्येतेषु त्रिषु स्वाभिप्रेतार्थेषु "चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति" इति गुप्तपदान्वितचन्द्रादोल्लेखेन योजयित्वा चाणक्यः प्रविष्ट इति । यथा दर्पणे—

"पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥"

এই সেই কুটিলবুদ্ধি চাণক্য ; যিনি বলপূর্ব্বক আপন ক্রোধবহ্নিতে নন্দবংশকে দগ্ধ করিয়াছেন। বর্ত্তমান সময়ে 'চন্দ্রের গ্রহণ' এইরূপ শ্রবণ করায় সমাননামা চন্দ্রগুপ্তের শত্রুকর্ত্তৃক আক্রমণ ইহা ইনি বুঝিয়াছেন ॥৭॥

ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन् चाणक्यः (भ)।

चाणक्यः। कथय, क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितु-मिच्छति बलात् (म)।

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य।

(भ) तत इति। ततो नटीसूत्रधारयोर्निष्क्रमणानन्तरम्। एतदानन्तर्य्यस्य चाभिधानक्रमेणैव प्राप्तावपि पदमिदमभिधानं स्पष्टार्थम्। मुक्तां नन्दकृतापमानसमय एव स्खलितबन्धनां ततः प्रभृत्येव बद्धाम्, शिखां मस्तकस्थं लम्बितकेशगुच्छम्, परामृशन् हस्तेन समामृशन्। चणकस्यापत्यमिति चाणक्यः, "यञ् गर्गादिः" इति यञ्प्रत्ययः।

(म) चाणक्य इति। कथयेत्यभिधानं स्वकर्त्तव्यप्रतिघातद्योतनार्थम्।

इतः प्रभृति प्रथमाङ्कसमाप्ति-पर्य्यन्तो मुखसन्धिः। तथा च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" इति सन्धेः सामान्यलक्षणम्। तथाहि अत्र राक्षसग्रहणरूप-प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानां तन्मुद्रालाभरूपावान्तरप्रयोजनेन सम्बन्धः। मुख्यफल-राक्षसग्रहणाय चाणक्यस्योत्साहो बीजम्, "स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति। फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते॥" इति लक्षणात्। राक्षसग्रहणरूपमुख्यफल-सिद्धये चाणक्यस्य औत्सुक्यरूपा आरम्भो नाम प्रथमा कार्य्यावस्था; "भवेदारम्भ औत्-सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये" इति लक्षणात्। इत्यञ्च "यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरस-सम्भवा। प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम्॥" इति मुखसन्धिलक्षण-सङ्गतिः। अस्य च उपक्षेपादीनि द्वादशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य तल्लक्षणानि वक्ष्यामः।

[ভ] তাহার পর খোলা টিকিতে হাত বুলাইতে বুলাইতে চাণক্য প্রবেশ করিলেন।

[ম] চাণক্য। বল, আমি থাকিতে কোন্ ব্যক্তি বলপূর্ব্বক চন্দ্রগুপ্তকে পরাজিত করিতে ইচ্ছা করিতেছে?

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥८॥

अन्वयः—कः परिभूय आस्वादित-द्विरद-शोणित-शोण-शोभां सन्ध्यारुणां शशलाञ्छनस्य कलाम् इव स्फुरन्तीं जृम्भाविदारितमुखस्य हरेः मुखात् दंष्ट्रां हर्तुम् इच्छति ? ॥८॥

चन्द्रगुप्तस्याभिभवः खल्वशक्य एवेति दर्शयितुमाह आस्वादितेति। को जनः, परिभूय सिंहमेव पराजित्य, आस्वादितं परिपीतं यत् द्विरदशोणितं स्वनिहतहस्तिरुधिरं तेन शोणा रक्तवर्णा शोभा यस्यास्ताम्, अतएव सन्ध्यया सन्ध्यारागेण अरुणां रक्तवर्णाम्, शशलाञ्छनस्य चन्द्रस्य, कलामिव, स्फुरन्तीं दीप्यमानाम्, जृम्भया गात्रप्रसारणेन विदारितं व्यादत्तं मुखं वदनं येन तस्य, हरेः सिंहस्य, मुखान्मुखाभ्यन्तरात्, दंष्ट्रां दन्तपङ्क्तिम्, हर्तुम् आकृष्य नेतुम्, इच्छति; तदपि कथयेत्यर्थः। हस्तिविजयिनः सिंहस्य मुखाभ्यन्तरगतदंष्ट्राहरणं यथा नितान्तमसम्भवम्, प्रत्युत जिहीर्षोर्विनाशहेतुरेव; तथा नन्दविजयिनश्चाणक्यस्य क्रोड़गतायाश्चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः हरणमपि नितान्तमसम्भवम्, प्रत्युत जिहीर्षोर्विनाशहेतुरेवेति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् समात् प्रस्तुतसमप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः श्रौतीपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः; तथा प्रथमे पादे छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करश्च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। वीरो रसः, ओजो गुणः, गौड़ी च रीतिः। तथा इतिवृत्तलक्षणकाव्यार्थसमुत्पत्तिरूपक्षेपो नाम प्रथमं मुखसन्ध्यङ्गम् "काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः" इति लक्षणात्।

वसन्ततिलका वृत्तम् "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणात् ॥८॥

হস্তীর রুধির পান করায় যাহার শোভা রক্তবর্ণ হইয়াছে; অতএব সন্ধ্যারাগে রঞ্জিত চন্দ্রকলার ন্যায় যাহা শোভা পাইতেছে; হাই তুলিবার সময়ে প্রসারিতমুখ সিংহের মুখ হইতে সেই দন্তপঙ্ক্তিকে কোন্ ব্যক্তি, সিংহকে পরাজয় করিয়া হরণ করিবার ইচ্ছা করিতেছে ? ॥৮॥

अपि च ।

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहललोलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां बध्यः को नेच्छति शिखां मे ॥९॥

अपि च । उल्लङ्घयन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

अन्वयः—बध्यः कः नन्दकुल काल-भुजगीं कोपानल-बहल लोल धूमलतां मे शिखाम् अद्य अपि बध्यमानां न इच्छति ? ॥९॥

नन्देति । बध्यो मद्विरुद्धाचरणात् बधयोग्यः, को जनः, नन्दकुलस्य कालभुजगीं कृष्णसर्पीस्वरूपाम्, तस्य विनाशहेतुत्वादिति भावः, तथा मम कोप एवानलस्तस्य बहलां प्रचुरां लम्बितां च लोलां वायुना चञ्चलां च या धूमलता तां तत्स्वरूपामित्यर्थः, धर्म-सम्बात् लम्बितत्वसाम्याच्चेति भावः, मे मम, शिखाम्, अद्य इदानीमपि, बध्यमानां बन्धनविषयीभूतां तादृशशिखाया बन्धनमित्यर्थः न इच्छति ? मम शिखाया मुक्तावस्थैव विपक्षनाशहेतुरिति तद्बन्धनं सर्वैरेष्टव्यमेवेत्याशयः ।

अत्र शिखायां कालभुजगीत्वमात्रारोपात् प्रथमं निरङ्गं केवलरूपकम्, कोपे अन-लत्वारोपः शिखायां धूमलतात्वारोपे निमित्तमिति द्वितीयमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्प-रितरूपकम्, पूर्वार्द्धे वृत्त्यनुप्रासः, द्वितीयार्द्धे च्छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्ष-तया संसृष्टिः । तथा प्रधानस्य बन्धनस्य बध्यमानामिति धात्वन्तर्निवेशेनाप्रधानीकृत-त्वात् विधेयाविमर्शदोषः ; स च 'अद्यापि शिखाया मे बन्धनं नेच्छति को बध्यः' इति पाठेन समाधेयः । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

आर्य्या जातिः ॥९॥

আর, হত্যার যোগ্য কোন্ ব্যক্তি, নন্দবংশের কালসর্পীস্বরূপা, এবং ক্রোধানলের প্রচুর ও চঞ্চল ধূমশ্রেণীরূপা আমার শিখাটার বন্ধন ইচ্ছা করে না ? ॥৯॥

---

(९)·· बहुलनीलधूमलताम् ।

सद्यः परात्मपरिमाणविवेकमूढः
कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥१०॥

शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! (य)

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

अन्वयः = परात्म-परिमाण-विवेकमूढः कः नन्द-कुल काननधूमकेतोः समुज्ज्वलतः मम कोपस्य प्रतापम् उल्लङ्घयन् (सन्) शालभेन विधिना सद्यः विनाशं लभताम् ? ॥१०॥

उल्लङ्घयन्निति । परस्य आत्मनश्च यत् परिमाणम् उत्कर्षापकर्षावस्था तस्य विवेके विवेचनविषये मूढः मूर्खतया असमर्थः, को जनः, नन्दकुलमेव काननं विस्तृतत्वात् वनं तस्य धूमकेतोः अग्निस्वरूपस्य साकल्येन नाशकत्वादिति भावः, अतएव समुज्ज्वलतो ज्वालां विस्तारयतः, मम कोपस्य मदीयक्रोधस्य, प्रतापं तीव्रतां ज्वालाञ्च, उल्लङ्घयन् अतिक्रामन् सन्, शलभस्य पतङ्गस्यायमिति शालभस्तेन शलभविधिसदृशेनेत्यर्थः, विधिना प्रकारेण, सद्यस्तत्क्षणादेव, विनाशं लभतां प्राप्नोतु । मत्कोपपरीक्षा नन्दवंश एव जाता, अतस्तत्र पतितो विनश्येदेवेति भावः ।

अत्र नन्दकुले काननत्वारोपः कोपे धूमकेतुत्वारोपे निमित्तमित्यश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूपकमलङ्कारः, शालभेनेति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः, चतुर्थपादे छेकानुप्रासश्चेति मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१०॥

(य) शार्ङ्गेति । शार्ङ्गः शृङ्गनिर्म्मितो वंशीविशेषस्तस्य रव इव रवः कण्ठस्वरो यस्य स शार्ङ्गरवः तदाख्यः कश्चन छात्रः ; तत्सम्बोधनम्, सम्भ्रमे च द्विरुक्तिः ।

আর, পরের ও নিজের তারতম্য করিতে অসমর্থ কোন্ ব্যক্তি, নন্দবংশরূপ বনের অগ্নিস্বরূপ জাজ্বল্যমান মদীয় ক্রোধের প্রতাপকে অতিক্রম করতঃ, পতঙ্গের নিয়মে সত্বই ধ্বংস পাইতে ইচ্ছা করে ? ॥১০॥

चाणक्यः । वत्स ! उपवेष्टुमिच्छामि (र) ।

शिष्यः । उपाध्याय ! नन्वियं सन्निहितवेत्रासनैव द्वार-प्रकोष्ठशाला । तदस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः (ल) ।

चाणक्यः । वत्स ! कार्य्याभियोग एवास्मान् आकुलयति (१) न पुनरुपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता (व) । नाट्येनोपविश्य आत्मगतम् । कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरेषु, यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकल-नन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन पर्वतपुत्रेण मलयकेतुना सह

(र) चाणक्य इति । आसनमानयेति भावः ।

(ल) शिष्य इति । सम्बोधने ननुशब्दः । सन्निहितं पूर्वमेव केनापि स्थापितं, वेत्रासनं यस्यां सा । एतेनानवरताज्ञापालनात् विरक्तिर्व्यज्यते ।

(व] चाणक्य इति । कार्य्येषु अवश्यकर्त्तव्यविषयेषु अभियोगः अभिनिवेशो दृढतरमनोयोग एव, अस्मान् मामित्यर्थः, आकुलयति व्यतिव्यस्तीकरोति । अतएव सर्वं वै यथायथविवेचनासामर्थ्येन युष्मासु अनवरतमादेशः क्रियत इति भावः । उपाध्यायानां सह भवतीति सहभूः स्वाभाविकी, शिष्यजने छात्रजनं प्रति, दुःशीलता शिष्य-जनस्य सुखभावेनावस्थानं प्रति असहिष्णुतारूपं कुस्वभावत्वम् । तेन च अनवरता-देशकरणेनापि त्वया न विरक्तिः कर्त्तव्येत्याशयः ।

[য] শার্ঙ্গরব ! শার্ঙ্গরব !

শিষ্য । [প্রবেশ করিয়া] অধ্যাপকমহাশয় ! আদেশ করুন ।

[র] চাণক্য । বৎস ! উপবেশন করিতে ইচ্ছা করি ।

[ল] শিষ্য । অধ্যাপকমহাশয় ! এই ওটাচালায় বেতের মোড়া পাতাই আছে ; সুতরাং উহাতেই আপনি ব'সিতে পারেন ।

---

(१)···व्याकुलयति··· ।

সন্ধায় তদুপগৃহীতেন চ মহতা ম্লেচ্ছরাজবলেন [১] পরিবৃতো বৃষলমভিযোক্তুমুদ্যত ইতি (শ)। বিচিন্ত্য। অথবা যেন ময়া সর্বলোকপ্রকাশং নন্দবংশবধং প্রতিজ্ঞায় নিস্তীর্ণা দুস্তরা প্রতিজ্ঞাসরিৎ, সোঽহমিদানীং প্রকাশীভবন্তমপ্যেনমর্থং ন

(শ) নাক্যেনেতি। প্রকাশতাং শ্রবণগোচরতাম্। অর্থো বিষয়ঃ। নন্দকুলস্য বিনাশেন জনিতো রোষো যস্য সঃ। পিতৃবধেন অমর্ষিতঃ ক্রোধিতস্তেন, সকলং যন্নন্দরাজ্যং তস্য পরিপণনেন প্রদানপ্রস্তাবেন প্রোৎসাহিতঃ প্রকৃষ্টমুৎসাহং প্রাপিতস্তেন। সন্ধায় সন্ধিং কৃত্বা। তেন মলয়কেতুনা উপগৃহীতং সংগৃহীতং তেন। বৃষলং নাপিতস্ত্রীগর্ভজাতত্বাৎ শূদ্রং চন্দ্রগুপ্তম্, অভিযোক্তুমাক্রমিতুম্।

[ষ] বিচিন্ত্যেতি। তস্য বিষয়স্য প্রকাশে তদ্বিশ্বাসে চ পৌরাণাং প্রাচীনমন্ত্রিরাক্ষসপক্ষপাতসম্ভাবনয়া চিন্তেতি ভাবঃ। সর্বেষাং লোকানাং প্রকাশং প্রত্যক্ষং যথা তথা। অর্থং বিষয়ম্। প্রশময়িতুং নিবারয়িতুম্, অপি তু সমর্থ এবেত্যর্থঃ।

[ব-শ-ষ-স] চাণক্য। বৎস! অসংখ্য কর্ত্তব্যবিষয়ে গুরুতর মনোযোগই আমাকে ব্যতিব্যস্ত করিয়া তুলিয়াছে; কিন্তু ছাত্রজনের প্রতি অধ্যাপকদিগের স্বাভাবিক কুস্বভাব নহে। (অভিনয়ের ধরণে উপবেশন করিয়া স্বগত) পুরবাসিবর্গের মধ্যে এ বিষয়টা প্রকাশ পাইয়াছে যে, নন্দবংশ ধ্বংস করায় রাক্ষসের ক্রোধ জন্মিয়াছে এবং পিতৃবধ করায় মলয়কেতু ও ক্রুদ্ধ হইয়াছেন; সুতরাং রাক্ষস সমস্ত নন্দরাজ্য দানের পণদ্বারা উৎসাহিত করিয়া, পর্বতকের পুত্র মলয়কেতুর সহিত সন্ধি করিয়া তাহার সংগৃহীত বিশাল ম্লেচ্ছসৈন্য পরিবেষ্টিত হইয়া, চন্দ্রগুপ্তকে আক্রমণ করিতে উদ্যত হইয়াছেন। (চিন্তা করিয়া) অথবা যে আমি সমস্ত লোকের প্রত্যক্ষে নন্দবংশবধের প্রতিজ্ঞা করিয়া, সেই দুস্তর প্রতিজ্ঞানদী হইতে উত্তীর্ণ হইয়াছি, সেই আমি কি এখন প্রকাশমান এই বিষয়-

---

[১]…ম্লেচ্ছরাজেন…।

समर्थः किं प्रशमयितुम् ? [ष] । कुत एतत् । यस्य मम—[स]

श्यामीकृत्याननेन्दून् रिपुयुवतिदिशां सन्ततैः शोकधूमैः
कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य्य ।
दग्ध्वा सम्भ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
दाह्याभावान्न खेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥११॥

[स) कुत इति । एतत् प्रशमनसामर्थ्यम् । यस्य मम क्रोधवह्निरिति श्लोकस्थेनान्वयः ।

अन्वयः—क्रोधवह्निः सन्ततैः शोकधूमैः रिपु-युवतिदिशाम् आननेन्दून् श्यामीकृत्य, मन्त्रिद्रुमेभ्यः नयपवनहृतं कामं मोहभस्म प्रकीर्य्य, सम्भ्रान्त-पौर-द्विज गण रहितान् नन्दवंशप्ररोहान् दग्ध्वा, वने ज्वलन इव, दाह्याभावात् शाम्यति, [किन्तु) खेदात् न ॥११॥

श्यामीकृत्येति । यस्य मम, क्रोध एव वह्निः क्रोधवह्निः, दाहकत्वसाम्यादिति भावः, सन्ततैरविच्छिन्नैः, शोका एव धूमास्तैः, श्यामीकरणसादृश्यादित्याशयः ; रिपुयुवतयः शत्रुस्त्रिय एव दिशस्तासाम, नैराश्येन शून्यत्वसाम्यादित्यभिप्रायः ; आननानि मुखान्येव इन्दवश्चन्द्रास्तान्, आह्लादकत्वादिसाधर्म्यादिति तात्पर्य्यम् ; श्यामीकृत्य मलिनान् विधाय ; तथा मन्त्रिण एव द्रुमा अत्युन्नतत्वसादृश्यात् द्रुमास्तेभ्यः तेष्वित्यर्थः, नयो मदीया नीतिरेव पवनः परिचालकत्वात् वायुस्तेन हृतं प्रेरितम्, कामं पर्य्याप्तम्, मोहः कर्त्तव्यज्ञानराहित्यमेव भस्म तत्, तत्त्वनिर्णयानर्हत्वसम्पादकत्वादिति भावः, प्रकीर्य्य विक्षिप्य ; सम्भ्रान्ता भयादुत्त्रासिव्यस्ताः पौराः पुरवासिन एव द्विजाः पलायनसाम्यात् पक्षिणस्तेषां गणेन रहितान् त्यक्तान् ; नन्दस्य वंशः कुलमेव वंशा वेणवस्तेषां प्ररोहान् अङ्कुरान्, दग्ध्वा भस्मीकृत्य, वने, ज्वलनो दावानल इव, दाह्यस्य दग्धव्यवस्तुनः अभावात्, शाम्यति निवर्त्तते ; किन्तु खेदात् श्रमवसन्नत्वात्, न शाम्यतीत्यन्वयः । दुर्बोधनीतिप्रयोजको मे पर्य्यायं क्रोध इति समुदायाशयः ।

টাকে নিবর্ত্তিত করিতে সমর্থ হইব না ? এ শক্তি আমার কোথা হইতে হইল ? যে আমার—

অপি চ।

শোচন্তোঽবনতৈর্নরাধিপভয়াদ্ধিক্‌শব্দগর্ভৈর্মুখৈঃ
মামগ্র্যাসনতোঽবকৃষ্টমবশং যে দৃষ্টবন্তঃ পুরা।
তে পশ্যন্তি তথৈব সম্প্রতি জনা নন্দং ময়া সান্বয়ং
সিংহেনেব গজেন্দ্রমদ্রিশিখরাৎ সিংহাসনাৎ পাতিতম্ ॥১২॥

অত্র সমস্তবস্তুবিষয়ং শ্লিষ্টং সাঙ্গং রূপকমলঙ্কারঃ, শ্রৌতোপমা, ন খেদাদিতি শব্দেনান্যব্যপোহনাৎ অপ্রশ্নপূর্ব্বিকা শাব্দী পরিসংখ্যা চ, ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। বীরো রসঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥১১॥

অন্বয়ঃ—যে পুরা নরাধিপভয়াৎ ধিক্‌শব্দগর্ভৈঃ অবনতৈঃ মুখৈঃ শোচন্তঃ [সন্তঃ] অগ্র্যাসনতঃ অবকৃষ্টম্ অবশং মাং দৃষ্টবন্তঃ, তে জনাঃ সম্প্রতি সিংহেন অদ্রিশিখরাৎ গজেন্দ্রম্ ইব ময়া সিংহাসনাৎ পাতিতং সান্বয়ং নন্দং তথা এব পশ্যন্তি ॥১২॥

শোচন্ত ইতি। যে জনাঃ, পুরা পূর্ব্বম্, নরাধিপভয়াৎ নন্দভয়াদেব। অয়ঞ্চ ধিক্‌শব্দগর্ভত্বং প্রতি হেতুঃ। বহির্ধিক্‌শব্দোচ্চারণে রাজা নন্দো দণ্ডয়িষ্যতীতি ভাবঃ। 'ধিক্‌শব্দঃ ধিগিমমকার্য্যকারিণং রাজানম্' ইত্যেবং নিন্দাবচনং গর্ভে অভ্যন্তরে যেষাং তৈঃ, অতএব চাবনতৈর্ম্মুখৈর্বিশিষ্টাঃ, শোচন্তঃ শোকং কুর্ব্বন্তঃ সন্তঃ, অগ্র্যাসনতঃ আত্মীয়শ্রেষ্ঠব্রাহ্মণাসনাৎ, অবকৃষ্টং নন্দেনৈব আকৃষ্য পাতিতম্, অবশং পরাধীনম্ অসহায়তয়া পরাধীনত্বাৎ প্রতিকর্ত্তুমসমর্থমিত্যর্থঃ, মাম্, দৃষ্টবন্তঃ; তে জনাঃ, সম্প্রতি, সিংহেন, অদ্রিশিখরাৎ পর্ব্বতশৃঙ্গাৎ, গজেন্দ্রমিব, ময়া, সিংহাসনাৎ পাতিতং বিনাশ-

---

ক্রোধরূপ অগ্নি, অবিচ্ছিন্ন শোকরূপ ধূম দ্বারা শত্রুস্ত্রীরূপ দিক্‌সমূহের মুখরূপ চন্দ্রগুলিকে মলিন করিয়া, মন্ত্রিরূপ বৃক্ষগুলির উপরে নীতি-রূপ-বায়ুপ্রেরিত প্রচুর মোহরূপ ভস্ম নিক্ষেপ করিয়া, এবং ব্যতিব্যস্ত পুরবাসিরূপ-পক্ষিগণ-পরিত্যক্ত নন্দবংশরূপ বাঁশঝাড়ের অঙ্কুরগুলিকে দগ্ধ করিয়া, বনে দাবানলের ন্যায় দাহ্যপদার্থের অভাবে নিবৃত্তি পাইতেছে; কিন্তু পরিশ্রমে অবসন্ন হওয়ার জন্য নহে ॥১১॥

---

(১২) তে পশ্যন্তু···।

सोऽहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोऽपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धारयामि (छ)। येन मया—(ज)

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगा इव भुवः,
कृता मौर्य्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा।
द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा
फलं कोपप्रीत्योर्द्विषति च विभक्तं सुहृदि च ॥१३॥

तेन भ्रंशितम्, सान्वयं सवंशं नन्दम्, तथैव पश्यन्ति। तादृशापमानात् परमेव मया पर्य्याप्त एव तत्प्रतीकारः कृत इति भावः।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारः। रसादयः पूर्ववत्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् "सूर्य्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥१२॥

[छ] स इति। अवसितप्रतिज्ञाभारोऽपि समाप्तगुरुप्रतिज्ञोऽपि, वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्य अपेक्षया उद्देशेन, शस्त्रं मन्त्रिधार्य्यमस्त्रम्। चन्द्रगुप्तस्य दृढप्रतिष्ठापर्य्यन्त एव ममायमुद्यम इति भावः। अतएवात्र इतिवृत्तलक्षणकाव्यार्थस्य पूर्वापेक्षया आधिक्योत्पन्नत्वात् परिकरो नाम मुखसन्धेरङ्गम्, "समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः" इति लक्षणात्।

[ज] येनेति। इदन्तु श्लोकस्थक्रियाणां कर्त्तृपदम्।

अन्वयः—भुवः हृदयरोगाः इव नव नन्दाः समुत्खाताः, सरसि नलिनी इव

আর, যে সকল লোক রাজার ভয়ে ধিক্ শব্দকে মুখের ভিতরে রাখিয়া, অবনতমুখে থাকিয়া, শোক করতঃ, আমাকে শ্রেষ্ঠ আসন হইতে পাতিত ও অবশ অবস্থায় পূর্ব্বে দেখিয়াছিল; এখন সেই সকল লোক দেখিতেছে যে, সিংহ যেমন পর্ব্বতশৃঙ্গ হইতে হস্তিশ্রেষ্ঠকে নিপাতিত করে, আমিও তেমনই নন্দকে সিংহাসন হইতে সবংশে নিপাতিত করিয়াছি ॥১২॥

(ছ) সেই আমি এখন গুরুতর প্রতিজ্ঞা সম্পাদন করিয়াও, চন্দ্রগুপ্তের জন্যই অস্ত্র ধারণ করিতেছি।

मौर्य्ये लक्ष्मीः स्थिरपदा कृता, अभियुक्तेन मनसा द्वयोः कोपप्रीत्योः तुल्यं द्वितयं सारं फलं द्विषति च सुहृदि च विभक्तम् ॥१२॥

समुन्मूलिता इति । येन मया, भुवः पृथिव्याः, हृदयरोगा हृदयाभ्यन्तरवर्त्तिव्रणा इव, अत्याचारित्व तथैव वेदनाजनकत्वादिति भावः, नव नवसंख्यकाः अष्टौ पुत्राः स्वयञ्चेत्यर्थः, नन्दाः योगानन्दादयः, समुन्मूलिताः चिकित्सया अभिचारेण च विनाशिताः । सरसि जलाशये, नलिनी पद्मिनी इव, मौर्य्ये चन्द्रगुप्ते, लक्ष्मीः राजश्रीः, स्थिरं निश्चलं पदं स्थानं स्थितिर्यस्याः सा तादृशी कृता । अतएव अभियुक्तेन अभिनिविष्टेन मनसा, द्वयोः कोपप्रीत्योः क्रोधानुरागयोः, तुल्यं समानम्, द्वितयं द्विविधम्, सारमुत्कृष्टम्, निग्रहानुग्रहरूपं फलम्, द्विषति नन्दादौ शत्रुवर्गे च, सुहृदि मित्रे चन्द्रगुप्ते च, विभक्तं विभज्य दत्तम्, नन्दवंशध्वंसकरणात् निग्रहरूपं कोपफलं तत्रैव दत्तम्, तथा राज्यदानात् अनुग्रहरूपमनुरागफलं मित्रे चन्द्रगुप्ते च दत्तमित्यर्थः ।

अत्र प्रथमे पादे नन्दानां भुवो हृदयरोगत्वेन सम्भावनाकरणादिवशब्दोपादानाच्च वाच्या गुणोत्प्रेक्षा, द्वितीये श्रौतोपमा, द्वितीयार्द्धे कोपप्रीत्योर्द्विषति सुहृदि चेति यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यम्, परार्द्धे प्रति पूर्वार्द्धगतवाक्यद्वयार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गञ्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । तथा श्यामीकृत्याननेन्दूनित्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे गर्वो नाम नाट्यालङ्कारः, "गर्वोऽवलेपजं वाक्यम्" इति लक्षणात् ।

"पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः ।

शिखरिणी छन्दः "रसैरुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥१२॥

যে আমি, পৃথিবীর হৃদয়ের ভিতরের ব্রণের ন্যায় নয়টা নন্দকেই সমূন্মূলিত করিয়াছি এবং সরোবরে পদ্মিনীর ন্যায় চন্দ্রগুপ্তে রাজলক্ষ্মীকে চিরস্থায়ী করিয়াছি। সুতরাং আমি নিবিষ্ট চিত্ত দ্বারা ক্রোধ ও অনুরাগ এই দুইটীর সমান দুইটী উৎকৃষ্ট [নিগ্রহ ও অনুগ্রহরূপ) ফলকে শত্রু ও মিত্রের উপরে বিভক্ত করিয়া দিয়াছি ॥১৩॥

অথবা অগৃহীতে রাক্ষসে কিমুৎখাতং নন্দবংশস্য, কিং বা স্থৈর্য্যমুৎপাদিতং চন্দ্রগুপ্তলক্ষ্ম্যাঃ (ক)। বিচিন্ত্য। অহো! রাক্ষসস্য নন্দবংশে নিরতিশয়ো ভক্তিগুণঃ; স খলু কস্মিং-শ্চিদপি জীবতি নন্দান্বয়াবয়বে বৃষলস্য সাচিব্যং গ্রাহয়িতুং ন শক্যতে (খ)। অতস্তদভিযোগং প্রতি নিরুদ্যোগৈরস্মাভিরব-স্থাতুমযুক্তমিত্যনয়ৈব বুদ্ধ্যা তপোবনগতোঽপি ঘাতিতস্তপস্বী নন্দবংশীয়ঃ সর্ব্বার্থসিদ্ধিঃ (গ)। যাবদসৌ মলয়কেতুমঙ্গী-কৃত্যাস্মদুচ্ছেদায় বিপুলতরং প্রযত্নমুপদর্শয়ত্যেব (ঘ)। প্রত্যক্ষবদাকাশে লক্ষ্যং বদ্ধা। সাধু অমাত্য! রাক্ষস! মন্ত্রিবৃহ-স্পতে! সাধু!! কুতঃ—(ঙ)

[ক] অথবেতি। অগৃহীতে চন্দ্রগুপ্তপক্ষমপ্রাপিতে। কিমপি নেত্যর্থঃ, রাক্ষসঃ কিল বুদ্ধিবলেন পুনরন্যং নন্দবংশীয়ং রাজানং কুর্য্যাৎ চন্দ্রগুপ্তঞ্চাপসারয়েদতো রাক্ষস-গ্রহণায়ানন্যমেব যত্নঃ কর্ত্তব্য ইতি ভাবঃ।

অতএবাত্র পরিন্যাসো নাম মুখসন্ধ্যঙ্গম্, "তন্নিষ্পত্তিঃ পরিন্যাসঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

(খ) অহো ইতি। ন বিদ্যতে অতিশয়ো যস্মাৎ স নিরতিশয়ঃ। ভক্তিগুণঃ অনুরাগোৎকর্ষঃ। নন্দস্য অন্বয়ো বংশস্তস্য অবয়বে অংশে জনে ইত্যর্থঃ, বৃষলস্য চন্দ্র-গুপ্তস্য, সাচিব্যং মন্ত্রিত্বম্।

[গ] অত ইতি। তস্য নন্দান্বয়াবয়বমাত্রস্য অভিযোগং নিপাতায়াক্রমণম্। তপস্বী অকালে হতত্বাৎ শোচ্যঃ। সর্ব্বার্থসিদ্ধির্নাম।

(ঘ) যাবদিতি। অবধারণে যাবচ্ছব্দঃ। অসৌ রাক্ষসঃ, অঙ্গীকৃত্য প্রাগুক্ত-রূপেণ সন্ধিনা প্রভুত্বেন স্বীকৃত্য।

(ঙ) প্রত্যক্ষবদিতি। আকাশে শূন্যে। সাধুত্বমেব দর্শয়িতুমাহ কুত ইতি।

[ক-ঙ) অথবা, রাক্ষসকে হস্তগত করিতে না পারিলে, নন্দবংশের কি উৎখাত করিলাম? চন্দ্রগুপ্তের রাজলক্ষ্মীরই বা কি স্থায়িত্ব সম্পা-দন করিলাম? (চিন্তা করিয়া) কি আশ্চর্য্য! নন্দবংশের উপরে

ऐश्वर्य्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते,
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया।
भर्त्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्य्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥१४॥

अन्वयः—अयं लोकः अर्थतः ऐश्वर्य्यात् अनपेतम् ईश्वरं सेवते ; ये विपत्तिषु तम् अनुगच्छन्ति, ते पुनः तत्प्रतिष्ठाशया। ये भर्त्तुः प्रलये अपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया भक्त्या कार्य्यधुरां वहन्ति, त्वादृशाः ते कृतिनः दुर्लभाः ॥१४॥

ऐश्वर्य्यादिति। अयं लोकः प्रायेण सर्वो जनः, अर्थतः अर्थाय स्वार्थसिद्धये इत्यर्थः, ऐश्वर्य्यात् सम्पत्तेः, अनपेतम् अच्युतं सम्पत्तिमन्तमिति तात्पर्य्यम्, ईश्वरं प्रभुम्, सेवते आराधयति। ये जनाः, विपत्तिषु सम्पत्तिनाशरूपासु विपत्सु मध्ये, तम् ईश्वरम्, अनुगच्छन्ति अनुगमनेन सेवन्ते ; ते जनाः, पुनरपि, तस्य ईश्वरस्य प्रतिष्ठा सम्पत्तिलाभेनाधिपत्ये स्थितिः तस्या आशया तथात्वेनैव स्वार्थसिद्ध्याशयेत्यर्थः। किन्तु ये जनाः, भर्त्तुः प्रभोः, प्रलये मरणे सत्यपि, पूर्वसुकृतस्य भर्त्तृकृतपूर्वोपकारस्य आसङ्गेन आसक्त्या तत्स्मरणेनेत्यर्थः, निःसङ्गया निःस्वार्थया, भक्त्या अनुरागेण, कार्य्यधुरां भर्त्तुरेव कर्त्तव्यभारम्, वहन्ति सम्पादयितुं चेष्टन्ते ; त्वादृशा भवादृशाः ते कृतिनः कार्य्यकुशला जनाः, दुर्लभाः।

রাক্ষসের অসাধারণ অনুরাগ রহিয়াছে ; সুতরাং নন্দবংশের কোন লোক জীবিত থাকিতে রাক্ষসকে চন্দ্রগুপ্তের মন্ত্রিত্ব গ্রহণ করাইতে পারা যাইবে না। অতএব নন্দবংশীয় সমস্ত লোককেই ধ্বংস করিবার বিষয়ে আমাদের নিরুদযোগ হইয়া থাকা উচিত নহে, ইহা মনে করিয়াই, তপোবনে থাকিলেও, নন্দবংশীয় শোচনীয় সর্বার্থসিদ্ধিকে সেই খানেই হত্যা করাইয়াছি। তাহাতে আবার ঐ রাক্ষস মলয়কেতুকে প্রভু স্বীকার করিয়া আমাদের উচ্ছেদের জন্য অত্যন্ত চেষ্টা দেখাইতেছে। (প্রত্যক্ষের ন্যায় শূন্যে রাক্ষসকে লক্ষ্য করিয়া) সাধু, অমাত্যরাক্ষস! মন্ত্রিবৃহস্পতি! সাধু। কেন বলিতেছি?

अतएवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्नः, कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति (च)। कुतः—

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भक्तियुक्तेन कः,
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम्।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्या नृपते कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥१५॥

अत्र इतरराजसेवकापेक्षया राक्षसस्य प्राधान्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकोऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

अर्थेत इति "सर्वविभक्तिभ्यस्तस्" इति चतुर्थ्यन्तार्थशब्दात्तस् । कार्य्यस्य धूः कार्य्यधुरा "धूरपथस्य च" इति राजादित्वादति स्त्रियामादा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

(च) अतएवेति । त्वादृशानां कृतिनां दुर्लभत्वादेवेत्यर्थः । असौ राक्षसः । अनुग्रहेण वृषलं प्रति दयया सहेति सानुग्रहः ।

अन्वयः—अप्राज्ञेन च कातरेण च (भृत्येन) भक्तियुक्तेन (सता अपि नृपतेः) कः गुणः स्यात् ; प्रज्ञाविक्रमशालिनः अपि हि (भृत्यात्) भक्तिहीनात्

এই প্রায় সমস্ত লোকই স্বার্থসিদ্ধির জন্য সম্পত্তিসম্পন্ন প্রভুর সেবা করিয়া থাকে ; তবে যাহারা প্রভুর সম্পত্তি নষ্ট হওয়ায় বিপদ উপস্থিত হইলেও সে প্রভুর অনুসরণ করে, তাহারা আবারও প্রভুর সম্পত্তি হইবে এই আশাতেই তাহা করে। কিন্তু প্রভুর মৃত্যুর পরেও, তাঁহার কৃত পূর্ব্ব উপকার স্মরণ করিয়া যাহারা নিঃস্বার্থ ভক্তি অনুসারে সেই প্রভুর কর্ত্তব্যভার বহন করে, আপনার ন্যায় সেরূপ কৃতী লোক জগতে দুর্লভ ॥১৪॥

(চ) এই জন্যই আপনাকে আয়ত্ত করিবার নিমিত্ত আমাদের চেষ্টা চলিতেছে ; কি প্রকারে আপনি মন্ত্রিত্ব গ্রহণ করিয়া, চন্দ্রগুপ্তের প্রতি অনুগ্রহ করেন এই হেতু। কারণ—

(অতঃ নৃপতেঃ) কিং ফলং ভবেৎ। যেষাং প্রজ্ঞা বিক্রম ভক্তয়ঃ গুণাঃ সমুদিতাঃ, তে ভৃত্যাঃ সম্পৎসু চ আপৎসু চ নৃপতেঃ ভূতয়ে (ভবন্তি); ইতরে কলত্রম্ ॥১৫॥

অপ্রাজ্ঞেনেতি। অপ্রাজ্ঞেন নির্ব্বোধেন চ, কাতরেণ দুর্ব্বলেন চ, ভৃত্যেন, ভক্তিযুক্তেন নৃপতিং প্রত্যেব অনুরক্তেন সতাপি, নৃপতেঃ প্রভোঃ, কো গুণ উপকারো ভবেৎ? অপি তু কোঽপি নেত্যর্থঃ; বুদ্ধিবিক্রমাভাবে কার্য্যসাধনশক্তেরভাবাদিতি ভাবঃ। তথা প্রজ্ঞাবিক্রমশালিনোঽপি বুদ্ধিপরাক্রমযুক্তাদপি ভৃত্যাৎ, ভক্তিহীনাৎ অনুরাগশূন্যাৎ অতঃ, নৃপতেঃ কিং ফলং ভবেৎ? অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ, কার্য্যসাধনপ্রবৃত্তেরেবাভাবাদিত্যাশয়ঃ। যেষাং জনানাম্, প্রজ্ঞাবিক্রমভক্তয়ো নাম গুণাঃ, সমুদিতাঃ সমুদায়েন মিলিতাস্তিষ্ঠন্তি, তে ভৃত্যাঃ কর্ম্মচারিণঃ, সম্পৎসু চ আপৎসু চ, নৃপতেঃ প্রভোঃ, ভূতয়ে মঙ্গলায় ভবন্তি; ইতরে সমুদিতোক্তগুণবিহীনা ভৃত্যাঃ, কলত্রং নৃপতের্ভার্য্যাস্বরূপাঃ, কেবলপোষণীয়ত্বাদিত্যভিপ্রায়ঃ। অতএব ত্বং প্রজ্ঞাবিক্রমভক্ত্যাত্মকসমুদিতগুণবানসীতি চন্দ্রগুপ্তস্য সাচিব্যগ্রহণশক্যত্বে তস্য মঙ্গলায়ৈব ভবিষ্যসীতি সমুদায়াশয়ঃ।

অতএবাত্র অপ্রস্তুতাদ্ভৃত্যসামান্যাৎ প্রস্তুতরাক্ষসরূপভৃত্যবিশেষপ্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ কলত্রমিতি নিরঙ্গকেবলরূপকেণ সঙ্কীর্য্যতে। তেন চেতরভৃত্যেভ্যো রাক্ষসস্য প্রাধান্যরূপো ব্যতিরেকালঙ্কারো ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণালঙ্কারধ্বনিঃ। তথা দ্বিশব্দোপাদানস্য সার্থক্যাভাবান্নিরর্থকত্বদোষঃ; স চ 'প্রজ্ঞাবিক্রমসংযুতাদপি ভবেৎ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ। তথা "সাধু অমাত্য!" ইত্যারভ্য এতদন্তে সন্দর্ভে বিলোভনং নাম মুখসন্ধেরঙ্গম্, "গুণাখ্যানং বিলোভনম্" ইতি লক্ষণাৎ। গুণবতীতি ছন্দানি পূর্ব্ববৎ ॥১৫॥

নির্ব্বোধ কিম্বা দুর্ব্বল কর্ম্মচারী অনুরক্ত হইলেও, তাহা দ্বারা প্রভুর কি উপকার হইতে পারে? আবার কর্ম্মচারী বুদ্ধিমান্ ও বলবান্ হইয়াও যদি অনুরাগশূন্য হয়, তবে তাহা দ্বারাই বা প্রভুর কি ফল হইবার সম্ভব? কিন্তু বুদ্ধি, বিক্রম ও অনুরাগ এই তিনটী গুণই যাহাদের সম্মিলিতভাবে থাকে, সেই সকল কর্ম্মচারীই সম্পদ ও বিপদের সময়

তদহমপ্যস্মিন্ বস্তুনি ন শয়ানেন স্থীয়তে; যথাশক্তি ক্রিয়তে তদ্গ্রহণং প্রতি যত্নঃ (ছ)। কথমিতি? অত্র তাবদ্ বৃষলপর্ব্বতকয়োরন্যতরবিনাশেনাপি চাণক্যস্যাপকৃতং ভবতীতি বিষকন্যয়া রাক্ষসেনাস্মাকমত্যন্তোপকারি মিত্রং ঘাতিতস্তপস্বী পর্ব্বতক ইতি সঞ্চারিতো জগতি জনাপবাদঃ (জ)। লোকপ্রত্যয়ার্থমস্যৈবার্থস্যাভিব্যক্তয়ে 'পিতা তে চাণক্যেন ঘাতিতঃ' ইতি রহসি ত্রাসয়িত্বা ভাগুরায়ণেনাপবাহিতঃ পর্ব্বতকপুত্রো মলয়কেতুঃ (ঝ)। শক্যঃ খল্বেষ রাক্ষসমতি-

---

(ছ) তদিতি। বস্তুনি রাক্ষসগ্রহণবিষয়ে, শয়ানেন নিদ্রিতেন নিদ্রিতজনবদ্ অচেষ্টমানেন।

(জ) কথমিতি। কথং কেন প্রকারেণ, ইতি যত্নঃ ক্রিয়ত ইত্যর্থঃ। অন্যতরস্য একতরস্য বিনাশেন হত্যয়াপি, অপকৃতমপকারঃ। রহসি বিষদায়িনী কন্যা বিষকন্যা তয়া।

(ঝ) লোকেতি। লোকানাং প্রত্যয়ার্থম্ তজ্জনাপবাদবিশ্বাসার্থম্, অস্যৈবার্থস্য রাক্ষসেনৈব ঘাতিত ইতি বিষয়স্য, অভিব্যক্তয়ে প্রকাশায়। রহসি নির্জ্জনস্থানে। ভাগুরায়ণেন তদাখ্যেন কেনচিজ্জনেন। অপবাহিতো নগরাদ্বহিষ্কারিতঃ।

প্রভুর মঙ্গলের জন্য হইয়া থাকে ; আর তদ্ভিন্ন কর্ম্মচারীরা প্রভুর স্ত্রীস্বরূপ [কেবল পোষ্যবর্গের মধ্যে গণ্য থাকে] ॥১৫॥

(ছ) অতএব আমিও এ বিষয়ে নিদ্রিত হইয়া রহি নাই, রাক্ষসকে হস্তগত করিবার জন্য শক্তি অনুসারে যত্নই করিতেছি। (জ) কি ভাবে করিতেছি? এ বিষয়ে 'চন্দ্রগুপ্ত ও পর্ব্বতক ইহাদের এক জনকে নষ্ট করিতে পারিলেও চাণক্যের অপকার হইবে, ইহা ভাবিয়া রাক্ষস বিষকন্যা দ্বারা আমাদের অত্যন্তোপকারী সুহৃৎ শোচনীয় পর্ব্বতককে হত্যা করাইয়াছে' এইরূপ লোকাপবাদ জগতে প্রচারিত করিয়া দিয়াছি।

পরিগৃহীতোঽপি ব্যুত্তিষ্ঠমানঃ প্রজ্ঞয়া নিগ্রহীতুম্ (ঞ)। ন পুনরস্য নিগ্রহাৎ পর্ব্বতকবধোৎপন্নং রাক্ষসস্যায়শঃ প্রকাশী-ভবৎ প্রমাষ্টুমিচ্ছামি (ট)। প্রযুক্তাশ্চ স্বপক্ষপরপক্ষয়োরনু-রক্তাপরক্তজনজিজ্ঞাসয়া বহুবিধদেশভাষাবেশাচারসঞ্চার-বেদিনো নানাব্যঞ্জনাঃ প্রণিধয়ঃ (ঠ)। অন্বিষ্যন্তে চ কুসুম-

(ঞ) নন্বপবাহিতো মলয়কেতুর্যদি রাক্ষসমাশ্রয়েদিত্যাহ প্রজ্ঞ ইতি। এষ মলয়-কেতুঃ, রাক্ষসস্য মত্যা বুদ্ধ্যা পরিগৃহীতঃ সর্ব্বত আয়ত্তীকৃতোঽপি, অতএব ব্যুত্তিষ্ঠমানঃ রাক্ষসমত্যৈব অস্মান্ আক্রমিতুমুদ্যতীভবন্, প্রজ্ঞয়া নিজবুদ্ধ্যা, নিগ্রহীতুম্ অভিভবিতুং ময়া শক্যঃ।

(ট) অথ মলয়কেতোঃ প্রাণান্তপর্য্যন্তনিগ্রহে ত্বয়ৈব পর্ব্বতকোঽপি ঘাতিত ইতি প্রচারাৎ রাক্ষসস্য তদ্বধায়শঃ প্রক্ষালিতং স্যাদিত্যাহ ন পুনরিতি। অস্য মলয়কেতোঃ। প্রকাশীভবৎ লোকসমাজে ব্যক্তং ভবৎ, প্রমাষ্টুং প্রক্ষালয়িতুম্। মলয়কেতোঃ প্রাণান্তং নিগ্রহং ন করিষ্যামীতি ভাবঃ।

(ঠ) ননু মলয়কেতুনিগ্রহোপযোগিনী যুষ্মাকং শক্তিঃ কুতঃ? অনুরক্তজনসাহায্যাদিতি চেৎ কথং তদবগম্যত ইত্যাহ প্রযুক্তাশ্চেতি। অনুরক্তজনানাং জিজ্ঞাসয়া জ্ঞানেচ্ছয়া। নানা বহুবিধানি ব্যঞ্জনানি অপথকাহিতুণ্ডিকাদিচিহ্নানি যেষাং তে তাদৃশাঃ, প্রণিধয়ো গুপ্তচরাঃ।

(ঝ) লোকবিশ্বাসার্থে এই ঘটনাই প্রকাশ পাইবার নিমিত্ত 'চাণক্য তোমার পিতাকে হত্যা করাইয়াছেন' এই বলিয়া নির্জ্জনে ভয় জন্মা-ইয়া, ভাগুরায়ণ দ্বারা পর্ব্বতকের পুত্র মলয়কেতুকে নগর হইতে বাহির করাইয়া দিয়াছি। (ঞ) মলয়কেতু রাক্ষসের বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত হইয়াও আমাদিগকে আক্রমণ করিতে উদ্যত হইলে, আমি বুদ্ধি দ্বারাই তাহাকে পরাভূত করিতে পারিব। [ট] তবে, পর্ব্বতকের বধ হইতে রাক্ষসের যে অযশ জন্মিয়া প্রকাশ পাইতেছে; আমি মলয়কেতুকে নিগৃহীত করিয়া সে অযশকে মুছিয়া ফেলিতে ইচ্ছা করি না। [ঠ]

पुरवासिनां नन्दामात्यसुहृदां निपुणं प्रचारगतयः (ड)। तत्तत्कारणमुत्पाद्य कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः (ढ)। अत्र प्रयुक्तानाञ्च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियुक्तास्तत्राप्तपुरुषाः (ण)। अस्ति चास्माकं सहाध्यायि मित्रं विष्णुशर्म्मा नाम ब्राह्मणः (त)। स चौश-

---

(ड) अथ राक्षससुहृदो मलयकेतोरेव साहाय्यं कुर्य्युरिति तेषां निष्काषणे कोऽभ्युपाय इत्याह अन्विष्यते चेति। नन्दामात्यो राक्षसस्तस्य सुहृदाम्, प्रचाराः स्वस्वमतप्रकाशास्त गतयोऽवस्थाश्च ताः, निपुणं यथा स्यात्तथा अन्विष्यन्ते च।

(ढ) नन्दानुरक्ततया ख्याता अपि जनाः कथं चन्द्रगुप्तार्थं प्राणपणं कुर्य्युरित्याह तदिति। येन येन सन्तुष्यन्ति तत्तत् कारणमित्यर्थः। आपादिताः प्रापिताः, चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनः तेन सह युगपदभ्युदयं लभमानाः। अतएव ते तत्र प्राणपणं कुर्य्युरेवेति भावः।

(ण] अथ विपर्य्ययं हि चन्द्रगुप्तस्य गुप्तहत्या क्रियत इत्याह अत्र प्रयुक्तानामिति। तीक्ष्णरसदायिनां तीव्रविषप्रयोगिणाम्। अप्रमादिनः सावधानाः, परीक्षिता चेतान्तरे अवगता भक्तिरनुरागो येषां ते, क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः सर्वदैव राज्ञः सन्निहिताः, आप्तपुरुषा विश्वस्तलोकाः, तत्र राजसमीपे।

"शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः।

স্বপক্ষের প্রতি কাহারা অনুরক্ত এবং বিপক্ষের প্রতিই বা কাহারা বিরক্ত তাহা জানিবার জন্য, নানাবিধ দেশভাষা, বেশ, আচার ও প্রচার যাহারা জানে এবং নানাবিধ রূপ ধরিতে পারে, এমন গুপ্তচরদিগকে নিযুক্ত করিয়াছি। (ড) রাক্ষসের যে সকল বন্ধু কুসুমপুরে বাস করিতেছে, নিপুণভাবে তাহাদের মত ও গতিবিধির অন্বেষণ করা হইতেছে। [ঢ] সেই সেই কারণ জন্মাইয়া, চন্দ্রগুপ্তের সহচর ভদ্রভটপ্রভৃতি প্রধান

नस्यां दण्डनीतौ चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः (थ)। स च मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितः (द)। विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविस्रम्भः [ध)। तेनेदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति (न)। तदेव-

---

[त) विष्णुशर्म्माह्वास्ति चेति। सहाध्यायीत्यनेन दीर्घकालं सहवासेन परिचितस्वभावत्वात् महाविश्वासस्थानमिति सूचितम्।

(थ) स चेति। उशनसा शुक्रेण कृतेति औशनसी सा चासौ दण्डनीतिः अर्थशास्त्रञ्चेति तस्याम्। प्रावीण्यं नैपुण्यम्।

"आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः" इत्यमरः।

(द) स चेति। क्षपणकलिङ्गधारी सर्वमुण्डनकौपीनादिबौद्धसन्न्यासिचिह्नधारी। ग्राहितः प्रापितः।

[ध) विशेषतश्चेति। तस्मिन् विष्णुशर्म्मणि। समुत्पन्नो विस्रम्भो विश्वासो यस्य सः।

"तन्मयाप्यस्मिन् वस्तुनि" इत्यारभ्य एतदन्ते सन्दर्भे निरुक्तिर्नाम नाट्यलक्षणम्, "पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते" इति लक्षणात्।

[न) तेनेति। तेन विष्णुशर्म्मणा। अनुष्ठेयं साध्यम्।

লোকগুলিকে কৃতকার্য্য করাইয়া দিয়াছি। [ণ] শত্রুপ্রযুক্ত তীব্র-বিষদায়ীদিগের প্রতিবিধানের জন্য সাবধান, পরীক্ষিতানুরাগ এবং সর্বদাই রাজার নিকটবর্ত্তী, এ হেন বিশ্বস্ত লোকদিগকে সেই স্থানে নিযুক্ত রাখিয়াছি। (ত) বিষ্ণুশর্ম্মা নামে একটী ব্রাহ্মণ আমার সহাধ্যায়ী মিত্র আছেন। [থ] তিনি শুক্রপ্রণীত দণ্ডনীতিশাস্ত্রে এবং চৌষট্টি-প্রকার জ্যোতিঃশাস্ত্রে অত্যন্ত নৈপুণ্য লাভ করিয়াছেন। [দ] নন্দ-বধের প্রতিজ্ঞার পরই আমি তাঁহাকে বৌদ্ধসন্ন্যাসীর বেশধারী অব-স্থায় কুসুমপুরে আনিয়া, নন্দের সমস্ত মন্ত্রিগণের সহিত তাঁহার বন্ধুতা

मत्तो न किञ्चित् परिहास्यते (प)। वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिः अस्मास्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते (फ)। अथवा यत् स्वयमभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतम्, तदेव राज्यं सुखयति (ब)। कुतः—

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोऽपि स्वभावतः।
गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥१६॥

अत्र युक्तिर्नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। "सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः" इति लक्षणात्।

(प) तदिति। तस्मात्, एवमनेन प्रकारेण, अस्मत्तः मत् सकाशात् परिहास्यते परिहीनं विच्युतं भविष्यति, अपि तु सर्वमेव सम्पूर्णं भविष्यतीति भावः।

(फ) वृषल इति। वृषलश्चन्द्रगुप्त एव। प्रधानप्रकृतिः सप्तानां राज्याङ्गानां मध्ये प्रधानमङ्गं स्वामित्वात्, आरोपितः स्थापितः राज्यतन्त्रस्य राज्यसम्बन्धिप्रधानकार्य्यस्य भारो येन सः। उदास्ते उदासीनः सन् तिष्ठति।

(ब) अथवेति। यत् राज्यम्, असाधारणैः केवलमेकनिष्ठैः, स्वयमात्मनैव अभियोगः अभिनिवेशः सर्वेष्वेव विषयेषु मनोयोग इति यावत् तेन दुःखानि तैः, अपाकृतं विरहितम्। सुखयति राजानमित्यर्थः।

अन्वयः—स्वयम् आहृत्य भुञ्जानाः स्वभावतः बलिनः अपि गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च दुःखिताः (सन्तः) प्रायः सीदन्ति ॥१६॥

ঘটাইয়া দিয়াছি। (ধ) তাঁহার উপরে রাক্ষসের বিশেষভাবে বিশ্বাস জন্মিয়াছে। (ন] তাঁহা দ্বারা এখন গুরুতর কার্য্য সাধিত হইবে। (প] সুতরাং এই ভাবে আমা হইতে কোনই ত্রুটি হইবে না। (ফ] রাজ্যের প্রধান অঙ্গ রাজা চন্দ্রগুপ্তই কেবল আমার উপরে রাজ্যশাসনের ভার ন্যস্ত করিয়া নিজে সর্ব্বদাই উদাসীন হইয়া রহিয়াছে। [ব) অথবা কেবল নিজে নিজেই চিন্তা করিতে থাকায় কেবল নিজেরই যে সকল দুঃখ জন্মে, তাহা যাহাতে না থাকে, সেই রাজ্যই সুখ জন্মাইয়া থাকে। কারণ—

ततः प्रविशति सह यमपटेन चरः (भ) ।

चरः । पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवेहिं अस्सेहिं ।
एसो क्खु अस्सभत्ताणं हरइ जीअं धड़फड़न्तम् ॥१७॥
[प्रणमत यमस्य चरणं किं कार्य्यं देवैरन्यैः ।
एष खलु अन्यभक्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम ॥]

स्वयमिति । स्वयमात्मना, आहृत्य आनीय वनादिघासं प्रजाभ्यश्च करामित्यर्थः, भुञ्जाना: खादन्त: ग्रासन्तश्च, स्वभावत: बलिनो बलवन्त: सन्तोऽपि, गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च, दुःखिता आहरणपरिश्रमात् प्राप्तदुःखा: सन्त:, प्रायो बाहुल्येन, सीदन्ति अवसन्ना भवन्ति अतएव तादृशं राज्यं न सुखयतीति भाव: ।

अत्र अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्गजेन्द्रनरेन्द्रयो: सीदन्तीति क्रियारूपैकधर्म्माभिसम्बन्धाद्दीपक-मलङ्कारः ॥१६॥

[भ) तत इति । यमतन्मायादीनां चित्राणि यत्र सन्ति, तेन यमपटेन सह । चरो गुप्तचरः ।

प्रणमतेति । हे गृहस्थाः ! यूयं यमस्य यमराजस्य, चरणं प्रणमत ; अन्यै-र्देवैः सेवितैरित्यर्थः, किं कार्य्यं प्रयोजनम्, सिध्यति ? न किमपीति तात्पर्य्यम् । खलु यस्मात्, एष यमः, अन्यभक्तानाम् अन्यदेवतासेवकानां जनानाम्, परिस्फुरन्तं स्पन्दमानमपि, जीवं जीवनम्, हरति ; न त्वन्ये देवास्तं रक्षितुं शक्नुवन्तीति यम एव प्रधानो देवानामिति भाव: ।

अत्र चाणक्यमाश्रयतेति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव, न पुनरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, वक्तुश्चरस्यान्तिके चाणक्यस्याप्यप्रस्तुतत्वात् ॥१७॥

স্বভাবতঃ বলবান্ হইয়াও যাহারা নিজেরাই আনিয়া ভোগ করে, সেই হস্তীরা এবং রাজারা প্রায়ই দুঃখিত হইয়া অবসন্ন হইয়া পড়ে ॥১৬॥

[ভ] তদনন্তর যমপটের সহিত গুপ্তচর প্রবেশ করিল।

গুপ্তচর। হে গৃহস্থগণ! তোমরা যমের চরণে নমস্কার কর; অন্য দেবতা দ্বারা কোন্ কার্য্য সিদ্ধ হইবে? যে হেতু এই যম অন্য দেবতা-সেবকদিগের স্পন্দমান প্রাণও হরণ করেন ॥১৭॥

অবি অ।

পুরিসস্স জীবিদব্বং বিসমাদো হোই ভক্তিগহিআদো।

মারেই সব্বলোঅং জো তেণ জমেণ জীআমো ॥১৮॥

[অপি চ। পুরুষস্য জীবিতব্যং বিষমাদ্ভবতি ভক্তিগৃহীতাৎ।

মারয়তি সর্বলোকং যঃ তেন যমেন জীবামঃ ॥১৮॥]

জাব এদং গেহং পবিসিঅ জমপড়ং দংসঅন্তো গীআইং গাআমি। [ইতি পরিক্রামতি) [ম)

[যাবদিদং গৃহং প্রবিশ্য যমপটং দর্শয়ন্ গীতানি গায়ামি।)

শিষ্যঃ। (বিলোক্য) ভদ্র! ন প্রবেষ্টব্যম্।

চরঃ। হংহো বহ্মণ! কস্স এদং গেহং। (অহো ব্রাহ্মণ! কস্যেদং গৃহম্! (য)

পুরুষস্যেতি। বিষমাৎ অতিভয়ঙ্করাদপি জনাৎ, ভক্ত্যা গৃহীতাৎ আয়ত্তীকৃতাৎ ততঃ, জীবিতব্যং জীবনসম্বন্ধী ভবতি। কিন্তু যো যমঃ, সর্বলোকং ভক্তমভক্তং বা সর্বমেব জনম্, মারয়তি; তেন যমেন পটস্থযমচিত্রেণ, জীবামঃ প্রাণিমঃ।

অত্র একস্মিন্নেব যমে মরণহেতুত্বজীবনহেতুত্বরূপয়োর্বিরুদ্ধয়োঃ সঙ্ঘটনাদ্বিষমালঙ্কারঃ, পূর্ববদেব শ্লেষমূলো বস্তুধ্বনিশ্চ ॥১৮॥

(ম) যাবদিতি। পরিক্রামতি গৃহং প্রবেষ্টুং পাদক্ষেপং করোতি।

(য) চর ইতি। হং হো ইতি সম্বোধনসূচকং দৈশিকমব্যয়ম্।

আর, অতিভয়ঙ্কর ব্যক্তি হইলেও, তাহাকে ভক্তি দ্বারা আয়ত্ত করিতে পারিলে, তাহা হইতেও জীবন ধারণ করা যায়; কিন্তু যিনি সমস্ত লোককেই বিনাশ করেন, আমরা সেই যম দ্বারাই বাঁচিতেছি ॥১৮

(ম) এই বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া, যমপট দেখাইতে থাকিয়া, গান করি। (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

শিষ্য। (দেখিয়া) ভদ্র! প্রবেশ করিও না।

(য) চর। ওহে ব্রাহ্মণ! এ বাড়ী কাহার?

शिष्यः। अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्न आर्य्यचाणक्यस्य (र)।

चरः। विहस्य। हंहो बम्हण! अत्तकेरकस्स ज्जेव सह धम्मभादुणो घरं होदि। ता देहि मे पवेसं, जाव दे उवज्झाअस्स जमपड़ं पसारिअ धम्मं उवदिसामि। (अहो ब्राह्मण! आत्मीयस्यैव मम धर्म्मभ्रातुर्गृहं भवति। तत् देहि मे प्रवेशम्, यावत् ते अध्यापकस्य यमपटं प्रसार्य्य धर्म्मम् उपदिशामि) (ल)

शिष्यः। (सक्रोधम्) धिङ् मूर्ख! किं भवानस्मदुपाध्यायादपि धर्म्मवित्तरः?। (व)

चरः। हंहो बम्हण! मा कुप्प। णहि सव्वो सव्वं जाणादि, ता किं वि दे उवज्झाओ जाणादि, किं वि अम्हा-

---

(र) शिष्य इति। सुगृहीतं प्रातर्लोकैः सुष्ठु उच्चारितं नाम यस्य सः। तथा च वृद्धाः: "स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातः स्मर्य्यते जनैः।"

(ल) चर इति। आत्मीयस्यैव स्वकीयस्यैव, धर्म्मसम्बन्धेन भ्राता धर्म्मभ्राता तस्य। प्रवेशं प्रवेशायानुमतिम्।

(व) शिष्य इति। धर्म्मवित्तरः अधिकधर्म्मज्ञः। अन्यथा कथं तस्मै तदुपदेशदानेच्छा इति भावः।

(র) শিষ্য। আমাদের অধ্যাপক প্রাতঃস্মরণীয়নামা পূজনীয় চাণক্যের।

(ল) চর। (হাস্য করিয়া) ওহে ব্রাহ্মণ! আমার নিজেরই ধর্ম্ম-ভ্রাতার এই বাড়ী! তবে প্রবেশ করিতে দাও যমপট প্রসারিত করিয়া তোমার অধ্যাপককে ধর্ম্মোপদেশ দিই।

(ব) শিষ্য। [ক্রোধের সহিত] ধিক্ মূর্খ! তুমি কি আমাদের অধ্যাপক অপেক্ষাও অধিক ধর্ম্মজ্ঞ?

रिसा जाणन्ति । [अहो ब्राह्मण ! मा कुप्य । नहि सर्वः सर्वं जानाति । तत् किमपि ते उपाध्यायो जानाति, किमपि अस्मादृशा जानन्ति) (श ।

शिष्यः । मूर्ख ! सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयसि (ष) ।

चरः । हंहो बह्मण ! जइ तव उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिमदो त्ति । [अहो ब्राह्मण ! यदि तव उपाध्यायः सर्वं जानाति, तत् जानातु तावत् कस्य चन्द्रः अनभिमत इति] [स

शिष्यः । मूर्ख । किमनेन ज्ञातेनाज्ञातेन वा ? (ह) ।

चरः । तुम्ह उवज्झाओ ज्जेव जाणिस्सदि, जं इमिणा जाणिदेण होदि । उज्जुअबुद्धिआ तुमं दाव एत्तिअं जाणासि, कमलाणं चन्दो अणभिमदो त्ति । णं पेक्ख —[तव उपाध्याय एव

श) चर इति । मा कुप्य कोपं न कुरु ।

ष] शिष्य इति । चोरयसि वाचा अपहरसि ; तन्न सम्भवतीति भावः ।

स] चर इति । तत्तदा । चन्द्रः सोमः चन्द्रगुप्तश्च व्यज्यते ।

ह) शिष्य इति । किं फलमिति शेषः, अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।

च] चर इति । ऋजुबुद्धि सरलमतिः । कमलानां पद्मानाम्, अनभिमतः अनभीष्टः ; रात्रौ सङ्कोचकत्वादिति भावः ।

[শ] চর। ওহে ব্রাহ্মণ ! ক্রুদ্ধ হইও না ; সকলে সকল জানে না। সুতরাং তোমার অধ্যাপক কোন বিষয় জানেন ; আবার আমা-দের মত লোকেরা কোন বিষয় জানে।

(ষ] শিষ্য। মূর্খ ! তুমি অধ্যাপক মহাশয়ের সর্বজ্ঞতা হরণ করিতেছ !

(স] চর। ওহে ব্রাহ্মণ ! তোমার অধ্যাপক যদি সমস্তই জানেন, তবে জানুন দেখি—চন্দ্র কাহার অনভিপ্রেত ?

(হ) শিষ্য। মূর্খ ! ইহা জানায় বা না জানায় কি হইবে ?

ক্ষ] চর। তোমার অধ্যাপকই বুঝিতে পারিবেন যে, ইহা জানায় কি

ज्ञास्यसि, यत् अनेन ज्ञातेन भवति । ऋजुकबुद्धिः त्वं तावत् एतावत् जानासि, कमलानां चन्द्रः अनभिमत इति । ननु प पश्य] [च ।

कमलाणं मनोहराणं वि रूआदो विसंवअइ सीलं ।
संपुण्णमण्डलम्मि वि जाइं चन्दे विरुद्धाइं ॥१८॥

[कमलानां मनोहराणामपि रूपात् विसंवदति शीलम् ।
सम्पूर्णमण्डलेऽपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि ॥]

चाणक्यः । आकर्ण्यात्मगतम् । **अये ! चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन (क) ।**

कमलानामिति । मनोहराणामपि आकृत्या सुन्दराणामपि विद्याशौर्य्यादिगुणेन हृदयाकर्षकाणामपि च, कमलानां पद्मानां केषाञ्चिज्जनानाञ्च, शीलं स्वभावः रूपादाकृतेः विसंवदति विसदृशं भवति अननुरूपं भवतीत्यर्थः । कथमिदमवगतमित्याह—यानि कमलानि, सम्पूर्णमण्डले परिपूर्णबिम्बे साकल्येन सञ्जातराज्ये च, चन्द्रे शशिनि चन्द्रगुप्ते च, विरुद्धानि वर्त्तन्ते । सम्पूर्णमण्डलतया सर्वाह्लादके मनोहराणां विरुद्धता रूपविपरीतशीलतेति भावः ।

अत्र विसंवादं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; केचिद्गुणवन्तो जनाश्चन्द्रगुप्तं प्रति विरुद्धा इति च शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ॥१९॥

[क] चाणक्य इति । अपरक्तान् विरक्तान् विरुद्धानिति यावत् । उपक्षिप्तं व्यञ्जनया वृत्त्या उपस्थापितम् अनेन चरेण ।

হয়। তোমার বুদ্ধি সরল কি না, তাই তুমি এইটুকুমাত্র জান যে, চন্দ্র পদ্মগুলির অনভিমত। দেখ—

পদ্মগুলি মনোহর হইলেও, তাহাদের স্বভাব আকৃতি হইতে বিভিন্নরূপ হইয়া থাকে। যাহারা পূর্ণমণ্ডল চন্দ্রের প্রতিও বিরুদ্ধ আছে ॥১৯॥

(ক) চাণক্য। (শুনিয়া স্বগত] ওহে! 'আমি চন্দ্রগুপ্তের প্রতি বিরক্ত লোকদিগকে জানি' ইহাই এই ব্যক্তি প্রকাশ করিয়াছে।

শিষ্যঃ। মূর্খ! কিমিদমসম্বদ্ধমভিধীয়তে? (খ)

চরঃ। হংহো বহ্মণা! সুসম্বদ্ধং জ্জেব এদং ভবে। (অহো ব্রাহ্মণ। সুসম্বদ্ধমেব এতৎ ভবেৎ (গ।

শিষ্যঃ। যদি কিং স্যাৎ? [ঘ]।

চরঃ। জদি সুণিদুং জাণন্তং লহে। যদি শ্রোতুং জানন্তং লভে (চ।

চাণক্যঃ। ভদ্র! সুখং প্রবিশ। লপ্স্যসে শ্রোতুং জানন্তম্ (ছ)

চরঃ। এসো পবিসামি। প্রবিশ্যোপসৃত্য চ। জেদু অজ্জো। এষ প্রবিশামি। জয়তু আর্য্যঃ (জ।

চাণক্যঃ। বিলোক্যাত্মগতম্। কথময়ং প্রকৃতিচিত্তপরিজ্ঞানে নিযুক্তো নিপুণকঃ। প্রকাশম্। ভদ্র! স্বাগতম্। উপবিশ (ঝ]।

খ] শিষ্য ইতি। অসম্বন্ধং কেনাপি প্রস্তাবেন সম্বন্ধরহিতং যথা স্যাত্তথা।

গ] চর ইতি। মদাগমনেন সহ সুসম্বদ্ধমেবেত্যর্থঃ।

ঘ) শিষ্য ইতি। কস্মিন্ সতীতি সমুদায়ার্থঃ।

চ] চর ইতি। জানন্তং জনমিতি শেষঃ।

ছ) চাণক্য ইতি। সুখং প্রতিবন্ধকাভাবাদক্লেশং যথা স্যাত্তথা।

জ) চর ইতি। উপসৃত্য চাণক্যস্য সমীপং গত্বা।

[খ) শিষ্য। মূর্খ! এরূপ অসংলগ্ন বলিতেছ কেন?

(গ) চর। ওহে ব্রাহ্মণ! ইহা সুসংলগ্নই হইবে।

(ঘ) শিষ্য। কি হইলে?

[চ] চর। যদি শুনিতে জানা লোক পাই।

[ছ] চাণক্য। ভদ্র! সুখে প্রবেশ কর। শুনিতে জানা লোক পাইবে।

[জ) চর। এই প্রবেশ করিতেছি। (প্রবেশ করিয়া নিকটে যাইয়া) আর্য্যের জয় হউক।

चरः। जं अज्जो आणवेदि। इति भूमावुपविशति। (यदार्य्य आज्ञापयति) (ञ)।

चाणक्यः। भद्र! वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम्। अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः? (ट)।

चरः। अध इं। अज्जेण क्खु तेसु तेसु विराअकारणेसु परिहरिदेसु सुगहीदणामहेए देए चन्दउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पइदिओ। किंदु उण सन्दि एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पण्णसिणिद्धबहुमाणा तिण्णि पुरिसा, जे देअस्स चन्दसिरिणो सिरिं ण सहन्दि। (अथकिम्। आर्य्येण खलु तेषु तेषु विराग-

---

(झ) चाणक्य इति। प्रकृतीनां प्रजानां चित्तस्य चित्तवृत्तेः परिज्ञाने चन्द्रगुप्ते अनुरक्ता विरक्ता वा इति ज्ञानविषये। निपुणको नाम। स्वागतं सुखेनागमनं किमित्यर्थः।

(ञ) चर इति। यदार्य्य आज्ञापयति, तदेव करोमीति वाक्यशेषः।

(ट) चाणक्य इति। स्वस्य आत्मनो नियोगवृत्तान्तं प्रेरणासंवादम्। अपिशब्दः प्रश्ने। प्रकृतयः प्रजाः, वृषलं चन्द्रगुप्तम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, रक्ता भक्ताः।

(ठ) चर इति। अथकिं तदेवेत्यर्थः। "अङ्गीकारेऽपि चाथकिम" इत्यमरः। आर्य्येण भवता, विरागकारणेषु पूर्वंकृतदुर्व्यवहारादिविरागहेतुषु, परिहृतेषु त्यज्यमाना-

---

(ঝ] চাণক্য। (দেখিয়া স্বগত] প্রজাদের মনোবৃত্তি জানিবার জন্য নিযুক্ত নিপুণক যে এই। [প্রকাশ্যভাবে] ভদ্র! তোমার সুখে আগমন-হইয়াছে ত? উপবেশন কর।

চর। আর্য্য যাহা আদেশ করেন [এই বলিয়া ভূতলে উপবেশন করিল]।

চাণক্য। ভদ্র! তোমাকে যে জন্য পাঠাইয়াছিলাম, এখন তাহার সংবাদ বল। প্রজারা চন্দ্রগুপ্তের প্রতি অনুরক্ত আছে ত?।

कारणेषु परिहृतेषु सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढम् अनुरक्ताः प्रकृतयः। किन्तु पुनः सन्ति अत्र नगरे अमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नस्नेहबहुमानाः त्रयः पुरुषाः; ये देवस्य चन्द्रश्रियः श्रियं न सहन्ते) (ठ)।

चाणक्यः। सक्रोधम्। ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त इति। भद्र! अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः? (ड)।

चरः। कहं अजाणिअणामहेआ अज्जस्स णिवेदिअन्ति। (कथम् अज्ञातनामधेया आर्य्यस्य निवेद्यन्ते) (ढ)।

दिना दूरीकृतेषु सत्सु, सुगृहीतनामधेये प्रातःस्मरणीयनामके, देवे राजनि। समुत्पन्नौ स्नेहबहुमानौ प्रणयात्यादरौ येषां ते; अतएव चन्द्रस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य तस्य चन्द्रवदेव सुन्दरस्येत्यर्थः, देवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य, श्रियं राजलक्ष्मीम्, न सहन्ते।

(ड) चाणक्य इति। नन्वित्यवधारणे निश्चयेन वक्तव्यमित्यर्थः, स्वजीवितं स्वस्वजीवनम्, न सहन्ते ते त्रयः पुरुषा इति शेषः। चन्द्रगुप्तश्रियो न सहनं स्वस्वजीवनासहनमिवेत्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः। तेन स्वस्वजीवनासहनं यथा उद्बन्धनादिना मृत्युहेतुः, तथा चन्द्रगुप्तश्रियोऽसहनमपि तस्य रोषात्तेषां मृत्युहेतुरिति भावः। नामधेयतो नाम्ना।

(ढ) चर इति। आर्य्यस्य भवतः समीपे।

[ঠ] চর। হাঁ। আপনি সেই সেই বিরাগের কারণ দূর করিয়া দিলে, প্রাতঃস্মরণীয়নামা মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের প্রতি প্রজারা গাঢ় অনুরক্ত হইয়াছে। কিন্তু এই নগরে তিনজন লোক আছে; প্রথমেই অমাত্য রাক্ষসের সহিত তাহাদের প্রণয় ও আদর জন্মিয়াছিল; তাই তাহারা চন্দ্রতুল্য সুন্দর রাজার রাজলক্ষ্মী সহ্য করিতে পারে না।

[ড] চাণক্য। [ক্রোধের সহিত] নিশ্চয়ই বলিতে হয় যে, তাহারা আপন আপন জীবন সহ্য করিতে পারে না। ভদ্র! তুমি তাহাদের নাম জান?

চাণক্যঃ। তেন হি শ্রোতুমিচ্ছামি (ণ)।

চরঃ। সুণাদু অজ্জো, পঢ়মং দাব অজ্জস্স রিপুপক্খে বদ্ধ-পক্খবাদো খবণাও জীবসিদ্ধী। (শৃণোতু আর্য্যঃ, প্রথমং তাবৎ আর্য্যস্য রিপুপক্ষে বদ্ধপক্ষপাতঃ ক্ষপণকো জীবসিদ্ধিঃ) (ত)।

চাণক্যঃ। সহর্ষমাত্মগতম্। অস্মদ্রিপুপক্ষে বদ্ধপক্ষপাতঃ ক্ষপ-ণকঃ! (থ)।

চরঃ। জীবসিদ্ধো ণাম সো, জেণ সা অমচ্চরক্খসপ্পউত্তা-বিসকণ্ণা দেএ পব্বদোসরে সমাবেসিদা। (জীবসিদ্ধির্নাম সঃ, যেন সা অমাত্যরাক্ষসপ্রযুক্তা বিষকন্যা দেবে পর্বতেশ্বরে সমাবেশিতা (দ)।

[ণ] চাণক্য ইতি। শ্রোতুমিচ্ছামি তেষাং নামানীতি শেষঃ।

(ত) চর ইতি। বদ্ধপক্ষপাতো দৃঢ়ানুরাগঃ, ক্ষপণকো বৌদ্ধসন্ন্যাসী।

(থ] চাণক্য ইতি। কথমপি ন বদ্ধপক্ষপাতঃ, অপি তু তদ্ভাবমসৌ দর্শয়তীতি ভাবঃ।

(দ) চর ইতি। যেন জীবসিদ্ধিনা, অমাত্যরাক্ষসেন প্রযুক্তা প্রেরিতা, সংপুক্তেন বিষপ্রয়োগকারিণী কন্যা বিষকন্যা, দেবে রাজনি, সমাবেশিতা সংযোগমাপাদিতা। তেন স যুষ্মৎপক্ষীয়পর্বতেশ্বরমরণাৎ স জীবসিদ্ধিঃ রিপুপক্ষে বদ্ধপক্ষপাত এবেতি ভাবঃ।

[ঢ] চর। নাম না জানিয়া আপনার নিকট নিবেদন করিলাম কি প্রকারে।

[ণ] চাণক্য। তাহা হইলে শুনিতে ইচ্ছা করি।

[ত] চর। আর্য্য শ্রবণ করুন; প্রথম আপনার শত্রুপক্ষে দৃঢ় অনুরক্ত বৌদ্ধ সন্ন্যাসী জীবসিদ্ধি।

[থ] চাণক্য। [সহর্ষ স্বগত] ক্ষপণক আমার শত্রুপক্ষে দৃঢ় অনুরক্ত!

[দ] চর। জীবসিদ্ধি বেটা সেই, যে অমাত্যরাক্ষসের প্রেরিত

চাণক্যঃ। (স্বগতম্) জীবসিদ্ধিরেষ তাবদস্মৎপ্রণিধিঃ। (প্রকাশম্) ভদ্র! অথ অপরঃ কঃ? (ধ)।

চরঃ। অজ্জ! অবরোবি অমচ্চরক্খসস্স পিঅবঅস্সো কাঅত্থো সঅডদাসো ণাম। (আর্য্য! অপরোঽপি অমাত্যরাক্ষসস্য প্রিয়বয়স্যঃ কায়স্থঃ শকটদাসো নাম) (ন)।

চাণক্যঃ। (বিহস্যাত্মগতম্) কায়স্থ ইতি লঘ্বী মাত্রা; তথাপি ন যুক্তং প্রাকৃতমপি রিপুমবজ্ঞাতুম্। তস্মিন্ ময়া সুহৃচ্ছদ্মনা সিদ্ধার্থকো বিনিক্ষিপ্তঃ। (প্রকাশম্) ভদ্র! তৃতীয়ং শ্রোতুমিচ্ছামি (প)।

[ধ] চাণক্য ইতি। অস্মৎপ্রণিধিঃ অস্মাকমেব গুপ্তচরঃ। তৎ পুনরয়মজানন্ "রিপুপক্ষে বজ্রপাতঃ" ইতি ব্রবীতি। সুতরাং ততো ন কিঞ্চিদাশঙ্কনীয়মিতি ভাবঃ।

[ন] চর ইতি। কায়স্থো লেখমানবৃত্তির্জাতিবিশেষঃ।

(প) চাণক্য ইতি। লঘ্বী মাত্রা স্বল্পং পরিমাণম্। লেখমাত্রবৃত্তিকতয়া বিশেষবুদ্ধিবলাভাবাৎ তস্য শত্রুত্বেঽপি নাধিকাপকারাশঙ্কেতি ভাবঃ। প্রাকৃতমপি নীচমপি নীচতয়া ক্ষুদ্রমপীত্যর্থঃ। "বিবর্ণঃ পামরো নীচঃ প্রাকৃতশ্চ পৃথগ্জনঃ" ইত্যমরঃ। তস্মিন্ তৎসমীপে, সুহৃচ্ছদ্মনা মিত্রচ্ছলেন, সিদ্ধার্থকো নাম কশ্চিজ্জনঃ, বিনিক্ষিপ্তঃ সম্প্রেষ্য স্থাপিতঃ; তস্য প্রতীকারায়েতি ভাবঃ।

সেই বিষকন্যাটাকে মহারাজ পর্ব্বতেশ্বরের সঙ্গে সংযুক্ত করাইয়া দিয়াছিল।

চাণক্য। (স্বগত) এই জীবসিদ্ধি ত আমাদেরই গুপ্তচর। (প্রকাশ্যে) ভদ্র! অপর কে?

চর। আর্য্য! অপর, অমাত্য রাক্ষসের প্রিয়সুহৃৎ কায়স্থজাতীয় শকটদাস।

चरः। विहस्य। तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं विअ हिअअं पुप्फउरवासी मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम ; जस्स गेहे कलत्तं णासीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अवक्कन्तो। (तृतीयोऽपि अमात्यराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पपुरवासी मणिकारश्रेष्ठी चन्दन-दासो नाम ; यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमात्यराक्षसो नगरादपक्रान्तः) (फ)।

चाणक्यः। आत्मगतम्। नूनं सुहृत्तमः। नह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति। प्रकाशम्। भद्र! चन्दन-दासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते भवता ?। (ब)

(फ) चर इति। द्वितीयं हृदयमिव, परमविश्वासभाजनत्वादिति भावः। मणिं मणिमयमलङ्कारं करोतीति मणिकारः कर्म्मण्यण्, स चासौ श्रेष्ठी वणिक् चेति मणिकारश्रेष्ठी। कलत्रं भार्य्याम्, न्यासीकृत्य निक्षेपभावेन संस्थाप्य। अपक्रान्तः अपसृतः।

(ब) चाणक्य इति। नूनं निश्चितम्, सुहृत्तमः सुहृत्सु मध्ये श्रेष्ठः, राक्षसस्य चन्दनदास इति शेषः। हि यस्मात्, अनात्मसदृशेषु आत्मतुल्यत्वरहितेषु जनेषु।

চাণক্য। (হাস্য করিয়া স্বগত) কায়স্থ? এ, ত ক্ষুদ্র বিষয়; তথাপি সামান্য শত্রুকেও অবজ্ঞা করা উচিত নহে। তাই, আমি তাহার নিকটে বন্ধুভাবে সিদ্ধার্থককে স্থাপিত করিয়াছি। [প্রকাশ্যে) ভদ্র! তৃতীয় ব্যক্তিকে শুনিতে ইচ্ছা করি।

চর। (হাস্য করিয়া) তৃতীয় ব্যক্তিও পুষ্পপুরনিবাসী মণিকার বণিক্ চন্দনদাস; এ ব্যক্তি, মন্ত্রী রাক্ষসের দ্বিতীয় হৃদয়ের ন্যায় বিশ্বাসের পাত্র। রাক্ষস যাহার বাড়ীতে ভার্য্যাকে গচ্ছিত রাখিয়া নগর হইতে পলাইয়া গিয়াছেন।

চাণক্য। [স্বগত) নিশ্চয়ই চন্দনদাস রাক্ষসের পরমবন্ধু। কারণ,

চরঃ। অজ্জ! ইঅং অঙ্গুলীঅমুদ্দা অজ্জং অবগদত্থং করিস্সদি। ইতি মুদ্রামর্পয়তি। (আর্য্য! ইয়মঙ্গুলীয়মুদ্রা আর্য্যমবগতার্থং করিষ্যতি) (ম।

চাণক্যঃ। মুদ্রামবলোক্য গৃহীত্বা রাক্ষসস্য নাম বাচয়তি। সহর্ষং স্বগতম্। ননু বক্তব্যং রাক্ষস এবাস্মদঙ্গুলিপ্রণয়ী সংবৃত্ত ইতি। প্রকাশম্। ভদ্র! অঙ্গুলিমুদ্রাধিগমং বিস্তরেণ শ্রোতুমিচ্ছামি (য)।

চরঃ। সুণাদু অজ্জো। অত্থি দাব অহং অজ্জেণ পৌরজণচরিদণ্ণেসণে ণিউত্তো; পরঘরপ্পবেসে পরস্স অণা-

---

(ম) চর ইতি। অঙ্গুলীয়কমুদ্রা নিজনামমুদ্রণযোগ্যমঙ্গুরীয়কম্, আর্য্যং ভবন্তম্, অবগতো জ্ঞাতঃ অর্থঃ রাক্ষসভার্য্যান্যাসরূপো বিষয়ো যেন তম্।

(য) চাণক্য ইতি। বাচয়তি পঠতি। অস্মাকম্ অঙ্গুলীনাং হস্তাঙ্গুলীনাং প্রণয়ী হস্তরূপৈকস্থানগতত্বাৎ প্রেমাস্পদং হস্তগতো ধৃত ইতি যাবৎ, স বৃত্তঃ সঞ্জাতঃ, এতন্মুদ্রালাভপ্রমাণাদেবেতি ভাবঃ। অত্র প্রাপ্তির্নাম মুখসন্ধেরঙ্গম্, "প্রাপ্তিঃ সুখাগমঃ" ইতি লক্ষণাৎ। অঙ্গুলিমুদ্রায়া অধিগমং প্রাপ্তিং তদ্বৃত্তান্তমিত্যর্থঃ।

র] চর ইতি। অস্তি তাবৎ ইদং ভবতঃ স্মারণমিতি শেষঃ। পৌরজনানাং

যাহারা নিজের মত নহে, সে রূপলোকের নিকট রাক্ষস আপন ভার্য্যাকে গচ্ছিত রাখিতেন না। [প্রকাশ্যে) ভদ্র! রাক্ষস চন্দনদাসের বাড়ীতে আপন ভার্য্যাকে গচ্ছিত রাখিয়াছেন, ইহা তুমি কি করিয়া জানিলে?

চর। আর্য্য! এই অঙ্গুরীমুদ্রাই (আংটীর ছিলই) আপনাকে উক্ত বিষয় জানাইয়া দিবে। [এই বলিয়া অঙ্গুরীমুদ্রা সমর্পণ করিল]

চাণক্য। [মুদ্রা দেখিয়া, গ্রহণ করিয়া, রাক্ষসের নাম পাঠ করিলেন; পরে সহর্ষ-স্বগত) নিশ্চয়ই বলিতে হইবে যে, এখন রাক্ষসই আমাদের হস্তগত হইয়াছেন। (প্রকাশ্যে] ভদ্র! এই অঙ্গুলিমুদ্রার প্রাপ্তিসংবাদ বিস্তৃতভাবে শুনিতে ইচ্ছা করি।

সঙ্কণিজ্জন্তো ণ হুমিণা জমপড়ং ণ আহিণ্ডন্তো মণিআরসেট্ঠি-চন্দণদাসস্স গেহং পবিট্ঠোম্হি। তহিং জমপড়ং পসারিঅ পউত্তোম্হি গীদাইং গাইদুং। (শৃণোতু আর্য্যঃ। অস্তি তাবৎ অহম্ আর্য্যেণ পৌরজনচারিতান্বেষণে নিযুক্তঃ, পরগৃহপ্রবেশে পরস্য অনাশঙ্কনীয়েন অনেন যমপটেন আহিণ্ডমানো মণিকারশ্রেষ্ঠিচন্দনদাসস্য গৃহং প্রবিষ্টোঽস্মি। তস্মিন্ যমপটং প্রসার্য্য প্রবৃত্তোঽস্মি গীতানি গাতুম্) (য)।

চাণক্যঃ। ততঃ কিম্ (র)।

চরঃ। তদো এক্কাদো আবরকাদো পঞ্চবরিসদেসীও পিঅদংসণো অসরীরাকিদী কুমারও বালত্তণ সুলহ কোদূহলো-পফুল্ল-ণঅণো ণিক্কমিদুং পউত্তো (ল)। তদো হা ণিগ্গদো হা

অরিমানি চন্দ্রগুপ্তস্য বিরুদ্ধা অবিরুদ্ধা বা ব্যবহারাস্তে ষামন্বেষণে পর্য্যবেক্ষণে ইত্যর্থঃ। আহিণ্ডমানঃ পর্য্যটন্। "হিড়ি গতৌ" ইত্যস্য আনশি আঙ্‌পূর্ব্বঃ প্রয়োগঃ।

(ল) চর ইতি। আবৃণোতীতি আবরং পচাদিত্বাৎ পোতীরচ্ ততঃ স্বার্থে কঃ, তস্মাৎ দ্বারলম্বিতবস্ত্রাদিত্যর্থঃ, ঈষদসমাপ্তানি পঞ্চ বর্ষাণি যস্য স পঞ্চবর্ষো বর্ষদেশীয়োঽপি ঈষদূনপঞ্চবয়স্ক ইত্যর্থঃ, প্রিয়া সন্তোষকারিণী দর্শনীয়া মনোহরা চ শরীরাকৃতির্যস্য সঃ, বালত্বেন শৈশবেন হেতুনা সুলভং যৎ কৌতূহলং তেন উৎফুল্লে প্রকাশিতে নয়নে নেত্রদ্বয়ং যস্য সঃ।

চর। আর্য্য শ্রবণ করুন; আপনার স্মরণ আছে বোধ হয় যে, পুরবাসিবর্গের ব্যবহার পর্য্যবেক্ষণ করিবার জন্য আপনি আমাকে নিযুক্ত করিয়াছিলেন; তারপর, পরের ঘরে প্রবেশ করিবার পক্ষে পরের আশঙ্কার অবিষয় এই যমপট লইয়া ভ্রমণ করতঃ, মণিকারবণিক্ চন্দনদাসের বাড়ীতে প্রবেশ করিলাম এবং সেখানে যমপট মেলিয়া গান করিতে আরম্ভ করিলাম।

চাণক্য। তাহার পর কি?

চর। তাহার পর, একটা পর্দ্দার ভিতর হইতে প্রীতিকর ও সুন্দর-

णिग्गदो त्ति सङ्कापरिग्गह-णिवेदइत्तिओ तस्स एव्व आवरकस्स अब्भन्तरे इत्थिआजणस्स उट्ठिदो महन्तो कलअलो (व)। तदो ईसि दुआरदेसदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए सो कुमारओ णिक्कमन्तो एव्व णिवब्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए (श)। तस्साअ कुमार-संरोह-संभम-प्पचलिद-ङ्गुलिदो करादो पुरिसङ्गुलि-परिणाह-घडिआ विअलिदा इअं अङ्गुलिमुद्दिआ देहलीबन्धम्मि पडिआ ताए अणवबुद्धा एव्व मम चलणपासं समागच्छिअ पणामणिहुदा कुलबहु विअ णिच्चला संवुत्ता (ष)। मए वि अमच्चरक्खसस्स णामङ्किदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा। ता एसो इमाए आअमो [स]।

(तत एकस्मात् आवरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयाकृतिः कुमारकः बालत्वसुलभ कौतूहलोत्फुल्लनयनः निष्क्रमितुं प्रवृत्तः (ल)। ततः हा निर्गतः हा निर्गतः इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैव आवरकस्य अभ्यन्तरे स्त्रीजनस्य उत्थितो महान् कलकलः (व)। ततः ईषद्द्वारदेशदापितमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्क्रामन्नेव निर्भर्त्स्य अवलम्बितः कोमलया बाहुलतया (श)। तस्याश्च

আকৃতি একটী বালক নির্গত হইতে আরম্ভ করিল; তাহার বয়স পাঁচ বৎসর অপেক্ষাও কম ছিল এবং শৈশবসুলভ কৌতূহলে তাহার নয়নযুগল উৎফুল্ল হইয়াছিল। [ব] পরে, সেই পর্দার ভিতরেই স্ত্রীলোকদিগের 'হায় নির্গত হইল! হায় নির্গত হইল!' এইরূপ গুরুতর কোলাহল উঠিল। সে কোলাহল তাহাদের আশঙ্কা সূচনা করিয়া দিতেছিল। ...র পর, একটী স্ত্রীলোক মুখখানিকে দ্বারদেশ হই... তিরস্কার করতঃ, কোমল ...গীকে ধরিয়া ফেলিল।

...ষ্য। [প্রবেশ করিয়া]
চাণক্য। বৎস! দোয়াত এ...
শিষ্য। তাহাই করিল]

কুমার-সংরোধসম্ভ্রমপ্রচলিতাঙ্গুলেঃ করাৎ পুরুষাঙ্গুলিপরিণাহপ্রমাণঘটিতা শিথিলিতা ইয়মঙ্গুলিমুদ্রিকা দেহলীবন্ধে পতিতা, তয়া অনববুদ্ধৈব মম চরণপার্শ্বং সমাগত্য প্রণামনিভৃতা কুলবধূরিব নিশ্চলা সংবৃত্তা (ষ)। ময়াপি অমাত্যরাক্ষসস্য নামাঙ্কিতেতি আর্য্যস্য পাদমূলং প্রাপিতা। তদ্ এষঃ অস্যা আগমঃ (স)।

চাণক্যঃ। **ভদ্র! শ্রুতম্। অপসর। নচিরাদস্য পরিশ্রমস্যানুরূপং ফলমধিগমিষ্যসি (হ)।**

(ব) তত ইতি। মুদ্রাপরিগ্রহস্য আগমপ্রকারং নিবেদয়িতা ধীনকঃ। কলকলঃ কোলাহলঃ।

(শ) তত ইতি। ঈষদল্পং যথা স্যাত্তথা দ্বারদেশে স্থাপিতং বহিষ্কারিতং মুখং যয়া তথা।

(ষ) তস্যা ইতি। কুমারস্য তস্য বালকস্য সংরোধেন নিরোধেন যঃ সম্ভ্রমো ব্যস্ততা তেন প্রচলিতা অঙ্গুলয়ো যস্য তস্মাৎ, করাৎ হস্তাৎ, পুরুষাঙ্গুলীয়ঃ পরিণাহো বিশালতা স্থূলতা তৎপ্রমাণেন ঘটিতা নির্ম্মিতা, অতএব শিথিলিতা ক্রমাৎ যোষিদঙ্গুলিতো বিচ্যুতা। তয়া স্ত্রিয়া, অনববুদ্ধৈব অজ্ঞাতৈব সতী, প্রণামে নমস্কারকরণকালে নিভৃতা নিশ্চলা।

(স) ময়াপীতি। পাদমূলং চরণসমীপম্। অস্যা অঙ্গুলিমুদ্রায়াঃ, আগমো লাভঃ তদ্বৃত্তান্ত ইত্যর্থঃ।

(য) বালকটীকে ধরার সময়ে ব্যস্ততাবশতঃ সে স্ত্রীলোকটীর হাতের আঙ্গুলগুলি চলিতেছিল; আবার অঙ্গুলীমুদ্রাটীও পুরুষের আঙ্গুলের স্থূলতা অনুসারে নির্ম্মিত ছিল; সুতরাং সে অঙ্গুলিমুদ্রাটী তাহার আঙ্গুল হইতে খুলিয়া, দেওয়ালের মূলে পড়িয়া, তাহার অজ্ঞাত অবস্থা-তেই আমার চরণের নিকটে আসিয়া, প্রণাম করিবার সময়ে কুলবধূর ন্যায় নিশ্চল হইয়া রহিল। (স) ক ... নামাঙ্কিত ... অঙ্গুলিমুদ্রার দেখিয়া আপনার চরণে? ... প্রাপ্তিবৃত্তান্ত। ... একটা পর্দার ভিতর হইতে প্রীতিকর ও সুন্দর-

চরঃ। জং অজ্জো আণবেদিত্তি। বিশ্রান্তঃ। (যৎ আর্য্য আজ্ঞাপয়তি ইতি।

চাণক্যঃ। শার্ঙ্গরব! শার্ঙ্গরব!

প্রবিশ্য শিষ্যঃ। আজ্ঞাপয়।

চাণক্যঃ। বৎস! মসীপাত্রং পত্রঞ্চোপানয় (ঘ)

শিষ্যঃ। তথা করোতি (ক)।

চাণক্যঃ। গৃহীত্বা স্বগতম্। কিমত্র লিখামি। অনেন খলু লেখেন রাক্ষসো জেতব্যঃ (খ)।

(ছ) চাণক্য ইতি। শ্রুতং ময়া তদ্বৃত্তান্তজাতমিত্যর্থঃ। অপসর ইতো গচ্ছ। অনুরূপং যোগ্যম্। অধিগমিষ্যসি লপ্স্যসে। নচিরাদিতি অভাবার্থেন নঞ্শব্দেন "সুপ্ সুপা" ইতি সমাসঃ।

[ঘ] চাণক্য ইতি। মসীপাত্রং মস্যাধারম্। অত্র মিশ্রমতেন অবান্তরার্থস্য বিচ্ছেদে সতি অনেন প্রকৃতত্বান্তস্যাচ্ছেদাদিয়ং বিন্দুর্নাম অর্থপ্রকৃতিঃ। যথা দর্পণে— "অবান্তরার্থবিচ্ছেদে বিন্দুরচ্ছেদকারণম্।"

[ক] শিষ্য ইতি। তথা করোতি মসীপাত্রং পত্রঞ্চোপানয়তি।

[খ) চাণক্য ইতি। অত্র পত্রে। লেখেন লেখ্যান্বিতপত্রেণ।

চাণক্য। ভদ্র! আমি সমস্ত বৃত্তান্তই শুনিলাম। তুমি এখন যাইতে পার, অচিরকালমধ্যেই এই পরিশ্রমের উপযুক্ত ফল লাভ করিবে।

চর। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া চলিয়া গেল]

চাণক্য। শার্ঙ্গরব! শার্ঙ্গরব!

শিষ্য। [প্রবেশ করিয়া] আদেশ করুন।

চাণক্য। বৎস! দোয়াত এবং কাগজ আন।

শিষ্য। তাহাই করিল]

प्रविश्य प्रतीहारी। जेदु अज्जो। (जयतु आर्य्यः) (ग)

चाणक्यः। सहर्षमात्मगतम्। गृहीतोऽयं जयशब्दः। प्रकाशम्। शोणोत्तरे! किमागमनप्रयोजनम्? (घ)।

प्रतीहारी। अज्ज! देवो चन्दसिरि सीसे कमलमुउलाकार-मञ्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि। इच्छामि अज्जेण अब्भणुण्णादो देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कादुं। तेण अ धारिदपुव्वाइं आहरणाइं बह्मणाणं पडिवादेमित्ति।

अत्र राक्षसजयार्थकोत्साहस्य आगमनात् समाधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम्, "बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते" इति लक्षणात्।

(ग) प्रविश्येति। प्रतीहारी द्वाररक्षिणी।

(घ) चाणक्य इति। अयं प्रतीहारीप्रयुक्तः जयशब्दः जयबोधको जयत्विति शब्दः, गृहीतः सर्वथैव स्वीकृतः; "राक्षसो जेतव्यः" इत्युक्तेः परमेव "जयतु" इत्युक्तेः मुख्योद्देश्यराक्षसजयस्यैव सूचनादिति भावः। अतएव अतर्कितभावेन मुख्योद्देश्य-सिद्धिसूचनया परमप्रीतिकरणात् गुणवदर्थप्राप्तिरूपम् इदं प्रथमं पताकस्थानम्। तथा च दर्पणे—"सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः। पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम्।" शोणं रक्तवर्णम् उत्तरम् उत्तरीयवसनं यस्याः सा शोणोत्तरा। इयञ्च प्रतीहार्य्या नाम; तत्सम्बोधनम्।

(ङ) प्रतीहारीति। चन्द्रस्य श्रीरिव श्रीः कान्तिर्यस्य स चन्द्रश्रीश्चन्द्रगुप्तः, शीर्षे मस्तके, कमलमुकुलाकारं पद्मकलिकाकृतिम्, अञ्जलिं संयुक्तपाणियुगलम्, निवेश्य

চাণক্য। [গ্রহণ করিয়া স্বগত] এই পত্রে কি লিখিব। এই পত্র দ্বারাই রাক্ষসকে জয় করিতে হইবে।

প্রতীহারী। [প্রবেশ করিয়া] আর্য্য জয় করুন।

চাণক্য। [আনন্দের সহিত স্বগত] এই জয়শব্দ নিশ্চয়ই গ্রহণ করিলাম। [প্রকাশ্যে] শোণোত্তরা! তোমার আসিবার প্রয়োজন কি?

(आर्य्य ! देवश्चन्द्रश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमञ्जलिं निवेश्य आर्य्यं विज्ञापयति । इच्छामि आर्य्येण अभ्यनुज्ञातः देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कारयितुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामि इति) (ङ) ।

चाणक्यः । सहर्षमात्मगतम् । **साधु, वृषल ! ममैव हृदयेन सह संलप्य सन्दिष्टवानसि ।** प्रकाशम् । **शोणोत्तरे ! उच्यतामस्मद्वचनाद्वृषलः । साधु, वत्स ! अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणाम् । तदनुष्ठीयतामात्मनोऽभिप्रायः । किन्तु पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूषणानि गुणवद्भ्य एव प्रतिपादनीयानि । तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि (च) ।**

स्थापयित्वा । कारयितुम्, पत्न्यादिनेति शेषः । तेन च पर्वतेश्वरेण, धारितपूर्वाणि पूर्वं धृतानि । प्रतिपादयामि ददामि, इति विज्ञापयतीत्यन्वयः । धारितेति "धृङ् अवस्थाने" इत्यस्य इनन्ते रूपम् । ब्राह्मणानामिति "चतुर्थ्यर्थे षष्ठी" इति पिङ्गल-सूत्रात् षष्ठी ।

(च) चाणक्य इति । संमन्त्र्य मन्त्रयित्वेव, ममापि हृदये तथैव चिन्तितत्वादिति भावः । अभिप्रायः अभिप्रायानुरूपं कार्य्यम् । गुणवन्ति महामूल्यत्वादुत्कर्षवन्ति, गुणवद्भ्यः विद्यादिगुणशालिभ्यः, प्रतिपादनीयानि दातव्यानि । परीक्षिताः सर्वतो ज्ञाता गुणा येषां तान् ।

প্রতীহারী। আর্য্য! মহারাজ চন্দ্রগুপ্ত মস্তকে পদ্মকলিকার তুল্য অঞ্জলি স্থাপন করিয়া আপনাকে জানাইতেছেন যে, 'আপনার অনুমতি অনুসারে আমি, মহারাজ পর্ব্বতেশ্বরের পারলৌকিক কার্য্য করাইতে ইচ্ছা করি; আর তাঁহারই ধৃত অলঙ্কারগুলি ব্রাহ্মণদিগকে দান করি?

চাণক্য। (আনন্দের সহিত স্বগত) সাধু, চন্দ্রগুপ্ত! তুমি

প্রতীহারী। জং অজ্জো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রান্তা। (যদ্ আর্য্য আজ্ঞাপয়তি)

চাণক্যঃ। শাঙ্গরব! উচ্যন্তামস্মদ্বচনাদ্বিশ্বাবসুপ্রভৃতয়স্ত্রয়ো ভ্রাতরঃ; যথা বৃষলাৎ প্রতিগৃহ্য আভরণানি ভবদ্ভিরহং দ্রষ্টব্য ইতি (ছ)।

শিষ্যঃ। যদাজ্ঞাপয়ত্যুপাধ্যায়ঃ। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ

চাণক্যঃ। স্বগতম্। উত্তরোঽয়ং লেখার্থঃ, পূর্বঃ কতমোঽস্তু। বিচিন্ত্য। আঃ, জ্ঞাতম্। উপলব্ধবানস্মি প্রণিধিভ্যঃ; যথা

[ছ] চাণক্য ইতি। বিশ্বাবসুঃ কশ্চিদ্বিপ্রঃ। বৃষলাচ্চন্দ্রগুপ্তাৎ। অহং চাণক্যঃ।

আমার মনের সহিত মন্ত্রণা করিয়াই খবর পাঠাইয়াছ। (প্রকাশ্যে) শোণোত্তরা! তুমি আমার কথানুসারে চন্দ্রগুপ্তকে বল যে, সাধু বৎস! তুমি লোকাচারে অভিজ্ঞ হইয়াছ; অতএব নিজের অভিপ্রায় অনুসারে কার্য্য কর। কিন্তু পর্ব্বতেশ্বরের ধৃত অলঙ্কারগুলি উৎকৃষ্ট; সুতরাং উৎকৃষ্ট ব্রাহ্মণকেই তাহা দেওয়া উচিত। অতএব আমি নিজেই যাঁহাদের গুণ পরীক্ষা করিয়াছি, সেইরূপ ব্রাহ্মণদিগকেই আমি পাঠাইতেছি।

প্রতীহারী। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া চলিয়া গেল]

চাণক্য। শাঙ্গরব! তুমি আমার কথা অনুসারে বিশ্বাবসুপ্রভৃতি তিন ভাইকে বল যে, আপনারা চন্দ্রগুপ্তের নিকট হইতে অলঙ্কারগুলি গ্রহণ করিয়া আমার সহিত সাক্ষাৎ করুন।

শিষ্য। অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

तस्य म्लेच्छराजबलस्य मध्यात् प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया भक्त्या राक्षसमनुवर्त्तन्ते । ते यथा—(ज)

कौलूतश्चित्रवर्म्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षतरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।
मेघाख्यः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥२०॥

[ज] चाणक्य इति । अयम् अलङ्कारविषयः, उत्तरः परवर्त्ती, लेख्यार्थः पत्रार्थः, पूर्व्वः प्रथमः, कतमो बहूनां मध्ये कः । आ इति स्मरणार्थमव्ययम्, "आः प्रगृह्य स्मृतौ वाक्ये" इत्यादिर्मेदिनी । ज्ञातं बुद्धम् । प्रणिधिभ्यो गुप्तचरेभ्यः, उपलब्धवान् ज्ञातवान् । परया अत्यन्तया, भक्त्या अनुरागेण, राक्षसं मन्त्रिणम्, अनुवर्त्तन्ते अनुसरन्ति ।

अन्वयः—कौलूतः चित्रवर्म्मा, मलयनरपतिः नृसिंहः सिंहनादः, काश्मीरः पुष्कराक्षः, क्षतरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः, पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः पञ्चमः मेघाख्यः, अधुना अहम् अस्मिन् एषां नामानि ध्रुवं लिखामि, चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥२०॥

कौलूत इति । कौलूतः कुलूतदेशाधिपतिः, चित्रवर्म्मा नाम ; मलयनरपतिः मलयपर्व्वतसन्निहितदेशाधिपतिः, नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः, सिंहनादो नाम ; काश्मीरः काश्मीरप्रदेशाधिपतिः, पुष्कराक्षो नाम ; क्षतः नष्टः रिपुमहिमा शत्रुप्रभावो यस्मात् स तादृशः, सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः, सिन्धुषेणो नाम ; तथा पृथु विशालं तुरगबलम् अश्वारोहिसैन्यं यस्य सः, पारसीकाधिराजः पारस्यदेशाधिपतिः, पञ्चम एषां

চাণক্য । (স্বগত) এইটাই পত্রে শেষ লিখিবার বিষয় হইবে ; কিন্তু প্রথমে কোন্ বিষয়টা লিখিত হইবে । (চিন্তা করিয়া) ও ! স্মরণ হইয়াছে ; গুপ্তচরদিগের নিকট হইতে জানিয়াছি যে, সেই ম্লেচ্ছসৈন্যের মধ্য হইতে প্রধান পাঁচ জন রাজা অত্যন্ত অনুরাগ সহকারে রাক্ষসের অনুসরণ করেন । তাঁহারা যথা—

বিচিন্ত্য। অথবা ন লিখামি ; পূর্ব্বমনভিব্যক্তমেবাস্তাম্।

প্রকাশম্। শার্ঙ্গরব ! শার্ঙ্গরব ! (ঝ)।

প্রবিশ্য শিষ্যঃ। উপাধ্যায় ! আজ্ঞাপয়।

চাণক্যঃ। বৎস ! শ্রোত্রিয়াক্ষরাণি প্রযত্নেন লিখিতান্যপি নিয়তমস্ফুটানি ভবন্তি। তদুচ্যতামস্মদ্বচনাৎ সিদ্ধার্থকঃ।

পঞ্চম ব্যাপূরকাঃ, মেঘাখ্যঃ মেঘো নাম। অধুনা, অহম, অস্মিন্ পত্রে এষাং পঞ্চানাং রাজ্ঞাম্, নামানি ধ্রুবাঃ, ধ্রুবং নিশ্চিতম্, লিখামি ; কিন্তু চিত্রগুপ্তঃ যমস্য লেখকর্ম্মচারী, প্রমার্ষ্টুং এতাং মদীয়ালিখনাম্ প্রোঞ্ছতু। তথা চাস্মিন্ পত্রে মদ্যৈতেষাং নামলিখনাৎ এষাং মৃত্যুরবশ্যম্ভাবী, কিন্তু চিত্রগুপ্তঃ প্রোঞ্ছিতুং সমর্থোঽপি ন শক্নুয়াদিতি ভাবঃ।

অত্র সিংহনাদো নৃসিংহ ইতি লাটানুপ্রাসঃ, দ্বিতীয়ে পাদে চ ছেকানুপ্রাস ইত্যনয়োঃ সংসৃষ্টিঃ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥২০॥

(ঝ) বিচিন্ত্যেতি। পূর্ব্বং কার্য্যারম্ভাৎ পুরতঃ, অনভিব্যক্তমেব সর্ব্বং অপ্রকাশিতমেব, আস্তাং তিষ্ঠতু, এতৎ পত্রমিতি শেষঃ।

(ঞ) চাণক্য ইতি। শ্রোত্রিয়স্য ব্রাহ্মণবিশেষস্য অক্ষরাণি বর্ণাঃ, প্রযত্নেন স্পষ্টীকরণে বিশেষচেষ্টয়া, লিখিতান্যপি, নিয়তং নিশ্চিতম্, অস্ফুটানি অস্পষ্টানি অস্পষ্ট-

কুলূতরাজ চিত্রবর্ম্মা, পুরুষশ্রেষ্ঠ মলয়রাজ সিংহনাদ, কাশ্মীররাজ পুষ্করাক্ষ, শত্রুপ্রভাবনাশক সিন্ধুরাজ সিন্ধুষেণ, এবং বিশাল অশ্বারোহী সৈন্যের অধিপতি ইঁহাদের পঞ্চম পারস্যরাজ, আমি এখন এই পত্রে ইঁহাদের নাম নিশ্চয়ই লিখিব ; সমর্থ হন ত চিত্রগুপ্ত তাহা মুছিয়া ফেলুন ॥২০॥

(চিন্তা করিয়া] অথবা লিখিব না ; পূর্ব্বে এ পত্র সম্পূর্ণ অপ্রকাশিতই থাক। (প্রকাশ্যে) শার্ঙ্গরব ! শার্ঙ্গরব !

শিষ্য। (প্রবেশ করিয়া) অধ্যাপকমহাশয় আদেশ করুন।

कर्णे कथयित्वा। एभिरक्षरैः केनापि कस्यापि स्वयं वाच्यमिति अदत्तग्राहकनामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व। न चाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतीति (ञ)।

शिष्यः। यदाज्ञापयत्युपाध्यायः। इति निष्क्रान्तः।

चाणक्यः। स्वगतम्। हन्त! जितो मलयकेतुः (ट)।

स्यात् सर्वैः पठितुमशक्यानीत्यर्थः, भवन्ति। अतो मया स्वयं न लिख्यन्त इति भावः। तत्तस्मात्, सिद्धार्थको नाम कश्चित् पौरः। कर्णे श्रोतुरवस्यैव कर्णसमीपे, कथयित्वा लेख्यविषयं मृदुभावेनोक्त्वा। केनापि जनेन, कस्यापि जनस्य समीपे, स्वयमात्मना, इति एवम्, वाच्यं पठ्यम्। न दत्तं न लिखितं वाह्यं पत्रोपरिभागस्थं नाम ग्राहकनामधेयं यस्मिन् तम्। मां चाणक्यम्, उपतिष्ठस्व सङ्गतो भव। 'चाणक्यो लेखयति" इति अस्मै शकटदासाय, न च आख्येयं सिद्धार्थकेन नहि वक्तव्यम्। श्रोत्रियमाह देवलः—

"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा।
षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्॥"

उपतिष्ठस्वेति सङ्गत्यर्थं तिष्ठतेः "पथ्याराधनयोश्च" इति कनादित्वादात्मनेपदम्।

চাণক্য। বৎস! বেদবিৎ ব্রাহ্মণের অক্ষর, যত্নপূর্ব্বক লিখিত হইলেও নিশ্চয়ই অস্পষ্ট হইয়া থাকে। অতএব তুমি আমার আদেশ অনুসারে সিদ্ধার্থককে বল, (কাণে কাণে বলিয়া) যে, কোন ব্যক্তি নিজে কোন ব্যক্তির নিকটে এই কথায় এই পত্র পাঠ করিবে; সুতরাং শিরোনাম না দিয়া, শকটদাস দ্বারা পত্র লেখাইয়া লইয়া সে আমার নিকট উপস্থিত হউক; কিন্তু সিদ্ধার্থক যেন শকটদাসকে একথা বলে না যে, চাণক্য লেখাইতেছেন।

শিষ্য। অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

প্রবিশ্য লেখহস্তঃ সিদ্ধার্থকঃ। জেদু অজ্জো। অজ্জ! অঅং সো সঅডদাসেণ সহত্থলিহিদো লেহো। (জয়তু আর্য্যঃ। আর্য্য! অয়ং স শকটদাসেন স্বহস্তলিখিতো লেখঃ) (ঠ)।

চাণক্যঃ। গৃহীত্বা নিরীক্ষ্য। অহো! দর্শনীয়ান্যক্ষরাণি। অনুবাচ্য। ভদ্র! অনয়া মুদ্রয়া মুদ্রয়ৈনম্ (ড)।

সিদ্ধার্থকঃ। তথা কৃত্বা। অজ্জ! অঅং মুদ্দিদো লেহো। কিং অবরং অণুচিট্ঠীঅদু। (আর্য্য! অয়ং মুদ্রিতো লেখঃ। কিমপরমনুষ্ঠীয়তাম্) (ঢ)।

চাণক্যঃ। ভদ্র! কস্মিংশ্চিদাপ্তজনানুষ্ঠেয়ে কর্ম্মণি ত্বাং ব্যাপারয়িতুমিচ্ছামি (ণ)।

(ট) চাণক্য ইতি। উপাংশ্বিদং হর্ষে। জিতো মলয়কেতুঃ, অনেন লেখেন তৎপরিপালকস্য রাক্ষসস্য ভেদোপস্থাপনাদিতি ভাবঃ। অতএবাত্র মুখ্যোদ্দেশ্যমলয়কেতুজয়-রাক্ষসগ্রহণয়োর্বীজভূতস্য কার্য্যস্যোদ্ভেদাদ্বিভাব্য উদ্ভেদো নাম মুখসন্ধ্যঙ্গম্, "বীজার্থস্য প্ররোহঃ স্যাদুদ্ভেদঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

(ঠ) প্রবিশ্যেতি। লেখঃ পত্রং হস্তে যস্য সঃ।

(ড) চাণক্য ইতি। অহো আশ্চর্য্যে। দর্শনীয়ানি অতীবসুন্দরাণি। অনুবাচ্য পঠিত্বা। অনয়া নবম গৃহীতয়া রাক্ষসাঙ্গুরীয়তয়া।

(ঢ) সিদ্ধার্থক ইতি। অনুষ্ঠীয়তাং ক্রিয়তাং ময়েতি শেষঃ।

চাণক্য। [স্বগত] মলয়কেতুকে জয় করিয়াছি।

পত্রহস্তে প্রবেশ করিয়া সিদ্ধার্থক। আর্য্যের জয় হউক। আর্য্য! এই সেই শকটদাসের নিজহস্তলিখিত পত্র।

চাণক্য। (গ্রহণপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) আশ্চর্য্য! অতি সুন্দর অক্ষরই বটে। (পাঠ করিয়া) ভদ্র! এই মুদ্রা দ্বারা এই পত্রখানাকে মুদ্রিত কর।

সিদ্ধার্থক। (সেইরূপ করিয়া) আর্য্য! এই পত্র মুদ্রিত করিয়াছি। আর কি করিব?

सिद्धार्थकः । सहर्षम् । अज्ज ! अणुग्गहिदोम्हि । आणवेदु अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिट्ठिदव्वं ? । (आर्य्य ! अनुगृहीतोऽस्मि । आज्ञापयतु आर्य्यः; किमनेन दासजनेन आर्य्यस्य अनुष्ठातव्यम् ?) (त) ।

चाणक्यः । प्रथमं तावत् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां ग्राहयितव्याः । ततस्तेषु गृहीतसङ्केतेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्रुतेषु शकटदासो बध्यस्थानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः । तस्माच्च सुहृत्प्राणरक्षणपरितुष्टात् पारितोषिकं ग्राह्यम् । राक्षस एव कञ्चित् कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । कर्णे एवमेवम् (थ) ।

(ण) चाणक्य इति । आप्तजनानुष्ठेये विश्वस्तलोककार्य्ये । व्यापारयितुं प्रवर्त्तयितुम् ।

(त) सिद्धार्थक इति । अनुगृहीतोऽस्मि, उपकारविषयं क्रियमाणोऽस्मीति भावः । अत्र दाक्षिण्यं नाम नाट्यलक्षणम्, "दाक्षिण्यं च चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम्" इति लक्षणात् ।

(थ) चाणक्य इति । दक्षिणस्य अक्ष्णः नयनस्य सङ्कोचनं संज्ञाम् अपसरणसङ्केतम्, सरोषं यथा स्यात्तथा, ग्राहयितव्याः ज्ञापयितव्याः । तत्सङ्केतस्य भयापोदानीमेव तेषु प्रागज्ञाप्यत इति भावः । गृहीतसङ्केतेषु बुद्धसङ्केतेषु, तेषु, घातकेषु, भयापदेशात् भयच्छलात्, प्रद्रुतेषु पलायितेषु सत्सु । सुहृदः शकटदासस्य प्राणरक्षणेन परितुष्टात्, तस्मात् राक्षसात्, ग्राह्यं लब्धव्यं द्रव्यम् । परेषु शत्रुषु, प्रत्यासन्नेषु निकटवर्त्तिषु सत्सु । एवमेवमिति पश्चात् स्फुटीभविष्यति ।

চাণক্য। ভদ্র! বিশ্বস্ত লোকের কর্ত্তব্য কোন কার্য্যে তোমাকে ব্যাপৃত করিতে ইচ্ছা করি।

সিদ্ধার্থক। [আনন্দের সহিত] আর্য্য! অনুগৃহীত হইলাম। আপনি আদেশ করুন, এই দাস আপনার কি কার্য্য করিবে।

সিদ্ধার্থকঃ। জং অজ্জো আণবেদি। (যদার্য্য আজ্ঞাপয়তি) (ঢ)

চাণক্যঃ। শার্ঙ্গরব! শার্ঙ্গরব!

প্রবিশ্য শিষ্যঃ। উপাধ্যায়! আজ্ঞাপয়।

চাণক্যঃ। উচ্যতামস্মদ্বচনাৎ কালপাশিকো দণ্ডপাশিকশ্চ, যথা বৃষলঃ সমাজ্ঞাপয়তি য এষ ক্ষপণকো জীবসিদ্ধির্নাম রাক্ষসপ্রযুক্তো বিষকন্যয়া পর্ব্বতেশ্বরং ঘাতিতবান্, স এনমেব দোষং প্রখ্যাপ্য সনিকারং নগরান্নির্ব্বাস্যতামিতি (ধ)।

(ধ) চাণক্য ইতি। বধ্যভূমৌ কালপাশাধিকারে নিয়োগযোগাৎ কালপাশিকঃ, দণ্ডপাশাধিকারে নিয়োগযোগাচ্চ দণ্ডপাশিকঃ; ঘাতকয়োর্নামদ্বয়মেতৎ। বৃষলশ্চন্দ্রগুপ্তঃ। ক্ষপণকো বৌদ্ধসন্ন্যাসী। সনিকারং সতিরস্কারম্।

চাণক্য। তুমি প্রথমে বধ্যভূমিতে যাইয়া ঘাতকদিগকে (জল্লাদ-গুলিকে) ক্রোধের সহিত দক্ষিণনয়নসঙ্কোচ দ্বারা সঙ্কেত বুঝাইয়া দিবে। তাহার পর, তাহারা সঙ্কেত বুঝিয়া ভয়চ্ছলে ইতস্ততঃ পলাইয়া গেলে, তুমি শকটদাসকে বধ্যভূমি হইতে নিয়া গিয়া রাক্ষসের নিকটে উপস্থিত করিবে। বন্ধুর প্রাণ রক্ষা করায় রাক্ষস অত্যন্ত সন্তুষ্ট হইবেন এবং তোমাকে পারিতোষিক দিবেন; তুমি তাহা গ্রহণ করিবে এবং কিছু কাল রাক্ষসেরই সেবা করিবে; তাহার পর, শত্রুগণ নিকটবর্ত্তী হইলে এই কার্য্য সম্পাদন করিবে। [কাণের নিকটে এই রূপ এই রূপ)।

সিদ্ধার্থক। আর্য্য যাহা আদেশ করেন।

চাণক্য। শার্ঙ্গরব! শার্ঙ্গরব!

শিষ্য। (প্রবেশ করিয়া) অধ্যাপকমহাশয় আদেশ করুন।

চাণক্য। আমার আদেশ অনুসারে কালপাশিক ও দণ্ডপাশিককে বল যে, চন্দ্রগুপ্ত আদেশ করিতেছে—এই যে জীবসিদ্ধিনামে বৌদ্ধ-সন্ন্যাসী, রাক্ষসের নিয়োগ অনুসারে বিষকন্যা দ্বারা পর্ব্বতেশ্বরকে বধ

শিষ্যঃ। যদুপাধ্যায় আজ্ঞাপয়তি। ইতি পরিক্রামতি (ন)।

চাণক্যঃ। বৎস! তিষ্ঠ তিষ্ঠ, যোঽয়মপরঃ কায়স্থঃ শকটদাসো নাম রাক্ষসপ্রযুক্তো নিত্যমস্মচ্ছরীরমভিদ্রোগ্ধুমিহ প্রযততি, স চাপ্যেনং দোষং প্রখ্যাপ্য শূলমারোপ্যতাম্, গৃহজনশ্চাস্য বন্ধনাগারে প্রবেশ্যতামিতি (প)।

শিষ্যঃ। তথা। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ (ফ)।

চাণক্যঃ। চিন্তাং নাটয়িত্বা স্বগতম্। অপি নাম দুরাত্মা রাক্ষসো গৃহ্যেত? (ব)

(ন) শিষ্য ইতি। পরিক্রামতি গন্তু পাদবিক্ষেপং করোতি।

(প) চাণক্য ইতি। অস্মাকং শরীরম্, অস্মচ্ছরীরম্, অভিদ্রোগ্ধুং হিংসিতুম্। গৃহজনঃ পত্নীপ্রভৃতিপরিজনঃ, বন্ধনাগারে কারাগারে

(ব) চাণক্য ইতি। সম্ভাবনায়ামপিশব্দঃ। দুরাত্মেতি অত্র কাকাক্ষিগোলকন্যায়েন উভয়ত্রাপ্যন্বয়ঃ ... মন্তব্যম্। গৃহ্যেত গৃহীতুং শক্যেত।

করাইয়াছিল; এই অপরাধ ঘোষণা করিয়াই তাহাকে রাজধানী হইতে বাহির করিয়া দাও।

শিষ্য। অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া যাইতে আরম্ভ করিল)।

চাণক্য। বৎস! দাঁড়াও দাঁড়াও; আর এই যে কায়স্থ শকটদাস রাক্ষসের নিয়োগ অনুসারে সর্ব্বদাই আমার শরীর নষ্ট করিবার জন্য চেষ্টা করিতেছে; এই অপরাধ প্রকাশ করিয়া তাহাকেও শূলে দাও এবং ইহার পরিজনদিগকে কারাগারে আবদ্ধ কর।

শিষ্য। তাহাই হইবে। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

চাণক্য। [চিন্তা করা অভিনয় করিয়া স্বগত] দুরাত্মা রাক্ষসকে ধরিতে পারিব কি?

सिद्धार्थकः। अज्ज! गहीदो। (आर्य्य! गृहीतः)।

चाणक्यः। सहर्षमात्मगतम्। हन्त! गृहीतो राक्षसः। प्रकाशम्। भद्र! कोऽयं गृहीतः? । (भ)

सिद्धार्थकः। गहीदो मए अज्जस्स सन्देसो। ता गमिस्सं अहं कज्जसिद्धीए। (गृहीतो मया आर्य्यस्य सन्देशः। तत् गमिष्याम्यहं कार्य्यसिद्धये) (म)।

चाणक्यः। साङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा। भद्र! सिद्धार्थक! गम्यताम्, अस्तु ते कार्य्यसिद्धिः [य]।

सिद्धार्थकः। जं अज्जो आणवेदि। इति प्रणम्य निष्क्रान्तः। (यदार्य्य आज्ञापयति) (र)

[भ] चाणक्य इति। हन्त हर्षे। गृहीतो गृहीत एव, दैववाणीवदेव तदर्थकं सिद्धार्थकोक्तत्वादिति भावः। अत्रापि पूर्ववदेव पताका। तेन कविधानेकपताकारचना कवेर्न्नैपुणतां द्योतयति।

[म] सिद्धार्थक इति। गृहीतः कर्ण्णमङ्गीकृतः। सन्देश आदेशवाचिकम्।

[य] चाणक्य इति। साङ्गुलिमुद्रं राक्षसाङ्गुलिमुद्रया मुद्रितम्, लेखं पत्रम्।

সিদ্ধার্থক। আর্য্য! ধৃত হইয়াছে।

চাণক্য। [আনন্দের সহিত স্বগত] ভাল; রাক্ষসই ধৃত হইয়াছে। [প্রকাশে] ভদ্র! এ কে ধৃত হইয়াছে?

সিদ্ধার্থক। আমাকর্ত্তৃক আপনার আদেশবাক্য ধৃত হইয়াছে। অতএব আমি কার্য্যসিদ্ধির জন্য যাই?

চাণক্য। [রাক্ষসের অঙ্গুরীমুদ্রা দ্বারা মুদ্রিত পত্র সমর্পণ করিয়া] ভদ্র! যাও; তোমার কার্য্যসিদ্ধি হউক।

সিদ্ধার্থক। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া প্রণাম করিয়া চলিয়া গেল]।

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय ! कालपाशिको दण्डपाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्ठीयते देवस्य चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति (ल) ।

चाणक्यः । शोभनम् । वत्स ! मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि (व) ।

शिष्यः । तथा । इति निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह पुनः प्रविश्य । इत इतः श्रेष्ठिन् ! [श] ।

चन्दनदासः स्वगतम् । चाणक्कम्मि अकरुणे सहसा सद्दाविदस्स लोअस्स वड्ढइ णिद्दोसस्स वि सङ्का ; किं उण मह जाददोसस्स । ता भणिदा मए धणसेणप्पमुहा तिण्णि वाणिजआ, जधा कदावि चाणक्कहदओ गेहं मे विच्चिणावेदि ता अवहिदा

[ल] प्रविश्येति । देवस्य राज्ञः । शासनमादेशः ।

[व] चाणक्य इति । शोभनं भद्रम्, तदनुष्ठानमित्यर्थः ।

[श] शिष्य इति । श्रेष्ठिन् ! हे वणिक् ! इत इत आगम्यतामिति शेषः ।

[ष] चन्दनेति । चाणक्ये अकरुणे निर्दये सति । शब्दायितस्य आहूतस्य । अखिला उक्ताः । हतः पापेन विनाशितः, ततः कुत्सायां कप्रत्ययः चाणक्यश्चासौ हतक-

---

শিষ্য। [প্রবেশ করিয়া] অধ্যাপকমহাশয় ! কালপাশিক ও দণ্ড-পাশিক আপনাকে জানাইতেছে যে, মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের আদেশ এই পালন করিতেছি।

চাণক্য। ভাল। বৎস ! এখন মণিকারবণিক্ চন্দনদাসকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

শিষ্য। তাহাই হইবে। [এই বলিয়া নির্গত হইয়া, পুনরায় চন্দন-দাসের সহিত প্রবেশ করিয়া] বণিক ! এই এই পথে আইস।

णिव्वहध भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणम्, मह दाव जं होदि तं होदु त्ति । [चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दायितस्य लोकस्य वर्द्धते निर्दोषस्यापि शङ्का, किं पुनर्मम जातदोषस्य । तद्भणिता मया धनसेनप्रमुखाः त्रयो वाणिजिकाः, यथा कदाचित् चाणक्यहतको गेहं मे विचिनोति ; तत् अवहिता निर्वहत भर्त्तुरमात्यराक्षसस्य गृहजनम ; मम तावत् यद्भवति तद्भवतु इति) (ध) ।

शिष्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्दनदासः । अअं आगदोह्मि । [अयमागतोऽस्मि] (न) ।

उभौ । परिक्रामतः (ह) ।

शिष्यः । उपसृत्य । उपाध्याय ! अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।

श्रेष्ठीति सः, अग्निष्टोमादिवत् परनिपातः । विचिनोति राक्षसस्य परिजना वर्त्तन्ते न वेति मार्गयति । अवहिताः सावधानाः सन्तः, निर्वहत निष्क्रामयत स्थानान्तरं नयतेत्यर्थः ।

(ह] उभाविति । उभौ शिष्यचन्दनदासौ, परिक्रामतः चाणक्यान्तिकमागन्तुं पादक्षेपं कुरुतः ।

চন্দনদাস। (স্বগত) চাণক্য নির্দ্দয় থাকিলে, হঠাৎ আহূত নিরপরাধ লোকেরও আশঙ্কা বৃদ্ধি পায়. আমি ত অপরাধীই, সুতরাং আমার বলিবার আছে কি? তাই আমি ধনসেনপ্রভৃতি তিন জন বণিক্‌কে বলিয়াছি যে, মরা চাণক্য কখন হয় ত আমার বাড়ী অন্বেষণ করিবে; তাই তোমরা সাবধান হইয়া, প্রভু মন্ত্রী রাক্ষসের পরিজনগণকে স্থানান্তরে নিয়া যাও, আমার যাহা হয়, তাহা হউক।

শিষ্য। ওহে বণিক্! এই এই পথে আইস।

চন্দনদাস। এই আমি আসিয়াছি।

(দুই জনেই পাদক্ষেপ করিতে লাগিল]

শিষ্য। (নিকটে যাইয়া) অধ্যাপকমহাশয়! এই বণিক্ চন্দনদাস।

चन्दनदासः । उपसृत्य । जेदु अज्जो । [जयतु आर्य्यः] ।

चाणक्यः । नाट्येनावलोक्य । भोः श्रेष्ठिन् ! स्वागतम् ? इदमासनम्, आस्यताम् (च) ।

चन्दनदासः । प्रणम्य । किं ण जाणादि अज्जो, जहा अणुचिदो उवआरो सहिअअस्स परिहवादो वि महन्तं दुःखं उप्पादेदि । ता इह ज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उवविसामि । (किं न जानाति आर्य्यः, यथा अनुचित उपचारः सहृदयस्य परिभवादपि महत् दुःखमुत्पादयति । तत् इहैवाहम् उचितायां भूमौ उपविशामि (क) ।

चाणक्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! मा मैवम् । उचितमेवैतदस्मद्विधैः सह भवतः । तदुपविश्यतामासन एव (ख) ।

(च) चाणक्य इति । नाट्येन अभिनयप्रकारेण दुरभिसन्धिसूचनप्रकारेणेत्यर्थः । स्वागतं सुखेनागमनं किमिति प्रश्नः । आस्यताम् अत्रोपविश्यताम् ।

(क) चन्दनेति । अनुचितः अयोग्यः, उपचारो व्यवहारः, सहृदयस्य मनस्विनो जनस्य, परिभवात् तिरस्कारादपि । उचितायां भवदन्तिके मम योग्यायाम् ।

(ख) चाणक्य इति । मा मैवं ब्रूहीति शेषः । अस्मद्विधैः मन्त्रिपर्य्यायैः सह, भवतः मन्त्रिणो राक्षसस्य बन्धुत्वात् तत्समानस्य तव, एतत् समानासने उपवेशनम्, उचितं योग्यमेव उभयोरेवावयोः समानत्वादिति भावः ।

চন্দনদাস। (নিকটে যাইয়া] আর্য্যের জয় হউক।

চাণক্য। [অভিনয়ের ধরণে দেখিয়া) হে বণিক! আপনার সুখে আগমন হইয়াছে ত? এই আসন, ইহাতে বসুন।

চন্দনদাস। [প্রণাম করিয়া] আর্য্য! আপনি কি জানেন না যে, অযোগ্য ব্যবহার মনস্বী লোকের তিরস্কার অপেক্ষাও গুরুতর দুঃখ উৎপাদন করে। অতএব আমার উপযুক্ত এই মাটীতেই আমি উপবেশন করি।

चन्दनदासः। स्वगतम्। उवलक्खिदम्मणेण किम्पि। प्रकाशम्। जं अज्जो आणवेदि। इति उपविष्टः। (उपलक्षितमनेन किमपि। यदार्य्य आज्ञापयति) (ग)।

चाणक्यः। भोः श्रेष्ठिन्! चन्दनदास! अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां लाभा वः? (घ)।

चन्दनदासः। स्वगतम्। अच्चादरो सङ्कणीओ। प्रकाशम्। अध इं। अज्जस्स पसाएण अखण्डिदा मे वाणिज्जा। (अत्यादरः शङ्कनीयः। अथकिम्। आर्य्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिज्याः) (ङ)।

(ग) चन्दनेति। अनेन चाणक्येन, किमपि मम दूषणम्, उपलक्षितं दृष्टम्, अन्यथे दृशीं तन्मूलिकां साम्मुख्यनीतिं न कुर्य्यादिति भावः।

(घ) चाणक्य इति। वो युष्माकम्, संव्यवहाराणां वाणिज्यानाम्, लाभा व्यय-पूरणातिरिक्तधनप्राप्तयः, प्रचीयन्ते अपि? वर्द्धन्ते किम्?। प्रश्नसूचकोक्तिरियम्।

[ङ] चन्दनेति। अत्यादर ईदृशोक्तिरूपः प्रश्नसूचको व्यापारः, शङ्कनीयः आत्म-निष्टकारितया सम्भावनीयः, धूर्त्तानां तथैव नियमादिति भावः। अथकिं तदैव प्रचीयन्त एवेत्यर्थः। आर्य्यस्य भवतः, प्रसादेन आशीर्वादाद्यनुग्रहेण, वणिज्या क्रिया वाणिज्याः, अखण्डिदा अबाधिता निर्विघ्ना इति यावत्।

চাণক্য। বণিক! না না, এরূপ বলিবেন না। আমাদের মত লোকের সঙ্গে আপনার সমান আসনে বসাই উচিত। সুতরাং আসনেই বসুন।

চন্দনদাস। (স্বগত) ইনি আমার কোন দোষ লক্ষ্য করিয়াছেন। (প্রকাশ্যে) আপনি যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া আসনে উপবেশন করিল]।

চাণক্য। বণিক! চন্দনদাস! আপনাদের বাণিজ্যের মুনফা বৃদ্ধি পাইতেছে ত?

चाणक्यः। भोः श्रेष्ठिन्! अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणानधुना स्मारयन्ति प्रकृतीः? (च)।

चन्दनदासः। कर्णौ पिधाय। सन्तं पावं। सारअ-णिसा-समुग्गएण विअ पुण्णिमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं णन्दन्ति पकिदिओ।
[शान्तं पापम्। शारद-निशा समुद्गतेन इव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रिया अधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः] (छ)।

चाणक्यः। भोः श्रेष्ठिन्! यद्येवम्, प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः (ज)।

[च] चाणक्य इति। चन्द्रगुप्तस्य दोषाः शासनविषयाद्दी अन्याय्याचरणानि, अतिक्रान्ता अतीता ये पार्थिवा राजानस्तेषां गुणान् न्याय्याचरणानि, अपि किम्, अधुना, प्रकृतीः प्रजाः।

[छ] चन्दनेति। पिधाय आच्छाद्य। "धाञ्नहयोरपेरुपसर्गस्याद्दिः" इत्यपेरकारलोपः। शान्तं पापम्, तत्तद्वचनं न वाच्यमित्यर्थः, "शान्तं पापमनिष्टेऽस्ये" इत्युक्तनाटकीयवाक्यनियमात्। शारदी शरत्कालीया या निशा रात्रिस्तस्यां समुद्गतेन उदितेन, पूर्णिमायाश्चन्द्रेणेव, चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेन, प्रकृतयः प्रजाः, अधिकं यथा स्यात्तथा नन्दन्ति आनन्दमनुभवन्ति।

[ज] चाणक्य इति। यद्येवं त्वया यथोक्तं तथा सत्यं यदीत्यर्थः, तदा, प्रकृतिभ्यः प्रजाभ्यः।

চন্দনদাস। [স্বগত] এই গুরুতর আদরের আশঙ্কা করিতে হয়। [প্রকাশ্যে] হাঁ। আপনার অনুগ্রহে আমার বাণিজ্য নির্বিঘ্নে চলিতেছে।

চাণক্য। ওহে বণিক্! কখনও চন্দ্রগুপ্তের দোষ, প্রাচীন রাজগণের গুণ এখন প্রজাদিগকে স্মরণ করাইয়া দিতেছে কি?

চন্দনদাস। [কর্ণযুগল আচ্ছাদন করিয়া] ওরূপ বলিবেন না। শরৎকালের রাত্রিতে উদিত পূর্ণিমাচন্দ্রের ন্যায় চন্দ্রগুপ্ত দ্বারা প্রজারা সমধিক আনন্দ অনুভব করিতেছে।

चन्दनदासः। आणवेदु अज्जो, किं कित्तिअं वा अत्थजादं इमादो जणादो इच्छीअदि त्ति। [आज्ञापयतु आर्य्यः, किं कियच्च अर्थजातम् अस्मात् जनात् इष्यते इति) (झ)।

चाणक्यः। भोः श्रेष्ठिन्! चन्द्रगुप्तराज्यमिदम, न नन्द-राज्यम्। यतो नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति; चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव (ञ)।

चन्दनदासः। सहर्षम्। अज्ज! अणुग्गहीदोह्मि। (आर्य्य! अनुगृहीतोऽस्मि) [ट]।

[झ) चन्देनेति। किं सौवर्णं रौप्यं वा, कियत् किंपरिमाणं वा। अस्मात् मत्स्वरूपात्।

[ञ] चाणक्य इति। अर्थे धने रुचिर्लालसा यस्य तस्य धनलोलुपस्येत्यर्थः, नन्दस्यैव, अर्थसम्बन्धः येन तेन प्रकारेण प्रजाभ्यः अर्थादानम्। उत्पादयतीति अतीत-सामीप्ये वर्त्तमाना। भवतां प्रजानाम्, अपरिक्लेश एव सुशासनगुणात् सर्वतोभावेन क्लेशाप्राप्तिरेव, प्रीतिमुत्पादयतीति सम्बन्धः।

(ट] चन्देनेति। अनुगृहीतोऽस्मि, अस्माकं प्रजानामपरिक्लेशे स्वयं राज्ञ एवाग्रहश्रवणादिति भावः।

চাণক্য। বণিক! যদি এইরূপই হয়, তবে রাজারা সন্তুষ্ট প্রজা-বর্গের নিকট হইতে প্রতিসন্তোষ লাভ করিতে ইচ্ছা করেন।

চন্দনদাস। আর্য্য আদেশ করুন; এই ব্যক্তির নিকট হইতে কি, কত পরিমাণে বা ধন লইতে ইচ্ছা করেন?।

চাণক্য। বণিক! এটা চন্দ্রগুপ্তের রাজ্য; কিন্তু নন্দের রাজ্য নহে। যে হেতু অর্থ সম্বন্ধ, অর্থলোলুপ নন্দেরই আনন্দ উৎপাদন করিত; আর আপনাদের যে কষ্ট না হয়, তাহাই চন্দ্রগুপ্তের আনন্দ উৎপাদন করে।

চন্দনদাস। (আনন্দের সহিত) আর্য্য! অনুগৃহীত হইলাম।

চাণক্যঃ। ভোঃ শ্রেষ্ঠিন্! স চাপরিক্লেশঃ কথমাবির্ভবতীতি ন পুনঃ প্রষ্টব্যাঃ স্মো ভবতা ? (ঠ)।

চন্দনদাসঃ। আণবেদু অজ্জো। [আজ্ঞাপয়তু আর্য্যঃ] (ড)।

চাণক্যঃ। সংক্ষেপতো রাজনি অবিরুদ্ধাভির্বৃত্তিভির্বর্ত্তিতব্যম্ (ঢ)।

চন্দনদাসঃ। অজ্জ! কো উণ অধণ্ণো রণ্ণো বিরুদ্ধত্তি অজ্জেণ অবগচ্ছীঅদি ?। (আর্য্য! কঃ পুনরধন্যঃ রাজ্ঞো বিরুদ্ধ ইত্যার্য্যেণ অবগম্যতে) (ণ)।

চাণক্যঃ। ভবানেব তাবৎ প্রথমঃ (ত)।

(ঠ) চাণক্য ইতি। অত্র কাকুবশাৎ প্রষ্টব্যা এবেত্যর্থঃ।

(ড) চন্দনেতি। আজ্ঞাপয়তু অপরিক্লেশোপায়ং ব্রবীত্বিত্যর্থঃ।

(ঢ) চাণক্য। ইতি রাজনি বিষয়ে, অবিরুদ্ধাভিস্তদপ্রতিকূলাভিঃ, বৃত্তিভির্ব্যবহারৈঃ, বর্ত্তিতব্যং প্রজাভিঃ স্থাতব্যম্, ইত্যেব সংক্ষেপতঃ সংক্ষেপেণ, অপরিক্লেশোপায় ইতি তাৎপর্য্যম্।

(ণ) চন্দনেতি। অধন্যঃ অপুণ্যবান্, রাজ্ঞঃ কোপপাত্রত্বেন নিয়তনিরয়দুঃখভোগযোগ্যত্বাদিতি ভাবঃ।

(ত) চাণক্য ইতি। তাবতাং সকলানাং বিরুদ্ধানাং মধ্যে প্রথমঃ অগ্রগণ্যঃ প্রধান ইতি যাবৎ।

চাণক্য। বণিক্! সে কষ্ট না হওয়াটা কি ভাবে হয় ইহা আমাকে আপনার জিজ্ঞাসা করা উচিত ছিল না কি ?

চন্দনদাস। আর্য্য তাহা বলুন।

চাণক্য। রাজার অপ্রতিকূলভাবে প্রজাদের চলিতে হইবে; ইহাই তাহার সংক্ষিপ্ত উপায়।

চন্দনদাস। আর্য্য! কোন্ পাপী রাজার বিরুদ্ধ, ইহা আপনি জানিতে পারিয়াছেন ?

চাণক্য। আপনিই সকলের প্রথম।

चन्दनदासः । कर्णौ पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो तिणाणं अग्गिणा सह विरोहो । [शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः) (ग) ।

चाणक्यः । अयमीदृशो विरोधः, यत्त्वमद्यापि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि (द) ।

चन्दनदासः । अज्ज ! अलीअं एदं केणावि अणज्जेण अज्जस्स णिवेदिदं । (आर्य्य ! अलीकमेतत् केनापि अनार्य्येण आर्य्यस्य निवेदितम्) [ध) ।

(ग) चन्दनेति । कीदृशो विरोधः स्वनाशहेतुत्वात् विरोध एव नेत्यर्थः । तथा च अग्निना सह तृणानां विरोधे यथा तृणानां ध्वंसावश्यम्भावात् नासौ विरोध एव ; तथा राज्ञा सह मादृशानां विरोधे मादृशानां ध्वंसावश्यम्भावात् नासौ विरोध एव उभयसम्भाव्यमानजयविषयकविवादस्यैव विरोधपदार्थत्वादिति भावः । अत एवात्र अप्रस्तुतसमाभिधानात् प्रस्तुतसमप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

अत "सहर्षम् । अणुग्गहीदाम्हि" इत्यारभ्य एतदन्ते सन्दर्भे विधानं नाम मुखसन्ध्यङ्गम्, "सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम्" इति लक्षणात् ।

(द) चाणक्य इति । राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य अपथ्यकारिणः अहितकारिणः । गृहजनं स्त्रीपुत्रादिकम् । अभिनीय प्रापय्य ।

(ध] चन्दनेति । अलीकं मिथ्या । अनार्य्येण असज्जनेन, आर्य्यस्य भवतः समीपे ।

চন্দনদাস। (কর্ণযুগল আবৃত করিয়া) ওরূপ বলিবেন না, ওরূপ বলিবেন না। অগ্নির সহিত তৃণের বিরোধ হয় কিরূপ ?

চাণক্য। এ বিরোধটা এই রূপ যে, আপনি এখনও রাজার অহিতকারী মন্ত্রী রাক্ষসের পরিজনবর্গকে নিজের গৃহে নিয়া রাখিয়াছেন।

চন্দনদাস। আর্য্য ! কোনো দুর্জ্জন আপনার নিকট এটা মিথ্যা জানাইয়াছে।

চাণক্যঃ । ভোঃ শ্রেষ্ঠিন্ ! অলমাশঙ্কয়া । ভীতাঃ পূর্ব্বরাজপুরুষাঃ পৌরাণামনিচ্ছতামপি গৃহেষু গৃহজনং নিক্ষিপ্য দেশান্তরং ব্রজন্তি ; ততস্তৎপ্রচ্ছাদনমেব দোষমুৎপাদয়তি (ন) ।

চন্দনদাসঃ । এবম্ ইদম্ । তস্মিং সমএ আসী অহ্মঘরে অমচ্চরক্খসস্স ঘরঅণো । (এবমেতৎ । তস্মিন্ সময়ে আসীৎ অস্মদ্গৃহে অমাত্যরাক্ষসস্য গৃহজনঃ) (প) ।

চাণক্যঃ । প্রথমমনৃতম্, ইদানীমাসীদিতি পরস্পরবিরোধিনী বচনে (ফ) ।

(ন) চাণক্য ইতি । পূর্ব্বে চ তে রাজপুরুষাশ্চেতি পূর্ব্বরাজপুরুষাঃ । অনিচ্ছতামপি গৃহজনং রক্ষিতুম্ অনভিলষতামপি । নিক্ষিপ্য নিক্ষেপভাবেন সংস্থাপ্য । তস্য গৃহজনস্য প্রচ্ছাদনং গোপনমেব, দোষমপরাধম্ । অতএব রাক্ষসেঽপি অনিচ্ছত এব তব গৃহেষু গৃহজনং নিক্ষিপ্য গতঃ । তেনেদানীং যদি ত্বং তদ্গৃহজনং প্রচ্ছাদয়সি, তদৈব দোষঃ ; ইতরথা তু ন । অত এব তৎসমর্পণেন নির্দ্দোষো ভব । তেন ব্রবীমি অলমাশঙ্কয়েতি ভাবঃ । •

(প) চন্দনেতি । এবমেতৎ ত্বয়া যদুক্তং তৎ সত্যমিত্যর্থঃ । তস্মিন্ সময়ে রাক্ষসস্য পলায়নকালে । ইদানীং নাস্তীতি বাক্যশেষঃ ।

(ফ) চাণক্য ইতি । প্রথমম্ অনৃতম্ 'অলীক' এব 'ইত্যেবং' মিথ্যাত্ববোধক

চাণক্য । বণিক্ ! আশঙ্কা করিবেন না । কারণ, পূর্ব্ববর্ত্তী রাজপুরুষেরা ভীত হইয়া, পুরবাসীরা রাখিতে ইচ্ছা না করিলেও বলপূর্ব্বক তাহাদের ঘরে পরিজনদিগকে গচ্ছিত রাখিয়া, নিজেরা স্থানান্তরে যাইয়া থাকেন ; তার পর, সেই পরিজনদিগকে গোপন করাই সে পুরবাসীদের দোষ উৎপাদন করে ।

চন্দনদাস । ইহা সত্য । অমাত্য রাক্ষসের পরিজনগণ সে সময়ে আমার ঘরে ছিল বটে ।

चन्दनदासः । एत्तिअं ज्जेव अत्थि मे वाआच्छलं । (एतावदेव अस्ति मे वाचाच्छलम्) (ब) ।

चाणक्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहश्छलानाम् । तत् समर्पय राक्षसस्य गृहजनम्, अच्छलं भवतु भवतः (भ) ।

वचनम्, इदानीन्तु 'तस्सिं समए आसी" इत्येवं सत्यत्वबोधकं वचनम्, अत एव एते द्वे तवैव वचने, परस्परविरोधिनी सञ्जाते । अत एव उभयोरैवाप्रामाण्यमिति भावः ।

अत्र चाणक्यस्य कुतूहलसूचनाद्विधानं नाम मुखसन्ध्यङ्गम्, "कुतूहलोत्तरा वाचस्त-द्विधानमिति स्मृतम्" इति लक्षणात् ।

(ब) चन्दनेति । एतावत् पूर्वापरविरुद्धरूपम् । वाचाया वाचो वाकायश्चेति यवत् छलं स्खलितं सामञ्जस्यभङ्ग इत्यर्थः. अस्ति दैवाद्भूत इति तात्पर्य्यम् । अस्तीत्यतीत-सामीप्ये वर्त्तमाना । वाचेति "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा ।" इति वाक्‌शब्दात् टाप् । "छलन्तु स्खलिते व्याजे" इति विश्वः ।

(भ) चाणक्य इति । अयन्तु छलशब्दस्य व्याजार्थमादायैव प्रतिवदतीति बोध्यम् । छलानां व्याजानाम्, न परिग्रहः समाजेषु न ग्रहणम् चन्द्रगुप्तेनैव छलाग्रहणादिति भावः । अच्छलं व्याजाभावः, भवतु । तत्समर्पणाभावे तु न केवलं वाचि कार्य्ये-ऽपि छलं भविष्यतीति तद्दण्डमप्यनुभविष्यसीति भावः ।

চাণক্য। প্রথমে মিথ্যা, এখন ছিল, এ বাক্য দুইটী যে পরস্পর বিরুদ্ধ হইল।

চন্দনদাস। এতখানিই আমার বাক্যের অসামঞ্জস্য হইয়া পড়িয়াছে।

চাণক্য। বণিক্! চন্দ্রগুপ্ত রাজা হইলে পর অবধি লোকসমাজে শঠতার চলন নাই। সুতরাং আপনি রাক্ষসের পরিজনবর্গকে সমর্পণ করুন, আপনার অশঠতা হউক।

চন্দনদাসঃ। অজ্জ ণং বিণ্ণবেমি, তস্সিং সমএ আসী অম্হ-ঘরে অমচ্চরক্খসস্স ঘরঅণো ত্তি। (আর্য্য! ননু বিজ্ঞাপয়ামি, তস্মিন্ সময়ে আসীৎ অস্মদ্গৃহে অমাত্যরাক্ষসস্য গৃহজন ইতি) (ম)।

চাণক্যঃ। অথেদানীং ক্ব গতঃ? (য)।

চন্দনদাসঃ। ণ জাণামি। (ন জানামি)

চাণক্যঃ। স্মিতং কৃত্বা। কথং ন জ্ঞায়তে নাম? ভোঃ শ্রেষ্ঠিন্! শিরসি ভয়ম্, অতিদূরে তৎপ্রতীকারঃ (র)।

চন্দনদাসঃ। স্বগতম্।

উবরি ঘণাঘণরডিঅং দূরে দইআ কিমেতদাপড়িঅং।
হিমবদি দিব্বোসহিও সীসে সপ্পো সমাবিট্ঠো ২১॥

(ম) চন্দনেতি। নন্বিত্যবধারণে। ইদানীং নাস্তীত্যাশয়ঃ।

(য) চাণক্য ইতি। ক্ব গতঃ অমাত্যরাক্ষসস্য গৃহজন ইতি সম্বন্ধঃ।

(র) চাণক্য ইতি। ইদানীমেব ত্বয়া চন্দ্রগুপ্তদাতব্যদণ্ডঃ প্রাপ্তব্যঃ, রাক্ষস-কর্ত্তব্যমনাদৃত্যৈব তু বহুকালাৎ পরমিতি তৎসমর্পণমেব তে শ্রেয় ইতি ভাবঃ।

উপরীতি। উপরি আকাশে, ঘনাঘনস্য বর্ষুকমেঘস্য স্তনিতং গর্জিতং বর্ত্ততে। এতজ্জাতীয়াদ্ভীরুপক্রামতি ভাবঃ। কিন্তু দয়িতা তদুদ্দীপনানিবৃত্তিকারণীভূতা প্রিয়া, দূরে তিষ্ঠতি। তথা হিমবতি হিমালয়পর্ব্বতে, দিব্যৌষধয়ো বর্ত্তন্তে; অত্র চ সর্পঃ শীর্ষে

চন্দনদাস। আর্য্য! নিশ্চয়ই আমি জানাইতেছি যে, অমাত্য রাক্ষসের পরিজনবর্গ সে সময়ে আমার ঘরে ছিল।

চাণক্য। এখন কোথায় গিয়াছে?

চন্দনদাস। জানি না।

চাণক্য। (একটু হাসিয়া) আপনি জানেন না কেমন? ওহে বণিক্! মাথার উপরে ভয় আসিয়া পড়িয়াছে, আর তাহার প্রতীকার রহিয়াছে অতিদূরে।

उपरि घनाघनगर्जितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥

चाणक्य । **अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्तः** [इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयित्वा] **चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति मैवं मंस्थाः । पश्य —(ल)**

मस्तके, समाविष्टो दंशनाय आरूढः । अतएव एतत् किम् आपतितम् उपस्थितम्, महत्येव विपदुपस्थितेत्यर्थः । तथा च यथा वर्षुकमेघगर्जने जायमाने नितरां कामपीड़ा आविर्भवति, अथ च तत्प्रतीकारोपायभूता दयिता दूरे तिष्ठति ; ततश्च तया न किञ्चित् फलम् ; यथा वा सर्पो दंशनाय मस्तके आरूढः तत्प्रतीकारोपायभूता दिव्यौषधयस्तु हिमालये वर्त्तन्ते ; तेन च ताभिरपि न किञ्चित फलम् ; तथा चाणक्यभयमुपस्थितम्, एतत्प्रतीकारोपायभूतो राक्षसस्तु दूरे तिष्ठतीति न तेन नास्ति निस्तार इति समुदायाशयः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतसमानात् प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारद्वयस्य मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"वर्षुकाब्दा घनाघनाः" इत्यमरः । घनाघन इति "चिक्लिद" इत्यादिना अच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥२१॥

ल] चाणक्य इति । अन्यच्च ब्रवीमीति शेषः । विष्णुगुप्तश्चाणक्यः, नन्दं राजानमिव, अमात्यराक्षसः, चन्द्रगुप्तम्, समुच्छेत्स्यति विनाशयिष्यति ; एवं मा मंस्था न मन्यस्व । अतो भाविकालेऽपि नास्ति ते राक्षसात् साहाय्यप्राप्त्यादिप्रत्याशेति भावः । मंस्था इति मनधातोर्माङ्योगे अद्यतन्यां थासि रूपम् ।

চন্দনদাস। (স্বগত) উপরে বর্ষণশীল মেঘের গর্জ্জন চলিয়াছে ; অথ চ প্রিয়তমা রহিয়াছে দূরে এবং (দংশন করিবার জন্য) সর্প মস্তকের উপরে আরোহণ করিয়াছে, আর উৎকৃষ্ট ঔষধ রহিয়াছে হিমালয়ে। সুতরাং এ কি উপস্থিত হইল ॥২১॥

চাণক্য। আরও বলিতেছি, চাণক্য যেমন নন্দের উচ্ছেদ করিয়া-

বিক্রান্তৈর্নয়শালিভিঃ সুসচিবৈঃ শ্রীর্বক্রনাসাদিভিঃ
নন্দে জীবতি যা তদা ন গমিতা স্থৈর্য্যং চলন্তী মুহুঃ।
তামেকত্বমুপাগতাং দ্যুতিমিব প্রহ্লাদয়ন্তীং জগৎ
কশ্চন্দ্রাদিব চন্দ্রগুপ্তনৃপতেঃ কর্ত্তুং ব্যবস্যেৎ পৃথক্ ॥২২॥

অন্বয়ঃ—তদা নন্দে জীবতি বিক্রান্তৈঃ নয়শালিভিঃ বক্রনাসাদিভিঃ সুসচিবৈঃ মুহুঃ চলন্তী যা শ্রীঃ স্থৈর্য্যং ন গমিতা; দ্যুতিম্ ইব জগৎ প্রহ্লাদয়ন্তীম্ একত্বম্ উপাগতাং তাং চন্দ্রাৎ ইব চন্দ্রগুপ্তনৃপতেঃ পৃথক্ কর্ত্তুং কঃ ব্যবস্যেৎ ? ॥২২॥

বিক্রান্তৈরিতি। তদা নন্দে রাজনি জীবতি সতি, বিক্রান্তৈর্বিক্রমশালিভিঃ, নয়শালিভির্নীতিজ্ঞৈঃ, বক্রা নাসা নাসিকা যস্য স বক্রনাসো নাম কশ্চিন্মহামন্ত্রী স এব আদির্যেষাং তৈঃ, সুসচিবৈঃ কনকপ্রমন্ত্রিভিঃ, মুহুর্বারং বারম্, চলন্তী চঞ্চলা ভবন্তী, যা শ্রীঃ রাজলক্ষ্মীঃ, স্থৈর্য্যং স্থিরত্বম্, ন গমিতা ন প্রাপিতা রাজান্তরাশ্রয়ণাৎ প্রাপয়িতুং ন শক্তা ইত্যর্থঃ; দ্যুতিং জ্যোৎস্নাখ্যাং প্রভামিব, জগৎ, প্রহ্লাদয়ন্তীম্ আনন্দয়ন্তীম্, একত্বম্ একমাত্রাশ্রয়ত্বম্, উপাগতাং মম চেষ্টয়া প্রাপ্তাম্, তাং শ্রিয়ম্, চন্দ্রাদিব, চন্দ্রগুপ্তনৃপতেঃ সকাশাৎ, পৃথক্ বিশ্লিষ্টাম্, কর্ত্তুম্, কো নাম জনঃ, ব্যবস্যেৎ শক্নুয়াৎ, অপি তু কোঽপি নেত্যর্থঃ।

অত্র শ্রৌতোপমাদ্বয়স্য পরস্পরসাপেক্ষতয়া অঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। বীরো রসঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শার্দ্দূলবিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥২২॥

ছেন, মন্ত্রী রাক্ষসও তেমনই চন্দ্রগুপ্তের উচ্ছেদ করিবেন; এরূপ মনে করিবেন না। দেখুন—

তৎকালে নন্দরাজা জীবিত থাকিতে, পরাক্রান্ত এবং নীতিজ্ঞ বক্রনাসপ্রভৃতি প্রধান মন্ত্রিগণ, অত্যন্তচঞ্চলা যে রাজলক্ষ্মীকে স্থির করিতে পারেন নাই; এখন জগতের আনন্দজনক একত্র সমাবেশিত সেই রাজলক্ষ্মীকে, চন্দ্র হইতে চন্দ্রিকার ন্যায় চন্দ্রগুপ্ত হইতে কোন্ ব্যক্তি পৃথক্ করিতে সমর্থ হইবে ? ॥২২।

अपि च । आस्वादितेत्यादि प्रागुक्तं पठति । (व

चन्दनदासः । स्वगतम् । फलेण संवादिदं सोहदि दे विकत्थिदं । (फलेन संवादितं शोभते ते विकत्थितम्) (श ।

नेपथ्ये उत्सारणा क्रियते (ष ।

चाणक्यः । शाङ्‌र्ङ्गरव ! ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय ! एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते (स) ।

व) अपि चेति । अन्यच्चेत्यर्थः । एकमात्रश्लोकस्यैव वारं वारं पाठनया कविना स्वस्यात्मनो न्यूनता प्रतिपादिता ।

श] चन्दनेति । फलेन कार्य्येण सह, संवृत्तौ मेलनमस्य सञ्जात इति संवादितं तारकादित्वादितच्, विकत्थितम् आत्मश्लाघा ।

ष] नेपथ्य इति । उत्सारणा मार्गात् लोकानामपसारणा तत्कोलाहल इत्यर्थः ।

स) शिष्य इति । राज्ञः अपथ्यकारी अहिताचारी, क्षपणको बौद्धसन्न्यासी । सनिकारं सतिरस्कारम् । निर्वास्यते बहिष्क्रियते ; तस्यैवेयमुत्सारणा कोलाहलश्चेति भावः ।

আরও বলিতেছি (আস্বাদিত—ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিলেন)।

চন্দনদাস। (স্বগত) ফলের সঙ্গে মিলিয়া গিয়াছে বলিয়া তোমার আত্মশ্লাঘা শোভা পাইতেছে।

(নেপথ্যে লোক সরাইয়া দিবার কোলাহল করিল)

চাণক্য। শাঙ্গ´রব! জান দেখি এটা কি?

শিষ্য। অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া যাইয়া, আবার প্রবেশ করিয়া) অধ্যাপকমহাশয়! রাজার

चाणक्यः। क्षपणक! अहह; अथवा अनुभवतु राजापथ्यकारित्वस्य फलम्। भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास! एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा। तत् क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः, समर्प्यतां राक्षसगृहजनः, चिरमनुभूयन्तां विचित्रा राजप्रसादाः (छ)।

चन्दनदासः। णत्थि मे गेहे अमच्चरक्खसघरअणो। (नास्ति मे गेहे अमात्यराक्षसगृहजनः।) (च

नेपथ्ये कलकलः।

चाणक्यः। शार्ङ्गरव! ज्ञायतां पुनः किमेतत्।

शिष्यः। तथा। इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य, अयमपि राजापथ्यकार्य्येव कायस्थः शकटदासः शूलमारोपयितुं नीयते (ज)।

छ] चाणक्य इति। हे क्षपणक। बौद्धसन्यासिन्। अहह त्वयि एवमाचरणं खेदकरमेवेति भावः। राज्ञः अपथ्यकारित्वस्य अहिताचरणस्य। पथ्यं हितम्, सुहृदो मम वचः वचोरचनम्। विचित्रा नानाविधाः, राज्ञः प्रसादा अनुग्रहाः।

च) चन्दनेति। नास्ति तत् कथं समर्प्यत इति भावः।

অহিতকারী বৌদ্ধসন্ন্যাসী এই জীবসিদ্ধিকে মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের আদেশ অনুসারে রাজধানী হইতে বাহির করিয়া দিতেছে।

চাণক্য। হায়! ক্ষপণক! অথবা রাজদ্রোহিতার ফল অনুভব করুক। বণিক্! চন্দনদাস! এই রাজা, রাজার অহিতকারীর প্রতি এইরূপই তীক্ষ্ণ দণ্ড করিয়া থাকেন। অতএব হিতকারী সখার বাক্য রক্ষা করুন, রাক্ষসের পরিজনদিগকে সমর্পণ করুন, আর চিরদিন নানাবিধ রাজানুগ্রহ ভোগ করুন।

চন্দনদাস। আমার ঘরে মন্ত্রী রাক্ষসের পরিজনবর্গ নাই।

নেপথ্যে কোলাহল হইল।

চাণক্যঃ। স্বকর্ম্মফলমনুভবতু। ভোঃ শ্রেষ্ঠিন্! এবময়ং রাজাপথ্যকারিষু তীক্ষ্ণদণ্ডো রাজা ন মর্ষয়িষ্যতি রাক্ষসকলত্র-প্রচ্ছাদনং ভবতঃ। তদ্রক্ষ পরকলত্রেণাত্মনঃ কলত্রং জীবিতঞ্চ (খ)।

চন্দনদাসঃ। অজ্জ! কিং মে ভঅং দংসেসি। সন্তং বি গেহে অমচ্চরক্খসস্স ঘরঅণং ণ সমপ্পেমি, কিম্ ভণ অসন্তম্। (আর্য্য! কিং মে ভয়ং দর্শয়সি। সন্তমপি গেহে অমাত্যরাক্ষসস্য গৃহজনং ন সমর্পয়ামি, কিং পুনরসন্তম্) (গ।

ক) মিথ্য ইত। রাজাপথ্যকার্য্যেব রাজ্ঞঃ অহিতকারক এব।

খ) চাণক্য ইতি। স্বকর্ম্মণো রাজাহিতকারণরূপনিজকার্য্যস্য। মর্ষয়িষ্যতি সহিষ্যতে, রাক্ষসকলত্রস্য প্রচ্ছাদনং গোপনম্। পরকলত্রেণ পরকলত্রসমর্পণেন। তৎসমর্পণাভাবে আত্মনঃ প্রাণনাশঃ কলত্রহরণঞ্চ ভবিষ্যতীতি ভাবঃ।

গ) চন্দনেতি। সন্তং বিদ্যমানমপি। পুনঃ কিন্তু, অসন্তম্ অবিদ্যমানম্, কিম্, সমর্পয়িতুমর্হামীত্যর্থঃ।

চাণক্য। শার্ঙ্গরব! জান দেখি আবার একি?

শিষ্য। তাহাই। [এই বলিয়া চলিয়া গিয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া] এও রাজার অহিতকারীই কায়স্থ শকটদাসকে শূলে দিবার জন্য নিয়া যাইতেছে।

চাণক্য। আপন কর্ম্মের ফল অনুভব করুক। ওহে বণিক্! রাজার অহিতকারীদিগের প্রতি এই রাজা এইরূপ তীক্ষ্ণ দণ্ড করিয়া থাকেন; সুতরাং আপনি যে রাক্ষসের স্ত্রীকে গোপন করিতেছেন, ইহা ইনি সহ্য করিবেন না। অতএব আপনি রাক্ষসের স্ত্রীকে সমর্পণ করিয়া নিজের স্ত্রী ও জীবন রক্ষা করুন।

চন্দনদাস। আর্য্য! আমাকে ভয় দেখাইতেছেন কেন? মন্ত্রী

चाणक्य । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ? (घ) ।

चन्दनदासः । बाढम् ; एसो मे थिरो णिच्चओ । (बाढम् एष मे स्थिरो निश्चयः (ङ) ।

चाणक्यः । स्वगतम् । साधु चन्दनदास ! साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।
क इदं दुष्करं कुर्य्यादिदानीं शिबिना विना ॥२३॥

(घ) चाणक्य इति । अत्र काकुवशात् प्रश्नः प्रत्येतव्यः ।

(ङ) चन्दनेति । बाढमवश्यम् । "अवश्यभृशयोर्बाढम्" इति हलायुधः ।

अन्वयः—अर्थलाभेषु सुलभेषु (सत्स्वपि) परसंवेदने (सत्यपि) शिबिना विना इदानीं कः जनः इदं दुष्करं कुर्य्यात् ? ॥२३॥

सुलभेष्विति । अर्थलाभेषु धनादिप्राप्तिषु, सुलभेषु अनायाससाध्येषु सत्स्वपि, राक्षसकलत्रसमर्पणेन राजप्रसादलाभादिति भावः ; पक्षान्तरे तु परं महत् संवेदनं कारावासादिनिबन्धना सम्यग्वेदना तस्मिन् सत्यपि, राक्षसकलत्रस्य असमर्पणेन राजकोपादित्याशयः । शिबिना तदाख्येन प्राचीनेन राज्ञा विना, इदानीं को जनः, इदमित्थम्, दुष्करं परस्त्रार्थमात्मविनाशरूपं कार्य्यम्, कुर्य्यात् कर्त्तुं शक्नुयात् अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः ।

अत्र शिबिना विनेति छेकानुप्रासोऽलङ्कारः । पक्षान्तरपदस्यानुक्तावपि न न्यूनपदतादोषः, प्रत्युत गुण एव ; वक्तुश्चाणक्यस्य चन्दनदासगुणेन विस्मयमग्नत्वात् "वक्तावानन्दमग्नादिः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ।

पुरा शिबिर्नाम राजा शरणागतस्य पारावतमूर्त्तिधारिणो देवराजस्य रक्षार्थं श्येनमूर्त्तिधारिणे धर्म्माय निजवक्षोमांसं दत्तवानिति महाभारतवार्त्ता अत्रानुसन्धेया ॥२३॥

রাক্ষসের স্ত্রী আমার ঘরে থাকিলেও আমি তাঁহাকে দিতাম না ; কিন্তু না থাকায় দিতে পারি কি করিয়া ? ।

চাণক্য । চন্দনদাস ! এই কি তোমার নিশ্চয় ?

চন্দনদাস । অবশ্যই ; এই আমার স্থির নিশ্চয় ।

(প্রকাশম্) চন্দনদাস! এষ তে নিশ্চয়ঃ? (চ)

চন্দনদাসঃ। বাঢ়ম্। (ছ)

চাণক্যঃ। সক্রোধম্। দুরাত্মন্! দুষ্টবণিক্! অনুভূয়তাং তর্হি রাজকোপঃ (জ)।

চন্দনদাসঃ। বাহূ প্রসার্য্য। সজ্জোহ্মি; অণুচিট্ঠদু অজ্জো অত্তণো অহিআরস্স অণুরূঅম্। সজ্জোঽস্মি; অনুতিষ্ঠতু আর্য্যঃ আত্মনঃ অধিকারস্য অনুরূপম্ (ঝ)।

চাণক্যঃ। সক্রোধম্। শার্ঙ্গরব! উচ্যতামস্মদ্বচনাৎ কাল-পাশিকো দণ্ডপাশিকশ্চ শীঘ্রময়ং দুষ্টবণিক্ নিগৃহ্যতাম্।

(চ) প্রকাশমিতি। চন্দনদাসস্য কার্য্যে দৃঢ়তায়া নিশ্চয়ার্থং পুনরপ্যুক্তমিদম্।

(ছ) চন্দনেতি। বাঢ়ম্ অবশ্যম্।

(জ) চাণক্য ইতি। রাজকোপঃ রাজকোপফলং দণ্ডঃ।

(ঝ) চন্দনেতি। বধাদি দণ্ডগ্রহণানুকূলতায় বাহ্বোঃ প্রসারণম্। অধিকারস্য পদস্য, অনুরূপং যোগ্যম্।

চাণক্য। (স্বগত) সাধু, চন্দনদাস! সাধু। রাক্ষসের স্ত্রীকে দিলে অর্থলাভ অনায়াসসাধ্য হইত, না দিলে দারুণ যাতনা হইবে; তথাপি তৎকালের শিবি রাজা ভিন্ন এখন কোন্ ব্যক্তি এরূপ দুষ্কর কার্য্য করিতে পারে? ॥২৩॥

(প্রকাশ্যে) চন্দনদাস! ইহাই তোমার নিশ্চয়?

চন্দনদাস। অবশ্যই।

চাণক্য। (ক্রোধের সহিত) দুরাত্মা! দুষ্টবণিক্! তবে রাজার কোপ অনুভব কর।

চন্দনদাস। (বাহুযুগল প্রসারিত করিয়া) প্রস্তুত হইয়াছি। আপনি আপনার পদের অনুরূপ কার্য্য করুন

अथवा तिष्ठतु, उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, गृहीतगृहसारमेनं सपुत्रकलत्रं संयम्य रक्ष तावत्, यावन्मया वृषलाय कथ्यते। स एवास्य सर्वस्वप्राणहरणं दण्डमाज्ञापयिष्यति (ञ)।

शिष्यः। यदाज्ञापयत्युपाध्यायः। श्रेष्ठिन्! इत इतः (ट)।

चन्दनदासः। उत्थाय। अज्ज! अअमाअच्छामि। स्वगतम्।
दिट्ठिआ मित्तकज्जेण मे विणासो जणिदो, ण उण पुरिसदोसेण। परिक्रम्य शिष्येण सह निष्क्रान्तः। आर्य्य! अयमागच्छामि। दिष्ट्या मित्रकार्य्येण मे विनाशो जनितः, न पुनः पुरुषदोषेण (ठ)।

(ञ) चाणक्य इति। निगृह्यतां वेत्राघातादिना दण्ड्यताम्। दुर्गपालो विजयपालश्च नाम राजाधिकारे नियुक्तौ पुरुषविशेषौ। गृहीत आक्रम्य नीतः गृहसारो गृहगतमुत्तमधनं यस्य तम्, एनं चन्दनदासम्, संयम्य बद्ध्वा। सर्वस्वप्राणहरणं सर्वधनजीवननाशकरणम्। तादृशदण्डदानस्य केवलराजकार्यत्वादिति भावः।

(ट) शिष्य इति। इत इतः अनेनानेन पथा, आगच्छेति शेषः।

(ठ) चन्दनेति। दिष्ट्या भाग्येन, मित्रस्य सुहृदो राक्षसस्य कार्य्येण कलत्ररक्षाहेतुना। पुरुषस्य दोषश्चौर्य्यादिस्तेन। अत एव तेन मृत्युना न किञ्चिद्दुःखमिति भावः।

চাণক্য। (ক্রোধের সহিত) শার্ঙ্গরব! আমার আদেশ অনুসারে কালপাশিক ও দণ্ডপাশিককে বল যে, এই দুষ্ট বণিকের সত্বর দণ্ড করুক। অথবা থা'ক, দুর্গপাল ও বিজয়পালকে বল যে, ঘরের উৎকৃষ্ট ধন গ্রহণ করিয়া পুত্র-কলত্রের সহিত ইহাকে বন্ধন করিয়া সেই সময় পর্য্যন্ত রাখ, যে পর্য্যন্ত আমি চন্দ্রগুপ্তকে বলি। সেই উহার সর্ব্বস্বনাশক ও প্রাণনাশক দণ্ডের আদেশ করিবে।

শিষ্য। অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন। বণিক! এই এই পথ দিয়া আইস।

चाणक्यः। सहर्षम्। हन्त ! लब्ध इदानीं राक्षसः। कुतः (ङ)

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि।
तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥२४॥

(ङ) चाणक्य इति। हन्त हर्षे। तल्लाभं प्रति कारणं दर्शयितुमाह कुत इति।

अन्वयः = अयं यथा तस्य आपदि अप्रियवत् प्राणान् त्यजति; तथा एव अस्य आपदि तस्य अपि प्राणाः नूनं प्रियाः न (भविष्यन्ति) ॥२४॥

त्यजतीति। अयं चन्दनदासः, यथा, तस्य राक्षसस्य, आपदि पुत्रकलत्रयोः शत्रुहस्ते पतनरूपायां विपदि, तद्रक्षणार्थमिति भावः, अप्रियवत् अप्रीतिकरवस्तुवत्, प्राणान्, त्यजति त्यक्तुमुद्युङ्क्ते; तथैव अस्य चन्दनदासस्य, आपदि प्राणदण्डरूपायां विपदि, तन्निवारणार्थमित्याशयः, तस्य राक्षसस्यापि, प्राणाः, नूनं निश्चितमेव, प्रियाः प्रियवस्तुवत् रक्षणीयाः, न भविष्यन्तीति शेषः; स्वप्राणनाशं सम्भाव्य मन्येऽपि राक्षसः स्वयमागत्य राजादिष्टचन्दनदासप्राणदण्डनिवारणाय अस्मासु आत्मसमर्पणं करिष्यत्येवेति भावः।

अत्र प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनाया एवाभावान्न उत्प्रेक्षा गन्धोऽपि। किन्तु साहृश्यार्थं कयथातथापदप्रयोगात् यथा कथञ्चिदुपमा। आन्तरस्य द्विकत्वेऽपि न कथितपदतादोषं, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयत्वात्। राक्षसग्रहणाय उपक्षेपरूपस्य वीजस्य पुनः प्ररोहादुद्भेदो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्, "वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः" इति लक्षणात् ॥२४॥

চন্দনদাস। (উঠিয়া) আর্য্য ! এই আসিতেছি। [স্বগত] ভাগ্যবশতঃ বন্ধুর কার্য্যেই আমার মৃত্যু জন্মাইল; কিন্তু কোন পুরুষদোষ নহে। (পদক্ষেপ করিয়া শিষ্যের সহিত চলিয়া গেল)

চাণক্য। [আনন্দের সহিত] বেশ, এখন রাক্ষসকে পাইলাম। কারণ, এ, যেমন তাঁহার বিপদে অপ্রিয় বস্তুর ন্যায় নিজের প্রাণ ত্যাগ করিতে উদ্যত হইয়াছে; তেমনই ইহার বিপদে তাঁহার প্রাণও নিশ্চয়ই প্রিয় হইবে না ॥২৪॥

नेपथ्ये कलकलः ।

चाणक्यः । शार्ङ्गरव !

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

चाणक्यः । ज्ञायतां किमेतत् (ढ) ।

निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सम्भ्रान्तः शिष्यः । उपाध्याय ! एष खलु शकटदासं वध्यमानं वध्यभूमेरादाय समपक्रान्तः सिद्धार्थकः (ण) ।

चाणक्यः । स्वगतम् । साधु सिद्धार्थक ! कृतः कार्य्यारम्भः । प्रकाशम् । प्रसह्य किमपक्रान्तः ? सक्रोधम् । वत्स ! उच्यतां भागुरायणः यथा त्वरितं सम्भावयेति [त] ।

(ण) निष्क्रम्येति । सम्भ्रान्तः सहसा अनिष्टदर्शनात् व्यस्तचित्तः । वध्यमानं शूलारोपणेन घातकैर्हन्यमानम्, वध्यभूमेर्वध्यस्थानात् । समपक्रान्तो नगरादपसृतः ।

(त) चाणक्य इति । कार्य्यस्य शकटदासमादाय अपक्रमणरूपस्य प्रकृतस्य कर्म्मणः आरम्भ उपक्रमः । प्रसह्य बलेन घातकादीन् विजित्येत्यर्थः । भागुरायणो नाम कश्चित् पुरुषः । सम्भावय धारणेन निग्रहं ज्ञापय । त्वमप्यपक्राम्य सद्भावेनैनं सम्मानयेति च व्यज्यते ।

अत्र प्रकृतकार्य्यारम्भात् करणं नाम मुखसन्ध्यङ्गम्, "करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः—" इति लक्षणात् ।

নেপথ্যে কোলাহল হইল।

চাণক্য। শার্ঙ্গরব!

শিষ্য। [প্রবেশ করিয়া] অধ্যাপকমহাশয়! আদেশ করুন।

চাণক্য। এ কি জান দেখি।

শিষ্য। [চলিয়া গিয়া আবার প্রবেশ করিয়া ব্যতিব্যস্ত অবস্থায়] অধ্যাপকমহাশয়! শকটদাসকে বধ করিতেছিল, এই অবস্থায় সিদ্ধার্থক বধ্যস্থান হইতে তাহাকে নিয়া এই চলিয়া গেল।

निष्क्रम्य प्रविश्य च शिष्यः । सविषादम् । उपाध्याय ! हाधिक् कष्टम् । अपक्रान्तो भागुरायणोऽपि (थ) ।

चाणक्यः । स्वगतम् । व्रजतु कार्य्यसिद्धये । प्रकाशं सक्रोधमिव । वत्स ! कृतं विषादेन, उच्यन्तामस्मद्वचनाद्भद्रभट-पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-बलगुप्त-राजसेन-रोहिताक्ष विजयवर्म्माणः शीघ्रमनुसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायणः [द] ।

शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य

थ) निष्क्रम्येति । हाधिगित्यव्ययं विषादे । कष्टमुपस्थितमिति शेषः ; विश्वस्तस्य भागुरायणस्याप्यपक्रमणादिति भावः ।

द) चाणक्य इति । कार्य्यस्य अस्मदुपदिष्टस्य राक्षसभेदोपयोगिकर्त्तव्यविषयस्य सिद्धये, व्रजतु भागुरायण इति सम्बन्धः । सक्रोधमिव, वस्तुतो न सक्रोधम् आत्मोपदिष्टत्वादित्याशयः । कृतम् व्यर्थम् । भद्रभटादीनि स्वाधिकृतपुरुषनामानि ।

চাণক্য। [স্বগত] ভাল, সিদ্ধার্থক! তুমি কার্য্য আরম্ভ করিয়া দিয়াছ। (প্রকাশ্যে) ভদ্রভটাদিই কি চলিয়া গিয়াছে? [ক্রোধের সহিত] বৎস! ভাগুরায়ণকে বল যে, শীঘ্র উহাকে ধর।

(চলিয়া যাইয়া আবার প্রবেশ করিয়া) শিষ্য। (বিষাদের সহিত) অধ্যাপকমহাশয়! হায় বড়ই দুঃখের বিষয় যে, ভাগুরায়ণও চলিয়া গিয়াছে।

চাণক্য। (স্বগত) কার্য্যসিদ্ধির জন্য যাউক। [প্রকাশ্যে ক্রোধের সহিতই যেন) বৎস! বিষাদ করিও না। আমার আদেশ অনুসারে ভদ্রভট, পুরুষদত্ত, হিঙ্গুরাত, বলগুপ্ত, রাজসেন, রোহিতাক্ষ এবং বিজয়বর্ম্মাকে বল যে, তোমরা শীঘ্র অনুসরণ করিয়া দুরাত্মা ভাগুরায়ণকে ধর।

सविषादम् । उपाध्याय ! हा धिक् कष्टम्, सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेऽपि खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथममप्रभातायामेव रजन्यामपक्रान्ताः । [ध] ।

चाणक्यः । स्वगतम् । सर्वेषामेव शिवाः पन्थानः सन्तु । प्रकाशम् । वत्स ! अलं विषादेन । पश्य—(न]

ये याताः किमपि प्रधार्य्य हृदये, पूर्वं गता एव ते,
ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः।
एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्य्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥२५॥

ध) शिष्य इति । तन्त्रं प्रधानपुरुषवर्गः, आकुलीभूतं विशृङ्खलं जातम् । तदेवाह तेऽपीति । अप्रभातायाम् अनागतप्रभातायाम् । "तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवापे परिच्छदे" इत्यमरः ।

अत्र स्त्रतानां भागुरायणादीनां पृथग्भूतत्वाद्भेदो नाम मुखसन्धेरङ्गम्, "भेदः संहतिभेदनम्" इति लक्षणात् ।

न) चाणक्य इति । शिवा मङ्गलकराः, मद्द्वेषिणामेव तेषां प्रस्थानादिति भावः । चाणक्यद्वेषिणां प्रस्थानन्तु पश्चात् स्फुटीभविष्यति ।

শিষ্য । অধ্যাপকমহাশয় যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া যাইয়া আবার প্রবেশ করিয়া বিষাদের সহিত) অধ্যাপকমহাশয় ! হায় বড়ই কষ্টের বিষয় ; সকল প্রধান পুরুষগণই বিশৃঙ্খল হইয়া পড়িয়াছে । সে ভদ্রভটপ্রভৃতিও রাত্রি প্রভাত না হইতেই প্রথমেই চলিয়া গিয়াছে ।

চাণক্য । [স্বগত) সকলেরই পথ মঙ্গলময় হউক । (প্রকাশ্যে) বৎস! বিষণ্ণ হইও না । দেখ—

২৫) ··एका केवलमेव साधनविधौ ·· ।

उत्थाय प्रसाधयदाकाशे लक्ष्यं बद्धा। एष खलु दुरात्मनो भद्रभट-प्रभृतीनाहरामि। आत्मगतम्। दुरात्मन्! राक्षस! क्वेदानीं गमिष्यसि। एषोऽहमचिराद्भवन्तम्=(प)

अन्वयः—ये हृदये किम् अपि प्रधार्य्य याताः, ते पूर्वम् एव गताः; ये तिष्ठन्ति, ते अपि गमने प्रकामोद्यमाः कामं भवन्तु। अर्थसाधनविधौ सैन्यशतेभ्यः अधिका नन्दोन्मूलन दृष्ट वीर्य्य महिमा एका मम बुद्धिः तु केवलं मा गात् ॥२५॥

य इति। ये सिद्धार्थकादयः, हृदये मनसि, किमपि प्रधार्य्य विभाव्य, याता इतः प्रस्थिताः; ते पूर्वमेव गता अस्मत्पश्चात् प्रवृत्ताः, पूर्वोपचिततादृशभावनाया अभावे इदानीं गमनासम्भवात् तादृशविरक्तजनसंग्रहेऽपि कार्य्यसिद्ध्यभावादिति भावः। ये तिष्ठन्ति, ते अपि जनाः, गमने इतः प्रस्थाने, प्रकामोद्यमाः पर्य्याप्तोद्योगशालिनः, कामं यथेष्टं यथा स्यात्तथा, भवन्तु। तु किन्तु, अर्थसाधनविधौ शत्रुजयरूपकार्य्यसम्पादन-विषये, सैन्यशतेभ्यः अधिका अधिकक्षमताशालिनी; कुत एतज्ज्ञातमित्याह—नन्दानाम् उन्मूलने निपातने दृष्टो लोकैः प्रत्यक्षीकृतः वीर्य्यमहिमा शक्तिमाहात्म्यं यस्याः सा तादृशी एका मम बुद्धिः, केवलं मा गात् न गच्छतु। तेन च तथैव सर्वं साध-यिष्यामीति भावः।

अत्र गमनाभावं प्रति नन्दोन्मूलनेत्यादिविशेषणपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमल-ङ्कारः, कामं प्रकामोद्यमा इत्यत्र च्छेकानुप्रासश्चानयोः संसृष्टिः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२५॥

যাহারা মনে কোনও বিষয় ধারণা করিয়া চলিয়া গিয়াছে, তাহারা পূর্ব্বেই গিয়াছে; আর যাহারা আছে, তাহারাও যাইবার জন্য ইচ্ছানুসারে বিশেষ উদ্যোগী হউক। কিন্তু কার্য্যসম্পা-দনবিষয়ে শত শত সৈন্য অপেক্ষাও যাহার ক্ষমতা অধিক এবং নন্দ-বংশধ্বংস করায় যাহার শক্তিমাহাত্ম্য লোকে প্রত্যক্ষ করিয়াছে, এক-মাত্র আমার সেই বুদ্ধি যেন কেবল যায় না ॥২৫॥

प्रथमोऽङ्कः ।

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्ति-
मुत्सेकिना बलमदेन विगाहमानम् ।
बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥२६॥

घ) उत्थायेति । आकाशे शून्ये, लक्ष्यं दृष्टिपातम्, बद्ध्वा विधाय । आहरामि आनयामि । एष इत्यादीनां पदानां परश्लोकेनान्वयः ।

अन्वयः—एकचरम् उज्ज्वलदानशक्तिम् उत्सेकिना बलमदेन स्वच्छन्दं विगाहमानं भवन्तम् आरण्यकं गजम् इव वृषलस्य कृते बुद्ध्या निगृह्य क्रियायां प्रगुणीकरोमि ॥२६॥

स्वच्छन्दमिति । एषः अहम्, एकः मुख्यः यूथभ्रष्टतया एकाकी च सन् चरतीति तम्, उज्ज्वला प्रशस्ता दानशक्तिः वितरणसामर्थ्यं मदजलनिःसारणसामर्थ्यञ्च यस्य तम्, तथा उत्सेकिना उद्रिक्तेन, बलमदेन सैन्यगर्वेण दैहिकशक्तिगर्वेण च, स्वच्छन्दं यथेच्छं यथा स्यात्तथा, विगाहमानं विचरन्तं वनमालोडयन्तञ्च, भवन्तं राक्षसम् आरण्यकं वन्यम्, गजं हस्तिनमिव, वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्य, कृते निमित्ते, बुद्ध्या बुद्धिबलेन, निगृह्य दमयित्वा वशीकृत्य, क्रियायां मन्त्रिकार्ये वाहनादिकार्ये च, अचिरादेव, प्रगुणीकरोमि अनुकूलीकरोमि । प्रकृष्टो गुण आनुकूल्यं यस्य सः, अप्रगुणं प्रगुणं करोमीति च्विः ।

अत्र श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका च वृत्तम् ॥२६॥

(উঠিয়া, প্রকাশে আকাশে শূন্যে দৃষ্টিপাত করিয়া] এই আমি, দুরাত্মা ভদ্রভটপ্রভৃতিকে আনিতেছি। [স্বগত] দুরাত্মা রাক্ষস! এখন তুমি কোথায় যাইবে। এই আমি—

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বে (ফ) ।

প্রথমোঽঙ্কঃ ॥০॥

ফ) ইতীতি । রঙ্গিপুরুষৈঃ সহ চাণক্যাদ্য রঙ্গাৎ ইতস্তত্র সা নিষ্কান্তা পাঠ্যতি ।

ব) প্রথম ইতি । অঙ্কঃ পরিচ্ছেদঃ । তল্লক্ষণঞ্চ "প্রত্যক্ষনেতৃচরিতঃ" ইত্যাদিকং দর্পণাদবগন্তব্যম্ ।

ইতি শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশবিরচিতায়াং মুদ্রারাক্ষসটীকায়াং

চাণক্যচাতুরীসমাখ্যায়াং প্রথমোঽঙ্কঃ ॥০॥

প্রধানভাবে বিচরণকারী, উৎকৃষ্টগণশালী এবং উদ্রিক্ত-মদ-গর্ব্ব-বশতঃ ইচ্ছানুসারে সঞ্চারী তোমাকে, বন্য হস্তীর ন্যায়, চন্দ্রগুপ্তের জন্য, বুদ্ধিবলে আয়ত্ত করিয়া, তাঁহারই কার্য্যে আচরকলমধ্যে অনুকূল করিতেছি ॥২৬॥

[ইহার পর সকলে চলিয়া গেল]

প্রথম অঙ্ক ॥০॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

—o—

ततः प्रविशत्याहितुण्डिकः [क] ।

आहितुण्डिकः ।

जाणन्ति तन्तजुत्तिं जहट्ठिअं मण्डलं अहिलिहन्ति ।
जे मन्तरक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवचरन्ति ॥

जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।
ये मन्त्ररक्षणपराः ते सर्पनराधिपे उपचरन्ति ॥

क) ततः इति । अहितुण्डेन सर्पमुखेन दीव्यति क्रीडतीति आहितुण्डिको व्यालग्राही, "तेन दीव्यति—" इत्यादिना ठक् । "व्यालग्राह्याहितुण्डिकः" इत्यमरः ।

इतः प्रभृति तृतीयाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा च राक्षसग्रहणरूप-मुख्यफलप्राप्तये तृतीयाङ्के चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृत्रिमकलहरूपो राक्षसमलयकेतुभेदप्रयोजको व्यापारोऽतित्वरया निबद्धः ; स एव च यत्नो नाम द्वितीया कार्य्यावस्था । यदुक्तम् "प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।" तथा राक्षसग्रहणरूपं मुख्यफलं प्रति प्रधानोपायभूतस्य मुखसन्धिसञ्जातस्य चाणक्योत्साहस्य तादृशकृत्रिमकलहेन लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेद सम्पन्नः । तथा चोक्तम्— "फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः । लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥" अस्य च विलासादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

जानन्तीति । ये जनाः, तन्त्रयुक्तिं सर्पौषधप्रयोगं राज्यसम्बन्धिसामाद्युपायञ्च जानन्ति, तथा यथास्थितं यथाशास्त्रम्, मण्डलं सर्पकुण्डलिकाम् अरिमित्रादिद्वादश-राजविषयञ्च अभिलिखन्ति शलाकया भूमौ सर्वतो भावेन लिखितुं शक्नुवन्ति पत्रे च स्वामिसमीपे सर्वतो भावेन लिखितुं शक्नुवन्ति च ; तथा मन्त्रस्य सर्पसम्ब-

आहितुण्डिकः। अज्ज! किं तुमं भणासि 'को तुमं' त्ति। अज्ज! अहं क्खु अहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम। किं भणासि 'अहं वि अहिणा खेलिदुं इच्छामि' त्ति। अह कदरम् उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि। किं भणासि "राअउलसेवओह्मि" त्ति। णं खेलदि एव्व अज्जो अहिणा [खु]। कहं

आर्य्य! किं त्वं भणसि? कस्त्वमिति। आर्य्य! अहं खलु आहितुण्डिको जीर्णविषो नाम। किं भणसि? अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति। अथ कतरां पुनरार्य्यो वृत्तिम् उपजीवति। किं भणसि? राजकुलसेवकोऽस्मि इति। ननु

स्विन्य। अत्र च: राज्यसम्बन्धिन्या मन्त्रणायाश्च रक्षणपराः स्मरणेन धारणसमर्थाः गोपन समर्थाश्च, भवन्ति; ते जनाः, सर्पो नराधिप इव सर्पं इव नराधिपो वा तस्मिन् विषये, उपचरन्ति उपचरितुं व्यवहर्तुं शक्नुवन्ति सर्पनराधिपेन सह यथायोग्यव्यवहारं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः। न पुनरन्य इति भावः।

अत्र श्लिष्टा लुप्तोपमा। न पुनरन्य इत्यन्यव्यपोहन दार्थी परिसंख्या चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"तन्त्र सिद्धान्ते राष्ट्रे च परच्छन्दप्रधानयोः। अगदे" इत्यादि हेमचन्द्रः। "मण्डलं परिधौ कुष्ठे देशे द्वादशराजसु। क्लीवेऽस्य निवहे बिम्बे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुरे।" इति मेदिनी। "मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने। गुप्तवादे च" इति विश्वः ॥१॥

তদনন্তর কোন সাপুড়িয়া প্রবেশ করিল।

সাপুড়িয়া। যাহারা সর্পের ঔষধপ্রয়োগ ও রাজ্যসম্বন্ধী সামদানাদি উপায় জানে এবং শাস্ত্রানুসারে [মাটীতে] সাপের কুণ্ডলী আঁকিতে পারে ও শকুন্ত-মন্ত্রপ্রভৃতি দ্বাদশপ্রকার রাজার সমস্ত বৃত্তান্ত প্রভুর নিকট লিখিতে সমর্থ হয়; আর সাপের মন্ত্র মনে রাখিতে পারে এবং মন্ত্রণা গোপন রাখিতে পারে; তাহারাই রাজার ন্যায় সর্পের সহিত ব্যবহার করিতে সমর্থ হয় ॥১॥

विअ? अमन्तोसहिकुसलो वालग्गाही अगिहीदङ्कुसो मत्तमतङ्गआरोही लद्धाहिआरो जिदकासो राअसेवओ त्ति एदे तिस्सि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति [ग]। कहं दिट्ठमेत्तो अदिक्कन्तो एसो [घ]। पुनराकाशे। अज्ज! किं तुमं भणासि 'किं एदेसु पेडासमुग्गएसुम्' त्ति। अज्ज! जाविआए सम्पा-

खेलत्यार्य्यः अहिना (ख)। कथमिव? अमन्त्रौषधिकुशलः व्यालग्राही, अगृहीताङ्कुशः मत्तमतङ्गजारोही, लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इति एते त्रयोऽपि विनाशमनुभवन्ति [ग]। कथं दृष्टमात्रः अतिक्रान्त एष (घ)। आर्य्य। किं त्वं भणसि

ख) आकाश इति। आहितुण्डिकतया त्वम् अहिना खेलसि, अहमपि खेलितुमिच्छामीत्यर्थः। वृत्तिं व्यवसायम्, उपलक्ष्यीकृत्य जीवसि। ननु तत् सम्बाधने, आर्य्यो भवान्।

ग) कथमिति। सर्पाणामेव मन्त्रेषु औषधेषु च कुशलो निपुणः स न भवतीति अमन्त्रौषधकुशलः, व्यालं सर्पं गृह्णातीति व्यालग्राही सर्पव्यवसायी। लब्धः अधिकारः प्रभुत्वास्पदं येन सः, जितेन राजसेवकान्तरजयेन काशते दीप्यते इति जितकाशी गर्वितः। विनाशमनुभवन्ति सर्पदंशनात् हस्तिनः शुण्डाघातात् राजरोषाच्चेति भावः।

घ) कथमिति। एष प्रश्नकारी, अतिक्रान्तः प्रस्थितः।

(শূন্যে) আর্য্য! আপনি কি বলিলেন—'তুমি কে' এই কথা? আর্য্য! আমি জীর্ণবিষনামক সাপুড়িয়া। কি বলিলেন 'আমিও সাপ দিয়া খেলিতে ইচ্ছা করি' এই কথা? আপনি কোন্ ব্যবসায় অবলম্বন করিয়া জীবিকা নির্ব্বাহ করেন? কি বলিলেন? 'আমি রাজসরকারের কর্ম্মচারী' এই কথা? তাহা হইলে ত আপনি সাপ দিয়া খেলা করেনই। [গ) কেন না, মন্ত্র ও ঔষধে অনভিজ্ঞ সাপুড়িয়া অনঙ্কুশধারী মত্ত-হস্ত্যারোহী এবং লব্ধপ্রতিষ্ঠ গর্ব্বিত রাজকর্ম্মচারী এই তিন জনই বিনাশ [illegible] (ঘ) দেখা মাত্রই এ যে চলিয়া গেল!। (ঙ) [পুন-

दश्मा सप्पा। किं भणासि 'पेक्खिदुमिच्छामि'त्ति। पसीददु अज्जो अट्ठाणं क्खु एदं। ता जइ कोदूहलं एहि एदस्सिं आवासे दंसेमि [ङ]। किं भणासि 'एदं क्खु भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स गेहं णत्थि अम्हारिसाणं इह पवेसो'त्ति [च]। तेण हि गच्छदु अज्जो। मम उण जीविआए पसादेण अत्थि एत्थ पवेसो। कहं एसो वि अदिक्कन्तो [छ]। स्वगतं संस्कृतमाश्रित्य [ज]। अहो

"किम् एतेषु पेटकसमुद्गकेषु" इति। आर्य्य! जीविकायाः सम्पादकाः सर्पाः। किं भणसि 'प्रेक्षितुमिच्छामि' इति। प्रसीदतु आर्य्यः, अस्थानं खलु तत्। तद्यदि कौतुहलम्, एहि; एतस्मिन् आवासे दर्शयामि। (च) किं भणसि 'एतत् खलु भर्तुरमात्यस्य गेहम्। नास्ति अस्मादृशानामिह प्रवेशः" इति। (छ) तेन हि गच्छतु आर्य्यः। मम पुनर्जीविकायाः प्रसादेन अस्ति अत्र प्रवेशः। कथमेषोऽपि अतिक्रान्तः।

ङ) आर्य्येति। पेटकसमुद्गकेषु मञ्जुषासम्पुटेषु। अस्थानं प्रेक्षणस्येत्यर्थः, बहुतरलोकाभावादिति भावः। आवासे भवने।

च) किमिति। प्रवेशः प्रवेशाधिकारो नास्ति, विपक्षवर्त्तित्वादिति भावः।

छ) तेनेति। जीविकायाः सर्पदर्शनरूपस्य व्यवसायस्य, प्रसादेन अनुग्रहेण, प्रवेशः प्रवेशाधिकारः, सपक्षविपक्षयोः समानत्वादित्याशयः।

ज] अनीचाशयितपुरुषतया प्रकाशेन स्ववक्तव्यस्य स्फुतोक्तौ छद्मवेशभङ्गः स्यादत उक्तं स्वगतमित्यादि।

রায় শূন্য] আর্য্য! আপনি কি বলিতেছেন 'এই পেটবাগুলির ভিতর কি?' এই কথা? আর্য্য! আমার জীবিকানির্ব্বাহক সর্প। কি বলিলেন 'দেখিতে ইচ্ছা করি' এই কথা? আর্য্য! প্রসন্ন হউন, এটা সাপ দেখাইবার স্থান নহে। তবে যদি কৌতুক হইয়া থাকে, তাহা হইলে আসুন এই বাড়ীতে দেখাইব। [চ] কি বলিলেন 'এ প্রভু মন্ত্রী রাক্ষসের বাড়ী; এখানে আমাদের মত লোকের প্রবেশের অধিকার নাই'

आश्चर्य्यम्. चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि [झ)। राक्षसमतिपरिगृहीतं मलयकेतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि। कुतः—[ञ]

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्त्तिं
मन्ये स्थिरां मौर्य्यकुलस्य लक्ष्मीम्।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन
विकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥२॥

(झ] अहो! इति। चाणक्यस्य मत्या बुद्ध्या परिगृहीतम् आयत्तीकृतं परिचालितमित्यर्थः। परत्राप्येवम्। राक्षसस्य प्रयत्नं पुनरपि राज्याहरणचेष्टाम्।

[ञ) राक्षसेति। अधिराज्यात् साम्राज्यपदात्, चलितं भ्रष्टमेव।

अन्वयः—अहं कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्त्तिं मौर्य्यकुलस्य लक्ष्मीं स्थिरां मन्ये; राक्षसेन अपि उपायहस्तैः विकृष्यमाणाम् इव लक्षयामि ॥२॥

कौटिल्येति। अहम्, कौटिल्यस्य चाणक्यस्य धीर्बुद्धिरेव रज्जुर्दाम तया निबद्धा संयता मूर्त्तिः शरीरं यस्यास्ताम्, मौर्य्यकुलस्य चन्द्रगुप्तवंशस्य, लक्ष्मीं राजश्रियम्, स्थिराम् अचलाम्, मन्ये। मौर्य्यस्य लक्ष्म्याः स्थिरत्वे तद्वंशस्यापि लक्ष्म्याः

এই কথা? তাহা হইলে আপনি যান। ব্যবসায়ের অনুগ্রহে এ বাড়ীতে আমার প্রবেশের অধিকার আছে। এ ব্যক্তিও যে চলিয়া গেল। [জ] [সংস্কৃতভাষা অবলম্বন করিয়া স্বগত] [ঝ] কি আশ্চর্য্য! চাণক্যের বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত চন্দ্রগুপ্তকে দেখিয়া, রাক্ষসের চেষ্টা যেন নিষ্ফল বলিয়া মনে করিতেছি; [ঞ] আবার রাক্ষসের বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত মলয়কেতুকে দেখিয়া, সাম্রাজ্যপদ হইতে ভ্রষ্ট বলিয়াই যেন চন্দ্রগুপ্তকে ধারণা করিতেছি। কারণ,

---

१…मौर्य्यनृपस्य…। …निकृष्यमाणाम्…।

तदेवमनयोः सुनयशालिनोः सचिवयोर्विरोधे संशयितेव राज्यलक्ष्मीर्लक्ष्यते। कुतः—[ट]

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे।
अनिश्चयाद्गजवशयेव भीतया
गतागतैर्ध्रुवमिह खिद्यते श्रिया ॥३॥

स्थिरत्वं सम्भवत्येव प्रायेण तथा दर्शनात्। अन्यापि गौ रज्जुबद्धा सती स्थिरैव भवतीति भावः। पुनः राक्षसेनापि, उपायाः सामादय एव हस्तास्तैः, तामेव मौर्य्यकुलस्य लक्ष्मीम्, विकृष्यमाणां मलयकेतुपक्षे आकृष्यमाणामिव, लक्षयामि सम्भावयामि।

अत्र चाणक्यबुद्धौ रज्जुत्वारोपान्निरङ्गं केवलरूपकम्, लक्ष्म्याः स्थिरत्वं प्रति कौटिल्येत्यादिपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गञ्चानयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, परार्द्धे च तथैवापरं रूपकमित्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया समुदाये संसृष्टिः; संसृष्टिसङ्करयोरपि संसृष्टिसङ्करौ सम्भवत इति प्रदर्शितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे। न च मन्येशब्दस्य इवशब्दस्य च प्रयोगादुत्प्रेक्षापीति वाच्यम्, प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनाया एवाभावत्। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥२॥

(ट) तदिति। तस्मात्, सुनयशालिनोः प्रशस्तनीतिज्ञयोः। संशयितेव कस्मिन् पक्षे स्थास्यतीति सन्देहविषयीभूतेव।

চন্দ্রগুপ্তবংশের রাজলক্ষ্মী, চাণক্যের বুদ্ধি-রজ্জু-দ্বারা বদ্ধ হইয়াছে; সুতরাং উঁহাকে নিশ্চলা বলিয়া মনে করিতেছি; আবার রাক্ষসও সামদানাদি উপায়রূপ হস্ত দ্বারা উঁহাকে আকর্ষণ করিতেছেন বলিয়া ধারণা করিতেছি ॥২॥

तद्यावदहममात्यराक्षसं पश्यामि । इति परिक्रम्य स्थितः [ठ] ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः [ड] ।

अन्वयः—महावने भृशं विरुद्धयोः वनगजयोः अन्तरे इव भृशं विरुद्धयोः मन्त्रिमुख्ययोः इह अनिश्चयात् भीतया गजवशया इव श्रिया इह गतागतैः ध्रुवं खिद्यते ॥३॥

विरुद्धयोरिति । महावने, भृशमतिमात्रम्, विरुद्धयोः हस्तिन्यर्थमेव परस्परं विरोधं कुर्वतोः, वनगजयोररण्यहस्तिनोः, अन्तरे मध्ये इव, भृशं विरुद्धयोः, मन्त्रि-मुख्ययोश्चाणक्यराक्षसयोः, इह अन्तरे, अनिश्चयात् अस्यैव जयोभवेदिति निश्चयाभावा-द्धेतोः, भीतया गजवशया हस्तिन्या इव, श्रिया राजलक्ष्म्या, इह इदानीम्, गतागतैः वारं वारं गमनागमनैः, ध्रुवं निश्चितमेव, खिद्यते क्लिश्यते; परिश्रमातिशयादिति भावः ।

अत्र श्रौतोपमाद्वयं वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । "वशा स्त्री करिणी च स्यात्" इत्यमरप्रामाण्येन वशाशब्दमात्रेणैव गजस्त्रीप्रतीतावपि पुनर्गज-शब्दोपादानान्न पुनरुक्ततादोषः, गजशब्दस्योत्तमगजपर्य्यायकत्वात् पुष्पमालेत्यादिवत् "धनु-र्ज्यादिषु शब्देषु" इत्यादिसाहित्यदर्पणात् । गुणरीती पूर्ववत् ।

रुचिरा वृत्तम्, "जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः" इति लक्षणात् ॥३॥

(ठ) तदिति । परिक्रम्य राक्षसगृहप्रवेशार्थं पदक्षेपं कृत्वा ।

[ड) तत इति । प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवतीत्यर्थः । अत एवासनस्थस्य

অতএব অত্যন্তনীতিজ্ঞ এই মন্ত্রিদ্বয়ের এইরূপ বিবাদে রাজলক্ষ্মী যেন সংশয়ে পড়িয়াই পড়িয়াছেন বলিয়া ধারণা করিতেছি।

মহাবনে দুইটা বন্য হস্তীর ন্যায় অত্যন্তবিরুদ্ধ মন্ত্রিশ্রেষ্ঠ চাণক্য ও রাক্ষসের মধ্যে জয় নিশ্চয় করিতে না পারায় হস্তিনীর ন্যায় ভীত রাজ-লক্ষ্মী এখন বার বার গমনাগমন দ্বারা নিশ্চয়ই কষ্টভোগ করিতে-ছেন ॥৩॥

অতএব আমি, মন্ত্রী রাক্ষসের সঙ্গে দেখা করি। [এই বলিয়া পাদ-ক্ষেপ করিয়া অবস্থান করিল।]

राक्षसः। सनाथम्। कष्टम्, भोः! कष्टम् (ढ)।

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां
नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या क्षयम्।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिन्दिवं जाग्रतः
सैवेयं मम चित्रकर्म्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥४॥

स्वयं प्रवेशो नानुपपन्नः। प्रायेणैव नाटककाव्याभिरोहस्थलं स्थलमेव प्रयुक्तत्वात् रूढ़मूला जहत्स्वार्थैवेयं लक्षणा।

(ढ) राक्षस इति। "भोस्तु सम्बोधनविषादयोः" इति मेदिनीप्रामाण्यात् भो इति विषादे। अतएव कष्टं कष्टमिति तदर्थ एव द्विरुक्तिः।

अन्वयः—वृष्णीनाम् इव नीति-विक्रम गुण व्यापार शान्त-द्विषां नन्दानां विपुले कुले अकरुणया नियत्या क्षयं नीते सति चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिन्दिवं जाग्रतः मम इयं सा एव। चित्रकर्म्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥४॥

वृष्णीनामिति। वृष्णीनां यदूनामिव, नीतिर्नीतिशास्त्रोक्तकौशलं विक्रमो वीरत्वञ्च तावेव गुणौ तयोर्व्यापारेण यथास्थानप्रयोगेण शान्ताः अनिष्टाचरणान्निवृत्ताः द्विषः शत्रवो येषां तेषाम्, नन्दानां विपुले विशाले, कुले वंशे, अकरुणया निर्दयया, नियत्या दैवेन क्षयं नाशम्, नीते प्रापिते सति, चिन्तायास्तदीयराज्यविषयकभावनाया आवेशेन अधिष्ठानेन समाकुलं नितान्तमेव व्यस्तं तेन तादृशेन मनसा हेतुना, रात्रिन्दिवं सर्वदैव, जाग्रतो निद्रामगच्छतो मम, इयं सैव चिरन्तनीतुल्यैव, चित्रकर्म्मरचना राज्यसम्बन्धिनानाविधकल्पनात्मकम् आलेख्यकर्म्मकरणम्, भित्तिं कुड्यफलकाद्याश्रयं विना, वर्त्तते। भित्तिफलकाद्याश्रयं विना केवलशून्ये चित्रकरणे यथा चित्रं न भवत्येव प्रत्युत चित्रयितुः परिश्रममात्रम्, तथा राजवंशपर्य्यन्ताभावे तदीयराज्यसम्बन्धिनी मम विविधकल्पना न फलत्येव प्रत्युत परिश्रममात्रमिति भावः।

अत्र तादृशकल्पनारूपविषयनिगरणेन विषयिण्याश्चित्रकर्म्मरचनायास्तदभेदप्रतिपत्तेर्भेदे अभेदाध्यवसायरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कारः, भित्तिरूपाधाराभावेन चित्रकर्म्मरचनारूपाधेयस्थितेर्विशेषो नामालङ्कारः, वृष्णीनामिवेति श्रौतोपमा चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। करुणो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

अथवा, (ख)

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गमूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।
अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोऽपि शात्रववधेनाराधितः स्यादिति ॥५॥

रात्रिन्दिवमिति "धेन्वनडुहादयश्च" इति निपातः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४॥

[ख] ननु तादृशी नीतिकल्पना यदि विफलैव स्यात्तर्हि त्यज्यतामसावित्यतस्तस्याः सफलत्वरूपं पद्यान्तरं दर्शयितुमाह अथवेति ।

अन्वयः — मया विस्मृतभक्तिना (सता) न, विषयव्यासङ्गमूढात्मना (सता) न, प्राणप्रच्युतिभीरुणा [सता] न, आत्मप्रतिष्ठार्थिना [सता] च न, [अपि तु] स्वर्गगतः अपि देवः शात्रववधेन आराधितः स्यात् इति अत्यर्थं परदास्यम् एत्य नीतौ इदं निपुणं मनः दीयते ॥५॥

नन्वकृतज्ञतया राजभक्तिं विस्मृत्यैव त्वया मलयकेतुपक्षे नीताविदं मनो दीयत इत्याह नेदमिति । मया विस्मृतभक्तिना सता, नीताविदं मनो न दीयत इति सर्वत्र सम्बन्धः । अपि तु राजभक्त्या स्मरतैवेति भावः । अथेदानीं राज्ञ एवाभावात् कुलभक्तिरहितो विषयव्यासङ्गात् कर्त्तव्यज्ञानशून्यतयैव मनो दीयत इत्याह विषयेति । विषयेषु रूपादिषु यो व्यासङ्गो विशेषेणासक्तिस्तेन मूढः कर्त्तव्यज्ञानहीन आत्मा अन्तःकरणं यस्य तेन तादृशेन सता न । कर्त्तव्यस्य ज्ञानमस्त्येवेत्याशयः । ननु निश्चेष्टभावेन

যাঁহাদের নীতিকৌশলে এবং পরাক্রমের গুণে শত্রুগণ শান্ত হইয়াছিল, সেই বিশাল যদুবংশের ন্যায় নন্দবংশ দৈববশতঃ ক্ষয় প্রাপ্ত হইলে, চিন্তার আবির্ভাবে মন ব্যস্ত থাকায় আমি দিবারাত্রই জাগরণ করিতেছি ; এই অবস্থায় আমার সেই চিত্রনির্ম্মাণকার্য্য দেওয়ালপ্রভৃতি আশ্রয় ব্যতীত কেবল শূন্যেই হইয়া যাইতেছে ॥৪॥

---

[५] ···ढात्मना ।

आकाशमवलोकयन् सास्रम्। भगवति! कमलालये! भृश-मगुणज्ञासि। कुतः=(त)

स्थितौ स्वप्रत्ययभावाभावपक्षेण प्राणदण्डविधाने तव मरणमेव भविष्यतीति स्वभक्तिसन्दर्शनार्थ-मेव नीतौ मनो दीयत इत्याह प्राणेति। प्राणानां प्रचुरतिर्निर्गमो मरणमित्यर्थः तस्मा-द्भीरुणा भयशीलेन सता न। अपि तु माहृशस्य वीरस्य मरणभयं नास्त्येवेत्यभिप्रायः। अथ तर्हि साचिव्येन आत्मगौरवाशयैव नीतौ मनो दीयत इत्याह आत्मेति। आत्मनः प्रतिष्ठार्थिना गौरवाभिलाषिणा च सता न। तदभिलाष एव नास्तीति तात्पर्य्यम्। तर्हि कथं मनो दीयत इत्याह - स्वर्गगतोऽपि. देवो नन्दो राजा, शात्रवाणां चाणक्या-दीनां शत्रूणां वधेन, आराधितः सन्तोषितः स्यात्, इति हेतोः, अन्यथ मातिशयम्, परस्य मलयकेतोः दास्यं साचिव्यरूपं दासत्वम्, एत्य प्राप्य स्वीकृत्येत्यर्थः, नीतौ नीति-प्रयोगे, इदं निपुणं यथा स्यात्तथा, मनो मया समर्प्यते। अतः स्वर्गगतस्यापि देवस्य सन्तोषविधानमेव ममेदानीं नीतिकल्पनायाः फलम्, तत एव च प्रवृत्तिरिति समुदाया-र्थः।

अत्र विस्मृतभक्तिनेत्यादिविशेषणानाम् उक्तविधसाभिप्रायप्रयोगात् परिकरोऽ-लङ्कारः, "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः" इति लक्षणात्। न पुनः परि-संख्या, तल्लक्षणायोगादिति सुधीभिर्भाव्यम्। राजविषया रतिर्भावः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

पूरणादिगणे भावेतरसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् विस्मृतभक्तिनेति भावसाधनस्थले "संज्ञापूरण्यकोपधास्तु न" इत्यनेन न पुंवद्भावनिषेधः "दृष्टभक्तिर्भवान्या" इत्यादिवत्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

আমি রাজভক্তি বিস্মৃত হইয়া নহে, বিষয়ের আকর্ষণে কর্ত্তব্যজ্ঞান-হীন হইয়া নহে, প্রাণ যাইবার ভয়ে নহে এবং আত্মগৌরবের আশায়ও নহে, কিন্তু স্বর্গগত হইয়া থাকিলেও মহারাজ নন্দ শত্রুবধে সন্তুষ্ট হইবেন এই জন্যই অত্যন্ত পরদাসত্ব স্বীকার করিয়া, নীতিপ্রয়োগের বিষয়ে নপুণভাবে এই মনোনিবেশ করিতেছি ॥৫॥

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
रक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्य्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न चपले ! प्रलयं गतासि ॥६॥

[त] आकाशमिति । आकाशावलोकनं तत्रत्यलक्ष्मीसम्बोधनार्थम् । देवता हि आकाश एव तिष्ठन्ति । कमलालये ! लक्ष्मि ! भग्नमत्यन्तम् ।

अन्वयः—[हे] चपले ! आनन्दहेतुम् अपि देवं नन्दम् अपास्य वैरिणि मौर्य्यपुत्रे किं रक्ता असि ? गन्धगजस्य नाशे [सति] दानाम्बुराजिः इव तत्र एव किं प्रलयं न गता असि ? [इति] कथय ॥६॥

आनन्देति । हे चपले ! चञ्चले ! आनन्दहेतुमपि आत्मन्यनुरागित्वात् आनन्दजनकमपि, देवं राजानं नन्दम्, अपास्य परित्यज्य, वैरिणि अयोग्यतया अपरागित्वात् शत्रुभूते, मुराया अपत्यं पुमान् मौर्य्यपुत्रश्चन्द्रगुप्तस्तस्मिन्, किं कथम्, रक्ता अनुरक्तासि । गन्धप्रधानो गजो गन्धगजस्तस्य, नाशे मरणे सति, दानाम्बुराजिरिव तदीयमदजलधारेव तत्र तस्मिन्, नन्द एव, किं कथम्, प्रलयं नाशम्, न गता न प्राप्तासि, इति कथय । अनुरागापरागयोरज्ञातत्वात् गुणवता नन्देन सह प्रलयागमनाच्च तव भग्नागुणज्ञत्वमिति भावः ।

तत्र अपासनकारणाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना ? उत आनन्दहेतुत्वरूपकारणे सत्यपि तत्रानुरक्तत्वरूपकार्य्योत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, द्वितीयपादेऽर्थवशेनापरस्तयोः सङ्करः, द्वितीयार्द्धे श्रौतोपमा चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । कथयेति वाक्यस्य वाक्यान्तरमध्ये प्रवेशेऽपि न गर्भिततादोषः, प्रत्युत गुण एव ; तथात्वेन चमत्कारातिशयात् "गर्भितत्वं गुणः क्वापि" इति साहित्यदर्पणात् । किन्तु दानाम्बुराजिः प्रलयं गतास्ति त्वन्तु गतासीति पुरुषभेदात् भग्नप्रक्रमता दोषः, "लतेव राजसे तन्वि !" इति दर्पणोदाहरणवत् । 'प्रलयं प्रयाता" इति पाठे तु तत्समाधानम् । गुणरीती पूर्ववत् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥६॥

---

[६] ··सक्तासि किम्··· ।

अपि च । अनभिजाते ! (थ)

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः,
पतिं पापे ! मौर्य्यं यदसि कुलहीनं वृतवती ।
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥৩॥

[थ] अपि चेति । अनभिजाते ! अकुलीने ! अकुलीनत्वादेव तव कुलहीन-मौर्य्यवरणे प्रवृत्तिरिति भावः । "अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ।

अन्वयः—[हे] पापे ! पृथिव्यां प्रथितकुलजाः भूमिपतयः किं दग्धाः ? यत् [त्वं] कुलहीनं मौर्य्यं पतिं वृतवती । वा काश-प्रभव-कुसुम-प्रान्त-चपला पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा प्रकृत्या पुरुष-गुण-विज्ञान-विमुखी [भवति] ॥৩॥

पृथिव्यामिति । हे पापे ! पापचारिणि ! लक्ष्मि ! अन्यथा कथं सत्कुलं विहाय असत्कुलं वृतवतीति भावः । पृथिव्यां प्रथितकुलजा उच्चतया प्रसिद्धवंशोत्पन्नाः, भूमि-पतयो राजानः किं दग्धा विधिना भस्मीकृताः ? यत् त्वम्, कुलहीनं दासीपुत्रत्वेनैव-त्यागयः, मौर्य्यं मुरापुत्रं चन्द्रगुप्तम्, पतिं वृतवती । वा अथवा, काशात् तदभिधानात्-स्मात् प्रभवतीति तस्मादुद्भवं यत् कुसुमं तस्य प्रान्तवत् अग्रदेशवत् चपला चञ्चला, पुर-न्ध्रीणां स्त्रीणाम्, प्रज्ञा बुद्धिः, प्रकृत्या स्वभावेनैव, पुरुषाणां गुणविज्ञाने गुणतारतम्यविवे-चने विमुखी पराङ्मुखी भवति । तेन तवापि प्रज्ञा तथैव जातेत्यभिप्रायः ।

চঞ্চলে ! মহারাজ নন্দ তোমার আনন্দজনক হইলেও তুমি তাঁহাকে ত্যাগ করিয়া, শক্র চন্দ্রগুপ্তের প্রতি অনুরক্ত হইলে কেন ? গন্ধহস্তী মরিলে তাহার মদজলধারার ন্যায় তাঁহাতেই (নন্দেই) লয় পাইলে না কেন ? বল ॥৬॥

আরও হে অকুলীনে ! হে পাপিষ্ঠে ! লক্ষ্মি ! পৃথিবীতে প্রসিদ্ধ-

---

[৩]···কুলহীনং কৃতবতী ।

अपि च । अविनीते ! तदहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां करोमि (द) । विचिन्त्य । मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यमनुष्ठितम् (ध) । कुतः ? कुसुमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति तत्रस्थानामस्माभिः सहैककार्य्याणां देवपादोपजोविनां नोद्यमः शिथिलीभविष्यतीति (न) । चन्द्रगुप्त-

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, तृतीयपदे लुप्तोपमा, चतुर्थपादे छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति संसृष्टिः । गुणरीती पूर्ववत् । शिखरिणी वृत्तम् ॥७॥

[द] अपि चेति । हे अवनीते ! अशिक्षिते ! गुणिवर्जनपूर्वकनिर्गुणग्रहणेन अशिक्षिताया एव कार्य्यकरणादिति भावः । आश्रयस्य तवावलम्बनीभूतस्य चन्द्रगुप्तस्य उन्मूलनेन उत्पाटनेन । अकामां विफलमनोरथाम् ।

[ध] विचिन्त्येति । गृहजनं मदीयपरिवारवर्गम्, निक्षिप्य निक्षेपभावेन संस्थाप्य । न्याय्यं उचितम् ।

[न] न्याय्यानुष्ठाने स्वयमेव कारणं पृच्छति कुत इति । स्वयमेव उत्तरं ददाति कुसुमेति । कुसुमपुरस्य तदभिधानायाश्चन्द्रगुप्ताधिकृताया राजधान्या अभियोगम् आक्रमणं प्रति, अनुदासीनः अनिरुद्धयोगः, इति हेतोः । एकम् अभिन्नं कार्य्यं चन्द्रगुप्तोच्छेदरूपमुद्देश्यं येषां तेषाम्, देवपादोपजीविनां नन्दराजानुग्रहेणैव धृतजीवनानां जनानाम् ।

বংশজাত রাজগণ কি ভস্ম হইয়া গিয়াছেন ? যে, তুমি কুলহীন মুরাপুত্রকে পতিরূপে বরণ করিলে ! অথবা কাশপুষ্পের প্রান্তদেশের ন্যায় চঞ্চল স্ত্রীলোকের বুদ্ধি, পুরুষের গুণের তারতম্য করিতে বিমুখ হইয়া থাকে ॥৭॥

(দ) আর, অশিক্ষিতে ! লক্ষ্মি ! তাই আমি তোমার অবলম্বন নষ্ট করিয়াই তোমাকে বিফলমনোরথ করিব। (ধ) (চিন্তা করিয়া)

शरीरमभिद्रोग्धु मस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परस्परकृत्योपजापार्थं च महता कोशसञ्चयेन स्थापितः शकटदासः (प)। प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोपलब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः (फ)। तत् किमत्र बहुना (ब)।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः
शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः।

[प] चन्द्रेति। तीक्ष्णरसदायिनां तीव्रविषप्रयोगकारिणाम्, उपसंग्रहार्थम् आयत्तीकरणार्थम्, परेषां शत्रूणां कृत्येषु कर्त्तव्येषु विषयेषु उपजापार्थं कार्य्यकारिणा परस्परभेदजननार्थम्। कोशसञ्चयेन धनराशिसमर्पणेन।

[फ] प्रतिक्षणमिति। तेषामरातीनां संहतिभेदनाय दृढैकमत्यभङ्गाय, व्यापारिताः नियोजिताः।

[ब] तदिति। अत्र अरातिजयविषये, बहुना कथितेन किम्।

আমি বন্ধুবর চন্দনদাসের বাড়ীতে পরিবারদিগকে রাখিয়া রাজধানী হইতে নির্গত হইয়া আসিয়া সঙ্গত কার্য্যই করিয়াছি। (ন) কেন না, কুসুমপুর আক্রমণের বিষয়ে রাক্ষস উদাসীন নহেন এইরূপ ধারণা করায়, তত্রত্য, আমাদের সহিত এককার্য্যকারী, মহারাজনন্দানুগ্রহ-জীবী ব্যক্তিদিগের উদ্যম শিথিল হইবে না। (প) চন্দ্রগুপ্তের শরীর নষ্ট করিবার জন্য এবং বিপক্ষের মধ্যে ভেদ জন্মাইবার জন্য, বিশাল ধনরাশি দ্বারা শকটদাসকে স্থাপন করিয়াছি। (ফ) প্রত্যেক ক্ষণেই শত্রুর সংবাদ জানিবার জন্য এবং শত্রুদিগের ঐকমত্য নষ্ট করিবার জন্য সখা জীবসিদ্ধিপ্রভৃতিকে নিযুক্ত করিয়াছি। (ব) অতএব এ বিষয়ে অধিক বলিয়া কি হইবে।

तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनद्मि मर्म्म
वर्म्मीभवेद्यदि न दैवमसूयमानम् ॥८॥

ततः प्रविशति कञ्चुकी (भ) ।

कञ्चुकी । काम नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्म्मो मौर्य्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।

अन्वयः — इष्टात्मजः देवः शार्द्दूलपोतम् इव यं परिपोष्य सपदि सान्वयः एव नष्टः ; बुद्धिविशिखेन तस्य एव मर्म्म भिनद्मि यदि असूयमानं दैवं न वर्म्मीभवेत् ॥८॥

इष्टेति । इष्टः प्रिय आत्मजो यस्य सः, अतएव चन्द्रगुप्तस्य दासीगर्भजातत्वेऽपि आत्मजत्वादेव परिपोषणमिति भावः । देवो राजा नन्दः, शार्द्दूलपोतं व्याघ्रशावकमिव, यं चन्द्रगुप्तम्, परिपोष्य परिपाल्य, सपदि शीघ्रम् अकाल एवेत्यर्थः, सान्वय एव सवंश एव अपराष्टपुत्रसमेत एवेति तात्पर्य्यम्, नष्टो मृतः, बुद्धिरेव विशिखो बाणस्तेन, तस्यैव चन्द्रगुप्तस्य, मर्म्म हृदयस्थानम्, भिनद्मि विदारयामि ; यदि, असूयमानं तद्वेदन-मसहमानम्, दैवं चन्द्रगुप्तस्यैव शुभादृष्टं कर्त्तृ, न वर्म्मीभवेत् वर्म्मरूपेण तद्भेदन-निवारकं न भवेत् ।

अत्र परिपोषणं प्रति इष्टात्मजपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, शार्द्दूलपोतमिवेति श्रौतोपमा, बुद्धिविशिखेनेति वर्म्मीभवेदिति च निरङ्गं केवलरूपकद्वयमित्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(भ) तत इति । कञ्चुकी वारवाणो वस्त्रनिर्म्मितगात्रावरणमस्यास्तीति कञ्चुकी । तथा चोक्तम्, "अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥"

প্রিয়পুত্র মহারাজ নন্দ ব্যাঘ্রশাবকের ন্যায় যাহাকে পরিপালন করিয়া, অকালে সবংশেই নষ্ট হইয়াছেন ; আমি বুদ্ধিবাণ দ্বারা সেই চন্দ্রগুপ্তেরই মর্ম্ম বিদারণ করিব, যদি সে বিষয়ে অসহিষ্ণু দৈব তাহার বর্ম্মস্বরূপ না হয় ॥৮॥

তাহার পর কঞ্চুকী প্রবেশ করিল।

তং সম্প্রত্যুপচীয়মানমপি মে লব্ধান্তরঃ সেবয়া
লোভো রাক্ষসবজ্জয়ায় যততে জেতুং ন শক্নোতি চ ॥৯॥

অন্বয়ঃ—যথা চাণক্যনীত্যা (তথা) জরয়া নন্দম্ ইব কামং প্রমথ্য ক্রমেণ নগরে মৌর্য্যঃ ইব ময়ি ধর্ম্মঃ প্রতিষ্ঠাং নীতঃ ; সম্প্রতি সেবয়া লব্ধান্তরঃ মে লোভঃ রাক্ষসবত্ জয়ায় যততে, অপি উপচীয়মানং তং জেতুং ন শক্নোতি চ ॥৯॥

কামমিতি। যথা চাণক্যস্য নীত্যা নীতিপ্রয়োগেণ, তথা জরয়া বার্দ্ধক্যেন, চাণক্যনীত্যেব জরয়েত্যর্থঃ, নন্দং রাজানমিব, কামং বিষয়াভিলাষম্, প্রমথ্য বিনাশ্য অভিভূয় চ, ক্রমেণ, নগরে কুসুমপুরে, মৌর্য্যশ্চন্দ্রগুপ্ত ইব, ময়ি ধর্ম্মঃ, প্রতিষ্ঠাং স্থিতিম্, নীতঃ প্রাপিতঃ ; কিন্তু সম্প্রতি, সেবয়া মন্ত্রিভাবেন মলয়কেতোঃ কঞ্চুকিভাবেন রাজকুলস্য চ সেবনেন হেতুনা, লব্ধং প্রাপ্তম্ অন্তরম্ উদ্যমাবসরঃ আবির্ভাবাবসরশ্চ যেন সঃ, মে মম লোভঃ, রাক্ষসবত্ রাক্ষস ইব, জয়ায় চন্দ্রগুপ্তস্যেব ধর্ম্মস্য উচ্ছেদায় অভিভবায় চ, যততে চেষ্টতে ; অপি তু, উপচীয়মানং বর্দ্ধমানং বৃদ্ধিপ্রাপ্ততয়া সুদৃঢ়মিত্যর্থঃ, তং মৌর্য্যমিব ধর্ম্মম্, জেতুং ন শক্নোতি চ ; উপচীয়মানত্বাদেবেতি ভাবঃ।

অত্র পূর্ব্বেব শ্রৌতোপমাঃ, জয়াশক্যভাবং প্রতি উপচীয়মানপদার্থস্য হেতুত্বাত্ কাব্যলিঙ্গঞ্চ, ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। প্রসাদো গুণঃ বৈদর্ভী রীতিঃ, শার্দ্দূলবিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥৯॥

কঞ্চুকী। চাণক্যের নীতি যেমন মহারাজ নন্দকে বিধ্বস্ত করিয়া ক্রমশঃ কুসুমপুরে চন্দ্রগুপ্তকে প্রতিষ্ঠিত করিয়াছে, বার্দ্ধক্যেও তেমন আমার কামনাকে বিধ্বস্ত করিয়া ক্রমশঃ আমাতে ধর্ম্মকে প্রতিষ্ঠিত করিয়াছে। কিন্তু এখন মন্ত্রিভাবে মলয়কেতুর সেবা করায় উদ্যম করিবার অবসর পাইয়া রাক্ষস যেমন সেই চন্দ্রগুপ্তকেই জয় করিবার চেষ্টা করিতেছেন, অথ চ বৃদ্ধিপ্রাপ্ত বলিয়া জয় করিতে পারিতেছেন না; তেমন কঞ্চুকিরূপে রাজকুলের সেবা করায় আবির্ভাবের অবসর পাইয়া

---

(৯)···উপচীয়মানমপি মে।

द्वा। अयममात्यराक्षसः। परिक्रम्योपसृत्य च। अमात्य! स्वस्ति भवते (म)।

राक्षसः। आर्य्य! जाजले! अभिवादये। प्रियंवदक! आसनमत्रभवत उपनय (य)।

प्रियंवदकः। एदं आसणं, उववि‍सदु अज्जो। इदमासनम्, उपविशतु आर्य्यः [र]।

कञ्चुकी। नाट्येनोपविश्य। अमात्य! कुमारो मलयकेतु-रमात्यं विज्ञापयति, चिरात् प्रभृत्यार्य्यः परित्यक्तोचितशरीर-संस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् (ल)। यद्यपि स्वामिगुणाः

[म] द्वा इति। स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्विति शेषः। "स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ" इत्यमरः। भवते इति "नमःस्वस्ति" इत्यादिना। चतुर्थी।

[य] राक्षस इति। जाजलिरिति कञ्चुकिनो नाम, तत्सम्बोधनम्। अत्रभवतो माननीयस्य कञ्चुकिनो निमित्तं, उपनय आनय।

[र] प्रियमिति। आर्य्यो मान्यः कञ्चुकी, उपविशतु अस्मिन्नासन इति शेषः।

(ल) कञ्चुकीति। चिरात् प्रभृति बहुकालादारभ्य, आर्य्यो भवान् राक्षसः, परित्यक्त उचितो योग्यः शरीरस्य संस्कारः मार्जनप्रसाधनादिव्यापारो येन स तादृशः, इति हेतोः।

আমার লোভ সেই ধর্ম্মকে জয় করিবার জন্য চেষ্টা করিতেছে, কিন্তু বৃদ্ধিপ্রাপ্ত বলিয়া জয় করিতে পারিতেছে না ॥৯॥

(দৃষ্টিপাত করিয়া) এই মন্ত্রী রাক্ষস রহিয়াছেন। (পাদক্ষেপপূর্ব্বক নিকটে যাইয়া] অমাত্য! আপনার মঙ্গল হউক।

রাক্ষস। আর্য্য! জাজলি! আপনাকে অভিবাদন করি। প্রিয়ং-বদক! মাননীয় কঞ্চুকী মহাশয়ের জন্য আসন আনয়ন কর।

প্রিয়ংবদক। এই আসন, আর্য্য ইহাতে উপবেশন করুন।

কঞ্চুকী। (অভিনয়ের ধরণে উপবেশন করিয়া) অমাত্য! কুমার

सहसा न शक्यन्ते विस्मर्त्तुम्, तथापि मद्विज्ञापनां मानयितु-मर्हत्यार्य्यः (अ)। इत्याभरणानि दर्शयित्वा। अमात्य! इमान्या-भरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य्य प्रेषितानि धारयितु-मर्हत्यार्य्यः (ब)।

राक्षसः। आर्य्य! जाजले! विज्ञाप्यतां मद्वचनात् कुमारः विस्मृता मया स्वामिगुणास्तव गुणपक्षपातिना। किन्तु (स)

न तावन्निर्वीर्य्यैः परपरिभवाक्रान्तिकृपणैः
वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम्।
न यावन्निःशेषक्षपितरिपुचक्रस्य निहितं
सुगाङ्गे हेमाङ्कं नृवर! तव सिंहासनमिदम् ॥१०॥

(अ) यद्यपीति। मम विज्ञापनां निवेदनम्, मानयितुं पालयितुम्।

(ब) इतीति। अवतार्य्य उन्मोच्य। धारयितुं परिधातुम्।

(स) राक्षस इति। स्वामिनो नन्दस्य गुणाः, तव गुणेषु दयादाक्षिण्यादिषु पक्ष-पातिना आधिक्यादासक्तेन सता।

अन्वयः—[हे] नृवर! निःशेष क्षपित रिपु-चक्रस्य तव इदं हेमाङ्कं सिंहा-

মলয়কেতু আপনাকে জানাইতেছেন যে, আপনি বহুকাল হইতে উপ-যুক্ত শরীরসংস্কার ত্যাগ করিয়াছেন এই জন্য আমার মন বড়ই দুঃখিত হইতেছে। (ব) যদিও প্রভুর গুণ হঠাৎ বিস্মৃত হওয়া যায় না, তথাপি আপনি আমার নিবেদন পালন করিতে পারেন। (এই বলিয়া অল-ঙ্কার সকল দেখাইয়া) অমাত্য! কুমার নিজ শরীর হইতে উন্মুক্ত করিয়া এই অলঙ্কার গুলি পাঠাইয়া দিয়াছেন; আপনি ধারণ করুন।

রাক্ষস। আর্য্য! জাজলি! আমার কথানুসারে কুমারকে জানান যে, আমি আপনার গুণে আকৃষ্ট হইয়া প্রভুর গুণ বিস্মৃত হই-য়াছি. কিন্তু—

कञ्चुकी । अमात्ये नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य । तत् प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः (ह) ।

राक्षसः । आर्य्य ! कुमार इवानतिक्रमणीयवचनो भवानपि । तदनुष्ठीयते कुमारस्याज्ञा (क्ष) ।

सन् यावत् सुगाङ्गे निहितं न [भवेत्] । तावत् निर्वीर्य्यैः पर परिभवाक्रान्ति कृपणैः एभिः अङ्गैः प्रतनुम् अपि संस्काररचना न वहामि ॥१०॥

नेति । हे नृवर ! मनुष्यश्रेष्ठ ! निःशेषं यथा स्यात्तथा च्यपितं नाशितं रिपुचक्रं शत्रुसमूहो येन तस्य तादृशस्य तव, इदं हैमाङ्कं स्वर्णचिह्नितं सिंहासनम्, यावत्, सुगाङ्गे तदाख्ये राजप्रासादे, निहितं स्थापितम्, न भवेदिति शेषः ; तावत् निर्वीर्य्यैः बलहीनैः, अतएव परपरिभवस्य शत्रुकृताभिभवस्य आक्रान्त्या आक्रमणेन प्राप्त्यर्थं कृपणैर्निकृष्टैः, एभिरङ्गैः, प्रतनुमपि स्वल्पामपि, संस्काररचनां मार्जनाङ्गरागालङ्कारधारणादिक्रियाम्, न वहामि न धारयामि ; अयोग्याङ्गसंस्कारस्य हास्यविषयत्वादिति भावः ।

अत्र संस्काररचनावहनाभावं प्रति निर्वीर्य्यादिपदार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः परपरीतिच्छेकानुप्रासेन संसृज्यते । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥१०॥

[ह] कञ्चुकीति । अमात्ये त्वयि, नेतरि नायके सति, एतत सुगाङ्गे सिंहासननिधानम्, कुमारस्य मलयकेतोः, सुलभम्, तवालौकिकबुद्धिशालित्वादिति भावः ।

হে নরশ্রেষ্ঠ ! শত্রুকুল সমূলে নির্ম্মূল করিবার পর আপনার এই স্বর্ণখচিত সিংহাসন যে পর্য্যন্ত সুগাঙ্গপ্রাসাদে স্থাপিত না হইবে; সে পর্য্যন্ত, শক্তিহীন এবং শত্রুকৃত-পরাভব-প্রাপ্তি-নিবন্ধন নিকৃষ্ট এই অঙ্গ দ্বারা অল্পমাত্র সংস্কারও ধারণ করিব না ॥১০॥

কঞ্চুকী । আপনি নায়ক থাকিলে, কুমারের পক্ষে ইহা অনায়াসলভ্যই হইবে । অতএব আপনি কুমারের এই প্রথম প্রার্থনাটীকে রক্ষা করুন ।

कञ्चुकी। नाट्येन भूषणानि परिधाप्य। स्वस्ति भवते, साधयाम्यहम् (क)।

राक्षसः। आर्य्य! अभिवादये।

कञ्चुकी। स्वनियोगं साधयाम्यहम्। इति निष्क्रान्तः (ख)

राक्षसः। प्रियंवदक! ज्ञायतां कोऽस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठति।

तत्स्मात्, प्रतिमान्यता प्रतिपाल्यमानाम्। प्रणयः प्रार्थना। "प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि" इति मेदिनी।

[घ) राक्षस इति। न अतिक्रमणीयं न लङ्घनीयं वचनं वाक्यं यस्य सः, एकस्य प्रभुत्वात् अन्यस्य वयोज्येष्ठत्वेन गुरुत्वादिति भावः। आज्ञा आज्ञाविषयीभूतमलङ्कारधारणम्।

[क] कञ्चुकीति। स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्विति शेषः। साधयामि गच्छामि, "प्रायेण धात्वन्तः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते" इति साहित्यदर्पणात्।

[ख] कञ्चुकीति। स्व आत्मा नियोज्यते यस्मिन् तं स्वनियोगम् आत्मनः कर्त्तव्यम्, साधयामि सम्पादयामि।

রাক্ষস। আর্য্য! কুমারের ন্যায় আপনার বাক্যও লঙ্ঘন করা উচিত নহে। অতএব কুমারের আদেশই পালন করিতেছি।

কঞ্চুকী। (অভিনয়ের ধরণে অলঙ্কারগুলিকে পরিধান করাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক, আমি যাই।

রাক্ষস। আর্য্য! অভিবাদন করি।

কঞ্চুকী। আমিও আমার কর্ত্তব্য সম্পাদন করি। (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন)।

রাক্ষস। প্রিয়ংবদক! জান দেখি, আমার দর্শনার্থী দ্বারে কে আছে।

प्रियंवदकः। जं अमच्चो आणवेदि। इति परिक्रम्य आहितुण्डिकं दृष्ट्वा। अज्ज! को तुमं? (यदमात्य आज्ञापयति। आर्य्य! कस्त्वम्?)

आहितुण्डिकः। भद्द! अहं क्खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णाम, इच्छामि अमच्चरक्खसस्स पुरदो सप्पेहिं खेलिदुं। (भद्र! अहं खलु आहितुण्डिको जीर्णविषो नाम, इच्छाम्यमात्यराक्षसस्य पुरतः सर्पैः खेलितुम्)।

प्रियंवदकः। चिट्ठ, जाव अमच्चस्स णिवेदेमि। राक्षसमुपसृत्य। अमच्च! एसो क्खु सप्पजीवी इच्छदि सप्पं दंसेदुं। (तिष्ठ, यावद् अमात्यस्य निवेदयामि। अमात्य! एष खलु सर्पजीवी इच्छति सर्पं दर्शयितुम्) (ग)।

राक्षसः। वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम्। कथं प्रथममेव सर्पदर्शनम्। प्रकाशम्। प्रियंवदक! न नः कौतूहलं सर्पेषु, तत् परितोष्य विसर्जयैनम् (घ)।

[ग] प्रियमिति। तिष्ठ तावद्विलम्बस्व, यावदमात्यस्य समीपे निवेदयामीत्यर्थः।

[घ] राक्षस इति। एकममङ्गलसूचकं वामाक्षिस्पन्दनं तच्च निषेधादिना निवर्त्तयितुमशक्यम्, द्वितीयञ्च सर्पदर्शनं तच्च निषेधमात्रेणैव निवर्त्तयितुं शक्यम्। अतो निषेधति नेति। नः अस्माकम्। एनं सर्पजीविनम्।

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিয়া সাপুড়িয়াকে দেখিয়া] মহাশয়! আপনি কে?

সাপুড়িয়া। ভদ্র! আমি সাপুড়িয়া, আমার নাম জীর্ণবিষ; আমি মন্ত্রী মহাশয়ের সম্মুখে সাপ খেলিতে ইচ্ছা করি।

প্রিয়ংবদক। ততটুকু অপেক্ষা কর, যে পর্য্যন্ত আমি মন্ত্রী মহাশয়কে জানাই। [রাক্ষসের নিকটে যাইয়া] মন্ত্রীমহাশয়! এই একটী সাপুড়িয়া আপনাকে সাপ দেখাইতে ইচ্ছা করে।

রাক্ষস। [বামনয়নস্পন্দন অভিনয় করিয়া স্বগত] হায়! প্রথমেই

प्रियंवदकः । जं अमच्चो आणवेदि । निष्क्रम्य आहितुण्डिकमुपसृत्य । भद्द ! एसो क्खु दे अमच्चो अदंसणेण फलं देदि, ण उण दंसणेण । (यदमात्य आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु ते अमात्यः अदर्शनेन फलं ददाति, न पुनर्दर्शनेन) (ङ) ।

आहितुण्डिकः । भद्द ! विण्णवेहि मम वअणेण अमच्चं, ण केवलं सप्पोवजीवी पाउअकवी क्खु अहं ; ता जइ मम दंसणेण अमच्चो पसादं ण करोदि, ता एदं पि पत्तअं वाचेदुं पसीददु । इति पत्रमर्पयति । (भद्र ! विज्ञापय मम वचनेन अमात्यम्, न केवलमहं सर्पोपजीवी, प्राकृतकविः खल्वहम् ; तद्यदि मम दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति, तत् एतदपि पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु) (च) ।

[ङ] प्रियमिति । अदर्शनेन सर्पस्य अप्रदर्शनयापि, फलं प्रदर्शनायाः फलं धनं ददाति ; न पुनर्दर्शनेन सर्पस्य प्रदर्शनया । अतः परिश्रमाभावेऽपि धनलाभात् तव सौभाग्यमेवेति भावः

[च] आहेति । प्राकृते प्राकृतभाषावाक्ये कविः काव्यकर्त्ता । प्रकृतीनां प्रजानामिमे स्वभावा इति प्राकृतास्तेषां कविर्वर्णयिता इति च ध्वन्यते । वाचयितुं पठितुम्, प्रसीदतु एतत्पत्रपाठात्मकं प्रसादं करोत्वित्यर्थः ।

সর্পদর্শন। [প্রকাশ্যে] প্রিয়ংবদক ! আমার সাপ দেখিবার কৌতুক নাই। সুতরাং উহাকে সন্তুষ্ট করিয়া বিদায় কর।

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। [নির্গত হইয়া সাপুড়িয়ার নিকট যাইয়া] ভদ্র ! এই মন্ত্রী মহাশয় সাপ না দেখানেও তাহার ফল তোমাকে দিতেছেন, কিন্তু দেখানে নহে।

সাপুড়িয়া। ভদ্র ! আমার কথা অনুসারে আপনি, মন্ত্রী মহাশয়কে জানান যে, আমি কেবল সর্পোপজীবী নহি, আমি প্রাকৃতকবিও বটি ; সুতরাং তিনি যদি দর্শন দ্বারা আমার প্রতি অনুগ্রহ না করেন,

प्रियंवदकः। पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य। अमच्च! एसो क्खु आहितुण्डिओ विसवेदि, ण केवलं अहं सप्पोवजीवी, पाउअकवी क्खु अहं। ता जइ मे अमच्चो दंसणेण प्पसादं ण करेदि, ता एदं पि पत्तअं वाचेदुं प्पसीददु त्ति। (अमात्य! एष खलु आहितुण्डिको विज्ञापयति, न केवलमहं सर्पोपजीवी, प्राकृतकविः खल्वहम्। तद् यदि मे अमात्यः दर्शनेन प्रसादं न करोति, तत् एतदपि पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु इति)।

राक्षसः। पत्रं गृहीत्वा वाचयति।

पाउण णिरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए।
जं उग्गिरदि भमरो तं अण्णाणं कुणइ कज्जं॥११॥

पीत्वेति। भमरो मधुकरः एतदन्यरूपो जनश्च, आत्मनः कुशलतया मधुसंग्रहे वृत्तान्तसंग्रहे च निपुणतया हेतुना, निरवशेषं समस्तम्, कुसुमरसं पुष्पमधु कुसुमपुरवृत्तान्तञ्च, पीत्वा मुखाभ्यन्तरे गृहीत्वा ज्ञात्वा च, यत्, उद्गिरति उद्गीर्य्य बहिः स्थापयति अन्यजनान्तिके प्रकाशयति च, तत् स्थापनं प्रकाशनञ्च, अन्येषां मधुप्रार्थिनां तद्वृत्तान्तज्ञानार्थिनाञ्च कार्य्यं देवपूजादिकं नीतिप्रयोगादिकञ्च कर्म्म, करोति सम्पादयति।

তবে এই পত্র খানা পাঠ করিয়াও আমার প্রতি প্রসন্ন হউন। [এই বলিয়া পত্র অর্পণ করিল]।

প্রিয়ংবদক। [পত্র গ্রহণ করিয়া রাক্ষসের নিকট যাইয়া] মন্ত্রী মহাশয়! এই সাপুড়িয়া জানাইতেছে যে, আমি কেবল সর্পোপজীবী নহি, আমি প্রাকৃতভাষায় কবিও বটি; সুতরাং মন্ত্রী মহাশয় দর্শন দান করিয়া যদি আমার প্রতি অনুগ্রহ না করেন, তবে এই পত্রখানা পাঠ করিবার জন্যও অনুগ্রহ করুন।

রাক্ষস। [পত্র গ্রহণ করিয়া পাঠ করিলেন]।

(पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसम् आत्मनः कुशलतया।
यदुद्गिरति भ्रमरस्तदन्येषां करोति कार्य्यम्॥)

विचिन्त्य स्वगतम्। अये! कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञोऽहं भवत्प्रणिधिश्चेति गाथार्थः। आः, कार्य्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरुपलब्धा। व्यक्तमाहितुण्डिकच्छद्मना कुसुमपुरादागतेन विराधगुप्तेनानेन भवितव्यम्। प्रकाशम्। प्रियंवदक! प्रवेशयैनम्। सुकविरेष, श्रोतव्यमस्मात् सुभाषितम् (छ)।

अत्र द्वितीयार्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव, न पुनरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, बोद्धारं राक्षसं प्रति भ्रमरस्य वक्तुश्च उभयोरप्यप्रस्तुतत्वादित्यालङ्कारिकैर्भाव्यम्॥११॥

[छ] विचिन्त्येति। प्रणिधिश्चरः। "प्रणिधिर्याचने चरे" इति हेमचन्द्रः। गाथार्थो गीतिकायाः प्रतिपाद्यम्। प्रसिद्धपुष्पपदमपहाय उभयार्थककुसुमपदप्रयोगात् कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञता, मया सह साक्षात् कथनं निर्बन्धकरणाच्च मत्प्रणिधित्वमिति भावः। आः इति पीडायाम्। पीडा च विस्मृतिनिबन्धना। "आस्तु स्यात् कोपपीडयोः" इत्यमरः। कार्य्यैः व्यग्रत्वात् अभिनिवेशातिशयेन समाकुलत्वात्, प्रभूतत्वाच्च बाहुल्याच्च। विस्मृतम् अस्य पुरुषस्य मत्प्रणिधित्वमिति शेषः। व्यक्तं स्पष्टम् ध्रुवमित्यर्थः। आहितुण्डिकच्छद्मना वेशभाषादिना व्यालग्राहिकापट्येन।

ভ্রমর আপনার নৈপুণ্যবশতঃ সমস্ত কুসুমরস পান করিয়া যে উদ্গিরণ করে, তাহা অন্যের কার্য্য সম্পাদন করিয়া থাকে॥১১॥

[চিন্তা করিয়া স্বগত] ও! 'আমি কুসুমপুরের বৃত্তান্ত জানি এবং আপনারই গুপ্তচর' ইহাই এই গাথাটীর অর্থ। হায়! বহুতর কার্য্যে অভিনিবেশনিবন্ধন মন আকুল বলিয়া এবং গুপ্তচরও বহুতর বলিয়া আমি এ বিষয় বিস্মৃত হইয়াছিলাম, এখন স্মৃতিলাভ করিয়াছি। নিশ্চয়ই সাপুড়িয়ার ছদ্মবেশে ইনি কুসুমপুর হইতে আগত বিরাধগুপ্তই

प्रियंवदकः। जं अमच्चो आणवेदि। इत्याहितुण्डिकमुपसृत्य। उपसप्पदु अज्जो। [यदमात्य आज्ञापयति। उपसर्पतु आर्यः]।

आहितुण्डिकः। नाट्येनोपसृत्य विलोक्य च स्वगतं संस्कृतमाश्रित्य। अये! अयममात्यराक्षसस्तिष्ठति। स एषः (ज)

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः।
गाढालिङ्गनसङ्गपीड़ितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्य्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

[ज] आस्तीति। स्वगतभावेन संस्कृताश्रयणे आत्मप्रकाशाभावात् न छद्मभङ्ग इति भावः। अये इति विस्मये। स एष इत्यस्य पद्यस्थेन यस्येत्यनेन सम्बन्धः।

अन्वयः—श्रीः यस्य उद्यमाशङ्किनी (सती) कण्ठे वामां बाहुलतां शिथिलं निवेश्य विवृत्तानना, बलात् स्कन्धे सकृत् निहितया अपि मुहुः अङ्के पतन्त्या दक्षिणया (बाहुलतया उपलक्षिता सती) गाढ़ालिङ्गन सङ्ग पीडित मुखं वामेतरं स्तनम् अधुना अपि मौर्य्यस्य उरसि न कुरुते ॥१२॥

হইবেন। [প্রকাশ্যে] প্রিয়ংবদক! ইঁহাকে প্রবেশ করাও। ইনি সুকবি; সুতরাং ইঁহার নিকট হইতে মনোহর বাক্য শুনিতে হইবে।

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (ইহা বলিয়া সাপুড়িয়ার নিকট যাইয়া) মহাশয়! আপনি আসুন।

সাপুড়িয়া। (অভিনয়ের ধরণে নিকটবর্ত্তী হইয়া, দেখিয়া এবং স্বগতভাবে সংস্কৃতভাষা অবলম্বন করিয়া) ওহে! এই মন্ত্রী রাক্ষস অবস্থান করিতেছেন। ইনি সেই—

রাজলক্ষ্মী যে রাক্ষসের উদ্যমের আশঙ্কা করিয়া, চন্দ্রগুপ্তের কণ্ঠে

---

(১২)···নিবৃত্তানলা···।

प्रकाशम् । जअदु जअदु अमच्चो । (जयतु जयतु अमात्यः) ।

वामामिति । पूर्व्वासनवन्धरमणप्रकारवर्णनमिदं प्राक् प्रतिपत्तव्यं सर्व्वथोपपत्तेः । श्रीः राजलक्ष्मीः कुलटा च, यस्य राक्षसस्य प्रत्युत, उद्यमम् आक्रमणोद्योगम् आगमनञ्च आशङ्कत इति सा तादृशी सती, कण्ठे मौर्य्यस्य उपपतेश्च दक्षिणगले, वामां बाहुलताम्, शिथिलं तदाशङ्कावशादेव श्लथं यथा स्यात्तथा, निवेश्य संस्थाप्य । एतेन मौर्य्यस्योरसि वामस्तनो लग्न इति बोध्यम् । विवृत्तानना राक्षसः पतिश्चागच्छति न वेति दर्शनाय परिवृत्तमुखी । एतेन श्रियः शरीरदक्षिणभागो मौर्य्योरःप्रदेशाद्विश्लिष्टः ; तथा स्त्रीणां वामाङ्गप्राधान्यादादौ वामाया एव बाहुलताया व्यापारणमिति चावगन्तव्यम् । बलात् स्कन्धे स्वकीयदक्षिणांशे, मुहुर्वारं वारम्, निहितयापि साकल्येनालिङ्गनसम्पादनार्थं मौर्य्येण उपपतिना च स्थापितयापि, मुहुर्वारं वारमेव, अङ्के श्रिय एव क्रोडे, पतन्त्या भयेन दृढ़धारणाभावात् संसमानया, दक्षिणया बाहुलतया उपलक्षिता सती, गाढ़ालिङ्गने ततकाले यः सङ्गो मौर्य्योरसि गाढसम्मर्दः तेन पीड़ितं मुखम् उपरिभागो यस्य तम्, वामेतरं दक्षिणं स्तनम्, अधुनापि राज्ये मौर्य्यप्रतिष्ठाकालेऽपि, मौर्य्यस्य चन्द्रगुप्तस्य, उरसि वक्षसि, न कुरुते न स्थापयति ; यस्य राक्षसस्य पतुाद्य उद्यमाशङ्कावशादेवेति भावः ।

अत्र श्रियां तादृशकुलटाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, वामेतरस्तनकरणाभावं प्रति यत्पीड्यमानाशङ्किनीति पदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गञ्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; सोऽपि पुनश्छेकानुप्रासेन संसृज्यते । सम्भोगशृङ्गारो रसः, माधुर्य्यं गुणः वैदर्भी च रीतिः । विलासो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गञ्च, "समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते" इति लक्षणात् । शार्द्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥१२॥

বাম বাহুলতাখানি শিথিলভাবে স্থাপন করিয়া মুখ ফিরাইয়া রাহিয়াছেন ; চন্দ্রগুপ্ত বলপূর্ব্বক আপন বাম স্কন্ধে বার বার সে রাজলক্ষ্মীর দক্ষিণ বাহুলতা স্থাপন করিলেও, তাহা বার বারই তাঁহার ক্রোড়ে পড়িয়া যাইতেছে ; এই অবস্থায় গাঢ় আলিঙ্গনের সময় যাহার মুখ পীড়িত হইয়াছিল, রাজলক্ষ্মী নিজের সে দক্ষিণ স্তনটীকে এখনও চন্দ্রগুপ্তের বক্ষে স্থাপন করিতেছেন না ॥১২॥

राक्षसः। विलोक्य। अये विराध! इत्यर्द्धोक्ते विरूढ़स्मृतिः। प्रियंवदक! भुजङ्गैरिदानीं विनोदयामः। तद्विश्रम्यतां परिजनेन, त्वमपि स्वमधिकारमशून्यं कुरु (झ)।

प्रियंवदकः। जं अमच्चो आणवेदि। इति सपरिवारो निष्क्रान्तः। (यदमात्य आज्ञापयति) (ञ)।

राक्षसः। सखे! विराधगुप्त! इदमासनम्, आस्यताम् (ट)।

विराधगुप्तः। यदाज्ञापयत्यमात्यः। इति नाट्येनोपविष्टः।

(झ) राक्षस इति। विराधगुप्त इति सम्पूर्णनामोच्चारणे व्यक्तिपरिचयः स्यादत उक्तमर्द्धोक्ते इति। उक्तमिति भावे क्तः। विरूढ़ा उत्पन्ना स्मृतिर्विराधगुप्तस्य गुप्तचरत्वस्मरणं यस्य सः। भुजङ्गैः सर्पैः, विनोदयाम एकमात्रमात्मानम् आनन्दयामः। एतेन विराधगुप्तस्य आहितुण्डिकत्वमेव परिजनेषु प्रतिपादितं बोध्यम्। परिजनेन अपरसकलराजकर्म्मचारिगणेन, विश्रम्यतां स्वस्वविश्रामस्थानं गत्वा विश्रामः क्रियताम्। त्वं प्रियंवदकोऽपि, स्वं स्वकीयम्, अधिकारं द्वारदेशावस्थानरूपं नियोगम्, अशून्यं कुरु प्रतिपालयेत्यर्थः। गुप्तालोचनानिमित्तमदं निर्जनतासम्पादनम्।

(ञ) प्रियमिति। परिवारै राक्षसेतरराजपरिजनैः सहेति सपरिवारः।

(ट) राक्षस इति। आस्यताम् अस्मिन्नासने उपविश्यताम्।

(प्रকাশ্যে) মন্ত্রী মহাশয়ের জয় হউক জয় হউক।

রাক্ষস। (দেখিয়া) ও! বিরাধ! (এই অর্দ্ধোক্তির পর স্মরণ হইলে) প্রিয়ংবদক! আমি এখন সাপখেলা দেখিয়া স্ফূর্ত্তি করিব। সুতরাং অন্যান্য কর্ম্মচারিগণ সকলেই এখন বিশ্রাম করুন, তুমিও নিজের কর্ত্তব্য পালন কর।

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (ইহা বলিয়া অন্যান্য রাজকর্ম্মচারিগণের সহিত চলিয়া গেল)

রাক্ষস। সখে! বিরাধগুপ্ত! এই আসন, উপবেশন কর।

राक्षसः। सखेदं निर्वर्ण्य। अहो! देवपादपद्मोपजीविनो जनस्येयमवस्था। इति रोदिति (ठ)।

विराधगुप्तः। अमात्य! अलं शोकेन। नातिचिरादमात्योऽस्मान् नूनं पुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति (ड)।

राक्षसः। सखे! वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम्।

विराधगुप्तः। अमात्य! विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तः; तत् कुतः प्रभृति वर्णयामि।

राक्षसः। सखे! चन्द्रगुप्तस्यैव तावन्नगरप्रवेशात् प्रभृति अस्मत्प्रयुक्तैस्तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्ठितमित्यादितः श्रोतुमिच्छामि (ढ)।

(ठ) राक्षस इति। निर्वर्ण्य दृष्ट्वा। देवस्य महाराजाधिराजनन्दस्य पादपद्मोपजीविनस्तदेकान्तानुरक्तस्य तदनुग्रहपात्रस्य चेत्यर्थः। इयं नखलोमादिपरिवृत्तरूपा।

[ड] विराधेति। नूनं निश्चितम्। आरोपयिष्यति प्रापयिष्यति।

[ढ] राक्षस इति। तीक्ष्णरसदायिभिः तीव्रविषप्रयोगेच्छुभिः।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া অভিনয়ের ধরণে উপবেশন করিল)

রাক্ষস। (দুঃখের সহিত দেখিয়া) হায়! মহারাজাধিরাজের আশ্রিত ব্যক্তির এই অবস্থা! (এই বলিয়া রোদন করিতে লাগিলেন)

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! শোক করিবেন না। কারণ, অনধিক কালের মধ্যেই আপনি আমাদিগকে পূর্ব্বের অবস্থায় নিশ্চয়ই তুলিয়া দিতে পারিবেন।

রাক্ষস। সখে! কুসুমপুরের বৃত্তান্ত বল।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! কুসুমপুরের বৃত্তান্ত অতিবিস্তৃত; সুতরাং কোন্ অবধি বলিব?

विराधगुप्तः। एष कथयामि। अस्ति तावच्छक यवन-किरात-काम्बोज--पारसीक-वाह्लीक--प्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरम् (ध)।

राक्षसः। शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमम्। मयि स्थिते कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति? प्रवीरक! प्रवीरक! क्षिप्रमिदानीम् (न)

[ध) विराधेति। अतीत्यतीतसामीप्ये वर्त्तमाना आसीदित्यर्थः। शकादयो देशाः, तत्स्थेषु चात्र लक्षणा। चाणक्यस्य मत्या बुद्ध्या परिगृहीतैरायत्तीकृतैः परिचालितैरित्यर्थः। प्रलये तत्काले उच्चलितानि स्थलभागं प्लावयितुम् ऊर्द्ध्वं चलितानि सलिलानि येषां तैस्तादृशैः, उदधिभिः समुद्रैरिव। समन्तात् सर्वाभ्यो दिग्भ्यः।

[न] राक्षस इति। ससम्भ्रमम् आधैर्य्यसहितं यथा स्यात्तथा आहेत्यर्थः। प्रवीरकेति नाम्ना सेनापतेः सम्बोधनम्। क्षिप्रं तूर्णम्, ममादेशानुरूपं कर्म्म प्रवर्त्तस्वेति शेषः। सम्भ्रमवत्तया एतदनुक्तावपि न न्यूनपदतादोषः प्रत्युत गुण एव "वक्तावानन्दमग्नादिः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात्।

राक्षस। সখে! চন্দ্রগুপ্তের রাজধানীপ্রবেশের পর অবধি আমাদের নিযুক্ত তীব্রবিষপ্রয়োগকারীরা কি করিয়াছিল, এই অবধি শুনিতে ইচ্ছা করি।

বিরাধগুপ্ত। এই বলিতেছি। শক, যবন, কিরাত, কাম্বোজ, পারসীক, ও বাহ্লীকপ্রভৃতিদেশবাসী চন্দ্রগুপ্ত ও পর্ব্বতেশ্বরের সৈন্যগণ চাণক্যের বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত হইয়া, প্রলয়কালে উদ্বেলিত জলসমুদ্রসমূহের ন্যায় সকল দিক হইতে কুসুমপুর অবরুদ্ধ করিল।

রাক্ষস। (অস্ত্র আকর্ষণপূর্ব্বক ব্যস্ততার সহিত) আমি থাকিতে কে কুসুমপুর অবরোধ করিবে? প্রবীরক! প্রবীরক! শীঘ্র এখন আমার আদেশানুরূপ কার্য্যে প্রবৃত্ত হও।

प्राकारं परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यताम्,
द्वारेषु द्विरदैः प्रतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम् ।
मुक्त्वा मृत्युभयं प्रहर्त्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥१३॥

विराधगुप्तः । अमात्य ! अलमावेगेन । वृत्तमिदं वर्ण्यते (थ) ।

अन्वयः—शरासनधरैः प्राकारं परितः क्षिप्रं परिक्रम्यताम्, प्रतिद्विपघटाभेदक्षमैः द्विरदैः द्वारेषु स्थीयताम् । येषां यशः अभीष्टम्, प्रहर्त्तुमनसः ते एकमनसः [सन्तः] मृत्युभयं मुक्त्वा दुर्बले शत्रोः बले मया सह निर्यान्तु ॥१३॥

प्राकारमिति । शरासनधरैः धनुर्धारिभिः सैन्यैः, प्राकारं परितः प्राचीरस्य सर्वस्मिन्नेवोपरिभागे, क्षिप्रं शीघ्रम्, परिक्रम्यतां शरक्षेपेण शत्रून् वारयितुं विचर्य्यताम् । तथा प्रतिद्विपघटाया विपक्षहस्तिसमूहस्य भेदक्षमैर्दन्ताघातेन विदारणसमर्थैः द्विरदैः अस्मदीयहस्तिभिः, द्वारेषु स्थीयताम् । येषां यशः शत्रुविजयनिबन्धना कीर्त्तिः, अभीष्टं वर्त्तते, प्रहर्त्तुं मनो येषां ते, ते अस्मदीया योद्धारः, एकं मनः शत्रुजयविषया मनोवृत्तिर्येषां ते तादृशाः सन्तः, मृत्युभयं मुक्त्वा परित्यज्य, दुर्बले शत्रोर्बले सैन्ये तन्मध्य इत्यर्थः, मया सह, निर्यान्तु निर्गच्छन्तु ।

अत्र पूर्वार्द्धे वृत्त्यनुप्रासः, परार्द्धे च च्छेकानुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः । मनःशब्दस्य द्विःपाठात् कथितपदता दोषः ; 'ते निर्यान्तु समीहिताः सह मया' इति पाठेन तत्-समाधानम् । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

प्राकारमिति "तसोभयाभिपरिसर्वैः" इति द्वितीया । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१३॥

ধনুর্দ্ধারী সৈন্যগণ প্রাচীরের উপরিভাগে সত্বর বিচরণ করুক ; বিপক্ষহস্তিবিনাশে সমর্থ হস্তিগণ সকল দ্বারে অবস্থান করুক । আর, যাহাদের যশই অভীষ্ট, সেই যুযুৎসু যোদ্ধারা একমত হইয়া, মৃত্যুভয় ত্যাগ করিয়া, দুর্ব্বল শত্রুসৈন্যমধ্যে আমার সহিত নির্গত হউক ॥১৩॥

---

[१३] प्राकारान्···। परिक्षिप्यताम्··परद्विपघटा···।

राक्षसः । निश्वस्य । कष्टम्, वृत्तमिदम् । मया पुनर्ज्ञातं स एवायं काल इति । शस्त्रमुत्सृज्य । हा देव ! नन्द ! स्मरामि ते राक्षसं प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र संग्रामकाले—(द)

यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तत्र यायात्
एतत् पारिप्लवाम्भःप्लुति तुरगबलं वार्य्यतां राक्षसेन ।
पत्तीनां राक्षसोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन् मह्यमाज्ञाम्
अज्ञासीः प्रीतियोगात् स्थितमिह नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥१४॥

[थ] विराध इति । आवेगेन त्वरमाणस्येति शेषः । वृत्तम् अतीतम् ।

[द] राक्षस इति । इदं यत् वृत्तमतीतं तदेव कष्टमित्यर्थः । प्रसादातिशयम् अनुग्रहातिरेकम् ।

अत्र आक्रन्दो नाम नाट्यालङ्कारः "आक्रन्दः प्रलपितं शुचा" इति लक्षणात् ।

अन्वयः—मेघनीला एषा गजघटा यत्र चरति, राक्षसः तत्र यायात्; राक्षसेन पारिप्लवाम्भःप्लुति एतत् तुरगबलं वार्य्यताम्; राक्षसः पत्तीनां बलम् अन्तं नयतु इति मह्यम् आज्ञां प्रेषयन् [सन्] प्रीतियोगात् इह नगरे राक्षसानां सहस्रं स्थितम् [इति] अज्ञासीः (इव) ॥१४॥

यत्रेति । मेघवत् नीला नीलवर्णा, एषा गजघटा विपक्षहस्तिसमूहः, यत्र चरति, राक्षसस्तत्र यायात् वारयितुं गच्छेत् । राक्षसेन, पारिप्लवं वायुताडनाच्चञ्चलं यदम्भो

বিরাধগুপ্ত । মন্ত্রী মহাশয় ! ব্যস্ত হইবেন না ; এটা অতীত ঘটনা বলিতেছি ।

রাক্ষস । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) কি কষ্ট ! এটা অতীত ঘটনা ; আমি কিন্তু বুঝিয়াছিলাম যে, এটা সেই সময় । (অস্ত্র ত্যাগ করিয়া) হা মহারাজ ! নন্দ ! রাক্ষসের প্রতি আপনার সেই সাতিশয় অনুগ্রহ স্মরণ করিতেছি । এইরূপ যুদ্ধের সময়ে—

---

[১৪] ..চলতি ..धार्य्यतां...प्रीतियोगात् स्थितमिव...।

विराधगुप्तः । ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य बहुदिवसप्रवृत्तमतिमहदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्त्तमानमसहमाने तस्यामप्यवस्थायां पौरजनापेक्षया सुरङ्गामित्यापक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ, स्वामिविरहात् प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्बलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितेष्वन्त-

---

प्लवं जलतरङ्ग इत्यर्थः तस्य प्लुतिरिव प्लुतिः उत्प्लवनं यस्य तत्तादृशम्, एतत् तुरगबलं विपक्षघोटकसैन्यम्, वार्य्यतां प्रतिरुध्यताम् । राक्षसः, पत्तीनां पदातीनाम्, बलं सामर्थ्यम्, अन्तं नाशम्, नयतु, इति मह्यम् आज्ञाम्, प्रयच्छन् सन्, प्रीतियोगात् मयि प्रणयसम्बन्धाद्धेतोः, इह अस्मिन्, नगरे, राक्षसानां सहस्रं स्थितम्, इति अज्ञासीः त्वं ज्ञातवानसीव ; अन्यथा प्रत्येकविषये मह्यमाज्ञादानासम्भव इति भावः ।

अत्र मेघनीलेति पारिप्लवाम्भःप्लुतीनि च लुप्तोपमाद्वयम्, अज्ञासीरिवेति प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा कर्त्तृवाच्यप्रत्ययमध्ये वार्य्यतामिति कर्म्मवाच्यप्रत्ययाद्भग्नप्रक्रमता दोषः, स च 'राक्षसो वारयेत्' इति पाठेन समाधेयः ।

"चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥१४॥

[ख] विराधेति । बहुदिवसादवधि प्रवृत्तम् उपस्थितमिति बहुदिवसप्रवृत्तम् । पौराणां जनानामुपरि परिवर्त्तमानं सर्वतोभावेन विद्यमानम्, अतिमहत्, उपरोधेन समन्ताद्वेष्टनेन वैशसं खाद्यपेयाभावादिना प्राणान्तिकं कष्टम् असहमाने सोढुमशक्नुवति, तस्यामप्यवस्थायां दारुणविपद्दशायाम् पौरजनानामपेक्षया प्राणरक्षेच्छया,

মেঘের ন্যায় নীলবর্ণ এই বিপক্ষের হস্তিসমূহ যেখানে বিচরণ করিতেছে, রাক্ষস সেই খানে যাইবে; জলতরঙ্গের ন্যায় উল্লম্ফনকারী এই অশ্বসৈন্যগণকে রাক্ষস নিবারণ করিবে এবং রাক্ষস এই পদাতি-সৈন্যদিগকে বিনষ্ট করিবে, এই ভাবে ভালবাসাবশতঃ আমার প্রতি প্রত্যেক বিষয়ে আদেশ করতঃ এই নগরে যেন সহস্র রাক্ষস রহিয়াছে বলিয়া আপনি মনে করিতেন ॥১৪॥

নাগরবাসেষু পুনরপি নন্দরাজ্যপ্রত্যানয়নায় সুরঙ্গয়া বহিরপগতেষু যুষ্মাসু, চন্দ্রগুপ্তনিধনায় যুষ্মৎপ্রযুক্তায়া বিষকন্যয়া ঘাতিতে তপস্বিনি পর্ব্বতেশ্বরে, (ধ)

রাক্ষসঃ। সখে! পশ্যাশ্চর্য্যম্।

স্বামী নাস্তীতি জানদ্ভির্বিপক্ষৈঃ ক্ষুদ্রপৌরেষু দয়য়া খাদ্যাদীনামানয়নে বাধায়া অদানাৎ প্রত্যুত তৎপ্রেরণাশ্চেতি ভাবঃ; সুরঙ্গা ভূগর্ভে নির্ম্মিতং গুপ্তপথম্, এত্য প্রাপ্য আশ্রিত্যেত্যর্থঃ, দেবে রাজনি, সর্ব্বার্থসিদ্ধৌ তদাখ্যে কস্মিংশ্চিন্নন্দবংশীয়ে, তপোবনায় অপক্রান্তে পলায্য গতে সতি। যুষ্মাকং বলেষু সৈন্যেষু, স্বামিনঃ সর্ব্বার্থসিদ্ধেরেব প্রভোঃ, বিরহাৎ অপক্রমণেন বিচ্ছেদাদ্ধেতোঃ, প্রশিথিলীকৃতা অত্যন্তশ্লথীকৃতাঃ প্রযত্না নগররক্ষাদিচেষ্টা যৈস্তেষু তাদৃশেষু সৎসু; জয়ঘোষণায়াশ্চন্দ্রগুপ্তজয়োচ্চারণস্য ব্যাঘাতাদিভির্বিরুদ্ধাচরণাদিভিঃ হেতুভিঃ অনুমিতঃ অত্র 'রাক্ষসোঽস্ত্যেব, কথমন্যথা বিরুদ্ধাচরণং কুর্য্যাৎ' ইত্যনুমানেন জ্ঞাতঃ অন্তর্নগরে নগরাভ্যন্তরে বাসো যেষাং তেষু তাদৃশেষু, যুষ্মাসু গৌরবাদ্বহুবচনং ত্বয়ি রাক্ষসে ইত্যর্থঃ, বহিরপগতেষু সৎসু। তপস্বিনি শোচ্যে, ঘাতিতে বিনাশিতে সতি। অঃ(ধ)কারাদ্যন্তকেনাভিহিতা ইতি পরসন্দর্ভে সমাপিকাক্রিয়ান্বয়েয়া।

বিরাধগুপ্ত। তাহার পর, মহারাজ সর্ব্বার্থসিদ্ধি কুসুমপুরকে সকল দিক্ হইতে অবরুদ্ধ দেখিয়া, পুরবাসিগণের উপরে বহুদিন হইতে উপস্থিত গুরুতর অবরোধের কষ্ট সহ্য করিতে না পারিয়া সেই অবস্থাতেও পুরবাসীদিগের মঙ্গলের জন্যই সুরঙ্গপথ ধরিয়া, তপোবনে পলাইয়া গেলেন। তখন আপনাদের সৈন্যগণ রাজার অভাবে নগর রক্ষার চেষ্টা শিথিল করিয়া ফেলিল। তথাপি বিপক্ষের জয়ঘোষণায় বিরুদ্ধাচরণপ্রভৃতি করিতে থাকায় আপনি যে নগরের ভিতরেই রহিয়াছেন, তাহা অনুমিত হইতেছিল; তখন আপনি আবারও নন্দের রাজ্য আনিবার জন্য সুরঙ্গপথ দিয়া বাহিরে চলিয়া গেলেন; তাহার পর, চন্দ্রগুপ্তকে মারিবার জন্য আপনারই প্রেরিত বিষকন্যা, শোচনীয় পর্ব্বতেশ্বরকে মারিয়া ফেলিল।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥१५॥

अन्वयः—कर्णेन इव मया अर्जुनम् इव चन्द्रगुप्तं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्यापादिनी शक्तिः इव या विषाङ्गना रक्षिता ; सा विष्णोः इव विष्णुगुप्तहतकस्य आत्यन्तिकश्रेयसे तद्वध्यम् एव हैडिम्बेयम् इव पर्वतनृपम् एत्य अवधीत् ॥१५॥

आश्चर्यं प्रदर्शयति कर्णेनेति । कर्णेन अङ्गराजेनेव, मया राक्षसेन, अर्जुनं तृतीयपाण्डवमिव, चन्द्रगुप्तं हन्तुम्, बलवती तीव्रा अनिवार्य्या च, एकं पुरुषं व्यापादयितुं हन्तुं शीलं यस्याः सा तादृशी, शक्तिरस्त्रविशेष इव, या विषाङ्गना विषदायिनी कन्या, रक्षिता एतावन्तं कालं यावत् सावधानं पालिता ; सा शक्तिर्विषाङ्गना च, विष्णोः श्रीकृष्णस्येव, विष्णुगुप्तहतकस्य निकृष्टचाणक्यस्य, आत्यन्तिकश्रेयसे एकान्तमङ्गलाय, तस्य विष्णोश्चाणक्यस्य च वध्यं विनाश्यमेव, एकत्र पापित्वात् अन्यत्र च राज्यार्द्धभागितया चन्द्रगुप्तप्रतिपक्षत्वादिति भावः, हैडिम्बेयं हिडिम्बाराक्षसीपुत्रं घटोत्कचमिव पर्वतनृपं राजानं पर्वतेश्वरम्, एत्य प्राप्य, अवधीत् निहतवती । अस्माकं चेष्टया शत्रोरुद्देश्यसाधनमेवाश्चर्य्यमित्याशयः ।

अत्र पद्यानामेव श्रौतपूर्णोपमानामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च "विष्णोरिव विष्णुगुप्त—" इति छेकानुप्रासेन संसृज्यते । विषादो नाम व्यभिचारीभावः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

हतो दैवेन मारित एवेति हतकः कुत्सायां कप्रत्ययः । हतकश्चासौ विष्णुगुप्तश्चेति विष्णुगुप्तहतकः, अग्न्याहितादित्वात् परनिपातः ।

पुरा किल कर्णेन स्वकीयाक्षयकवचदानतोषिताद्देवराजात एकपुरुषघातिनी काचन

রাক্ষস। সখে! আশ্চর্য্য ঘটনা দেখ—

পূর্ব্বকালে কর্ণ অর্জ্জুনকে বধ করিবার জন্য, অনিবার্য্য এবং এক-পুরুষঘাতিনী যে শক্তি রক্ষা করিয়াছিলেন; তাহা যেমন শ্রীকৃষ্ণেরই

विराधगुप्तः। अमात्य! दैवस्यात्र कामचारः, किं क्रियताम् (न)।

राक्षसः। ततस्ततः?

विराधगुप्तः। ततः पितृवधत्रासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ, विश्वासिते पर्वतकभ्रातरि वैरोचके, प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव कुसुमपुरनिवासिनः सूत्रधाराः (प)। यथा सांवत्सरिकादेशा-

---

शक्तिः समासाद्य अर्जुनवधाय सावधानं रक्षिता ; रात्रियुद्धे कौरवसैन्यं निःशेषं नाशयितुं प्रवृत्तस्यानिवार्य्यो घटोत्कचस्तयैव शक्त्या निहत इति महाभारतवृत्तान्तः।

शार्द्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१५॥

(न) विराधेति। अत्र भवदुक्ताश्चर्य्यविषये, दैवस्य अदृष्टस्यैव, कामचारः स्वेच्छाप्रवृत्तिः प्रकाशते अतः। तेन किं क्रियतां मानवैर्न किमपीत्यर्थः।

(प) विराधेति। पितुः पर्वतेश्वरस्य वधेन यस्त्रासः आत्मनोऽपि मरणभयं तस्मात् हेतोः, अपक्रान्ते पलायिते। विश्वासिते 'न ते किञ्चिद्भयम्' इत्येवं विश्वासं प्रापिते, वैरोचके तदाख्ये कस्मिंश्चित् पुरुषे। प्रकाशिते आघोषिते।

অত্যন্ত মঙ্গলের জন্য, তাঁহারই বধ্য ঘটোৎকচের উপরে পড়িয়া তাহাকেই বধ করিয়াছিল ; আমিও চন্দ্রগুপ্তকে বধ করিবার জন্য, অতিতীব্র এবং একপুরুষঘাতিনী যে বিষকন্যাকে পালন করিয়াছিলাম ; সেও তেমন দুরাত্মা চাণক্যেরই অত্যন্ত মঙ্গলের জন্য তাঁহারই বধ্য, রাজা পর্বতেশ্বরের নিকট যাইয়া তাঁহাকেই বধ করিল ! ॥১৫॥

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! এ বিষয়ে দৈবেরই স্বেচ্ছাচারিতা ; সুতরাং মানুষ কি করিবে ?

রাক্ষস। তার পর তার পর ?

বিরাধগুপ্ত। তার পর, পিতার বধে নিজেরও ভয় জন্মিয়াছিল ; তাই কুমার মলয়কেতু পলাইয়া গেলেন। পরে পর্ব্বতেশ্বরের ভ্রাতা

दर्द्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वं द्वारात् प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति (फ) । ततः सूत्रधारैरभिहितम् 'आर्य्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्द-भवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्म्मणा कनकतोरणन्यासा-दिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् । अस्मा-भिरिदानीमभ्यन्तरे संस्कारो विधेय इति (ब) । ततस्तायाकार-वटुना अनादिष्टेनैव सूत्रधारेण दारुवर्म्मणा संस्कृतं राजभवन-द्वारमिति परितुष्टेनेव सुचिरं दारुवर्म्मणो दाक्ष्यं प्रशस्याभि-हितम्—'अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि दारु-वर्म्मन् !' (भ) ।

(फ) यथेति । सांवत्सरिकाणां गणकानाम् आदेशात् शुभसमयलग्नेन स्थापनात् । ततः कारणात् । संस्क्रियतां शोभ्यताम् ।

(ब) तत इति । देवस्य राज्ञः । उपलभ्य लोकमुखाद्विदित्वा । कनकतोर-णस्य स्वर्णमयबहिर्द्वारस्य न्यासः स्थापनं तदादिभिः ।

(भ) तत इति । परितुष्टेनेव वस्तुतो न परितुष्टेन अपि तु परितुष्टभावं बहिः प्रकाशयतेत्यर्थः । दाक्ष्यं नैपुण्यम् । दाक्ष्यस्य नैपुण्यस्य । अधिगमिष्यसि प्राप्स्यसि ।

বৈরোচকের বিশ্বাস জন্মান হইল এবং নন্দভবনে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশের ঘোষণা করা হইল। তদনন্তর দুরাত্মা চাণক্য কুসুমপুরবাসী সকল সূত্রধারকে ডাকিয়া বলিল যে, গণকদিগের অনুমতিক্রমে অর্দ্ধরাত্রসময়ে নন্দভবনে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশ হইবে। অতএব পূর্ব্ব দ্বার হইতে আরম্ভ করিয়া রাজবাড়ীকে সুশোভিত কর। তাহার পর সূত্রধারগণ বলিল যে, —"আর্য্য ! মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের নন্দভবনে প্রবেশ হইবে ইহা পূর্ব্বেই জানিতে পারিয়া সূত্রধার দারুবর্ম্মা স্বর্ণতোরণস্থাপনপ্রভৃতি কার্য্য দ্বারা প্রথম রাজভবনদ্বারটীকে সুশোভিত করিয়াছে। এখন

রাক্ষসঃ। সোদ্বেগম্। সখে! কুতশ্চাণক্যবটোঃ পরিতোষঃ? অফলমনিষ্টফলং বা দারুবর্ম্মণঃ প্রযত্নমবগচ্ছামি। যদনেন বুদ্ধিমোহাৎ অথবা রাজভক্তিপ্রকর্ষান্নিয়োগকালমপ্রতীক্ষমাণেন জনিতশ্চাণক্যবটোশ্চেতসি বলবান্ বিকল্পঃ। ততস্ততঃ? (স)।

বিরাধগুপ্তঃ। ততশ্চাণক্যহতকেনানুকূললগ্নবশাদর্দ্ধরাত্র-সময়ে চন্দ্রগুপ্তস্য নন্দভবনপ্রবেশো ভবিষ্যতীতি শিল্পিনঃ পৌরাংশ্চ গৃহীতার্থান্ কৃত্বা তস্মিন্নেব ক্ষণে পর্ব্বতেশ্বরভ্রাতরং বৈরোচক-মেকাসনে চন্দ্রগুপ্তেন সহোপবেশ্য কৃতঃ পৃথ্বীরাজ্যবিভাগঃ (য)।

(স) রাক্ষস ইতি। বুদ্ধিমোহাদ্বৈকল্যাৎ, রাজভক্তেঃ প্রকর্ষাৎ প্রকর্ষপ্রদর্শন-চ্ছলাদিত্যর্থঃ, নিয়োগকালং তদাদেশসময়ম্। বিকল্পঃ আত্মীয়ঃ শত্রুর্ব্বেতি সন্দেহঃ।

(য) বিরাধেতি। অনুকূললগ্নবশাৎ শুভসূচকসময়বশাৎ। গৃহীতার্থান্ অবগতবিষয়ান্। পৃথ্বীরূপং যৎ রাজ্যং তস্য বিভাগঃ অর্দ্ধার্দ্ধরূপেণ বণ্টনম্।

ভিতরে মাত্র আমাদের সংস্কার করিতে হইবে"। তাহার পর, আদেশ করার পূর্ব্বেই সূত্রধার দারুবর্ম্মা রাজবাড়ীর দ্বার সুশোভিত করিয়াছে এই জন্য, চাণক্য যেন সন্তুষ্ট হইয়া, বহুকাল যাবৎ দারুবর্ম্মার নৈপুণ্যের প্রশংসা করিয়া পরে বলিলেন—"দারুবর্ম্মা! তুমি অচিরকালমধ্যেই এই নৈপুণ্যের উপযুক্ত ফল পাইবে।"

রাক্ষস। (উদ্বেগের সহিত) সখে! চাণক্যবেটার সন্তোষ কোথায়? দারুবর্ম্মার এই চেষ্টার কোনই ফল হইবে না, অথবা খারাপ ফল হইবে বলিয়া আমি মনে করি। কারণ, দারুবর্ম্মা বুদ্ধিবৈকল্যবশতঃ কিম্বা রাজভক্তির উৎকর্ষ দেখাইবার জন্য, আদেশের সময় পর্য্যন্ত প্রতীক্ষা না করাতেই চাণক্যের মনে গুরুতর সন্দেহ জন্মাইয়া দিয়াছে। তার পর তার পর?

বিরাধগুপ্ত। তাহার পর, দুরাত্মা চাণক্য, 'শুভলগ্ন বলিয়া অর্দ্ধরাত্র-

রাক্ষসঃ। কিং বাতিসৃষ্টঃ পর্বতকভ্রাত্রে বৈরোচকায় পূর্ব্ব-প্রতিশ্রুতো রাজ্যার্দ্ধভাগঃ? (র)।

বিরাধগুপ্তঃ। অথকিম্ (ল)।

রাক্ষসঃ। স্বগতম্। নিয়তমতিধূর্ত্তেন চাণক্যবটুনা তস্যাপি তপস্বিনঃ কমপ্যুপাংশুবধমাকলয্য পর্বতেশ্বরবিনাশেন জনিত-ময়শঃ প্রমাষ্টুমেষা লোকপ্রসিদ্ধিরুপচিতা। প্রকাশম্। তত-স্ততঃ? [ব]।

(র) রাক্ষস ইতি। কিং বা অতিসৃষ্টঃ কিং দত্তঃ?।

(ল) বিরাধ ইতি। অথকিম্ অতিসৃষ্ট এবেত্যর্থঃ।

(ব) রাক্ষস ইতি। নিয়তং নিশ্চিতম্। তপস্বিনঃ অকালে মৃত্যুসম্ভবাত্ শোচ্যস্য, তস্য বৈরোচকস্যাপি। উপাংশুবধং গুপ্তহত্যাম্, আকলয্য মনসা স্থিরীকৃত্য। এষা বৈরোচকায় রাজ্যার্দ্ধদানরূপা। উপচিতা উত্পাদিতা। তথা চ চাণক্যো যদি পর্বতেশ্বরমনাশয়িষ্যত্ তদা কথং তস্যৈব ভ্রাত্রে রাজ্যার্দ্ধমদাস্যদতশ্চাণক্যঃ পর্বতেশ্বরং ন নাশিতবানিতি লোকপ্রসিদ্ধিজননেনায়শোমার্জনমিতি ভাবঃ।

সময়ে নন্দভবনে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশ' এই বিষয় শিল্পীদিগকে এবং পুর-বাসিবর্গকে জানাইয়া, সেই সময়েই পর্ব্বতেশ্বরের ভ্রাতা বৈরোচককে চন্দ্রগুপ্তের সহিত একাসনে বসাইয়া, পৃথিবীর রাজ্যবিভাগ করিল।

রাক্ষস। পর্ব্বতেকের ভ্রাতা বৈরোচককে পূর্ব্বপ্রতিশ্রুত রাজ্যের অর্দ্ধভাগ দিয়াছে কি?

বিরাধগুপ্ত। হাঁ।

রাক্ষস। (স্বগত) নিশ্চয়ই অত্যন্তধূর্ত্ত চাণক্য, শোচনীয় সেই বৈরোচকেরও কোন গুপ্তহত্যা মনে মনে স্থির করিয়া, পর্বতকবিনাশ-নিবন্ধন অযশ দূর করিবার জন্য, লোকসমাজে এই প্রসিদ্ধি জন্মাইয়াছে। (প্রকাশ্যে) তার পর, তার পর?

विराधगुप्तः। ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे, कृताभिषेके किल वैरोचके विमलमुक्तामणि-परिक्षेपविरचित-चित्र-पटमय-वारबाण प्रच्छादित शरीरे, मणि-मय मुकुट-निविड़-नियमित रुचिरतर-मौलौ, सुरभि कुसुम-दाम-वैकक्षिकावभासित-विपुल वक्षःस्थले, परिचिततमैरप्यन-भिज्ञायमानाकृतौ, चाणक्यहतकादेशाच्चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्र-लेखां नाम गजवशामारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकेनानु-गम्यमाने देवस्य नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके, युष्मत्प्रयु-क्तेन दारुवर्म्मणा सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तोऽयमिति मत्वा तस्योपरि पातनाय सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम् (श)। अत्रान्तरे बहिर्निरुद्धोत-

---

(श) विराधेति। प्रकाशिते घोषिते। विमलानां निर्म्मलानां मुक्तामणीनां मौक्तिकरूपरत्नानां परिक्षेपेण सर्व्वतो निवेशनेन विरचितः कृतो यश्चित्र आश्चर्य्यरूपः पट-मयो वस्त्रात्मको वारबाणः कञ्चुकस्तेन प्रच्छादितं शरीरं यस्य तस्मिन्। मणिमयेन मुकुटेन निविड़ं घनं दृढ़मित्यर्थः यथा स्यात्तथा नियमितो बद्धः अतएव रुचिरतरः अतीवसुन्दरः मौलिः केशकलापो यस्य तस्मिन्। सुरभि सुगन्धि कुसुमदाम पुष्पमालैव वैकक्षिकं तिर्य्यग्लम्बि माल्यं तेन अवभासितं सुशोभितं विपुलं विशालं वक्षःस्थलं यस्य तस्मिन्। परिचिततमैरपि विशेषपरिचितैर्जनैरपि, अनभिज्ञायमाना वैरोध-कौशलेन अबुध्यमाना आकृतिर्यस्य तस्मिन्। चन्द्रगुप्तमुपवहतीति तां चन्द्रगुप्तोपवाह्याम्, गजवशां हस्तिनीम्। प्रविशति सति। सज्जीकृतमुद्यमितम्।

उपवाह्या भति "कृत्ययुटोऽन्यत्रापि" इति कर्त्तरि ण्यत्।

বিরাধগুপ্ত। তাহার পর, নন্দভবনে রাত্রিতে চন্দ্রগুপ্ত প্রবেশ করি-বেন এইরূপ ঘোষিত হইল; পরে বৈরোচকের অভিষেক করা হইল; নির্ম্মলমুক্তাখচিত বিচিত্র বস্ত্রময় বর্ম্ম (আংরাখা) দ্বারা বৈরোচকের দেহ আবৃত করা হইল; মণিময় মুকুট দৃঢ়ভাবে বদ্ধ করায় মৌলিটী বড়ই

वाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना वर्व्वरकेण कनकदण्डान्तर्निहितामसिपुत्रिकामाकृष्टुकामेनावलम्बिता करेण कनकशृङ्खलामुखावलम्बिनी कनकदण्डिका [ष]।

राक्षसः। उभयोरप्यस्थाने यत्नः [स]।

विराधगुप्तः। अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजवनतया गत्यन्तरमारूढवती (ह)। ततः प्रथमगत्यनुरोध-

---

(ष) अत्रेति। अन्तरे अवसरे, बहिर्निगृहीतानि संघर्षव्यथाशङ्कया द्वाराद्बहिर्देशे निरुध्य स्थापितानि वाहनानि यैस्तेषु। चन्द्रगुप्तस्य निषादिना चिरन्तनहस्तिपकेन वर्व्वरकेण वर्व्वरकनाम्ना, कनकदण्डस्य हस्तिताडनार्थं निर्म्मितस्वर्णयष्टेः अन्तरभ्यन्तरे निहितां गुप्तभावेन स्थापिताम्, असिपुत्रिकां छुरिकाम्, आकृष्टुं बहिष्कर्त्तुं कामोऽभिलाषो यस्य तेन तादृशेन सता, करेण हस्तेन, कनकशृङ्खला मुखे अवलम्बिनी लम्बमाना यस्याः सा, कनकदण्डिका स्वर्णयष्टिः अवलम्बिता धृता।

"आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" "स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः।

(स) राक्षस इति। उभयोरपि दारुवर्म्मवर्व्वरकयोर्द्वयोरपि, अस्थाने अविषये चन्द्रगुप्तं विहाय चन्द्रगुप्तरूपेण सज्जितीकृतं वैरोचके इत्यर्थः, यत्नो भ्रमेण हत्याचेष्टा। अतीवदुर्दैवलक्षणमेतदिति भावः।

(ह) विराधेति। जघनाभिघातं संघर्षातिशयेन कटीपुरोभागाघातप्राप्तिम्, उत्प्रेक्षमाणा सम्भावयन्ती, गजवधूर्हस्तिनी, अतिजवनतया अत्यन्तवेगवत्तया हेतुना, गत्यन्तरं पूर्वं मन्थरगतितो भिन्नां गतिं द्रुतां गतिमित्यर्थः, आरूढवती अवलम्बितवती।

সুন্দর দেখাইতে লাগিল; সুগন্ধ পুষ্পমালা তেরচাভাবে গলায় ঝুলাইয়া দিলে বিশাল বক্ষঃস্থল অত্যন্ত শোভা পাইতে থাকিল; তখন বিশেষ পরিচিত লোকেরাও তাঁহাকে বৈরোচক বলিয়া চিনিতে পারিতেছিল

प्रत्याकलितमुक्तेन भ्रष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रतोरणेनाकृष्टकृपाणीको व्यग्रपाणिरनासाद्यैव चन्द्रगुप्तप्रत्याशया वैरोचकं दारुवर्म्मणा हतस्तपस्वी बर्बरकः (ख)। ततो दारुवर्म्मणा यन्त्रतोरण-

(ख) पततेति। प्रथमा या गतिरग्रगमनं तदनुरोधेन तदनुसारेण प्रत्याकलितं धृतञ्च तत् मुक्तं पातितञ्चेति तेन, अतएव भ्रष्टम् अग्रगामितया च्युतं लक्ष्यं चन्द्रगुप्तवेशी वैरोचक इत्यर्थः यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा, पतता, यन्त्रतोरणेन तोरणाकृतिमारणयन्त्रेण, आकृष्टा कृपाणी छुरिका येन सः, अतएव व्यग्रपाणिस्त्वरैव व्यासक्तहस्तः ततश्च तेन पाणिनापि तद्वारणासम्भव आसीदिति भावः, चन्द्रगुप्तस्य प्रत्याशया हत्याभिलाषेण तद्वेशधारिणं वैरोचकम्, अनासाद्यैव अप्राप्यैव, तपस्वी अकालेमृतत्वात् शोच्यः। एतेन हस्तिपको बर्बरको वैरोचकस्य पश्चाद्देशे स्थित इति बोध्यम्, अन्यथा हस्तिना द्रुतगतौ वैरोचकस्यैव हत्यासम्भवः।

না, এই অবস্থায় দুরাত্মা চাণক্যের আদেশে বৈরোচক চন্দ্রগুপ্তের বাহন চন্দ্রলেখানাম্নী হস্তিনীতে আরোহণ করিয়া মহারাজ নন্দের ভবনে প্রবেশ করিতে লাগিলেন; চন্দ্রগুপ্তের অনুচর রাজকুমারগণ তাঁহার অনুগমন করিতে থাকিলেন; এই সময় আপনার নিযুক্ত সূত্রধার দারুবর্ম্মা, 'ইনি চন্দ্রগুপ্ত' ইহা মনে করিয়া, তাঁহার উপরে পাতিত করিবার জন্য এই সময়ে চন্দ্রগুপ্তের অনুগামী রাজগণ বাহিরে বাহনগুলিকে অবরুদ্ধ করিয়া অবস্থান করিতে লাগিলে, আপনারই নিযুক্ত চন্দ্রগুপ্তের মাহুত বর্ব্বরক স্বর্ণদণ্ডের অভ্যন্তরে স্থাপিত ছুরী বাহির করিতে ইচ্ছা করিয়া হস্ত দ্বারা সেই স্বর্ণদণ্ড ধারণ করিল; তাহার মুখে একগাছি সোণার শিকল ঝুলান ছিল।

রাক্ষস। দুই জনেরই অস্থানে যত্ন করা হইল।

বিরাধগুপ্ত। তাহার পর, সেই হস্তিনী আপন জঘনে আঘাত পাইবার আশঙ্কা করিয়া, অত্যন্তবেগবশতঃ বিভিন্ন গতি অবলম্বন করিল।

নিপাতনাদাত্মবধমাকলয্য শীঘ্রমেবোত্তুঙ্গতোরণস্থলমারূঢ়েন যন্ত্রঘট্টনবীজং লৌহকীলকমাদায় হস্তিনীগত এব হতস্তপস্বী বৈরোচকঃ (ক)।

রাক্ষসঃ। কষ্টম্ অনর্থদ্বয়মাপতিতম্। ন হতশ্চন্দ্রগুপ্তঃ, হতৌ বৈরোচকবর্ব্বরকৌ দৈবেন। অথ সূত্রধারো দারুবর্ম্মা ক? (খ)।

বিরাধগুপ্তঃ। বৈরোচকপুরঃসরৈঃ পদাতিলোকৈর্লোষ্টঘাতং হতঃ (গ)।

(ক) ততঃ ইতি। আত্মনা বধং জিঘাংসাদর্শনাৎ মত্বানেন চন্দ্রগুপ্তপক্ষ-কর্ত্তৃকাবিনাশম্, আকলয্য সম্ভাব্য। যন্ত্রঘট্টনস্য যন্ত্রতোরণপাতনস্য বীজং হেতুভূতম্, লৌহস্য কীলকং শঙ্কুমাদায় তেনৈবান্বয়ঃ।

(খ) রাক্ষস ইতি। অনর্থদ্বয়ম্ অনিষ্টদ্বয়ম্, আপতিতম্ উপস্থিতম্।

তাহার পর, দারুবর্ম্মা হস্তিনীর প্রথম গতি অনুসারে যন্ত্রতোরণ ধরিয়া ছাড়িয়া দিল, তখন যন্ত্রতোরণ লক্ষ্যভ্রষ্ট হইয়া পড়িয়া গেল; তাহাতে এই হইল যে, বর্ব্বরক ছুরী আকর্ষণ করিতে থাকায় তাহাতেই তাহার হাত আবদ্ধ ছিল, তাই সে চন্দ্রগুপ্তভ্রমে বৈরোচককেও না পাইয়া, দারু-বর্ম্মাকর্ত্তৃক যন্ত্রতোরণদ্বারা নিজেই নিহত হইল। পরে, দারুবর্ম্মা যন্ত্র-তোরণ ছাড়িয়া দেওয়ায় নিজেরই মৃত্যু হইবে ইহা ভাবিয়া, তাড়াতাড়ি উচ্চতোরণস্থলে আরোহণ করিয়া, সেই যন্ত্রচালক লৌহশঙ্কু ধারণ করিয়া, তাহা দ্বারা হস্তিনীপৃষ্ঠস্থিত অবস্থাতেই শোচনীয় বৈরোচককে মারিয়া ফেলিল।

রাক্ষস। হায় কি কষ্ট! দুইটা অনিষ্টই উপস্থিত হইল। কারণ, দৈব চন্দ্রগুপ্তকে মারিল না, বৈরোচক ও বর্ব্বরককে মারিয়া ফেলিল। তাহার পর, সে সূত্রধার দারুবর্ম্মা কোথায় গেল?

রাক্ষসঃ। সাস্রম্। কষ্টং ভোঃ! কষ্টম্। অহো বৎসলেন সুহৃদা দারুবর্ম্মণা বিযুক্তাঃ স্মঃ। অথ তেন তত্র ভিষজা অভয়-দত্তেন কিমনুষ্ঠিতম্? (ঘ)।

বিরাধগুপ্তঃ। অমাত্য! সর্বমনুষ্ঠিতম্।

রাক্ষসঃ। সহর্ষম্। কিং হতো দুরাত্মা চন্দ্রগুপ্তঃ?

বিরাধগুপ্তঃ। অমাত্য! দৈবান্ন হতঃ।

রাক্ষসঃ। সবিষাদম্। তৎ কিমিদানীং কথয়সি পরিতুষ্টঃ সর্বমনুষ্ঠিতমিতি? (ঙ)।

বিরাধগুপ্তঃ। অমাত্য! কল্পিতমনেন বিষচূর্ণমিশ্রমৌষধং

(গ) বিরাধ ইতি। লোষ্টৈর্হত ইতি লোষ্টপাতৈর্হতঃ "কর্ণে" ইতি ছন্দ-র্ণম্।

(ঘ) রাক্ষস ইতি। ভিষজা চিকিৎসকেন, অভয়দত্তেন তন্নাম্না।

(ঙ) রাক্ষস ইতি। পরিতুষ্টঃ পরিতুষ্ট ইব, "সর্বমনুষ্ঠিতম্" ইতি বাগ্‌ভঙ্গী-বশাদিতি ভাবঃ।

বিরাধগুপ্ত। বৈরোচকের সম্মুখবর্ত্তী পদাতিরা ঢিল ছুড়িয়া দারু-বর্ম্মাকে মারিয়া ফেলিল।

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) কষ্ট, হায়! কি কষ্ট। হায়! অত্যন্ত-স্নেহশীল বন্ধু দারুবর্ম্মার সহিত বিচ্ছিন্ন হইলাম। তার পর সেখানে সেই চিকিৎসক অভয়দত্ত কি করিয়াছেন?

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! সমস্তই করিয়াছেন।

রাক্ষস। (আনন্দের সহিত) দুরাত্মা চন্দ্রগুপ্ত কি মরিয়াছে?

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! দৈবাৎ মরে নাই।

রাক্ষস। (বিষাদের সহিত) তবে এখন সন্তুষ্টের ন্যায় কি বলিতেছ যে, "সমস্তই করিয়াছেন"।

चन्द्रगुप्ताय। तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनक-भाजने वर्णान्तरमुपगतमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः "वृषल ! सविष-मिदमौषधं न पातव्यम्" इति (च)।

राक्षसः। शठः खल्वसौ वटुः। अथ स वैद्यः कथम् ? (छ)।

विराधगुप्तः। तदेवौषधं पायितो मृतश्च (ज)।

राक्षसः। सविषादम्। अहह ! महान् विज्ञानराशिरुपरत.। अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ? (झ)।

(च) विराधेति। अनेन भिषजा, कल्पितं निर्म्मितम्। चन्द्रगुप्तायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। प्रत्यक्षीकुर्वता स्वयं पश्यता, कनकभाजने स्वर्णपात्रे। उपगतं प्राप्तम्, उपलभ्य दृष्ट्वा।

(छ) राक्षस इति। वटुः क्षुद्रो ब्राह्मणश्चाणक्यः, शठः खलु धूर्त्त एव, अन्यथा कथमीदृशमनुसन्दध्यादिति भावः। कथं केन प्रकारेणावस्थित इत्यर्थः।

(ज) विराधेति। स वैद्य इति सम्बन्धः।

[झ] राक्षस इति। विज्ञानस्य चिकित्साज्ञानस्य राशिः मूर्त्तिमान् पुञ्ज इव स वैद्य इत्यन्वयः, उपरतो मृतः। तेन च न केवलमस्माकम् अपि तु सर्वेषामेव क्षति

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয় ! অভয়দত্ত চন্দ্রগুপ্তের জন্য বিষচূর্ণ-মিশ্রিত ঔষধ তৈয়ার করিয়াছিলেন। কিন্তু তাহা স্বর্ণপাত্রে অন্য বর্ণ ধারণ করিয়াছিল; তাই দুরাত্মা চাণক্য তাহা প্রত্যক্ষ করিয়া চন্দ্রগুপ্তকে বলিল—"চন্দ্রগুপ্ত! এই ঔষধ বিষমিশ্রিত; সুতরাং ইহা পান করিও না"।

রাক্ষস। ও ক্ষুদ্র ব্রাহ্মণটা বড়ই ধূর্ত্ত। তার পর, সে চিকিৎসক কি অবস্থায় আছেন ?

বিরাধগুপ্ত। সেই ঔষধই তাঁহাকে পান করাইয়াছিল, তাহাতেই তিনি মরিয়াছেন।

विराधगुप्तः । यदितरेषाम् [ञ] ।

राक्षसः । सोद्वेगम् । कथमिव ? (ट) ।

विराधगुप्तः । स खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तमर्थराशिमवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोऽयं भूयान् धनागम इति पृच्छ्यमानो यदा वाक्यभेदान् बहूनकथयत्, तदा चाणक्यहतकेन विचित्रवधेन व्यापादितः (ठ) ।

राक्षसः । सोद्वेगम् । कथमत्रापि वयमेवोपहता दैवेन । अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्त्तुमस्मत्प्रयुक्तानां नरपति-

---

जातेति भावः । शयनाधिकृतस्य शयनगृहनियुक्तस्य, प्रमोदकस्य तन्नाम्नः, किं वृत्तं भूतम् ।

[ञ] विराधेति । इतरेषां दारुवर्म्मादीनां यद्वृत्तम्, तदेव मरणं वृत्तमित्यर्थः ।

[ट] राक्षस इति । इव सम्भावनायाम् । कथं केन प्रकारेण ।

[ठ] विराधेति । अतिसृष्टम् अर्पितम् । वाक्यानां भेदान् वैषम्याणि वितनात् प्रतिग्रहादित्यादिविविधविरुद्धप्रकारानित्यर्थः ; विचित्रवधेन कुक्कुरदंशनादिविचित्रवधोपायेन, व्यापादितः हत इत्याशयः ।

রাক্ষস। (বিষাদের সহিত) হায়! বিশাল বিজ্ঞানরাশি মরিয়া গেল। তার পর, সেই শয়নগৃহনিযুক্ত প্রমোদকের কি হইল?

বিরাধগুপ্ত। যাহা অন্যান্যের হইয়াছে।

রাক্ষস। (উদ্বেগের সহিত) কেমন?

বিরাধগুপ্ত। সে মূর্খ আপনাদের প্রদত্ত সেই বিশাল ধনরাশি লাভ করিয়া, প্রচুর ব্যয়ে তাহা ভোগ করিতে আরম্ভ করিয়াছিল; পরে, এ প্রচুর ধনলাভ হইল কোথা হইতে? এইরূপ জিজ্ঞাসা করিলে, সে যখন নানাবিধ বিরুদ্ধ উত্তর করিল, তখন দুরাত্মা চাণক্য তাহাকে বিচিত্রভাবে বধ করিল।

शयनगृहस्यान्तःसुरङ्गायां निवसतां बीभत्सकादीनां को वृत्तान्तः ? (ड) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! दारुणो वृत्तान्तः ।

राक्षसः । सावेगम् । कथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदितास्ते तत्र निवसन्तश्चाणक्यहतकेन ? (ढ) ।

विराधगुप्तः । अथ किम् ।

राक्षसः । कथमिव ? ।

विराधगुप्तः । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात् प्रविष्टमात्रेणैव शयनगृहे चाणक्येन दुरात्मना समन्तादवलोकिते, ततस्त्वेकस्माद्भित्ति-

---

[ड] राक्षस इति । दैवेन दुरदृष्टेन, उपहता निराशीकृताः । बीभत्सको नाम कश्चित् पुरुषः तदादीनताम् ।

[ढ] राक्षस इति । ते बीभत्सकादयः, तत्र सुरङ्गायाम् । अत्र काकुवशात् प्रश्नप्रतीतिः ।

(ण) विराधेति । भित्तिच्छिद्रान्निर्गच्छन्तीमिति शेषः, गृहीता मुखे मुखे धृता

রাক্ষস। (উদ্বেগের সহিত) হায়! এবিষয়েও দুর্ভাগ্য, আমাদিগকেই নিরাশ করিল। তার পর, নিদ্রিত চন্দ্রগুপ্তের শরীরে প্রহার করিবার জন্য আমি যাহাদিগকে নিযুক্ত করিয়াছিলাম এবং যাহারা রাজার শয়ন-গৃহের ভিতরের সুরঙ্গায় বাস করিত, সেই বীভৎসকপ্রভৃতির বৃত্তান্ত কি?

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! ভয়ঙ্কর বৃত্তান্ত।

রাক্ষস। (আবেগের সহিত) ভয়ঙ্কর বৃত্তান্ত কেমন? সেই সুরঙ্গায় থাকা অবস্থায় তাহাদিগকে দুরাত্মা চাণক্য জানিতে পারে নাই ত?

বিরাধগুপ্ত। হাঁ পারিয়াছিল।

রাক্ষস। কি রকমে?

চ্ছিদ্রাৎ গৃহীতভক্তাবয়বানাং পিপীলিকানাং পঙ্‌ক্তিমবলোক্য পুরুষগর্ভমেতদ্‌গৃহমিতি গৃহীতার্থেন দাহিতং তদন্তঃশয়নগৃহম্ । তস্মিংশ্চ দহ্যমানে ধূমাবরুদ্ধদৃষ্টিবিষয়াঃ প্রথমমপিহিতনির্গমনমার্গমনধিগম্য সর্ব এব বীভৎসাদয়স্তত্রৈব জ্বলনমুপগতা উপরতাশ্চ (থ) ।

রাক্ষসঃ । সাস্রম্ । সখে ! দৈবসম্পদং পশ্য দুরাত্মনশ্চন্দ্রগুপ্তহতকস্য । কুতঃ—[ত]

ভক্তাবয়বা অন্নকণা যাভিস্তাসাম্, সুরঙ্গাভ্যন্তর এব বীভৎসকাদিভির্ভক্ষ্যমাণান্নপতনাদন্নানয়নাদ্বেতি ভাবঃ । পুরুষা মানুষা গর্ভে অভ্যন্তরে যস্য তৎ, গৃহীতঃ পিপীলিকামুখে অন্নকণাদর্শনাদেব অনুমিতঃ অর্থঃ অভ্যন্তরে পুরুষস্থিতিরূপো বিষয়ো যেন তেন তাদৃশেন সতা । চাণক্যেনেত্যস্য বিশেষণমেতৎ । অন্তঃশয়নগৃহং শয়নগৃহস্যাভ্যন্তরম্ । ধূমেন অবরুদ্ধা দৃষ্টিবিষয়া নির্গমনমার্গাদয়ো দ্রষ্টব্যপদার্থা যেষাং তে ; অতএব প্রথমং পূর্বমেব, অপিহিতঃ অনাবৃতঃ বাহ্যগমনায় অনাবৃতভাবেন রক্ষিতো যো নির্গমনমার্গঃ উপর্য্যুত্থানসোপানপার্শ্বে উদ্ঘাটিতকপাটান্তরালে বহির্গমনপথস্তম্, অনধিগম্য অপ্রাপ্য, তত্রৈব অন্তঃশয়নগৃহে এব, জ্বলনম্ অগ্নিম্ উপগতা দ্বিতীয়সুরঙ্গদ্বারমুখদত্তপাষাণোদ্ঘাটনপূর্বকমাগত্য প্রাপ্তাস্তদগ্নাবেব পতিতাঃ সন্ত ইত্যর্থঃ, উপরতা মৃতাশ্চ ।

বিরাধগুপ্ত । শয়নগৃহে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশের পূর্ব্বে দুরাত্মা চাণক্য প্রবেশ করিয়াই সকল দিক্ দেখিতে লাগিল ; তার পর, দেওয়ালের একটি ছিদ্র হইতে পিপীলিকাশ্রেণী অন্নের কণা লইয়া নির্গত হইতেছে দেখিয়া, 'এই ঘরের ভিতরে মানুষ আছে' ইহা বুঝিতে পারিয়া, সেই শয়নঘরের ভিতর দগ্ধ করাইল । তাহা দগ্ধ হইতে লাগিলে, সুরঙ্গের অনাবৃত দ্বার দিয়া ধূম প্রবেশ করিয়া বীভৎসকপ্রভৃতির দ্রষ্টব্য বিষয়গুলি রুদ্ধ করিয়া ফেলিল ; তাই তাহারা, পূর্ব্ব হইতেই অনাবৃতভাবে রক্ষিত নির্গমনপথ না পাইয়া, সকলেই দ্বিতীয় দ্বার উদ্ঘাটন করিয়া, সেই শয়নগৃহের ভিতরে আসিয়া, সেই আগুনে পড়িয়া মরিয়া গেল ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढ़ं प्रयुक्ता मया
दैवात् पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्द्धभाक्।
ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः
मौर्य्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मन्नीतयः ॥१६॥

[न] राक्षस इति। दैवसम्पदं सौभाग्यसम्पत्तिम्।

अन्वयः—मया तस्य वधाय विषमयी या कन्या गूढं प्रयुक्ता, तया दैवात् सः पर्वतकः निहतः, यः तस्य राज्यार्द्धभाक्। ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहिताः, तैः एव ते घातिताः; मन्नीतयः मौर्य्यस्य एव विविधश्रेयांसि फलन्ति [इति] पश्य ॥१६॥

कन्येति। मया, तस्य चन्द्रगुप्तस्य वधाय, विषमयी जन्मावधि विषपानाभ्यासात् विषप्रचुरशरीरा सङ्गममात्रेण पुरुषमृत्युसाधिनी नैपुण्येन विषदात्री वा मतभेदात्, या कन्या, गूढं गुप्तं यथा स्यात्तथा, प्रयुक्ता प्रेरिता; तया कन्यया, दैवात् चन्द्रगुप्तस्यैव सौभाग्यात्, स पर्वतको निहतः; यः पर्वतकः, तस्य चन्द्रगुप्तस्य, राज्यार्द्धभाक् चाणक्यपणानुसारेण अर्द्धराज्यभागी आसीत्। अर्द्धराज्यभागिनो विनाशेन चन्द्रगुप्तस्यैव सम्पूर्णराज्यलाभात्तस्य सौभाग्यमेवेति भावः। ये दारुवर्म्मादयः, शस्त्रेषु मौर्य्यं प्रति शस्त्रप्रहारेषु, रसेषु तं प्रत्येव विषप्रयोगेषु च विषयेषु, प्रणिहिता मया नियुक्ताः; तैरेव दारुवर्म्मादिभिः, ते वर्व्वरकाभयदत्तादयः, घातिता मारिताः। एतदपि चन्द्रगुप्तस्यैव सौभाग्यादित्याशयः। अतएव मन्नीतयो मम कौशलानि, मौर्य्यस्य चन्द्रगुप्तस्यैव, विविधश्रेयांसि नानाप्रकारमङ्गलानि, फलन्ति उत्पादयन्ति, इति पश्य पर्य्यालोचय।

अत्र विविधश्रेयःफलनं प्रति पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा मौर्य्यस्य विविधश्रेयःफलनेन आत्मन आरब्धवैफल्यादनर्थसम्भवात् विषमालङ्कारस्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। पश्येति वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरमध्ये प्रवेशेन निष्पन्नोऽपि गर्भितत्वादोषः विषादातिशयद्योतनात् प्रत्युत गुण एव जातः; "गर्भितत्वं गुणः क्वापि" इति

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) কষ্ট, হায়! কি কষ্ট। সখে! দুরাত্মা চন্দ্রগুপ্তের সৌভাগ্যের সম্পদটা দেখ। কারণ,

---

[१६]···तया विनिहतः···राज्यार्द्धहृत् मे··· नीतयः।

বিরাধগুপ্তঃ। অমাত্য! তথাপি প্রারব্ধমপরিত্যাজ্যমেব।

পদ্য—(ত)

প্রারভ্যতে ন খলু বিঘ্নভয়েন নীচৈঃ
প্রারভ্য বিঘ্নবিহতা বিরমন্তি মধ্যাঃ।
বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনরপি প্রতিহন্যমানাঃ
প্রারব্ধমুত্তমগুণাস্ত্বমিবোদ্বহন্তি ॥১৭॥

সাহিত্যদর্পণাৎ। বিষাদো ব্যভিচারী ভাবঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শার্দ্দূল-বিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥১৬॥

(ত) বিরাধেতি। তথাপি ভবতো নীতিভির্মৌর্য্যস্যৈব বিবিধশ্রেয়ঃফলনে সত্যপি, প্রারব্ধম্ উপক্রান্তং চন্দ্রগুপ্তোচ্ছেদসাধনচেষ্টারূপং কর্ম্ম, অপরিত্যাজ্যমেব ভবতীতি শেষঃ।

অন্বয়ঃ—নীচৈঃ বিঘ্নভয়েন ন প্রারভ্যতে খলু, মধ্যাঃ প্রারভ্য বিঘ্নবিহতাঃ (সন্তঃ) বিরমন্তি; ত্বম্ ইব উত্তমগুণাঃ বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনঃ প্রতিহন্যমানাঃ (সন্তঃ) অপি প্রারব্ধম্ উদ্বহন্তি ॥১৭॥

প্রারভ্যত ইতি। নীচৈর্নিকৃষ্টগুণৈর্জনৈঃ, উত্তমগুণা ইতি লিঙ্গাৎ, বিঘ্নভয়েন, ন প্রারভ্যতে খলু কার্য্যং নোপক্রম্যত এব। মধ্যা মধ্যমগুণা জনাঃ, প্রারভ্য কার্য্যমুপক্রম্য, বিঘ্নৈঃ বিহতা নাশিতোদ্যমাঃ সন্তঃ, বিরমন্তি কার্য্যান্নিবর্ত্তন্তে। ত্বামিব উত্তমগুণা জনাস্তু, বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনঃ প্রতিহন্যমানা নাশ্যমানোদ্যমাঃ সন্তোঽপি প্রারব্ধম্ উপক্রান্তং কর্ম্ম, উদ্বহন্তি সম্পাদয়ন্তি। অতস্ত্বয়াপি প্রারব্ধমপরিত্যাজ্যমেবেতি ভাবঃ।

আমি চন্দ্রগুপ্তকে বিনষ্ট করিবার জন্য গোপনে যে বিষকন্যা প্রেরণ করিয়াছিলাম, সে দৈববশতঃ সেই পর্ব্বতককেই বিনষ্ট করিয়াছে, যে পর্ব্বতক চন্দ্রগুপ্তেরই অর্দ্ধরাজ্যভাগী ছিল। আর, অস্ত্রপ্রহারের জন্য এবং বিষপ্রয়োগের নিমিত্ত যাহাদিগকে নিযুক্ত করিয়াছিলাম, তাহারাই তাহাদিগকে বিনষ্ট করিয়াছে। অতএব দেখ, আমারই নীতি সকল চন্দ্রগুপ্তেরই নানাবিধ মঙ্গল সাধন করিতেছে ॥১৬॥

अपि च,

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्,
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः।
किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवत् श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम्॥१८॥

अत्र त्वमिवेति श्रौतोपमालङ्कारः। तथा प्रारभ्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययेन प्रक्रम्य विरमन्तीत्यादिकर्तृवाच्यप्रत्ययाभिधानात् एको भग्नप्रक्रमता दोषः, त्वमिवोत्तमगुणा इति वचनवैषम्यादपरः स एव दोषः, उद्वहन्तीत्यस्य सम्पादनार्थावाचकत्वाद वाचकत्वदोषश्च। एषां परिहाराय पद्यमिदमेवं पाठ्यम्—

प्रारम्भयन्ति विगुणा नहि विघ्नभीताः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैर्मुहुः प्रतिहता अपि साधयन्ति प्रारब्धमुत्तमगुणा भवतः समानाः॥

प्रारम्भं कुर्वन्तीति करोत्यर्थे णिजन्तात् प्रारम्भशब्दादन्तिविभक्तौ प्रारम्भयन्तीति रूपम्। न च विघ्नशब्दस्य पुनः पुनः पाठादनवीकृतत्वदोषोऽपीति वाच्यम्, तस्य पुनः पुनः पाठेनैव वैचित्र्यातिशयात् अन्यथा तु तदसम्भवात् "अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः। अदोषता च समता ज्ञेया चानुभयात्मता॥" इति साहित्यदर्पणात्। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका च वृत्तम्॥१७॥

अन्वयः—शेषस्य वपुषि किं भरव्यथा न (अस्ति? तथापि) एषः यत् क्ष्मां न क्षिपति; दिनपतेः वा किं परिश्रमः न अस्ति? (तथापि) एषः यत् निश्चलः न

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! তাহা হইলেও আপনি আরব্ধ কার্য্য কিছুতেই পরিত্যাগ করিতে পারেন না। দেখুন—

নিকৃষ্ট লোকেরা বিঘ্নের ভয়ে কার্য্য আরম্ভই করে না; মধ্যম লোকেরা কার্য্য আরম্ভ করিয়া বিঘ্নপ্রতিহত হইয়া নিবৃত্তি পায়; কিন্তু আপনার মত উত্তম লোকেরা বার বার বিঘ্নপ্রতিহত হইয়াও আরব্ধ কার্য্য সম্পাদন করিয়াই থাকেন।১৭॥

---

(१८)···निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु···।

রাঘবঃ। সখে! প্রারব্ধমপরিত্যাজ্যমিতি প্রত্যক্ষমেতদ্ভবতাম্। ততস্ততঃ? (থ)।

আস্তে। শ্লাঘ্যঃ জনঃ কৃপণবৎ অঙ্গীকৃতম্ উৎসৃজন্ লজ্জতে; কিন্তু প্রতিপন্নবস্তুষু (যৎ) নির্বাহঃ এতৎ সতাং গোত্রব্রতং হি ॥১৮॥

প্রারব্ধমপরিত্যাজ্যমেবেত্যর্থে যুক্ত্যন্তরং প্রদর্শয়িতুমাহ অপি চ কিমিতি। শেষস্য অনন্তনাগস্য, বপুষি শরীরে, কিম্, ভরব্যথা ধৃতভূভারনিবন্ধনং কষ্টম্, নাস্তি? অপি তু অস্ত্যেবেত্যর্থঃ; তথাপি এষ শেষঃ, যৎ, ক্ষ্মাং ভুবম্, ন ক্ষিপতি মস্তকাৎ ন পাতয়তি; দিনপতেঃ সূর্য্যস্য বা, কিম্, পরিশ্রমঃ অহোরাত্রভ্রমণনিবন্ধন আয়াসঃ, নাস্তি? অপি তু অস্ত্যেবেতি তাৎপর্য্যম্; তথাপি এষ দিনপতিঃ, যৎ নিশ্চলঃ, ন আস্তে ন তিষ্ঠতি; তদ্ভবতোঽপি প্রারব্ধমপরিত্যাজ্যমেবেতি প্রাগুক্তগদ্যেনান্বয়ঃ। তথাপি শ্লাঘ্যো মহত্তয়া প্রশংস্যো জনঃ, কৃপণবৎ ক্ষুদ্রো জন ইব, অঙ্গীকৃতং স্বীকৃতং কর্ত্তব্যতয়া স্বীকারেণারব্ধং কর্ম্মেত্যর্থঃ, উৎসৃজন্ সম্পাদনকষ্টবশাৎ পরিত্যজন্ সন্ লজ্জতে; কিন্তু প্রতিপন্নবস্তুষু অঙ্গীকৃতবিষয়েষু প্রারব্ধকর্ম্মণামিত্যর্থঃ, যৎ, নির্বাহঃ সম্পাদনম্, এতৎ সতাং জনানাম্, গোত্রব্রতং হি অপরিত্যাজ্যঃ কুলনিয়ম এব।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসঃ, পূর্ব্বার্দ্ধে দৃষ্টান্তদ্বয়ম্, অর্থাপত্ত্যুত্থাপিতবিশেষোক্তিদ্বয়ঞ্চেত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। ক্রমিকপরবাক্যস্যোৎকর্ষাৎ প্রগমনং নাম প্রতিমুখসন্ধেরঙ্গম্, "প্রগমনং বাক্যং স্যাদুত্তরোত্তরম্" ইতি লক্ষণাৎ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শার্দ্দূলবিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥১৮॥

আর, অনন্তনাগের শরীরে কি ভারবহনের কষ্ট নাই? তথাপি তিনি যখন পৃথিবীটাকে ফেলিয়া দিতেছেন না এবং অহোরাত্র ভ্রমণে সূর্য্যের কি পরিশ্রম নাই? তথাপি তিনি যখন নিশ্চল হইয়া রহিতেছেন না; তখন আপনারও আবদ্ধ কার্য্য পরিত্যাগ করা উচিত নহে। কারণ, প্রশংসনীয় লোক ক্ষুদ্র লোকের ন্যায় আবদ্ধ কার্য্য ত্যাগ করিয়া লজ্জিত হন; কিন্তু আরব্ধ কার্য্যের যে সম্পাদন করা, তাহাই সজ্জনের কৌলিক নিয়ম ॥১৮॥

বিরাধগুপ্তঃ। ততঃ প্রভৃতি চাণক্যহতকশ্চন্দ্রগুপ্তস্য শরীরে সহস্রগুণমপ্রমত্ত এভ্য এবেদৃশং ভবিষ্যতীতি অন্বিষ্যান্বিষ্য নিগৃহীতবান্ পুরবাসিনো যুষ্মদীয়ানাপ্তপুরুষান্ (দ)।

রাক্ষসঃ। সোদ্বেগম্। কথয় কথয় কে কে নিগৃহীতাঃ ?

বিরাধগুপ্তঃ। প্রথমং তাবৎ ক্ষপণকো জীবসিদ্ধিঃ সনিকারং নগরান্নির্বাসিতঃ (ধ)।

রাক্ষসঃ। স্বগতম্। এতাবৎ সহ্যম্। ন নিষ্পরিগ্রহং স্থান-

(থ) রাক্ষস ইতি। এতদ্ভবতাং প্রত্যক্ষম্, অনবরতমেব ময়া তৎকরণাদিতি ভাবঃ।

(দ) বিরাধেতি। ততঃ প্রভৃতি শয়নগৃহে সুরঙ্গাভ্যন্তরে মানুষঘাতাবধি। অপ্রমত্তঃ অনবধানতারহিতঃ সাবধানঃ সন্নিত্যর্থঃ, এভ্যো রাক্ষসাপ্তপুরুষেভ্যঃ, ঈদৃশং চন্দ্রগুপ্তানিষ্টম্। নিগৃহীতবান্ নির্যাতিতবান্। আপ্তপুরুষান্ বিশ্বস্তলোকান্।

(ধ) বিরাধেতি। ক্ষপণকো বৌদ্ধসন্ন্যাসী। সনিকারং সতিরস্কারম্।

[ন] রাক্ষস ইতি। সহ্যং ময়া তেন জীবসিদ্ধিনা চ সোঢ়ুং শক্যম্। কথমিত-

রাক্ষস। সখে! ‘আরব্ধ কার্য্য পরিত্যাজ্য নহে’ ইহা তোমাদের প্রত্যক্ষই রহিয়াছে। তার পর তার পর ?

বিরাধগুপ্ত। তদবধি দুরাত্মা চাণক্য চন্দ্রগুপ্তের শরীরের প্রতি সহস্রগুণ সাবধান হইয়া, ‘এই সকল লোক হইতেই এইরূপ হইবে’ ইহা ভাবিয়া, খুঁজিয়া খুঁজিয়া, পুরবাসী আপনার বিশ্বস্ত লোকগুলিকে নির্যাতন করিয়াছে।

রাক্ষস। (উদ্বেগের সহিত) বল বল—কাহাকে কাহাকে নির্যাতিত করিয়াছে ?

বিরাধগুপ্ত। প্রথমে বৌদ্ধসন্ন্যাসী জীবসিদ্ধিকে তিরস্কারের সহিত নগর হইতে নির্ব্বাসিত করিয়া দিয়াছে।

রাক্ষস। (স্বগত) এ পর্য্যন্ত সহ্য হইবে। কারণ, স্বস্থান হইতে

भ्रंशः पीड़यिष्यति। प्रकाशम्। सखे! कमपराधमुद्दिश्य निर्वासित एषः? (न)।

विराधगुप्तः। एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्यापादितवानिति (प)।

राक्षसः। स्वगतम्। साधु कौटिल्य! साधु।

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽर्द्धराज्यहरः।
एकमपि नीतिवीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥१८॥

दित्याह नेति। स्थानभ्रंशो वासस्थानाच्चुतिः, निर्न विद्यते परिग्रहो विषयस्पर्शो यस्य तं सर्वत्यागिनं सन्न्यासिनमित्यर्थः, न पीडयिष्यति न दुःखयिष्यति; सर्वत्यागमध्ये वासस्थानत्यागस्याप्यन्तःपातेन नूतनत्वाभावादिति भावः। एष जीवसिद्धिः।

[प] विराधेति। एष दुरात्मा जीवसिद्धिः। इति कमपराधमुद्दिश्येत्यन्वयः।

अन्वयः—[हे कौटिल्य! त्वया] अयशः परिहृतम्, [तच] अस्मासु पातितम्, अर्द्धराज्यहरः घातितः च। यस्य तव एकम् अपि नीतिवीजं बहुफलताम् एति ॥१९॥

परिहृतमि। हे कौटिल्य! त्वया खलु, अयशः पर्वतेश्वरवधनिबन्धना आत्मनो लोकनिन्दा, परिहृतं परिमार्जितम; तच अयशः, अस्मासु मयीत्यर्थः, पातितम् आरोपितम्; चाणक्यो यदि पर्वतेश्वरस्य हन्ता स्यात्तदा कथं तत्सहायं जीवसिद्धिं निर्वासयेत्, अतएव राक्षस एव तेन तस्य हन्ता, तत एव च शत्रुस्थानात् निर्वासितवानित्यु भयत्रापि भावः। तथा अर्द्धराज्यहरः परिपणितार्द्धराज्यभागी पर्वतेश्वरः,

---

নিষ্কাশন করাটা সর্ব্বত্যাগীকে দুঃখিত করিবে না। (প্রকাশ্যে) সখে! কি অপরাধ লক্ষ্য করিয়া জীবসিদ্ধিকে নির্ব্বাসিত করিল?

বিরাধগুপ্ত। এই দুরাত্মা জীবসিদ্ধি রাক্ষসপ্রেরিত বিষকন্যা দ্বারা পর্ব্বতেশ্বরকে হত্যা করিয়াছে এই অপরাধ লক্ষ্য করিয়া—

রাক্ষস। (স্বগত) সাধু চাণক্য! সাধু!

प्रकाशम्। ततस्ततः?।

विराधगुप्तः। ततश्चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापारिता दारुवर्म्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूलमारोपितः (फ)।

राक्षसः। सास्रम्। हा सखे! शकटदास! अयुक्तरूपस्तवाय-

घातितः विषकन्याद्वारा हत्यां प्रापितश्च। अतएव यस्य तव, एकमपि, नीतिरेव बीजं नीतिबीजं कर्त्तृ, बहूनि उक्तरूपाणि त्रीणि अनेकानि च फलानि कार्य्याणि शस्यानि च यस्य तस्य भावस्ताम्, एति प्राप्नोति। ईदृशनीतिप्रयोक्ता सर्वथैव प्रशंसनीय इत्याशयः।

अत्र बहुफलताप्राप्तिं प्रति पूर्ववाक्यत्रयार्थानां हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, नीतौ बीजत्वारोपः कार्य्येषु शस्यत्वारोपं प्रति निमित्तं फलपदञ्च श्लिष्टमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकञ्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, आर्य्या च जातिः। तथा चाणक्योत्कर्षबोधनात् पुष्पं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गञ्च, "पुष्पं विशेषवचनं मतम्" इति लक्षणात् ॥१९॥

(फ) विराधेति। अभि लक्ष्यीकृत्य द्रोग्धुं हिंसितुमित्यर्थः। अतएव शरीरमित्यत्र "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति च कोपः" इति सम्प्रदानत्वान्न चतुर्थी। व्यापारिता नियोजिताः।

তুমি নিজের অযশ দূর করিয়াছ, সে অযশ আমার ঘাড়ে চাপাইয়াছ এবং অর্দ্ধরাজ্যভাগীকে হত্যা করাইয়াছ। সুতরাং, যে তোমার একটীমাত্র নীতিবীজও বহুতর ফল লাভ করিয়াছে ॥১৯॥

(প্রকাশ্যে) তার পর, তার পর?

বিরাধগুপ্ত। তাহার পর, এই শকটদাসই চন্দ্রগুপ্তের শরীর নষ্ট করিবার জন্য দারুবর্ম্মাপ্রভৃতিকে নিযুক্ত করিয়াছিল এইরূপ নগরে ঘোষণা করিয়া, শকটদাসকে শূলে দিয়াছে।

मीदृशो मृत्युः। अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम्। वयमेवात्र शोच्या ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छामः (ब)।

विराधगुप्तः। अमात्य! स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इति प्रयतसे (भ)।

राक्षसः। सखे!—

अस्माभिरमुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम्।
परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥२०॥

(ब) राक्षस इति। स्वाम्यर्थं शत्रुवधरूपप्रभुकार्य्यसाधनार्थम्, उपरतो मृतः; अतएव न शोच्यः।

अत्र नष्टस्य इष्टस्य नन्दकुलस्य अनुसरणौचित्यप्रकाशात् परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्, "इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पं च कथ्यते" इति लक्षणात्।

(भ) विराधेति। स्वाम्यर्थ एव शत्रुवधरूपं प्रभुप्रयोजनमेव। इति हेतोः, प्रयतसे, न पुनर्जीवितुमिच्छसीत्यर्थः। अतएव यूयमपि न शोच्या इति भावः।

अन्वयः—कृतघ्नैः अस्माभिः अमुम् अर्थम् एव आलम्ब्य, जिजीविषां [तु] न आलम्ब्य परलोकगतः देवः न अनुगम्यते ॥२०॥

अस्माभिरिति। कृतघ्नैः कृतोपकारानभिज्ञैः इदानीमपि तद्वैरिनिर्यातनाकरणादिति भावः, अस्माभिः, अमुमर्थमेव शत्रुवधरूपं प्रभुप्रयोजनमेव, आलम्ब्य आश्रित्य साधयितुमुद्दिश्येत्यर्थः, किन्तु जिजीविषां जीवितुमिच्छाम्, न आलम्ब्य, परलोकगतो देवो राजा नन्दः, न अनुगम्यते। अतस्त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थः।

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) হা সখে! শকটদাস! তোমার এরূপ এই মৃত্যু সঙ্গত হয় নাই। অথবা তুমি প্রভুর কার্য্য সাধনের জন্যই মরিয়াছ, অতএব শোচনীয় নহ। কিন্তু এ বিষয়ে আমরাই শোচনীয়, যাহারা নন্দবংশধ্বংস হইয়া গেলে পরও বাঁচিতে ইচ্ছা করিতেছি।

[२०) अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्य जिजीविषा···।

कथ्यताम्, अपरस्यापि सुहृद्व्यसनस्य श्रवणे सज्जोऽस्मि (म)।

विराधगुप्तः। एतदुपलभ्य चन्दनदासेनापवाहितममात्यकलत्रम् (य)।

राक्षसः। क्रूरस्य चाणक्यवटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन (र)।

विराधगुप्तः। अमात्य! नन्वयुक्ततरः सुहृद्द्रोहः (ल)।

अत्रानुगमनाभावं प्रति आत्मस्नेहिता पदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२०॥

[म] कथ्यतामिति। सुहृद्व्यसनस्य बन्धुविपदः। सज्ज उद्यतः।

[य] विराधेति। उपलभ्य ज्ञात्वा। अपवाहितं स्वगृहादन्यत्र नीतम्।

[र] राक्षस इति। तेन चन्दनदासेन, क्रूरस्य निष्ठुरस्य, विरुद्धं मत्कलत्रासमर्पणेन प्रतिकूलम्, तदैव च अयुक्तं स्वानिष्टसम्भवात् असङ्गतम्, अनुष्ठितं कृतम्। तत्प्राणरक्षार्थं मत्कलत्रसमर्पणमेव तस्य युक्तमासीदिति भावः।

[ल] विराधेति। नन्विति अवधारणे। सुहृद्द्रोहो मित्रहिंसा मित्रस्य क्षतिकरणमित्यर्थः, अयुक्ततरः अतीवासङ्गतः। तथा च भवतः कलत्रसमर्पणे भवत एव महती क्षतिः स्यादित्यतः सुहृदा चन्दनदासेन तन्नानुष्ठितमित्याशयः।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! প্রভুর কার্য্য করিতে হইবে এই জন্যই ত আপনি চেষ্টা করিতেছেন।

রাক্ষস। সখে! কৃতঘ্ন আমি এই বিষয় উদ্দেশ্য করিয়াই পর-লোকগত রাজার অনুগমন করি নাই; কিন্তু বাঁচিবার ইচ্ছা করিয়া নহে ॥২০॥

বল, বন্ধুগণের অন্যান্য বিপদ শ্রবণেও প্রস্তুত হইয়াছি।

বিরাধগুপ্ত। ইহা জানিয়া চন্দনদাস আপনার স্ত্রীকে অন্যত্র নিয়া রাখিয়াছেন।

রাক্ষস। নিষ্ঠুর চাণক্যবটুর বিরুদ্ধ আচরণ করিয়া চন্দনদাস অসঙ্গত কার্য্য করিয়াছেন।

राक्षसः। ततस्ततः ?

विराधगुप्तः। ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितमनेना-त्मकलत्रम्, तदा कुपितेन चाणक्यवटुना—(व)।

राक्षसः। स खलु व्यापादितः ? (श)।

विराधगुप्तः। अमात्य ! न खलु व्यापादितः, किन्तु गृहीत-गृहसारः सपुत्रकलत्रः संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः (ष)।

राक्षसः। ततः किं परितुष्टः कथयसि अपवाहितमनेन राक्षसकलत्रमिति। ननु वक्तव्यं संयतः सकलत्रो राक्षस इति (स)।

[व] विराधेति। अनेन चन्दनदासेन।

[श] राक्षस इति। उत्कण्ठातिशयात् काकुवशेन प्रश्नविषया राक्षसः स्वयमेव पूर्ववाक्यशेषं वक्ति स खलु व्यापादित इति। स चन्दनदासः।

(ष) विराधेति। गृहीता आनीता गृहस्य साराः श्रेष्ठवस्तूनि रत्नादीनि यस्य सः। संयम्य बद्ध्वा, बन्धनागारे कारागारे, निक्षिप्तः प्रेरितः।

(स) राक्षस इति। ननु निक्षिप्तमेव, स यतो मद्भुः ; सुहृदोरभिन्नत्वेन मयापि तथैव वेदनानुभवादिति भावः।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! মিত্রদ্রোহ যে অত্যন্ত অসঙ্গত।

রাক্ষস। তার পর তার পর?

বিরাধগুপ্ত। তার পর, যখন প্রার্থনা করিলেও চন্দনদাস আপনার স্ত্রীকে সমর্পণ করিলেন না, তখন চাণক্যবটু ক্রুদ্ধ হইয়া—

রাক্ষস। চন্দনদাসকে মারিয়া ফেলিল?

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! মারিয়া ফেলে নাই; কিন্তু ঘরের সমস্ত উৎকৃষ্ট বস্তু গ্রহণ করিয়া, স্ত্রী-পুত্রের সহিত বাঁধিয়া তাঁহাকে কারাগারে পাঠাইয়াছে।

प्रविश्य पुरुषः। जेदु अमच्चो। एसो क्खु, सअड़दासो पड़िहारभूमिमुवट्ठिदो। जयतु अमात्यः। एष खलु शकटदासः प्रतिहारभूमिमुपस्थितः (ह)।

राक्षसः। प्रियंवदक! अपि सत्यम्? (च)।

प्रियंवदकः। अलिअं किं अमच्चपादोपजीविणो मन्तिदुं जाणन्ति। अलीकं किममात्यपादोपजीविनो मन्त्रयितुं जानन्ति (क)।

राक्षसः। सखे! विराधगुप्त! कथमेतत्? [ख]

विराधगुप्तः। अमात्य! स्यादेतदेवम्, यतो भव्यं रक्षति भवितव्यता [ग]।

[ह] प्रविश्येति। प्रतिहारभूमिं द्वारदेशम्, उपस्थित आगतः। तत्र प्रवेशयामि नवेति पृच्छामीत्याशयः।

[च] राक्षस इति। अत्र अपिशब्दः प्रश्ने।

(क) प्रियमिति। अलीकं मिथ्या। मन्त्रयितुं वक्तुम्।

(ख) राक्षस इति। एतत् शकटदासागमनम्, कथं सम्भवतीति शेषः, तस्य शूले समारोपणादिति भावः।

রাক্ষস। তবে শত্রুদের ন্যায় কি বলিতেছ যে, চন্দনদাস রাক্ষসের স্ত্রীকে অন্যত্র নিয়া রাখিয়াছেন। নিশ্চয়ই বলিতে হইবে যে, শত্রুরা রাক্ষসকেই বদ্ধ করিয়াছে।

প্রবেশ করিয়া পুরুষ। মন্ত্রী মহাশয়ের জয় হউক। এই শকটদাস দ্বারদেশে উপস্থিত হইয়াছেন।

রাক্ষস। প্রিয়ংবদক! সত্য কি?

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয়ের পাদোপজীবী লোকেরা কি মিথ্যা বলিতে জানে।

রাক্ষস। সখে! বিরাধগুপ্ত! ইহা কি করিয়া সম্ভবপর হয়?

राक्षसः। प्रियंवदक! किमद्यापि चिरयसि? क्षिप्रं प्रवेशयैनम् [घ]।

प्रियंवदकः। जं अमच्चो आणावेदि। इति निष्क्रान्तः। यत् अमात्य आज्ञापयति।

ततः प्रविशति सिद्धार्थकेनानुगम्यमानः शकटदासः।

शकटदासः। स्वगतम्।

दृष्ट्वा मौर्य्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्र्यास्तले
तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनीमुन्मुच्य वध्यस्रजम्।
श्रुत्वा स्वाम्युपरोधरौद्रविषमानाघाततूर्य्यस्वनान्
न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकठिनं मन्ये मदीयं मनः॥२१॥

(ग) विराधेति। एतत् शूले समारोपणाय नीतस्यापि शकटदासस्य आगमनम्, एवं सम्भवपरं स्यात्। भवितव्यता नियतिः, भव्यं मङ्गलं धार्म्मिकतया मङ्गलास्पदं जनमित्यर्थः, रक्षति।

(घ) राक्षस इति। चिरयसि विलम्बसे। क्षिप्रं शीघ्रम्। एनं शकटदासम्। चिरं करोतीति चिरयसि करोत्यर्थे नामधातुः चिरमितिशब्दस्य रूपमिदम्।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! এটা এরূপ হইতে পারে। কারণ, নিয়তিই কুশলী ব্যক্তিকে রক্ষা করেন।

রাক্ষস। প্রিয়ংবদক! তুমি এখনও বিলম্ব করিতেছ কেন? শীঘ্র উঁহাকে প্রবেশ করাও।

প্রিয়ংবদক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

তাহার পর শকটদাস প্রবেশ করিল, সিদ্ধার্থক তাহার পিছনে পিছনে আসিল।

(২১)…धरित्र्याः स्थले…चेतनः प्रमथिनीं…मूर्च्छाविधायिनीम्…स्वाम्युपरोधः रौद्रविषमान् आघाततूर्य्यस्वनान्।

नाट्येनावलोक्य सहर्षम् । अयममात्यराक्षसस्तिष्ठति । य एषः—

अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।
पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥२२॥

अन्वयः—धरित्र्याः तले मौर्य्यम् इव प्रतिष्ठितपदं शूलं दृष्ट्वा, तल्लक्ष्मीम् इव चेतनाप्रमथिनीं वध्यस्रजम् उन्मुच्य, स्वाम्युपरोधरौद्रविषमान् आघ्रात-तूर्य्य-स्वनान् श्रुत्वा, प्रथमाभिघातकठिनं मदीयं मनः न ध्वस्तं मन्ये ॥२१॥

दृष्ट्वेति । धरित्र्यास्तले भूतले, मौर्य्यं चन्द्रगुप्तमिव, प्रतिष्ठितपदं सञ्जाताधिपत्यं विरूढमूलञ्च, शूलम्, दृष्ट्वा, तस्य चन्द्रगुप्तस्य लक्ष्मीं राजश्रियमिव, चेतनाप्रथिनीम् आशङ्कातिशयोत्पादनात् चैतन्यनाशिनीम्, वध्यस्रजं वधसूचकमालाम्, उन्मुच्य गले परिधाय, तथा स्वामिनः प्रभोश्चन्द्रगुप्तस्यैव उपरोधेन आग्रहेण रौद्रा भयङ्करीकृताश्च ते विषमा दुःश्रवाश्चेति तान्, आघ्रातस्य वादितस्य तूर्य्यस्य घोषणावाद्यस्य स्वनान् शब्दान्, श्रुत्वा च, प्रथमे ये अभिघाता नन्दवंशध्वंसादिनिबन्धनदुःखताड़नानि तैः कठिनं दृढ़ीभूतम्, मदीयं मनो हृदयं कर्त्तृ, न ध्वस्तं तेनैव दर्शनादिना न विदीर्णमिति मन्ये ; प्रथमाभिघातकठिनत्वादेवेति भावः । अन्योऽपि प्रथमाभिघातकठिनीभूतो लौहभाण्डादिः शततािड़नेनापि न ध्वंसते ।

अत्र ध्वंसनाभावं प्रति प्रथमाभिघातकठिनपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, प्रथमार्द्धे श्रौतं पूर्णोपमाद्वयञ्चेत्य तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । उपमाद्वयेन च मौर्य्यप्रतिष्ठातदीयश्रियोर्विशेषविद्वेषविषयत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्द्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम ॥२१॥

শকটদাস । · (স্বগত)

চন্দ্রগুপ্তেরই মত ভূতলে সুপ্রতিষ্ঠিত শূল দেখিয়া, তাহারই রাজলক্ষ্মীর মত চৈতন্যনাশক বধ্যমালা পরিধান করিয়া এবং প্রভুরই অনুরোধে ভীষণীকৃত দুঃশ্রাব্য ঘোষণাবাদ্যধ্বনি শুনিয়া, আমার হৃদয় যে বিদীর্ণ হয় নাই, তাহা প্রথম আঘাতে সে হৃদয় কঠিন হইয়া গিয়াছিল বলিয়াই আমি মনে করি ॥২১॥

উপসৃত্য। জয়ত্বমাত্যঃ।

রাক্ষসঃ। বিলোক্য সহর্ষম্। সখে! শকটদাস! দিষ্ট্যা কৌটিল্যগোচরগতোঽপি ত্বং দৃষ্টোঽসি। তৎ পরিষ্বজস্ব মাম্ [ঙ]।

শকটদাসস্তথা করোতি।

অন্বয়ঃ—নন্দে ক্ষীণে অপি অক্ষীণভক্তিঃ যঃ এষঃ স্বাম্যর্থম্ উদ্বহন্ (সন্) পৃথিব্যাং স্বামিভক্তানাং পরমে প্রমাণে স্থিতঃ ॥২২॥

অক্ষীণেতি। নন্দে স্বামিভূতনন্দবংশে, ক্ষীণেঽপি ক্ষয়ং প্রাপ্তে সত্যপি, ন ক্ষীণা ক্ষয়ং প্রাপ্তা ভক্তিস্তদ্বিষয়কানুরাগো যস্য সঃ, য এষ রাক্ষসঃ, স্বামিনঃ প্রভোস্তস্যৈব নন্দস্য অর্থং শত্রুবিনাশরূপং প্রয়োজনম্, উদ্বহন্ সম্পাদয়ন্ সন্, অতএব পৃথিব্যাং স্বামিভক্তানাং জনানাম্, পরমে অত্যন্তে, প্রমাণে দৃষ্টান্তে, স্থিতঃ। অতঃ খলু ধন্যোঽয়মিতি ভাবঃ।

অত্র পরমে প্রমাণে স্থিতিং প্রতি 'স্বাম্যর্থমুদ্বহন্' ইতি পদার্থহেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥২২॥

(ঙ) রাক্ষস ইতি। দিষ্ট্যা ভাগ্যেন, কৌটিল্যস্য চাণক্যস্য গোচরং প্রত্যক্ষবিষয়ং গতোঽপি। পরিষ্বজস্ব আলিঙ্গ।

(অভিনয়ের প্রবণে দেখিয়া আনন্দের সহিত) এই মন্ত্রী রাক্ষস রহিয়াছেন।

প্রভু নন্দের বংশ বিনষ্ট হইলেও যাঁহার ভক্তি বিনষ্ট হয় নাই; তাই এখনও সেই প্রভুর কার্য্যই করিতেছেন। সুতরাং পৃথিবীতে প্রভুভক্তগণের পরম দৃষ্টান্তে ইনি অবস্থান করিতেছেন ॥২২॥

(নিকটে যাইয়া) মন্ত্রী মহাশয়ের জয় হউক।

রাক্ষস। [দেখিয়া আনন্দের সহিত] সখে! শকটদাস! তুমি চাণক্যের দৃষ্টিগোচর হইয়াছিলে বলিয়া ভাগ্যবশতই আবার তোমাকে দেখিতেছি। অতএব আমাকে আলিঙ্গন কর।

শকটদাস তাহাই করিল।

राक्षसः। (चिरं परिष्वज्य) इदमासनमास्यताम् (च)।

शकटदासः। यदाज्ञापयत्यमात्यः। इति नाट्येनोपविष्टः।

राक्षसः। सखे! शकटदास! अथ कोऽयं मे ईदृशस्य हृदयानन्दस्य हेतुः? [छ]।

शकटदासः। सिद्धार्थकं निर्द्दिश्य। अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थकेन घातकान् विद्राव्य वध्यस्थानादपवाहितोऽस्मि [ज]।

राक्षसः। सहर्षम्। भद्र! सिद्धार्थक! किं पर्य्याप्तमिदमस्य प्रियस्य। तथापि गृह्यताम्। स्वगात्रादवतार्य्य भूषणानि प्रयच्छति। [झ]।

[च] राक्षस इति। आस्यताम् अत्रोपविश्यताम्।

[छ] राक्षस इति। इन्द्रियान्तरमन्तरेण केवलमनसा गृह्यमाणस्य लौकिकानन्दस्यापि ब्रह्मानन्दस्येव प्राचुर्य्यं भवतीति तत्प्राचुर्य्यद्योतनार्थं हृदयपदमतो नापुष्टार्थतादोषः।

[ज] शकटेति।। प्राणरक्षणादेव प्रियसुहृत्त्वमिति भावः। विद्राव्य विक्रमेण दूरीकृत्य। अपवाहितः अपक्रामितः।

[झ] राक्षस इति। प्रियस्य सुहृत्प्राणरक्षणात्मकप्रीतिकरकार्य्यस्य, किं पर्य्याप्तं यथेष्टं पारितोषिकं भवति? अपि तु नैवेत्यर्थः।

রাক্ষস। [বহুকাল আলিঙ্গন করিয়া] এই আসন, ইহাতে উপবেশন কর।

শকটদাস। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া অভিনয়ের ধরণে উপবেশন করিল]

রাক্ষস। সখে! শকটদাস! আমার এইরূপ মনের আনন্দের হেতু কে?

শকটদাস। [সিদ্ধার্থককে দেখাইয়া দিয়া] এই প্রিয়সুহৃদ্ সিদ্ধার্থক ঘাতকদিগকে তাড়াইয়া দিয়া বধ্যস্থান হইতে আমাকে নিয়া আসিয়াছেন।

सिद्धार्थकः । गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम् । एदं क्खु अज्जोवदेसेण करिस्सं । प्रकाशम् । अमच्च ! एत्थ मे पढमपविट्ठस्स णत्थि कोवि परिचिदो, जहिं एदं अमच्चस्स प्पसादं णिक्खिविअ णिव्वुदो भविस्सं ; ता इच्छामि अहं इमाए मुद्दिआए मुद्दिदं अमच्चस्स ज्जेव भाण्डागारे णिक्खिविदुं । जदा मे एदिणा प्पओअणं भविस्सदि, तदा गेह्लिस्सं । (एतत् खलु आर्य्योपदेशेन करिष्यामि । अमात्य ! अत्र मे प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोऽपि परिचितः, यस्मिन् एतत् अमात्यस्य प्रसादं निक्षिप्य निर्वृतो भविष्यामि ; तदिच्छामि अहम् अनया मुद्रया मुद्रितम् अमात्यस्यैव भाण्डागारे निक्षेप्तुम् । यदा मे एतेन प्रयोजनं भविष्यति, तदा ग्रहीष्यामि । [ञ] ।

[ञ] सिद्धेति । आर्य्यस्य चाणक्यस्य उपदेशेन, एतत् विश्वासघातकत्वम्, करिष्यामि ; "नवमं विश्वासवधः" इति स्मृतेर्विश्वासघातकतया महापापत्वेऽपि प्रभोरादेशस्यालङ्घनीयत्वे नानन्यगतिकत्वादिति भावः । प्रथमप्रविष्टस्य नूतनागतस्य । प्रसादम् अनुग्रहम् अनुग्रहलब्धमलङ्कारम्, निक्षिप्य न्यासीकृत्य, निर्वृतो निश्चिन्तचित्तः, विश्वासोत्पत्त्यभावादित्याशयः । स्वकीयत्वचिह्नार्थं मुद्रणमित्यभिप्रायः । भाण्डागारे कोषगृहे. निक्षेप्तुं न्यासीकर्त्तुम् ।

রাক্ষস। [আনন্দের সহিত] ভদ্র! সিদ্ধার্থক! এই প্রীতিকর কার্য্যের ইহা কি যথেষ্ট পারিতোষিক হয়? তথাপি গ্রহণ কর। [এই বলিয়া আপন গাত্র হইতে অলঙ্কার খুলিয়া দান করিলেন]

সিদ্ধার্থক। (গ্রহণ করিয়া, রাক্ষসের চরণে পতিত হইয়া, স্বগত) আর্য্য চাণক্যের উপদেশেই এইরূপ করিব। (প্রকাশ্যে) মন্ত্রী মহাশয়! আমি এখানে প্রথম আসিয়াছি; সুতরাং কেহই আমার পরিচিত নাই; যাহার নিকটে আপনার অনুগ্রহলব্ধ এই অলঙ্কার গচ্ছিত রাখিয়া সুস্থচিত্ত হইব। অতএব আমি ইচ্ছা করি—এই মুদ্রা দ্বারা মুদ্রিত করিয়া

রাক্ষসঃ। ভদ্র! ভবতু, কো দোষঃ। শকটদাস! এবং ক্রিয়তাম্ (ট)।

শকটদাসঃ। যদাজ্ঞাপয়ত্যমাত্যঃ। মুদ্রাং বিলোক্য জনান্তিকম্। অমাত্য! ভবন্নামাঙ্কিতেয়ং মুদ্রা! (ঠ)।

রাক্ষসঃ। বিলোক্যাত্মগতম্। সত্যম্, নগরান্নিষ্ক্রামতো মম হস্তাৎ ব্রাহ্মণ্যা উৎকণ্ঠাবিনোদার্থং গৃহীতা। তৎ কথমস্য হস্তমুপাগতা। প্রকাশম্। ভদ্র! সিদ্ধার্থক! কুতস্ত্বয়েয়মধিগতা? (ড)।

[ট] রাক্ষস ইতি। ভবতু তবাভিপ্রেতমেবেত্যর্থঃ। কো দোষঃ কা হানিঃ। এবম্ অনেনৈবরূপম্।

[ঠ] শকটেতি। বহুজনমধ্যে যং কঞ্চিদেকং প্রতি আলাপপ্রকারবিশেষো জনান্তিকম্, তদ্ যথা স্যাত্তথা আহেতি ক্রিয়াবিশেষণমেতৎ। তথা চ দর্পণে "ত্রিপতাককরেণান্যানপবার্য্যান্তরা কথাম্। অন্যোন্যামন্ত্রণং যৎ স্যাজ্জনান্তে তজ্জনান্তিকম্।"

[ড) রাক্ষস ইতি। ব্রাহ্মণ্যা মম ভার্য্যায়া, উৎকণ্ঠাবিনোদার্থং বিরহকালীনস্মরণনিবন্ধনদুঃখনিবারণার্থম্। প্রিয়জনস্য ব্যবহৃতবস্তুদর্শনে হি বিরহদুঃখং কিঞ্চিন্নিবর্ত্ততে। অস্য শকটদাসস্য। অধিগতা প্রাপ্তা।

ইহা আপনারই কোষগৃহে গচ্ছিত রাখি। যখন ইহা দ্বারা আমার প্রয়োজন হইবে, তখন ইহা লইব।

রাক্ষস। ভদ্র! হউক, হানি কি; শকটদাস! এইরূপই কর।

শকটদাস। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (মুদ্রা দেখিয়া কেবল রাক্ষসের প্রতি) মন্ত্রী মহাশয়! এ যে আপনার নামাঙ্কিত মুদ্রা!

রাক্ষস। (দেখিয়া স্বগত) সত্য বটে; আমি রাজধানী হইতে চলিয়া আসিবার সময়ে আমার স্ত্রী উৎকণ্ঠানিবারণের জন্য আমার হস্ত হইতে ইহা গ্রহণ করিয়াছিলেন। তবে, ইহার হাতে গেল কি করিয়া? (প্রকাশ্যে) ভদ্র! সিদ্ধার্থক! তুমি কোথা হইতে ইহা পাইলে?

सिद्धार्थकः । अत्थि कुसुमपुरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम । तस्स गेहदुआरपरिसरे पड़िदा मए आसादिदा । (अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य गेहद्वारपरिसरे पतिता मया आसादिता) (ढ) ।

राक्षसः । युज्यते (ण) ।

सिद्धार्थकः । अमच्च ! एत्थ किं जुज्जइ ? (अमात्य ! अत्र किं युज्यते ?) (त) ।

राक्षसः । भद्र ! यन्महाधनानां गृहे पतितस्यैवंविधस्योपलब्धिरिति (थ) ।

[ढ] सिद्धेति । गेहद्वारस्य परिसरे पर्य्यन्तदेशे । आसादिता गृहीता ।

[ण] राक्षस इति । युज्यते सम्भवति, एवम्प्रकारेण अस्या मुद्रायाः प्राप्तिरिति शेषः ।

[त] सिद्धेति । धूर्त्तोऽपि सिद्धार्थकः प्रकृतार्थावगमो राक्षसस्य जातो न वेति ज्ञातुं स्वयं निर्बोधवत् पृच्छति किं युज्यत इति ।

(थ] राक्षस इति । महाधनानां महत् विशालराशिभूतत्वेन विशालं धनं येषां तेषाम् । पतितस्य गतस्य, एवंविधस्य मदङ्गुरीयकरूपस्य अल्पमूल्यस्य वस्तुनः, उपलब्धिः भवदुक्तरूपेण प्राप्तिः, इति युज्यत इत्यन्वयः । महाधनिना हि अल्पमूल्यं वस्तु

সিদ্ধার্থক। কুসুমপুরে চন্দনদাসনামে একজন মণিব্যবসায়ী বৈশ্য আছেন; তাঁহার বাড়ীর দ্বারের প্রান্তভাগে ইহা পড়িয়াছিল; আমি লইয়া আসিয়াছি।

রাক্ষস। হইতে পারে।

সিদ্ধার্থক। মন্ত্রী মহাশয়! এ বিষয়ে কি হইতে পারে?

রাক্ষস। ভদ্র! মহাধনীর ঘরে এইরূপ বস্তু পড়িলে যে তাহার এই রূপেই প্রাপ্তি হইতে পারে।

शकटदासः । सखे ! सिद्धार्थक ! अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोषयिष्यति । दीयतामेषा (द) ।

सिद्धार्थकः । अज्ज ! णं पसादो एसो, जं इमाए मुद्दाए अमच्चो पड़िग्गहं करेदि । (आर्य्य ! ननु प्रसाद एष', यदस्या मुद्राया अमात्यः प्रतिग्रहं करोति) (ध) ।

राक्षसः । सखे ! शकटदास ! अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्त्तव्यं भवता (न) ।

अवजानन्ति, तेन च तद् यत्र तत्र यावतिष्ठते । एवञ्च महाधनयन्त्रणदाऽपि मया निश्चयमिदमल्पमूल्यमङ्गुरीयकमवज्ञातवान् ; तेन चैतत् द्वारपरिसरे पतितं त्वया च लब्धमिति युज्यत इत्याशयः ।

[द) शकटेति । इतः अङ्गुरीयकात् एतन्मूल्यादित्यर्थः, बहुतरेण अधिकेन, अर्थेन धनेन । एषा अङ्गुरीयकमुद्रा ।

[ध) सिद्धेति । प्रसादोऽनुग्रहः । प्रतिग्रहं पुनर्ग्रहणम् । एतत्प्रदाने मम काप्यापत्तिर्नास्तीति भावः ।

[न] राक्षस इति । स्वाधिकारे स्वकर्त्तव्यकर्म्मणि जनेषु पत्रप्रदानादौ, व्यवहर्त्तव्यं मतस्वाक्षरस्थाने अङ्कनं कर्त्तव्यम ।

শকটদাস। সখে! সিদ্ধার্থক! এই মুদ্রাটী অমাত্যের নামাঙ্কিত; সুতরাং ইহা অপেক্ষা অধিক ধন দ্বারা অমাত্য তোমাকে সন্তুষ্ট করিবেন। তুমি এই মুদ্রাটী দান কর।

সিদ্ধার্থক। মহাশয়! ইহা ত আমার প্রতি অনুগ্রহ; যে, অমাত্য এই মুদ্রা গ্রহণ করিবেন।

রাক্ষস। সখে! শকটদাস! এই মুদ্রা দ্বারাই তুমি নিজের কর্ত্তব্য কার্য্যে ব্যবহার করিবে।

शकटदासः। यदाज्ञापयत्यमात्यः।

सिद्धार्थकः। अमच्च! विस्नवेमि। (अमात्य! विज्ञापयामि)।

राक्षसः। ब्रूहि विस्रब्धम् (प)।

सिद्धार्थकः। जाणादि ज्जेव अमच्चो, जधा चाणक्कहदअस्स विप्पिअं करुअ णत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते प्पवेसो त्ति। ता इच्छामि अहं अज्जस्स ज्जेव सुप्पसन्ने पादे सेविदुं। (जानात्येवामात्यः, यथा चाणक्यहतकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति मे पुनः पाटलिपुत्रे प्रवेश इति। तदिच्छाम्यहम् आर्य्यस्यैव सुप्रसन्नौ पादौ सेवितुम्) [फ]।

राक्षसः। भद्र! प्रियं नः। किन्तु त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितोऽस्माकमनुनयः। तदेवं क्रियताम् (ब)।

[प] राक्षस इति। विस्रब्धं निर्भयतया सावष्टम्भं यथा स्यात्तथा।

(फ) सिद्धेति। विप्रियं शकटदासोद्धारेणासम्पादम्, कृत्वा विद्यमानस्येति शेषः, अन्यथा एककर्त्तृकत्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिः। प्रवेशः प्रवेशाधिकारो नास्ति, चाणक्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। सुप्रसन्नौ अतीवसानुग्रहौ।

[ब] राक्षस इति। नः अस्माकम्, प्रियं प्रीतिकरम्, अत्र तवावस्थानमिति शेषः। तर्हिं भवतैव कथं तदनुनयो न कृत इत्याह किन्त्विति। तव अभिप्रायस्य मदन्तिके स्थितीच्छायाः परिज्ञानेन त्वद्वचनादेवावगमेन हेतुना, अस्माकमनुनयः "अत्रैव त्वं तिष्ठ" इत्यनुनयवाक्यम्, अन्तरितस्तिरोहितः निवारित इत्यर्थः एवमत्रावस्थानम्।

इदमवस्थानदानमेव राक्षसस्य सर्वनाशमूलमित्यालोचनीयम्।

শকটদাস। অমাত্য যাহা আদেশ করেন।

সিদ্ধার্থক। মন্ত্রী মহাশয়! আমি নিবেদন করিতেছি।

রাক্ষস। বিশ্বস্তভাবে বল।

সিদ্ধার্থক। মন্ত্রী মহাশয় জানেনই যে, দুরাত্মা চাণক্যের অপ্রিয় কার্য্য করিয়া, আর আমার পাটলিপুত্রে প্রবেশ করিবার অধিকার নাই; তাই আমি আপনারই সুপ্রসন্ন চরণ দু'খানির সেবা করিতে ইচ্ছা করি।

सिद्धार्थकः। सहर्षम्। अणुग्गहिदोह्मि। [अनुगृहीतोऽस्मि] [भ]।

राक्षसः। शकटदास! विश्रामय सिद्धार्थकम्।

शकटदासः। यदाज्ञापयत्यमात्यः। इति सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः।

राक्षसः। सखे! विराधगुप्त! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषम्। अपि क्षमन्तेऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः? (म)।

विराधगुप्तः। अमात्य! वाढं क्षमन्ते; ननु यथाप्रधानमनुगच्छन्त्येव (य)।

[भ] सिद्धेति। अनुगृहीतोऽस्मि, तवान्तिक एवावस्थानानुमतिलाभादिति भावः।

(म) राक्षस इति। चन्द्रगुप्तस्य प्रकृतयः प्रजाः, अस्माकम् उपजापं भेदम् अस्मत्प्रयुक्तं भेदमित्यर्थः, अपि क्षमन्ते किमु सहन्ते किम्, परस्परमाश्रयन्तीति तात्पर्य्यम्।

[य] विराधेति। वाढमवश्यम्, "अवश्यं भृशयोर्वाढम्" इति हलायुधः। क्षमन्ते युष्मदुपजापमिति सम्बन्धः। अथ प्रधाना अप्रधाना वा क्षमन्त इत्याह नन्विति। प्रधानौ चाणक्यचन्द्रगुप्तौ अनतिक्रम्येति यथाप्रधानम्, अनुगच्छन्त्येव युष्मत्प्रयुक्तमुपजाप-

---

রাক্ষস। ভদ্র! ইহা ত আমাদের অত্যন্তপ্রীতিকর কার্য্য; কিন্তু তোমারই অভিপ্রায় জানায়, এ বিষয়ে আমাদের অনুরোধ তিরোহিত হইয়াছে। সুতরাং ইহাই কর।

সিদ্ধার্থক। (আনন্দের সহিত) অনুগৃহীত হইলাম।

রাক্ষস। শকটদাস! সিদ্ধার্থককে বিশ্রাম করাও।

শকটদাস। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া সিদ্ধার্থকের সহিত চলিয়া গেল)

রাক্ষস। সখে! বিরাধগুপ্ত! এখন কুসুমপুরের বৃত্তান্তের অবশিষ্ট অংশ বর্ণনা কর। চন্দ্রগুপ্তের প্রজারা আমাদের প্রযুক্ত ভেদনীতি গ্রহণ করিতেছে ত?।

राक्षसः। सखे! किं तत्र कारणम्?

विराधगुप्तः। अमात्य! इदं तत्र कारणम्। मलयकेतोरपक्रमणात् प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरि, इति चाणक्योऽपि जितकाशितयाऽसहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतःपीड़ामुपचिनोति। इत्थमपि ममानुभवः (र)।

राक्षसः। सहर्षम्। सखे! विराधगुप्त! गच्छ त्वमनेनैवाहितुण्डिकच्छद्मना पुनः कुसुमपुरम्। तत्र मे प्रियसुहृद्वैतालिक-

---

मनुसरन्त्या व राज्यस्य प्रधानपुरुषौ चाणक्यचन्द्रगुप्तावपि युष्मन्नीतिप्रयोगात् परस्परं भेदं प्राप्ताविन्यर्थः।

[र] विराधेति। कुपित आत्मनोऽवहेलनादिति भावः। जितेन प्रयुजयेन काशते दीप्यत इति जितकाशी तस्य भावस्तया गर्वितत्वया हेतुनेत्यर्थः। आज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्यैव आदेशलङ्घनैः, चेतःपीडा मनोदुःखम्, उपचिनोति उत्पादयति। इत्थमपीति अपिरेवार्थे।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! নিশ্চয়ই গ্রহণ করিতেছে। এমন কি, প্রধান অনুসারেই আপনার ভেদনীতির অনুসরণ করিতেছে।

রাক্ষস। তাহার কারণ কি?

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয়! ইহাই তাহার কারণ,—মলয়কেতুর চলিয়া আসা হইতে চন্দ্রগুপ্ত চাণক্যের উপরে ক্রুদ্ধ হইয়াছে; এই জন্য চাণক্যও গর্ব্বিত বলিয়া চন্দ্রগুপ্তকে সহ্য করিতে না পারিয়া, সেই সেই আদেশ লঙ্ঘন দ্বারা চন্দ্রগুপ্তের মনঃপীড়া জন্মাইতেছে। এইরূপই আমার অনুমান।

রাক্ষস। (আনন্দের সহিত) সখে! বিরাধগুপ্ত! তুমি এই সাপুড়িয়ার ছদ্মবেশেই পুনরায় কুসুমপুরে যাও; সেখানে আমার প্রিয়সুহৃদ স্তনকলশনামে স্তুতিপাঠক বাস করেন; আমার কথা অনুসারে তুমি তাহাকে বলিবে যে, চাণক্য চন্দ্রগুপ্তের আদেশ লঙ্ঘন করিলে,

ব্যঞ্জনঃ স্তনকলশো নাম প্রতিবসতি। স ত্বয়া মদ্বচনাদ্বাচ্যঃ যথা চাণক্যেন ক্রিয়মাণেষ্বাজ্ঞাভঙ্গেষু চন্দ্রগুপ্তঃ সমুত্তেজনসমর্থৈঃ শ্লোকৈরুপশ্লোকয়িতব্যঃ। কার্য্যঞ্চাতিনিভৃতং করভকহস্তেন সন্দেষ্টব্যমিতি (ল)।

বিরাধগুপ্তঃ। যথাজ্ঞাপয়ত্যমাত্যঃ। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ।

প্রবিশ্য পুরুষঃ। অমচ্চ! এসো ক্খু সঅড়দাসো বিণ্ণবেদি, এদে ক্খু তিণ্ণি অলঙ্কারবিসেসা বিক্কীঅন্তি। তা পচ্চক্খীকরেদু অমচ্চো। [অমাত্য! এষ খলু শকটদাসঃ বিজ্ঞাপয়তি, এতে খলু ত্রয়ঃ অলঙ্কারবিশেষাঃ বিক্রীয়ন্তে। তৎ প্রত্যক্ষীকরোতু অমাত্যঃ) (ব)।

[ল] রাক্ষস ইতি। আহিতুণ্ডিকচ্ছদ্মনা ব্যালগ্রাহিচ্ছদ্মবেশেন। বৈতালিকস্য স্তুতিপাঠকস্য ব্যঞ্জনং বেশাদি চিহ্নং যস্য সঃ। উপশ্লোকয়িতব্যঃ শ্লোকৈঃ স্তোতব্যঃ। কার্য্যঞ্চ তদুপশ্লোকনফলঞ্চ, অতিনিভৃতম্ অতিগুপ্তং যথা স্যাত্তথা, করভকস্য তদাখ্যস্য কস্যচিজ্জনস্য হস্তেন হস্তগৃহীতপত্রেণ।

অত্র কপটং নাম নাট্যালঙ্কারঃ, "কপটং মায়য়া যত্র রূপমন্যদ্বিভাব্যতে "ইতি লক্ষণাৎ।

[ব] প্রবিশ্যেতি। অলঙ্কারবিশেষা উৎকৃষ্টালঙ্কারাঃ। বিক্রীয়ন্তে কেনাপীতি শেষঃ।

তুমি সমুত্তেজনার যোগ্য শ্লোক দ্বারা চন্দ্রগুপ্তের স্তব করিবে। তাহার ফল, অতিগোপনে করভকের হাতে পত্র দিয়া পাঠাইবে।

বিরাধগুপ্ত। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

প্রিয়ংবদক। (প্রবেশ করিয়া) মন্ত্রী মহাশয়! এই শকটদাস জানাইতেছেন যে, এই তিন খানা উৎকৃষ্ট অলঙ্কার বিক্রয় হইতেছে; তাহা মন্ত্রী মহাশয় দেখুন।

राक्षसः । विलोक्यात्मगतम् । अहो महार्हाण्याभरणानि । प्रकाशम् । भद्र! उच्यतां शकटदासः परितोष्य विक्रेतारं गृह्यतामिति (क) ।

पुरुषः । जं अमच्चो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । [यदमात्य आज्ञापयति] ।

राक्षसः । स्वगतम् । यावदहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेषयामि । उत्थाय । अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत । अथवा सिद्धमेव नः समीहितं पश्यामि । कुतः—[ख]

मौर्य्यस्तेजसि सर्व्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते
चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।

अन्वयः — तेजसि मौर्य्यः सर्व्वभूतलभुजाम् आज्ञापकः वर्त्तते, चाणक्यः अपि "अयं मदाश्रयात् राजा अभूत्" इति जातस्मयः वर्त्तते । लब्धान्तरा कृतकृत्यता एव

(क) राक्षस इति । अहो आश्चर्य्ये । महार्हाणि महामूल्यानि । विक्रेतारं परितोष्य उपयुक्तमूल्येन सन्तोष्य, गृह्यतामलङ्कारत्रयमिति शेषः ।

[ख] राक्षस इति । यावदवधारणे । करभकं तदाख्यं जनम् । भिद्येत भेदं प्राप्नुयात् । नः अस्माकम्, समीहितं चेष्टितम् ।

রাক্ষস । (দেখিয়া স্বগত) কি আশ্চর্য্য, অলঙ্কারগুলি যে, মহামূল্য । (প্রকাশ্যে) ভদ্র! শকটদাসকে বল যে, বিক্রেতাকে সন্তুষ্ট করিয়া গ্রহণ করুক ।

প্রিয়ংবদক । মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

রাক্ষস । (স্বগত) আমিও করভককে কুসুমপুরে প্রেরণ করি । (গাত্রোত্থান করিয়া) দুরাত্মা চাণক্য হইতে চন্দ্রগুপ্ত পৃথক্ হইবে কি? অথবা আমাদের অভীষ্ট সিদ্ধ হইয়াছে বলিয়াই দেখিতেছি । কারণ,

রাজ্যপ্রাপ্তিকৃতার্থমেকমপরং তীর্ণপ্রতিজ্ঞার্ণবং
সৌহার্দাৎ কৃতকৃত্যতৈব নিয়তং লব্ধান্তরা ভেৎস্যতি ॥২৩॥

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বে।

ইতি দ্বিতীয়োঽঙ্কঃ।

রাজ্যপ্রাপ্তিকৃতার্থম্ একং তীর্ণপ্রতিজ্ঞার্ণবং [চ] অপরং নিয়তং সৌহার্দাৎ ভেৎস্যতি ॥২৩॥

মৌর্য্য ইতি। তেজসি প্রতাপবিষয়ে, মৌর্য্যশ্চন্দ্রগুপ্তঃ, সর্বভূতলভুজাং সর্বেষামেব রাজ্ঞাম্, আজ্ঞাপকঃ সার্বভৌমত্বাদাদেশকর্ত্তা বর্ত্ততে। চাণক্যোঽপি, অয়ং চন্দ্রগুপ্তঃ, মদাশ্রয়াৎ মামাশ্রিত্যৈবেত্যর্থঃ, রাজা অভূৎ, ইতি জ্ঞানেন হেতুনা, জাতস্ময়ঃ সঞ্জাতগর্বো বর্ত্তত ইত্যন্বয়ঃ। অতএব লব্ধম্ অন্তরম্ অবসরো যয়া সা তাদৃশী, কৃতকৃত্যতৈব কৃতার্থতাজ্ঞানমেব কর্ত্রী, রাজ্যপ্রাপ্ত্যা কৃতার্থম্, একং চন্দ্রগুপ্তম্, তীর্ণঃ পরপারগমন-বিষয়ীকৃতঃ প্রতিজ্ঞা এব অর্ণবঃ সমুদ্রো যেন তং তাদৃশঞ্চ, অপরং চাণক্যম্, নিয়তং নিশ্চিতমেব, সৌহার্দাৎ পরস্পরস্নেহবন্ধনাৎ, ভেৎস্যতি পৃথক্ করিষ্যতি। অতএবা-স্মাকং সমীহিতং সিদ্ধমেব পশ্যামীতি ভাবঃ।

অত্র পরার্দ্ধং প্রতি পূর্বার্দ্ধবাক্যার্থস্য হেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গং যথাসংখ্যেনান্বয়াদ্-যথাসংখ্যং তীর্ণেত্যাদৌ নিরঙ্গং কেবলরূপকঞ্চালঙ্কারাঃ; তৎকৃতবিচ্ছেদবশাৎ 'চাণক্যচন্দ্রগুপ্তৌ সম্ভাব্যমানপরস্পরভেদৌ দ্বয়োরপি কৃতকৃত্যত্বাদিত্যনুমানাদনুমান-মলঙ্কারঃ। বীরো রসঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শার্দূলবিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥২৩॥

ইতি শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশবিরচিতায়াং মুদ্রারাক্ষসটীকায়াং
চাণক্যচাতুরীসমাখ্যায়াং দ্বিতীয়াঙ্কবিবরণম্ ॥২॥

চন্দ্রগুপ্তপ্রতাপে সকল রাজারই আজ্ঞাকারী হইয়াছে; আবার 'চন্দ্রগুপ্ত আমাকে আশ্রয় করিয়াই রাজা হইয়াছে' এই ভাবিয়া চাণক্যও গর্ব্বিত হইয়াছে। সুতরাং একজন রাজ্য লাভ করিয়া কৃতার্থ এবং অপর জন প্রতিজ্ঞাসাগর উত্তীর্ণ হইয়া কৃতার্থ হইয়াছে। অতএব এই কৃতার্থতাই অবসর পাইয়া, নিশ্চয়ই উহাদিগকে প্রণয় হইতে পৃথক্ করিবে ॥২৩॥

तृतीयोऽङ्कः।

ततः प्रविशति कञ्चुकी।

कञ्चुकी। सनिर्वेदम् (क)।

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः।
अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते
न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृष्णे! मुधा माद्यसि ॥१॥

(क) कञ्चुकीति। निर्वेदेन वार्द्धक्यानुबन्धनाऽवमाननया सहेति सनिर्वेदम्, अध्याहार्यस्य आहेति क्रियाया विशेषणमेतत्। तथा च दर्पणे—"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना।"

अन्वयः—[हे] तृष्णे! त्वया यैः करणैः रूपादीन् विषयान् निरूप्य आत्मलाभः लब्धः, तेषु अपि चक्षुरादिषु स्वार्थावबोधक्रियाः हताः। ते आज्ञाविधेयानि अङ्गानि प्रसभं पटुतां त्यजन्ति। जरया तव एव मूर्ध्नि पदं न्यस्तम्, [त्वन्तु] मुधा माद्यसि ॥१॥

निर्वेदहेतुमाह रूपादीनिति। हे तृष्णे! विषयलालसे! त्वया, यैः करणैः चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः रूपादीन् रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दान्, निरूप्य निरूपणेनादाय, आत्मलाभो जन्म लब्धः, तेष्वपि चक्षुरादिषु करणेषु, स्वार्थावबोधक्रिया निजनिजविषय-ग्रहणव्यापाराः, हता जरयैव क्रमशो नाशिताः; तथा ते तव, आज्ञाविधेयानि आदेश-वशवर्त्तीनि तव स्निग्धानीव प्रणोदितान्यपि, अङ्गानि हस्तपदाद्यवयवाः, प्रसभं जरा-

অনন্তর কঞ্চুকী প্রবেশ করিলেন।

---

(१)···आज्ञाविधेयानि मे तान्यपि।

परिक्रम्याकाशे । भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुरुषाः ! सुगृहीतनामा देवश्चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति—"प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणीयं कुसुमपुरमवलोकयितुमिच्छामि । तत् संस्क्रियन्तामस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरिभूमयः" इति (ख) ।

वर्त्तनेन, पटुतां स्वस्वकार्य्यक्षमताम्, त्यजन्ति । अतएव जरया वार्द्धक्येन, तव तृष्णाया एव, मूर्ध्नि मस्तके, पदं प्रतिष्ठा चरणश्च, न्यस्तं कृतं दत्तञ्च । किन्तु तेन त्वम्, मुधा अनर्थकम्, साम्प्रतं भोगाय सक्ता भवसि । एतच्च नितान्तमेवानुचितमिति भावः ।

अत्र कार्य्यसाम्येन जरातृष्णयोरवसरक्रमेण जेतृजेतव्यभपतीदृयच्चवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, कारणाभावेऽपि सक्ततारूपकार्य्योत्पत्तेर्विभावना चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । निर्वेदो नाम व्यभिचारी भावः ; प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम् ॥१॥

(ख) परीति । सुगानि मनोहरतया सुगमानि अङ्गानि सर्व एवावयवा यस्य स सुगाङ्गो नाम स चासौ प्रासादश्चेति तस्मिन् अधिकृता नियोगेनाधिकारिणः रक्षणावेक्षणादिकारिण इत्यर्थः । सुगृहीतं भाग्यधरतया सर्वैरेव प्रातःस्मारितं नाम यस्य सः, देवो राजा । वो युष्मान् । प्रवृत्त उपस्थितो यः कौमुद्यां कार्त्तिकपौर्णमास्यां महोत्सवस्तदनुरूपेण आनन्दकरव्यापारजातेन रमणीयं सज्जीकरणादिना मनोहरम् । संस्क्रियन्तां मार्जनसज्जनादिना प्रकारान्तरास्पदीक्रियन्ताम् । इति समाज्ञापयतीत्यनेन सम्बन्धः ।

কঞ্চুকী। (আত্মার অবজ্ঞার সহিত)

তৃষ্ণা! তুমি যে সকল ইন্দ্রিয়দ্বারা রূপপ্রভৃতি বিষয় নিরূপণ করিয়া জন্মলাভ করিতে, সেই সকল চক্ষুপ্রভৃতি ইন্দ্রিয়েরও স্ব স্ব বিষয় গ্রহণের ক্ষমতা নষ্ট হইয়া গিয়াছে এবং তোমার আজ্ঞানুবর্ত্তী হস্তপদাদি অঙ্গগুলিও জরার প্রভাবে আপন আপন কার্য্যদক্ষতা পরিত্যাগ করিয়াছে; সুতরাং জরা তোমারই মস্তকে পদন্যাস করিয়াছে। অতএব তুমি এখন অনর্থক মাতিয়া বেড়াইতেছ ॥১॥

(পরিক্ষেপণ করিয়া শূন্যে) ওহে ওহে সুগাঙ্গ অট্টালিকায় নিযুক্ত লোক-

आकाशे आकर्ण्य। किं ब्रूथ 'आर्य्य! किमविदित एवायं देवस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः' इति (ग)। आः, दैवोपहताः! किमनेन वः सद्यःप्राणहरेण कथोपोद्घातेन (घ)। शीघ्रमिदानीम्—(ङ)

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तम्भान् पिनद्धस्रजः
सम्पूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सञ्चामराणां श्रियः।
सिंहाङ्कासनधारणाच्च सुचिरं सञ्जातमूर्च्छामिव
क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥२॥

[ग] आकाश इति। आकर्ण्य श्रुत्वेत्यर्थः। आर्य्य! मान्य! कञ्चुकिन्! अविदित एव भवता अज्ञात एव, देवस्य राजचन्द्रगुप्तस्य यः कौमुदीमहोत्सवस्य प्रतिषेधः, इति किं ब्रूथेत्यन्वयः।

(घ) आ इति। आ इति कोपे। दैवेन विधिना उपहता विनाशितप्रायाः! वो युष्माकम्। कथाया उपोद्घातेन उत्थापनेन।

(ङ) शीघ्रमिति। शीघ्रमिति श्लोकस्थया आलिङ्गन्त्विति क्रियया सह विशेषणतया अन्वीयते।

अन्वयः—सम्पूर्णेन्दुमयूख-संहति रुचां सञ्चामराणां श्रियः गृहीत-धूप-

গণ! প্রাতঃস্মরণীয়নামা মহারাজ চন্দ্রগুপ্ত তোমাদিগকে আদেশ করিতেছেন যে, 'আমি কুসুমপুরনগরটীকে আরব্ধ কৌমুদীমহোৎসব দ্বারা মনোহর দেখিতে ইচ্ছা করি। অতএব সুগাঙ্গ-অট্টালিকার উপরের স্থানগুলিকে আমার দর্শনযোগ্য করিয়া সংস্কার কর। (শূন্যে শ্রবণ করিয়াই যেন) কি বলিতেছ? আর্য্য! মহারাজের এই কৌমুদীমহোৎসবের নিষেধটা কি আপনার অজ্ঞাতই রহিয়াছে। আঃ, দৈবহত ব্যক্তিগণ! সদ্য প্রাণনাশক এই কথা উত্থাপনে তোমাদের প্রয়োজন কি? শীঘ্র এখনই—

সুরভীন্ পিনদ্ধস্রজ: স্তম্ভান্ আলিঙ্গন্তু ; সকুসুম: চন্দনবারিণা সেকশ্চ সুচিরং সিংহাসন-ধারণাৎ সঞ্জাতমূর্চ্ছাম্ ইব (স্থিতাং) গাং ক্ষিপ্রম্ অনুগৃহ্ণাতু ॥২॥

আলিঙ্গন্ত্বিতি। সম্পূর্ণ: সম্পূর্ণমণ্ডলো য ইন্দুশ্চন্দ্রস্তস্য ময়ূখৈ: কিরণসমূহস্য রুচিব রুক্ কান্তির্যেষাং তেষাং তথোক্তানাম্, চামরাণাং সুন্দরশুভ্রবাল-ব্যজনানাম্, শ্রিয়: শোভা: কর্ত্র্য:, গৃহীতা ধূপা: সুরভীন্ সৌরভান্বিতান্, তথা পিনদ্ধা বদ্ধা: স্রজ: পুষ্পমালা যেষু তান্, স্তম্ভান্ প্রাসাদস্তম্ভানিত্যর্থ:, আলিঙ্গন্তু আশ্রয়ন্তু আশ্লিষ্যন্তু চ। তথা সকুসুম: পুষ্পান্বিত:, চন্দনস্য বারিণা জলেন, সেক: সেচনঞ্চ, সুচিরং দীর্ঘকালং যাবৎ, সিংহস্য অঙ্কশ্চিহ্নং যত্র তদাহৃতং যদাসনং তস্য ধারণাৎ তদ্ভার বহনাদিত্যর্থ:, অথবা সিংহস্য অঙ্ক: ক্রোড এব আসনং তৎ ধারণাৎ মধ্যস্থায় বহনাৎ ; সঞ্জাতা মূর্চ্ছা খেদ তদ্বলোপো যস্যাস্তামিব স্থিতাম্, বহুকালং গুরুভারবহনাৎ হিংসক্ষীত্বপতনাচ্চ মূর্চ্ছা ভবত্যেবেতি ভাব: ; গাং সুগাঙ্গপ্রাসাদভূমিং খেদুঞ্চ, ক্ষিপ্রং শীঘ্রম্, অনুগৃহ্ণাতু সৌন্দর্য্যসম্পাদনেন খেদাপনোদনেন চ রয়তাম্। ইত্যাদয় এব সুগাঙ্গপ্রাসাদভূমিসংস্কারা ইত্যাশয়:।

অত্র লিঙ্গসাম্যেন স্তম্ভশোভু নায়কনায়িকাব্যবহারসমারোপাৎ সমাসোক্তিরলঙ্কার:, সঞ্জাতমূর্চ্ছামিবেতি বাচ্যা ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা চ। আনয়োর্মিথো নিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টি:। শীতলজলসেকো যথা মূর্চ্ছিতাং বধূমনুগৃহ্ণাতি তদ্বদিত্যুৎপ্রেক্ষয়া উপমা ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণালঙ্কারধ্বনি:। ন পুন: শ্লেষ:, গোশব্দস্য নৈকার্থকত্বাৎ উভয়ার্থস্য প্রাকরণিকত্ব এব দর্পণকারাদিভি: শ্লেষস্য নিয়মিতত্বাৎ। প্রসাদো গুণ:, বৈদর্ভী রীতি:, শার্দ্দূলবিক্রীড়িতঞ্চ বৃত্তম্ ॥২॥

সুগাঙ্গ-অট্টালিকার স্তম্ভগুলিকে ধূপদ্বারা সৌরভান্বিত কর, আর তাহাতে পুষ্পের মালা সকল বাঁধিয়া দাও ; পরে, পূর্ণমণ্ডল চন্দ্রের কিরণ-কান্তির ন্যায় কান্তিসম্পন্ন শুভ্র চামরের শোভা সে স্তম্ভগুলিকে আলিঙ্গন করুক। আর, দীর্ঘকাল যাবৎ সিংহাসনের ভার ধারণ করায় মূর্চ্ছিতের ন্যায় অবস্থিত ভূমিকে শীঘ্রই পুষ্পান্বিত চন্দনজলের সেক অনুগৃহীত করুক ॥২॥

आकाशे। किं ब्रूथ 'आर्य्य! इदमनुष्ठीयते देवस्य शासनम्' इति (च)। भद्राः! त्वरध्वम्। अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः। य एषः—(छ)

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्य्येणोढ़ा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा।
धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वोढुं व्यवसितः
मनस्वी दम्यत्वात् स्खलति न च, दुःखं वहति च ॥३॥

[च] आकाश इति। देवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य, शासनम् आदेशः। इति किं ब्रूथेत्यन्वयः।

[छ) भद्रा इति। त्वरध्वम् आदिष्टकार्य्यकरणाय सत्वरा भवत। य एष इत्यस्य श्लोकस्थाभ्यां स्खलतीत्यादिक्रियाभ्यामन्वयः।

अन्वयः—विषमेषु अपि पथिषु अचलता धुर्य्येण अस्य गुरुणा सुविश्रब्धैः अङ्गैः गुरुः अपि भुवः या चिरम् ऊढ़ा; मनस्वी यः एषः नववयसि ताम् एव उच्चैः धुरं वोढुं व्यवसितः [सन्] दम्यत्वात् न च स्खलति दुःखं वहति च ॥३॥

सुविश्रब्धैरिति। विषमेषु विपत्सङ्कुलेषु दुर्गमेषु च अपि, पथिषु राजकार्य्यपद्धतिषु कान्तारमार्गेषु च, अचलता कर्त्तव्यादभ्रश्यता अपतता च, धुर्य्येण भारवहनक्षमेण, अस्य चन्द्रगुप्तस्य, गुरुणा पित्रा नन्देन, सुविश्रब्धैः स्थितैः स्थिततया दृढ़तया चातिविश्वस्तैः, अङ्गैः स्वाम्यमात्यादिभिः पृष्ठादिभिश्चावयवैः करणैः, गुरुर्महती अपि, भुवः पृथिव्या या धूः, चिरम्, ऊढ़ा धृता; मनस्वी प्रशस्तमनाः य एष चन्द्रगुप्तः, नववयसि यौवने काले, तामेव, उच्चैर्महतीम्, धुरं भारम्, वोढुं धारयितुम्, व्यवसितः प्रवृत्तः सन्, दम्यत्वात् गुरुजनेन दमनीयत्वात् शासनीयत्वात् युवत्वाच्च, न च स्खलति कर्त्तव्यात् नैव भ्रश्यति नैव पतति च, दुःखं यथा स्यात्तथा, वहति च तां धुरं धारयति च।

(শূন্যে) তোমরা কি এই কথা বলিতেছ যে, 'মহারাজের আদেশ এই সম্পাদন করিতেছি'। ভদ্রগণ! সত্বর হও। মহারাজ চন্দ্রগুপ্ত এই আসিয়াছেনই।

नेपथ्ये। इत इतो देवः (ञ)।

ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च।

राजा। स्वगतम्। राज्यं हि नाम राजधर्म्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम्। कुतः—(झ)

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता
परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः।

अत्र श्लिष्टविशेषणसाम्यात् कार्य्यसाम्याच्च प्रस्तुते चन्द्रगुप्ते अप्रस्तुतस्य तरुवरस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥३॥

[ञ] नेपथ्य इति। इत इतः अनेनानेन पथा, आगच्छत्विति शेषः।

[झ) राजेति। हि निश्चये। नाम सम्भावनायाम्। राजधर्म्मा मन्वादुक्ता राज्ञो नियमाः तदनुवृत्तिपरस्य केवलमेव तदनुसरणपरायणस्य। अप्रीतिस्थानं कष्टजनकतया अनानन्दविषयः। राजधर्म्मानवृत्तिपरस्य तु स्वेच्छाचारितया महत् प्रीतिस्थानं भवत्येवेति भावः। अप्रीतिस्थानत्वमेव प्रतिपादयितुं विकल्प्य तत्कारणमन्याह कुत इति।

ভার বহনের যোগ্য ইঁহার পিতা বিপৎসঙ্কুল রাজকার্য্যপদ্ধতিতেও অবিচলিত থাকিয়া, গুরুতর হইলেও পৃথিবীর যে ভার দীর্ঘকাল বহন করিয়া গিয়াছেন ; প্রশস্তহৃদয় যে ইনি নূতন বয়সে সেই গুরুতর ভারই বহন করিতে প্রবৃত্ত হইয়া, গুরুজনের শাসনাধীন বলিয়া, কর্ত্তব্যভ্রষ্টও হইতেছেন না, দুঃখেও বহন করিতেছেন বটে ॥৩॥

(নেপথ্যে) মহারাজ এই এই পথ দিয়া আসুন।

তদনন্তর রাজা ও প্রতীহারীর প্রবেশ।

রাজা। (স্বগত) যাঁহারা রাজধর্ম্মের অনুসরণপরায়ণ সেই রাজাদের রাজ্য, অত্যন্ত অপ্রীতিকর স্থান। কারণ—

परार्थं चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्
परायत्तं प्रीतेः कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः ॥४॥

अन्वयः—परार्थानुष्ठाने स्वार्थपरता नृपं रुन्धयति ; परित्यक्तस्वार्थः क्षितिपतिः नियतम् अयथार्थः [एव भवति] । चेत् परार्थः स्वार्थात् अभिमततरः, हन्त ! [तदा नृपः] परवान् (एव भवति] ; परायत्तः पुरुषः प्रीतेः रसं कथम इव वेत्तु ॥४॥

परार्थेति । परेषां प्रजादीनां जनानाम्, अर्थस्य प्रयोजनसामान्यस्य अनुष्ठाने केवल-मेव तत्करणे, स्वार्थपरता निजप्रयोजनसाधनव्यग्रता, नृपं राजानम्, रुन्धयति त्यजति, राज्ञा खलु केवलमेव परप्रयोजने कर्त्तव्ये सर्वथैव स्वप्रयोजनं त्याज्यमित्यर्थः । अथ स्वार्थपरता नृपं रुन्धयतु नामेत्याह परित्यक्तेति । परित्यक्तः स्वार्थो येन स तादृशः । स्वार्थेन यथा राज्ञस्त्यागः, राज्ञापि तथैव स्वार्थस्य त्यागः सम्भवतीति उभयथापि अर्था-पार्थक्यमेवेत्युपपत्तिः । क्षितिपतिर्भूपतिः, नियतं निश्चितमेव, अयथार्थः स्वनामार्थान्वय-शून्य एव भवति । तथा च क्षितिपतित्वं नाम स्वामित्वेन क्षितिभरणम् । एवञ्च स्वार्थ-परित्यागेन केवलपरार्थानुष्ठाने कर्त्तव्ये सर्वासामेवात्मोपतीनां प्रजाभ्यः सर्वथा दातव्य-तया आत्मनः क्षितेरेवाभावात् क्षितिपतित्वं नाम आकाशकुसुमादिवन्मिथ्यैव भवतीति भावः । कल्पान्तरमाह परार्थं इति । चेद् यदि, परार्थः परप्रयोजनसाधनम्, स्वार्थात् स्वप्रयोजनसाधनात्, अभिमततरः प्राधान्येन मन्वादिभिरभिमतः ; हन्त खेदे, तदा नृपः, परवान् पराधीन एव भवति ; सर्वदा परेषामभिमत्यनुसरणात् तत्साधनव्यग्रत्वाच्च त्या-शयः । नन्वस्तुपरवानित्याह परायत्तः पराधीनः पुरुषः, प्रीतेः रसम् आस्वादम्, कथमिव केन प्रकारेणेव, वेत्तु जानातु, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः , स्वेच्छानुसारेण कार्य्यकरणा-सामर्थ्यादिति भावः । अतएव राज्यं महदप्रीतिस्थानमिति समुदायाशयः ।

अत्र विशेषणानां भिन्नभिन्नाभिप्रायेण प्रयोगात् परिकरोऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि" इत्यमरः । शिखरिणी वृत्तम् ॥४॥

কেবল পরের প্রয়োজন সাধন করিতে থাকিলে, রাজার আপন প্রয়োজনসাধন তাঁহাকে একেবারেই ছাড়িয়া যায় ; স্বার্থ একেবারেই

[४) ..जहयति नृपम् ।

अपि च। दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः।
कुतः—(अ)

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते
मूर्खं द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि।
शूरेभ्योऽप्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनहो
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेश्यवनिता दुःखोपचर्य्या भृशम् ॥५॥

[अ] अपि चेति। आत्मवद्भिः आराधने यत्नवद्भिरपि। दुराराध्या हि दुःखेनैव आराधयितुं सन्तोषयितुं शक्या। "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च" इत्यमरः।

अन्वयः—श्रीः तीक्ष्णात् उद्विजते, परिभवत्रासात् मृदौ न सन्तिष्ठते, मूर्खं द्वेष्टि, अत्यन्तविद्वत्सु अपि प्रणयितां न गच्छति, शूरेभ्यः अपि अधिकं बिभेति, एकान्तभीरून् उपहसति; अहो! श्रीः लब्धप्रसरा वेश्यवनिता इव भृशं दुःखोपचर्य्या ॥५॥

तीक्ष्णादिति। श्रीर्लक्ष्मीः, तीक्ष्णात् उग्रस्वभावात् नृपात्, उद्विजते कदाचिन्मामपि प्रहरेदिति विभाव्य उद्विग्ना तिष्ठति। अतएव तत्रापि न सन्तोष इति भावः। परिभवत्रासात् अन्यकर्त्तृकावमाननाभयात्, मृदौ कोमलस्वभावे नृपे, न सन्तिष्ठते। अतः कोमलेऽपि न प्रीतिरित्याशयः। मूर्खं नृपम्, द्वेष्टि। तेन तत्राप्यसन्तोष एवेत्यभिप्रायः। अत्यन्तविद्वत्स्वपि नृपेषु, प्रणयितामनुरागिताम्, न गच्छति न प्राप्नोति। अत्यन्तविदुषां विद्यायामेवासक्त्या आत्मन्यासक्त्यभावात् तेष्वपि न सन्तोष इति तात्पर्य्यम्। शूरेभ्यो वीरेभ्योऽपि नृपेभ्यः, अधिकं बिभेति कदाचिन्मामप्याक्रामेदित्याशङ्कया सातिशयं त्रस्यति। अतस्तेष्वपि न सन्तोष इति भावः। एकान्तभीरून् अत्यन्तभयशीलान् नृपान् कापुरुषत्वेन उपहसति। ततस्तेष्वपि नास्ति सन्तोष इत्याशयः। इत्यहो आश्चर्य्यम्। अतएव सा श्रीः,

ত্যাগ করিলে, রাজার ক্ষিতিপাতত্ব নিশ্চয়ই মিথ্যা হইয়া যায়। যদি স্বার্থ অপেক্ষা পরার্থ প্রধান বলিয়া সম্মত হয়, তবে হায়! রাজা পরাধীন হইয়া পড়িলেন; যদি তাহাই হইলেন, তবে পরাধীন ব্যক্তি কি প্রকারে আনন্দের রস অনুভব করিবেন? ॥৪॥

अन्यच्च। कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण च त्वया कञ्चित् कालं व्यवहर्त्तव्यमित्यार्य्योपदेशः स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः। अथवा शश्वदार्य्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सदैवास्वतन्त्रा वयम्। कुतः—(ट)

लब्धः सौन्दर्य्यचातुर्य्यादिना प्राप्तः प्रसरः कामुकपुरुषेष्वधिकारविस्तारो यया सा तादृशी, वेशवनिता वेश्या इव, भृशमत्यन्तम्, दुःखेन उपचर्य्या उपचरितुमाराधयितुं शक्या।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति पूर्वपूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उद्विजते इत्यादिष्वनेकासु क्रियासु श्रीरित्येककर्त्तृकारकत्वात् दीपकम्, श्रौती पूर्णोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। गुणरीती पूर्ववत्। शार्द्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

(ट) अन्यच्चेति। कृतककलहं कृत्रिमविवादम्। स्वतन्त्रेण स्वाधीनेन सता। व्यवहर्त्तव्यं राजकार्य्यादिकं कर्त्तव्यम्, इत्येवम् आर्य्यस्य पूज्यस्य चाणक्यस्य उपदेशः, मया लब्ध इति शेषः। अभ्युपगतः स्वीकृतः। शश्वत् सर्वदैव आर्य्यस्य चाणक्यस्य उपदेशेन संस्क्रियमाणा परिशोध्यमाणा मतिर्बुद्धिर्येषां ते, अतएव अस्वतन्त्राः पराधीनाः। कञ्चित् कालमिति "अभिविधौ कालाध्वमानात्" इति द्वितीया।

अस्मिन् कपटकलहे कपटभेदे च प्रकाशिते सति भागुरायणो मलयकेतुमित्थं प्रबोधयिष्यति यत्, चाणक्य एव राक्षसस्य शत्रुः, तस्मिंश्च चाणक्ये अपसृते राक्षसश्चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रिपदं लिप्सते इत्यादि। मलयकेतुश्च सम्भवपरत्वात् तदेव प्रत्येष्यति।

আর, যত্নবান্ রাজাদের পক্ষেও রাজলক্ষ্মীকে সন্তুষ্ট করা কষ্ট। কারণ, রাজলক্ষ্মী উগ্রস্বভাব রাজা হইতে সর্ব্বদাই উদ্বিগ্না থাকেন; আবার পরে অপমান করিবে এই ভয়ে কোমলস্বভাব রাজার নিকটেও থাকেন না; মূর্খ রাজাকে ত বিদ্বেষই করেন; আবার অত্যন্তবিদ্বান্ রাজাদের উপরেও অনুরক্ত হন না; এবং বীরদিগকে অত্যন্ত ভয় করেন; আবার অত্যন্তভীরুদিগকেও উপহাস করেন। অতএব প্রসারশালিনী বারাঙ্গনার ন্যায় রাজলক্ষ্মীর সন্তোষ বিধান করা অত্যন্তকষ্টসাধ্য ॥৫॥

इह विरचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्य्यते
त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्कुशः ।
विनयरुचयस्तस्मात् सन्तः सदैव निरङ्कुशाः
परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥६॥

तन्मूलकस्य मलयकेतुराक्षसयोर्भेदो ध्रुवमेव भविष्यतीति विभाव्य चाणक्येनाथ कृत्रिमः कलहो मेदस्योद्भावित इत्युन्नेयम् । एतच्च परस्तात् स्फुटीभविष्यति ।

अन्वयः—इह शिष्यः साध्वीं क्रियां विरचयन् (सन् गुरुणा) न निवार्य्यते, यदा तु मोहात् मार्गं त्यजति, तदा गुरुः अङ्कुशः (भवति), तस्मात् विनयरुचयः सन्तः सदा एव निरङ्कुशाः (वर्त्तन्ते); अतः वयं स्वातन्त्र्येभ्यः परतरं हि पराङ्मुखाः (तिष्ठामः) ॥६॥

इहेति । इह जगति, शिष्यः शासनीयो जनः, साध्वीं क्रियां सत्कार्य्यम्, विरचयन् कुर्व्वन् सन्, न निवार्य्यते गुरुणेति शेषः; तस्या एवानुमोदनादिति भावः । तु किन्तु, यदा मोहाद्भ्रमात्, मार्गं सत्पथम्, त्यजति शिष्य इति सम्बन्धः; तदा गुरुः, अङ्कुशः अङ्कुशरूपो निवारयिता भवति । तस्मात् विनये विनीतमार्गे रुचिरभिलाषो येषां ते तादृशाः, सन्तो भवन्तः शिष्याः, सदैव, निरङ्कुशा गुरुनिवारणरहिता वर्त्तन्ते । अतः कारणात्, वयमहमित्यर्थः, स्वातन्त्र्येभ्यो नानाजातीयस्वाधीनताभ्यः, परतरं हि अत्यन्तमेव, पराङ्मुखाः सन्तस्तिष्ठाम इति शेषः ।

अत्र आरोप्यमाणस्य अङ्कुशत्वस्य प्रकृतनिवारणोपयोगितया परिणामालङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

हरिणी वृत्तम्, "न स म र-स ला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति लक्षणात् ॥६॥

আর, 'তুমি আমার সহিত কৃত্রিম বিবাদ করিয়া স্বাধীন হইয়া কিছু কাল রাজকার্য্য করিবে' আমি পূজনীয় চাণক্যের এই উপদেশ পাইয়াছি। আমি কোনও প্রকারে পাপের ন্যায় তাহা স্বীকারও করিয়াছি। অথবা আর্য্য চাণক্যের উপদেশেই আমার বুদ্ধি পরিশোধিত হইতেছে; সুতরাং আমি সর্ব্বদাই অস্বতন্ত্রই আছি। কারণ,

प्रकाशम् । आर्य्ये ! वैहीनरे ! मृगाङ्कप्रासादमार्गमादेशय (ठ) ।

कञ्चुकी । इत इतो देवः । नाट्येन परिक्रम्य । अयं मृगाङ्कप्रासादः । शनैरारोहतु देवः (ड) ।

राजा । नाट्येनारुह्य दिशोऽवलोक्य । अहो ! शरत्समयसंभृतशोभाविभूतीनां दिशामतिरमणीयता । कुतः—(ढ)

(ठ) प्रकाशमिति । विहीनाय धनशून्याय राति धनं ददातीति विहीनरः तस्यापत्यमिति इञि वैहीनरिस्तत्सम्बोधनम् । भाष्यकारस्त्वाह—"विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीननरः, तस्यापत्यं वैहीनरिः ।" "पृषोदरादित्वात्सलोपः" इति कैयटः । मृगाङ्कप्रासादस्य मार्गं पन्थानम्, आदेशय प्रदर्शय । एतेनातिप्रभुत्वात् प्रासादानां तत्पथादिकं राजा न जानातीति ध्वनितम् ।

(ड) कञ्चुकीति । शनैर्मन्दं मन्दम् । तात्पर्य्यवीप्सार्थप्रतीतिः ।

(ढ) राजेति । अहो आश्चर्य्यम्, शरत्समयेन सम्भृता उत्पादिताः शोभाविभूतयः सौन्दर्य्यसम्पदो यासां तासाम् ।

এই জগতে শাসনীয় ব্যক্তি সৎকার্য্য করিতে থাকিলে, গুরু তাহাকে বারণ করেন না; কিন্তু ভ্রমবশতঃ সে যখন সৎপথ পরিত্যাগ করে, তখন গুরু তাহার অঙ্কুশস্বরূপ হন। অতএব শাসনীয় ব্যক্তিরা সৎপথগামী হইলে, তাহারা সর্ব্বদাই অবাধে চলিতে পারে। এই জন্যই আমি স্বাধীনতা হইতে অত্যন্ত পরাঙ্মুখ ॥৬॥

(প্রকাশ্যে) মাননীয় বৈহীনরি! মৃগাঙ্ক অট্টালিকার পথ দেখাইয়া দিন।

কঞ্চুকী। মহারাজ এই এই পথ দিয়া আসুন। (অভিনয়ের প্রণালীতে পাদক্ষেপ করিয়া) এই মৃগাঙ্ক অট্টালিকা। মহারাজ ধীরে ধীরে আরোহণ করুন।

শনৈঃ শান্তা ভূতাঃ সিতজলধরচ্ছেদপুলিনাঃ
সমন্তাদাকীর্ণাঃ কলবিরুতিভিঃ সারসকুলৈঃ।
চিতাশ্চিত্রাকারৈর্নিশি বিকচনক্ষত্রকুমুদৈঃ
নভস্তঃ স্যন্দন্তে সরিত ইব দীর্ঘা দশ দিশঃ ॥৩॥

অন্বয়ঃ—শনৈঃ শান্তাঃ ভূতাঃ, সিতজলধরচ্ছেদপুলিনাঃ, কলবিরুতিভি. সারসকুলৈঃ সমন্তাৎ আকীর্ণাঃ, নিশি চিত্রাকারৈঃ বিকচনক্ষত্রকুমুদৈঃ চিতাঃ, দীর্ঘাঃ (ইব চ) দশ দিশঃ, সরিতঃ ইব, নভস্তঃ স্যন্দন্তে (ইব) ॥৩॥

শনৈরিতি। শনৈঃ ক্রমেণ, শান্তা ভূতাঃ বিকটমেঘাটোপবর্জ্জনাৎ কোমলা জাতাঃ। সিতা বর্ষাসু সাকল্যেন জলবর্ষণাৎ শুভ্রবর্ণীভূতা জলধরচ্ছেদা মেঘখণ্ডাঃ পুলিনানি বালুকাময়দেশা ইব যাসু তাঃ, অথবা সিতজলধরচ্ছেদা ইব পুলিনানি যাসাং তাঃ। কলা মধুরাস্ফুটা বিরুতয়ঃ কূজনানি যেষাং তৈঃ তাদৃশৈঃ, সারসকুলৈঃ সারসপক্ষিগণৈঃ, সমন্তাৎ সর্ব্বপ্রদেশেষু, আকীর্ণা ব্যাপ্তাঃ; শরৎসময়স্বভাবাদিতি ভাবঃ। নিশি রাত্রৌ, চিত্রাকারৈর্বিচিত্ররূপৈঃ, বিকচানি প্রকাশিতানি নক্ষত্রাণি কুমুদানীব তৈঃ, অথবা তু বিকচানি নক্ষত্রাণীব কুমুদানি তৈঃ, চিতা ব্যাপ্তাঃ। তথা দীর্ঘাঃ মেঘরূপস্থৌল্যাপগমাৎ আবিলতাত্যাগাচ্চ দীর্ঘপরিমাণা ইব প্রতীয়মানাঃ, সরিতো মন্দাকিন্যাদয়ো নদ্য ইব, নভস্তঃ আকাশাৎ, স্যন্দন্তে বিগলন্তীব; বিগলজ্জলবন্নির্ম্মলতাদর্শনাদিতি ভাবঃ।

অত্র শ্রৌতী পূর্ণোপমালঙ্কারঃ, দীর্ঘা ইবেতি প্রতীয়মানা গুণোৎপ্রেক্ষা, স্যন্দন্ত ইবেতি চ প্রতীয়মানা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা; ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ; সোঽপি পুনর্দশ দিশ ইতি ছেকানুপ্রাসেন সংসৃজ্যতে। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শিখরিণী চ বৃত্তম ॥৩॥

রাজা। (অভিনয়ের প্রণালীতে আরোহণ করিয়া, সমস্ত দিক্ দর্শন করিয়া) শরৎকাল দিক্ সমূহের সৌন্দর্য্যসম্পদ জন্মাইয়াছে বলিয়া, তাহার অত্যন্ত আশ্চর্য্য রমণীয়তা হইয়াছে। কারণ,

(৩) শনৈঃ শ্যামীভূতা…।

অপি চ,

অপামুদ্বৃত্তানাং নিজমুপদিশন্ত্যা স্থিতিপদং
দধত্যা শালীনামবনতিমুদারে সতি ফলে।
ময়ূরাণামুগ্রং বিষমিব হরন্ত্যা মদমহো
কৃতঃ কৃৎস্নস্যায়ং বিনয় ইব লোকস্য শরদা ॥৮॥

অন্বয়ঃ—উদ্বৃত্তানাম্ অপাং নিজং স্থিতিপদম্ উপদিশন্ত্যা, উদারে ফলে সতি শালীনাম্ অবনতিং দধত্যা, উগ্রং বিষম্ ইব ময়ূরাণাং মদং হরন্ত্যা (চ) শরদা কৃৎস্নস্য লোকস্য অয়ং বিনয়ঃ কৃতঃ ইব অহো ॥৮॥

অপামিতি। উদ্বৃত্তানাং বর্ষাসু প্রবৃদ্ধানাং মহোদ্ধতানাঞ্চ, অপাং জলানাং জনানাঞ্চ, নিজং স্বাভাবিকম্, স্থিতিপদম্ অবস্থানস্থানং মর্য্যাদাঞ্চ, উপদিশন্ত্যা তৎপর্য্যন্ত-নয়নেন জ্ঞাপয়ন্ত্যা, উদারে প্রচুরে মহতি চ, ফলে ধান্যাদিশস্যে পরিশ্রমজন্যে বিদ্যাদি-গুণে চ, সতি জাতে সতি, অবনতিং তদ্ভারেণ নমনং মদগুণেন বিনয়ঞ্চ, দধত্যা জনয়ন্ত্যা, তথা উগ্রং ভয়ঙ্করং বিষমিব, অত্যন্তাপকারিত্বাদিতি ভাবঃ; ময়ূরাণাং মদং বর্ষাসু জাতং গর্বম্, হরন্ত্যা নাশয়ন্ত্যা চ, শরদা শরৎকালেন, কৃৎস্নস্য সকলস্য, লোকস্য ভুবনস্য, অয়ং প্রত্যক্ষীভূতঃ, বিনয়ঃ শিক্ষা, কৃতো দত্ত ইব; স্থিতি-পদোপদেশাদিকরণাদিতি ভাবঃ। ইতি অহো আশ্চর্য্যম্।

দশটা দিক্ই ক্রমশঃ শান্ত হইয়া গিয়াছে, শুভ্রবর্ণ মেঘখণ্ড সকল, নদীর বালুকাময় চড়ার মত দেখা যাইতেছে; মধুর ও অস্পষ্ট রবকারী সারস পক্ষিগণ সর্ব্বত্রই ব্যাপ্ত হইয়াছে; রাত্রিতে কুমুদের ন্যায় নক্ষত্র সকল প্রকাশ পাইয়া সে দশটা দিক্কেই ব্যাপ্ত করিয়াছে এবং সে দিক্গুলিকে সুদীর্ঘ বলিয়া বোধ হইতেছে; সুতরাং দশটা দিক্ই নদীর ন্যায় আকাশ হইতে যেন গলিয়া পড়িতেছে ॥৭॥

আর, শরৎকাল বর্ষাকালে বৃদ্ধিপ্রাপ্ত জলগুলির স্বভাবতঃ থাকিবার

---

[৮]···স্থিতিপথম্···।

ইমামপি—(ণ)

ভর্ত্তুস্তথা কলুষিতাং বহুবল্লভস্য
মার্গে কথঞ্চিদবতার্য্য তনূভবন্তীম্ ।
সর্ব্বাত্মনা রতিকথাচতুরেব দূতী
গঙ্গাং শরন্নয়তি সিন্ধুপতিং প্রসন্নাম্ ॥৯॥

অত্র বাচ্যা ভাষাভিমানিনী স্ত্রীত্বমুপমালঙ্কারঃ, বিনয়করণং প্রতি উপদিষ্টত্বাদিপদার্থানাং হেতুত্বাৎ পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, বিষমিবেতি শ্রৌতোপমা চেত্যেতেষাম্ অঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । গুণাদয়ঃ পূর্ব্ববৎ ॥৮॥

[ণ] ইমামপি গঙ্গামিতি শ্লোকস্যৈবান্বয়ঃ ।

অন্বয়ঃ—শরৎ রতিকথাচতুরা দূতী ইব বহুবল্লভস্য ভর্ত্তুঃ তথা কলুষিতাং তনূভবন্তীং প্রসন্নাং গঙ্গাং সর্ব্বাত্মনা কথঞ্চিৎ মার্গে অবতার্য্য সিন্ধুপতিং নয়তি ॥৯॥

ভর্ত্তুরিতি । শরৎ, রতিকথায়াং রমণবিষয়কালাপে চতুরা নিপুণা দূতীব, বহবঃ অনেকা বল্লভাঃ প্রিয়া নদ্যঃ স্ত্রিয়শ্চ যস্য তস্য, অতএব বল্লভান্তরানুসরণসম্ভব ইতি ভাবঃ ; ভর্ত্তুঃ সিন্ধোঃ পত্যুশ্চ ; তথা তাদৃশ্যব্যবহারেণ বল্লভান্তরানুসরণেনেত্যর্থঃ, কলুষিতাম্ আদৌ বর্ষাতিশয্যেন আবিলাম ঈর্ষ্যয়া কুপিতাঞ্চ, তনূভবন্তীম্ ইদানীং বর্ষাপগমেন জলবৃদ্ধ্যভাবাৎ কৃশীভবন্তীম্, ঈর্ষ্যাদুঃখেন ক্ষীণীভবন্তীঞ্চ ; প্রসন্নাং পরঞ্চ বর্ষাপগমেন নির্ম্মলীভূতাম্, দূত্যাঃ প্রবোধবাক্যশতেন তদীর্ষ্যাকোপাপগমাৎ প্রসন্নচিত্তাঞ্চ ; গঙ্গাং ভাগীরথীং কাঞ্চিন্নায়িকামিবেতি গম্যতে ; সর্ব্বাত্মনা সর্ব্বপ্রযত্নেন, কথঞ্চিৎ কষ্টসৃষ্ট্যা, মার্গে সিন্ধুগামিনি খাতে ; বর্ষাসু উচ্ছৃতজলত্বাৎ তীরোপরিতো মার্গান্তরগামিতা ইদানীন্তু ক্ষীণজলত্বাৎ খাতমাত্রপ্রবাহিত্বমিতি ভাবঃ, পতিগৃহপথে চ ; অব-

স্থান নির্দ্দেশ করিয়া দিয়াছে ; প্রচুর শস্য জন্মিলে ধান্যলতার অবনতভাব জন্মাইয়াছে এবং ময়ূরদিগের বিষের ন্যায় ভয়ঙ্কর গর্ব্ব হরণ করিয়াছে ; সুতরাং কি আশ্চর্য্য ! এক শরৎকাল সমস্ত জগতের এই সকল শিক্ষাই যেন দিয়াছে ॥৮॥

এই শরৎ রতিকথায় নিপুণা দূতীর ন্যায়, অনেকবল্লভাশালী ভর্ত্তার

समन्तादभिनयेनावलोक्य। अये ! कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरं पश्यामि। आर्य्य ! वैहीनरे ! अथ त्वयाऽस्मद्वचनादाघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ? (त)।

कञ्चुकी। अथकिम्।

राजा। तत् किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ? (थ)।

कञ्चुकी। (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम्। पृथिव्यामस्खलितपूर्व्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति (द)।

तादृशं प्रवाहम् अस्य च ; सिन्धुः समुद्रः पतिरिव तम्, नयति प्रापयति। अतः शरदपीव निपुणेति भावः।

अत्र स्वभावोक्तेरुपादानात् उपमितसमासाच्च दूतीसाम्यं सिन्धुसाम्यञ्च वाच्यं नायिकासाम्यन्तु गम्यमन्ते कर्त्तृविवक्षित्युपमालङ्कारः, लिङ्गसाम्येन श्लिष्टविशेषणसाम्येन च गङ्गासिन्धुनायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिश्चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥९॥

[त] समन्तादिति। सर्व्वासु दिक्षित्यर्थः। अप्रवृत्तः अनुत्पन्नः कौमुदीमहोत्सवो यत्र तत्तादृशम्। अये इति प्रश्ने।

[थ] राजेति। न गृहीतं न स्वीकृतम्।

ব্যবহারে কলুষিতা ও ক্ষীণা, পরে আবার প্রসন্না এই গঙ্গাকে সকল প্রযত্নে কোন প্রকারে পথে নামাইয়া পতির ন্যায় সমুদ্রের নিকট দিয়া যাইতেছে ॥৯॥

(অভিনয়ের প্রণালীতে সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ওহে ! কুসুমপুরে কৌমুদীমহোৎসব যে আরম্ভ হয় নাই দেখিতেছি। আর্য্য ! বৈহীনরি ! আপনি আমার আদেশে কুসুমপুরে কি কৌমুদীমহোৎসবের ঘোষণা করেন নাই ?

কঞ্চুকী। আজ্ঞে, করিয়াছি।

রাজা। তবে কি পুরবাসীরা আমার বাক্য গ্রাহ্য করিল না ?

राजा। तत् कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम्?। पश्य—(ध)

धूर्त्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्य्यो
नालङ्कुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः।
अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्व्वणं पौरमुख्याः ॥१०॥

[द] कञ्चुकीति। पिधाय आच्छाद्य। उक्तवचनस्य पुनरश्रवणाय कर्णं पिधानम्। शान्तं पापम् उक्तविधं न वाच्यमित्यर्थः। "शान्तं पापमनिष्टे स्यात्" इत्यभियुक्ताः। तस्यातिशये द्विरुक्तिः। पूर्व्वमस्खलितमभ्रष्टमित्यस्खलितपूर्व्वम् देवस्य राज्ञो भवतः, शासनमादेशः, स्खलिष्यति भ्रश्यति।

[ध] राजेति। अद्यापि मदादेशे सत्यपि।

अन्वयः—वेशनार्य्यः स्फुट-चतुर-कथा कोविदैः धूर्त्तैः अन्वीयमानाः [सत्यः] पृथु जघन-भराक्रान्ति मन्दैः प्रयातैः रथ्याः न अलङ्कुर्व्वन्ति। गृहविभवैः अन्योन्यं स्पर्द्धमानाः स्वामिनं पौरमुख्याः च मुक्तशङ्काः [सन्तः] स्त्रीभिः साकम् अभिलषितं पार्व्वणं विधिं न भजन्ते ॥१०॥

धूर्त्तैरिति। वेशो वेश्याजनसमाश्रयस्तत्स्था नार्य्यो वेशनार्य्यो वेश्याः, स्फुटा लज्जाद्यभावात् स्पष्टा याश्चतुरकथा निपुणकामकलालापास्तासु कोविदैः पण्डितैः, धूर्त्तैः कितवैर्जनैः, अन्वीयमाना अनुगम्यमानाः सत्यः, पृथूनि विशालानि यानि जघनानि ऊरुप्रदेशास्तेषां भरेण भारेण या आक्रान्तिराक्रमणं तया मन्दैर्मन्थरैः, प्रयातै-

কঞ্চুকী। (কর্ণযুগল আচ্ছাদন করিয়া) ও কথা বলিবেন না ও কথা বলিবেন না। মহারাজের আদেশ পূর্ব্বে পৃথিবীতেই স্খলিত হয় নাই, এখন পুরবাসিগণে স্খলিত হইবে কেন।

রাজা। তবে এখনও কুসুমপুরে কৌমুদীমহোৎসব আরম্ভ হয় নাই কেন? দেখুন—

कञ्चुकी । एवमेवैतत् (न) ।

राजा । किमेतत् ? (प) ।

कञ्चुकी । देव ! अत इदम् (फ) ।

गैमनैः, रथ्या राजपथान्, न अलङ्कुर्वन्ति न शोभयन्ति । तथा गृहविभवैः स्वस्वगृह-स्थितधनरत्नभूषणादिसम्पत्तिभिः, अन्योन्यं परस्परम्, स्पर्द्धमाना जेतुं चेष्टमानाः, स्वामिनो धनिनः, पौरमुख्याः पुरवासिप्रधानाश्च, मुक्ता प्रायेणैव तथाचरणात् त्यक्ता शङ्का लोकनिन्दादिभयं यैस्ते तादृशाः सन्तः, स्त्रीभिः स्वस्वभार्य्याभिर्वेश्याभिर्वा, साकं सह, अभिलषितं चिरवाञ्छितम्, पार्वणं कार्त्तिकपूर्णिमारूपपर्वण्यनुष्ठेयम्, विधिं महोत्सवव्यापारम्, न भजन्ते नानुतिष्ठन्ति ।

अत्र प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, स्रग्धरा च वृत्तम् ॥१०॥

(न) कञ्चुकीति । एतत् भवदुक्तम्, एवं सत्यमेवेत्यर्थः ।

(प) राजेति । तर्हि एतत् कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानम्, किं कथम्, जात-मिति शेषः ।

(फ) कञ्चुकीति । अतः कारणात्, इदं कौमुदीमहोत्सवाननुष्ठानम्, जातम् । चाणक्यभयात् तत्कृतनिषेधरूपं कारणं स्पष्टमनभिधाय अत इति मात्रमुक्तमित्यव-धेयम् ।

বেশ্যারা বিশাল উরুদেশের ভারবশতঃ মন্দ মন্দ গমন দ্বারা রাজ-পথগুলিকে অলঙ্কৃত করিতেছে না ; সুস্পষ্ট ও সুনিপুণ কামকথায় পণ্ডিত লম্পটলোকেরাও সে বেশ্যাদের পিছনে পিছনে যাইতেছে না এবং আপন আপন সম্পত্তি দ্বারা পরস্পর স্পর্দ্ধাকারী ধনী পুরবাসি-প্রধানগণ নিঃশঙ্কচিত্তে স্ত্রীলোকদের সহিত মিলিত হইয়া, চিরবাঞ্ছিত কৌমুদীমহোৎসবের অনুষ্ঠান করিতেছে না ॥১০॥

কঞ্চুকী। ইহা এইরূপই বটে।

রাজা। এরূপ হইল কেন ?

রাজা। আর্য্য! স্ফুটমভিধীয়তাম্ (ব)।

কঞ্চুকী। দেব! প্রতিষিদ্ধঃ কৌমুদীমহোৎসবঃ।

রাজা। সক্রোধম্। আঃ, কেন? (ভ)।

কঞ্চুকী। নাতঃ পরমস্মাভির্দেবো বিজ্ঞাপয়িতুং শক্যতে।

রাজা। ন খল্বার্য্যেণ চাণক্যেনাপহৃতঃ প্রেক্ষকাণামতিশয়রমণীয়শ্চক্ষুষো বিষয়ঃ? (ম)।

কঞ্চুকী। দেব! কোঽন্যো জীবিতুকামো দেবস্য শাসনমতিবর্ত্তেত? (য)।

রাজা। শোণোত্তরে! উপবেষ্টুমিচ্ছামি (র)।

(ব) রাজেতি। স্ফুটং স্পষ্টম্, অভিধীয়তাং কৌমুদীমহোৎসবাননুষ্ঠানকারণমিতি শেষঃ।

[ভ] রাজেতি। কেন জনেন প্রতিষিদ্ধ ইতি সম্বন্ধঃ।

[ম] রাজেতি। অত্র কাকুবশাৎ প্রশ্নপ্রতীতিঃ। অপহৃতো নিবারিত ইত্যর্থঃ।

[য] কঞ্চুকীতি। অন্যশ্চাণক্যাদ্ভিন্নঃ। দেবস্য মহারাজস্য ভবতঃ, শাসনমাদেশম্, অতিবর্ত্তেত অতিক্রামেৎ।

কঞ্চুকী। মহারাজ! এই জন্যই হইয়াছে।

রাজা। আর্য্য! স্পষ্ট করিয়া বলুন।

কঞ্চুকী। মহারাজ! কৌমুদীমহোৎসব নিষিদ্ধ হইয়াছে।

রাজা। (ক্রোধের সহিত) আঃ, কে নিষেধ করিল হে!

কঞ্চুকী। ইহার অধিক আমরা মহারাজকে জানাইতে পারিব না।

রাজা। আর্য্য চাণক্য, দর্শকদিগের অতিসুন্দর দ্রষ্টব্য বিষয় অপহরণ করেন নাই ত?

কঞ্চুকী। মহারাজ! চাণক্যভিন্ন অন্য কোন্ ব্যক্তি জীবিত থাকিতে ইচ্ছা করিয়া মহারাজের আদেশ লঙ্ঘন করিতে পারে?

प्रतीहारी। देव! एदं सिंहासणं। (देव! इदं सिंहासनम्) (ल)।

राजा। नाट्येनोपविश्य। आर्य्य! वैहीनरे! आर्य्यचाणक्यं द्रष्टुमिच्छामि (व)।

कञ्चुकी। यदाज्ञापयति देवः। इति निष्क्रान्तः।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः कोपानुविद्धां चिन्तां नाटयन् चाणक्यः (श)।

चाणक्यः। आत्मगतम्। कथं स्पर्द्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः! कुतः—(ष)

[र] राजेति। शोणं रक्तवर्णम् उत्तरम् उत्तरीयवसनं यस्यास्तत्सम्बोधनम्। उपवेष्टुमिच्छामि; अत आसनमानयेति भावः। एतेन चाणक्यं प्रति महाक्रोधादन्यमनस्कतया सन्निहितमपि सिंहासनं न दृष्टमिति सूचितम्।

[ल] प्रतीति। अत्रैवोपवेष्टुमर्हतीति वाक्यशेषः।

[व] राजेति। अतश्चाणक्य आहूयतामित्याशयः।

[श] तत इति। कोपानुविद्धां क्रोधान्विताम्। नाटयन् अभिनयन्।

[ष] चाणक्य इति। स्पर्द्धते सादृश्यं लब्धुं चेष्टते।

রাজা। শোণোত্তরা! আমি বসিতে ইচ্ছা করি।

প্রতীহারী। মহারাজ! এই সিংহাসন।

রাজা। (অভিনয়ের প্রণালীতে বসিয়া) আর্য্য! বৈহীনরি! আর্য্য চাণক্যকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

কঞ্চুকী। মহারাজ যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন)

(তাহার পর, নিজের বাড়ীতে উপবিষ্ট অবস্থায় ক্রোধান্বিত চিন্তা অভিনয় করতঃ চাণক্য প্রবেশ করিলেন)

চাণক্য। (স্বগত) দুরাত্মা রাক্ষস আমার সহিত স্পর্দ্ধা করিতেছে কেন? । কারণ,—

কৃতাগাঃ কৌটিল্যো ভুজগ ইব নির্যায় নগরাৎ
যথা নন্দান্ হত্বা নৃপতিমকরোন্মৌর্য্যবৃষলম্ ।
তথাহং মৌর্য্যেন্দোঃ শ্রিয়মপহরামীতি কৃতধীঃ
প্রভাবং মদ্বুদ্ধেরতিশয়িতুমেষ ব্যবসিতঃ ॥১১॥

প্রত্যক্ষবদাকাশে লক্ষ্যং বদ্ধা। রাক্ষস ! রাক্ষস ! বিরম্যতামস্মাদ্দুর্ব্যবসিতাৎ (ম) ।

অন্বয়ঃ—কৃতাগাঃ কৌটিল্যঃ ভুজগঃ ইব নগরাৎ নির্যায় নন্দান্ হত্বা যথা মৌর্য্যবৃষলং নৃপতিম্ অকরোৎ ; তথা অহং মৌর্য্যেন্দোঃ শ্রিয়ম্ অপহরামি ইতি কৃতধীঃ এষঃ মদ্বুদ্ধেঃ প্রভাবম্ অতিশয়িতুং ব্যবসিতঃ ॥১১॥

কৃতাগা ইতি । কৃতং নন্দেন প্রধানাসনান্নিপাত্য বিহিতম্ আগঃ অপরাধো যস্মিন্ স কৃতাগাঃ, কৌটিল্যশ্চাণক্যঃ, ভুজগঃ সর্পঃ ইব, ক্রুদ্ধঃ সন্নিত্যাশয়ঃ, নগরাৎ কুসুমপুরাৎ, নির্যায় নির্গত্য, নন্দান্ হত্বা, যথা, মৌর্য্যবৃষলং মুরাপুত্রং শূদ্রং চন্দ্রগুপ্তম্, নৃপতিং রাজানম্, অকরোৎ ; তথা অহমপি, মৌর্য্যেন্দোশ্চন্দ্রগুপ্তস্য, শ্রিয়ং রাজলক্ষ্মীম্, অপহরামি বুদ্ধিপ্রভাবাদেব আনয়ামি, ইত্যেবং কৃতা ধীর্বুদ্ধির্যেন স তাদৃশঃ, এষ রাক্ষসঃ, মদ্বুদ্ধেঃ প্রভাবং শক্তিম্, অতিশয়িতুম্ অতিক্রমিতুম্ ব্যবসিতঃ প্রবৃত্তঃ । অতো ময়া সাবহিতেন স্থাতব্যমিতি ভাবঃ ।

অত্র শ্রৌতোপমালঙ্কারঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শিখরিণী চ বৃত্তম্ ॥১১॥

[ম] প্রত্যক্ষেতি । দুর্ব্যবসিতাৎ অশক্যতয়া দুশ্চেষ্টিতাৎ ।

নন্দরাজ যাঁহার বিষয়ে অপরাধ করিয়াছিলেন, সেই চাণক্য সর্পের ন্যায় রাজধানী হইতে নির্গত হইয়া, নন্দদিগকে বধ করিয়া, যেমন চন্দ্রগুপ্তকে রাজা করিয়াছেন ; তেমন আমিও চন্দ্রগুপ্তের রাজলক্ষ্মীকে অপহরণ করিব এইরূপ বুদ্ধি করিয়া রাক্ষস আমার বুদ্ধির প্রভাবকে অতিক্রম করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে ॥১১॥

[১১] ··যথা নন্দং হত্বা ··।

उत्सिक्तः कुसचिवदृष्टराज्यभारः
नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥१२॥

अन्वयः—असौ उत्सिक्तः कुसचिव-दृष्ट राज्य-भारः नन्दः न भवति, [किन्तु] एषः चन्द्रगुप्तः ; त्वम् अपि च चाणक्यः नैव [भवसि] । केवलं प्रधानवैरं ते मदनुकृतेः साधर्म्यम् ॥१२॥

व्यवसितस्य अशक्यत्वमेव दर्शयति उत्सिक्त इति । असौ त्वया जेतुमिष्टो मौर्य्यः, उत्सिक्तो दृप्तः, अतएवासमीक्ष्यकारितया जेतुं शक्य इति भावः, तथा कुसचिवैः उत्कोचग्रहणादिना दूषितैरमात्यैः दृष्टः पर्य्यवेक्षितो राज्यभारो यस्य सः ; अतएव च शिथिलमूलतया जय्य इत्याशयः ; नन्दो राजा न भवति ; किन्तु एष मौर्य्यः, नन्दविपरीतस्वभावश्चन्द्रगुप्तः । किञ्चेति चार्थः । त्वमपि महानीतिज्ञो बुद्धिमांश्च चाणक्यो नैव भवसि । ननु तव मम च ईदृशतारतम्ये सति त्वया सह मम स्पर्द्धा कथं सम्भवतीत्याह केवलमिति । केवलम् एकमात्रम्, प्रधानवैरं गुरुतरशत्रुतैव, ते तव, मम अनुकृतेरनुकरणस्य, साधर्म्यं समानो धर्म्मः । तथा च अनुकरणम् औपम्यमित्यादि मार्थान्तरम् । तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्म्मवत्त्वम् । एवञ्च मदनुकरणसम्बन्धे मद्गतस्तव को नाम धर्म्मो भवितुमर्हति । न च बुद्धिमत्त्वादिः, तस्य त्वय्यभावात् । किन्तु गुरुतरशत्रुतैव भवितुमर्हतीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र विशेषणानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरो नामालङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, प्रहर्षिणी च वृत्तम्, "त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥१२॥

(প্রত্যক্ষের ন্যায় শূন্যে লক্ষ্য করিয়া) রাক্ষস ! রাক্ষস ! এই দূষিত চেষ্টা হইতে বিরত হও। কারণ,

নন্দ রাজা দর্পিত ছিল এবং তাহার রাজ্য নিকৃষ্ট অমাত্যেরা

विचिन्त्य। अथवा नातिमात्रमस्मिन् वस्तुनि मया मनः खेद-यितव्यम्। कुतः—(ह)

मद्भृत्यैः किल सोऽपि पर्वतसुतो व्याप्तः प्रविष्टान्तरै-
स्तद्युक्ताश्च नियोगसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः।
कृत्वा सम्प्रति कैतवेन कलहं मौर्य्येन्दुना राक्षसं
भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्त्वेष प्रतीपं द्विषः॥१३॥

[ह] विचिन्त्येति। अस्मिन् वस्तुनि राक्षसकर्त्तृकचन्द्रगुप्तजयस्याघातविषये न खेदयितव्यम् उपायोद्भावनचिन्तया न परिश्रमयितव्यम्।

अन्वयः—प्रविष्टान्तरैः मद्भृत्यैः अपि सः पर्वतसुतः व्याप्तः किल; सिद्धार्थ-काद्याः स्पशाश्च नियोगसाधनविधौ उद्युक्ताः [वर्त्तन्ते]; सम्प्रति तु भेदकुशलः एष [अहं] मौर्य्येन्दुना [सह] कैतवेन कलहं कृत्वा स्वमतेन प्रतीपं राक्षसं द्विषः भेत्-स्यामि॥१३॥

मद्भृत्यैरिति। प्रविष्टानि नानाच्छलेन प्रविश्य अधिकृतानि अन्तराणि विपक्षाभ्या-मन्तःकरणानि यैस्तैः, मद्भृत्यैरपि भागुरायणादिभिर्मानुचरैश्च, स पर्वतसुतो मलय-केतुः, व्याप्तः परिवेष्टितः। किल निश्चये। अतो मलयकेतोर्बुद्धिभ्रंशः सम्भवपर एवेति भावः। तथा सिद्धार्थकाद्याः स्पशा गुप्तचराश्च, नियोगसाधनविधौ ममादिष्ट-सम्पादनकार्य्ये, उद्युक्ता उद्यता एव वर्त्तन्ते। तेनापि भेदः सुकर एवेत्याशयः। अतएव सम्प्रति तु भेदकुशलः प्रबलसंघपृथक्करणे निपुणः, एषः अहम्, मौर्य्यश्चन्द्रगुप्त इन्दुश्चन्द्र इव तेन सह, कैतवेन च्छलेन, कलहं कृत्वा, स्वमतेन निजबुद्ध्या, प्रतीपं प्रतिकूलम्, राक्षसम्, द्विषो विपक्षान्मलयकेतोः सकाशात्, भेत्स्यामि पृथक् करिष्यामि।

দেখিত; সুতরাং মৌর্য্য, সে নন্দ নহে এবং তুমিও চাণক্য নহ। এক-মাত্র গুরুতর শত্রুতা করাই আমার অনুকরণের বিষয়ে তোমার সাধর্ম্ম্য দেখিতেছি॥১২॥

(চিন্তা করিয়া) অথবা এবিষয়ে আমি মনকে অত্যন্ত পরিশ্রান্ত করিব না। কারণ,—

प्रविश्य कञ्चुकी कष्टं खलु सेवा नाम । कुतः—(ख)

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्
अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥१४॥

अत्र भेदस्य प्रथमपादोक्तरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि द्वितीयपादोक्तरूपस्य कारणान्तरस्याभिधानात् समुच्चयोऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, अध्यवसायी नाम नाट्यालङ्कारश्च "प्रतिज्ञाध्यवसायकः" इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१३॥

(ख) प्रविश्येति । सेवा परदासत्वम्, कष्टं कष्टजनिका । खलु निश्चये । नाम सम्भावनायाम् ।

अन्वयः—[सेवकैः प्रथमं] नृपतेः, ततः सचिवतः, ततः राज्ञः वल्लभात्, अस्य भवने ये विटाः लब्धप्रसादाः भवन्ति, [तेभ्यः] अन्येभ्यो भेतव्यम् । कृतधियः दैन्यात् उन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थम् आयस्यतः लाघवकारिणीं सेवां स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥१४॥

भेतव्यमिति । प्रथमं नृपतेर्भेतव्यम्, ततः परम्, सचिवतः अमात्यात् भेतव्यम्, ततः, राज्ञो वल्लभात् प्रियजनात् भेतव्यम्, परञ्च अस्य राज्ञः, भवने गृहे, ये विटा धूर्त्ताः, लब्धप्रसादा राज्ञ एव प्राप्तानुग्रहा सन्तो वसन्ति, तेभ्य अन्येभ्यश्च भेतव्यम्, सेवकैरिति शेषः । अतएव कृतधियः शिक्षितबुद्धयो जनाः दैन्यात् दारिद्र्याद्धेतोः, उन्मुखम् उद्ग्रीवं यथा

আমার অনুচরগণ বিপক্ষের হৃদয় অধিকার করিয়া মলয়কেতুকে বেষ্টন করিয়া রহিয়াছে এবং সিদ্ধার্থকপ্রভৃতি গুপ্তচরগণ আমার আদেশ সম্পাদনে সর্ব্বদাই উদ্যত আছে। অতএব ভেদনিপুণ আমি এখন ছলপূর্ব্বক চন্দ্রগুপ্তের সহিত কলহ করিয়া, নিজবুদ্ধি দ্বারা প্রতিকূল রাক্ষসকে শত্রু মলয়কেতু হইতে পৃথক করিব ॥১৩॥

---

(१४)···अन्येभ्यश्च भवन्ति···।

परिक्रम्यावलोक्य च । इदमार्य्यचाणक्यस्य गृहम् । यावत् प्रविशामि । नाट्येन प्रविश्यावलोक्य च । अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः । तथाहि—(क)

स्वात्तथा यानि दर्शनानि राजप्रभृतीन् प्रति दृष्टिपाताः अपलपनानि स्तुतिवादाय सत्य-गोपनानि च तैः, पिण्डार्थमन्नार्थम्, आयस्यतः परिश्राम्यतः सेवकजनस्य, लाघवकारिणीं लघुत्वसम्पादिकाम्, सेवां परदासत्वम्, स्थाने युक्तमेव, श्ववृत्तिं कुक्कुरव्यवहाररूपाम्, विदुर्जानन्ति । अतः कष्टमेव सेवा, सैव च ममेदानीं वृत्तिरिति भावः ।

अत्र सेवायामारोप्यमाणस्य श्ववृत्तित्वस्य प्रकृतकष्टोपयोगितया परिणामालङ्कारः, श्ववृत्ति-वेदनं प्रति पूर्वोक्तवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, भेतव्यमित्येकया क्रियया नृपतेरित्यादीनामप्रादानतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । निर्वेदो नाम व्यभिचारी भावः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्द्दूलविक्री-डितञ्च वृत्तम् ॥१४॥

(क) परिक्रम्येति । राजाधिराजश्चन्द्रगुप्तस्तस्य मन्त्रिणः प्रधानामात्यस्य, विभूति-रैश्वर्य्यम् । महासम्पत्तिसम्भवे दारिद्र्यसीमादर्शनात् सपरिहासेयमुक्तिः ।

কঞ্চুকী (প্রবেশ করিয়া) পরের দাসত্ব করা কষ্টই বটে। কারণ—

প্রথমে রাজার, তার পর মন্ত্রীর, পরে রাজার প্রিয়লোকের, তার পর আবার রাজার ঘরে যে সকল ধূর্ত্ত লোক রাজার অনুগ্রহ লাভ করিয়া বাস করে, তাহাদেরও ভয় করিতে হইবে। সুতরাং যে সকল সেবকেরা দারিদ্র্যনিবন্ধন অন্নের জন্য উদ্‌গ্রীব হইয়া দৃষ্টিপাত করে এবং সত্যগোপন করিয়া খোসামোদের পরিশ্রম করে, পণ্ডিতেরা সেই সেবকদিগের লঘুতাজনক সেবাকে কুকুরের বৃত্তি বলিয়া যে মনে করেন, তাহা সঙ্গতই বটে ॥১৪॥

(পাদক্ষেপপূর্ব্বক দেখিয়া) এই মাননীয় চাণক্যের বাড়ী; ইহার ভিতরে প্রবেশ । (অভিনয়ের প্রণালীতে প্রবেশ পূর্ব্বক দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য! রাজাধিরাজের প্রধান মন্ত্রীর এ অদ্ভুত ঐশ্বর্য্য।

उपलशकलमेतद्भेदकं गोमयानां
वटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभिः
विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥१५॥

अन्वयः = गोमयानां भेदकम् एतत् उपलशकलम्, एतत् वटुभिः उपहृतानां बर्हिषां स्तूपम्, शुष्यमाणाभिः आभिः समिद्भिः विनमितपटलान्तं जीर्णकुड्यं शरणम् अपि दृश्यते ॥१५॥

उपलेति । गोमयानां शुष्कगोपुरीषाणाम्, भेदकं चूर्णताकारकम्, एतत्, उपलशकलं प्रस्तरखण्डम्, दृश्यते । एतत्, वटुभिर्भिक्षावभूतैर्ब्राह्मणबालकैः, उपहृतानामानीतानाम्, बर्हिषां कुशानाम्, स्तूपं राशिः, दृश्यते । तथा शुष्यमाणाभिः रविकिरणैः शुष्कीभवन्तीभिः, आभिः, समिद्भिः यज्ञकाष्ठैः पटलोपर्य्येव निहितैरिति तात्पर्य्यम्, विनमितो शिशिरेणावनतीकृतः पटलान्तः छदिःप्रान्तभागो यस्य तत्तादृशम्, तथा जीर्णानि कुड्यानि भित्तयो यस्य तत्तादृशञ्च, शरणमपि गृहञ्च, दृश्यते । सर्वमेवैतन्महादारिद्र्यसूचकमिति राजाधिराजमन्त्रिणः पक्षे महाश्चर्य्यकरमेवेति भावः । एतेनास्य निस्पृहत्वं सूचितम् ।

अत्र दृश्यते इत्येकया क्रियया उपलशकलादीनां कर्म्मतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः । स्तोमस्तूपशब्दयोः पुंलिङ्गत्वात् स्तोममेतत् स्तूपमेतदित्युभयविधपाठेऽपि च्युतसंस्कारतादोषः ; स च "वृन्दमेतत्" इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनी वृत्तम्, "न न म-य-य-युतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥१५॥

গোময় চূর্ণ করিবার জন্য এই প্রস্তরখণ্ড রহিয়াছে এবং ব্রাহ্মণবালকগণের আনীত এই কুশরাশি রহিয়াছে ; আর এই যে ঘর খানি দেখিতেছি, ইহার চালের প্রান্ত ভাগ শুষ্ক সমিধের ভারে অবনত হইয়া পড়িয়াছে এবং ইহার দেওয়ালও জীর্ণ শীর্ণ হইয়া গিয়াছে ॥১৫॥

---

(१५) स्तोममेतत् ·· ।

तत् स्थाने खल्वस्य वृषलोऽयञ्चन्द्रगुप्त इति । कुतः—[ख)
स्तुवन्त्यश्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः
प्रवाचः कार्पण्यादयदवितथवाचोऽपि पुरुषाः ।
प्रभावस्तृष्णाया स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥१६॥

(ख) तदिति । ततस्मात् निस्पृहत्वात्, अस्य चाणक्यस्य, चन्द्रगुप्तो महाराजाधिराजोऽपि मौर्य्यः, वृषलः शूद्र उच्यते उच्यत इति वृषलोऽयः इत्यशूद्रवाचकवृषलशब्देन चन्द्रगुप्तस्याभिधानमित्यर्थः, इत्येतत्, स्थाने खलु युक्तमेव । वृषलोऽय इति प्रथमान्तशब्दोपपदे वदतेः "भाषि वदः क्यप् च" इति क्यपि रूपम् । अतएवास्येति "वा कर्त्तरि. कृत्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी ।

अन्वयः = प्रवाचः अवितथवाचः अपि पुरुषाः अश्रान्तास्याः (सन्तः) कार्पण्यात् अभूतैः गुणैः अपि यत् क्षितिपतिं स्तुवन्ति, सः तृष्णायाः खलु सकलः प्रभावः ; इतरथा ईशः तृणम् इव निरीहाणां तिरस्कारविषयः स्यात् ॥१६॥

स्तुवन्तीति । प्रवाचः प्रकृष्टवक्तारः, अन्यथा कथं स्तुतियोग्यतेति भावः, अवितथवाचः स्वभावात् सत्यवचना अपि पुरुषाः, अश्रान्तास्या अनिरतवदनाः सन्तः, कार्पण्यात् दारिद्र्यादेव हेतोः, अभूतैः तस्मिन् क्षितिपतौ अविद्यमानैः, गुणैर्विद्याशौर्य्यादिभिरसद्‌भिरपीत्यर्थः यत्, क्षितिपतिं राजानम्, स्तुवन्ति प्रशंसन्ति ; सः तृष्णायाः खलु धनलिप्सायाः एव, सकलः सम्पूर्णः, प्रभावः क्षमता । इतरथा तृष्णाया अभावे, ईशो भर्त्ता, तृणमिव, निरीहाणां निस्पृहाणां जनानाम्, तिरस्कारस्य तिरस्कारयोग्यघृणाया विषयः स्यात् । अतएव चाणक्यस्य निस्पृहत्वादेव महाराजाधिराजं चन्द्रगुप्तं प्रत्यपि वृषल इति तिरस्कारवदेवाभिधानमिति भावः ।

অতএব ইনি যে মহারাজ চন্দ্রগুপ্তকে 'বৃষল' শব্দে অভিহিত করেন, তাহা সঙ্গতই হয় বটে। কারণ—

(१६ ...अवितथवाचोऽपि क्वचित् ।

विलोक्य सभयम्। अये! तदयमार्य्यचाणक्यस्तिष्ठति (ग)।

यो नन्दमौर्य्यनृपयोः परिभूय लोकम्
अस्तोदयौ प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम्।
पर्य्यायपातितहिमोष्णमसर्व्वगामि
धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥१७॥

अत्र अमिथ्यावादिनोऽपि मिथ्यागुणैः स्तुवन्तीति विरोधात् कार्पण्यहेतुकत्वेन च तत्समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः तृणमिवेति श्रौतोपमा चानयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥१६॥

(ग) विलोक्येति। अये इति विस्मये। स चासौ अयञ्चेति तदयम्।

अन्वयः—यः लोकं परिभूय अविभिन्नकालं नन्द मौर्य्य-नृपयोः अस्तोदयौ प्रतिदिशन् (सन्) धाम्ना पर्य्याय-पातित-हिमोष्णम् असर्व्वगामि सहस्रधाम्नः धाम अतिशाययति ॥१७॥

य इति। यश्चाणक्यः, लोकम् अमात्यादिसहायजनं जगच्च, परिभूय निजमन्त्रशक्त्या पराजित्य सन्तापेन विजित्य च, अविभिन्नकालं समकालम् एकदैवेत्यर्थः, नन्दमौर्य्यनृपयोः नन्दनृपस्य चन्द्रगुप्तनृपस्य च, अस्तोदयौ ध्वंसाभ्युदयौ घटादिवस्तुमात्रस्य अदर्शनदर्शने च, प्रतिदिशन् कुर्व्वन् सन्, धाम्ना सर्व्वगामिना निजतेजसा, पर्य्यायेण क्रमेण पातितं जगति आविष्कृतं हिमं शैत्यम् उष्णं ग्रीष्मञ्च येन तत्, तथा असर्व्व-

---

প্রকৃষ্টবক্তা এবং অমিথ্যাবাদী লোকেরাও দরিদ্রতাবশতঃ অশ্রান্ত-মুখে অবিদ্যমান গুণ আরোপ করিয়াও যে রাজাদের স্তব করিয়া থাকেন; তাহা ধনলিপ্সারই সম্পূর্ণ প্রভাব। ধনলিপ্সা না থাকিলে, নিস্পৃহদিগের নিকট ধনীরা তৃণের তুল্যই ঘৃণার বিষয় হন ॥১৬॥

(দেখিয়া ভয়ের সহিত) ও! এই সেই মাননীয় চাণক্য অবস্থান করিতেছেন।

---

[१७] अस्तोदयावदिशदप्रतिभिन्नकालम्। पर्य्यायपातितहिमोष्णम सर्व्वगामि।

जानुभ्यां भूमौ निपत्य । जयत्वार्य्यः ।

चाणक्यः । नाट्येनावलोक्य । वैहीनरे ! किमागमनप्रयोजनम् ?

कञ्चुकी । आर्य्य ! प्रणति-सम्भ्रम-समुत्स्खलित-भूमिपाल-मौलि-मणि-शकल-शिखा-पिशङ्गीकृत-पादपद्मयुगलः पादपद्मयोरार्य्यं प्रणिपत्य देवश्चन्द्रगुप्तो विज्ञापयति, क्रियान्तरमन्तरायमन्तरेणार्य्यं द्रष्टुमिच्छामीति (घ) ।

गामि गुहादावप्रवेशात् असर्वव्यापि, सहस्रधाम्नः सहस्ररश्मेः सूर्य्यस्य, धाम तेजः, अतिशाययति अतिक्रामति । तदयमतिमहानेवेति भावः ।

अत्र सूर्य्यापेक्षया चाणक्यस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकोऽलङ्कारः, नन्दमौर्य्यनृपयोरस्तोदयाविति यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । मुखरौती पूर्ववत् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१७॥

(घ) कञ्चुकीति । प्रणतेः प्रणामस्य सम्भ्रमेण त्वरया समुत्स्खलिताश्चञ्चलीभूता ये भूमिपालानां राज्ञां मौलयः शिरांसि तेषु यानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि तेषां शिखाभिर्ज्वालाभिर्निविड़किरणराशिभिरित्यर्थः पिशङ्गीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं पादपद्मयोर्युगलं यस्य सः । एतेनैवम्भूतोऽपि आर्य्यं पादपद्मयोः प्रणिपत्येत्यनेन चाणक्यस्य निरतिशयं गौरवं द्योतितम् । क्रियान्तरमेव अन्तरायः अत्रागमने विघ्नस्तम्, अन्तरेण विना । अन्यकार्य्यव्यग्रतारूपो विघ्नो यदि न स्यात्तदा अत्रागच्छेति निष्कर्षः ।

যিনি, নন্দের সাহায্যকারী লোকদিগকে অভিভূত করিয়া এক সময়েই নন্দের ধ্বংস এবং চন্দ্রগুপ্তের অভ্যুদয় সম্পাদন করতঃ, ক্রমে শীত ও গ্রীষ্মের প্রবর্ত্তক এবং অসর্ব্বব্যাপক সূর্য্যতেজকে আপন তেজ দ্বারা অতিক্রম করিয়াছেন ॥১৭॥

(জানুযুগল দ্বারা ভূতলে পতিত হইয়া) আর্য্যের জয় হউক ।

চাণক্য । (অভিনয়ের প্রণালীতে দর্শন করিয়া) বৈহীনরি ! আপনার আসিবার উদ্দেশ্য কি ?

আর্য্য । প্রণাম করিবার ব্যস্ততাবশতঃ রাজাদের মস্তক

चाणक्यः। वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति। वैहीनरे! न खलु वृषलस्य श्रवणमुपगतोऽयं मया कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः? (ङ)।

कञ्चुकी। आर्य्य! अथकिम् (च)।

चाणक्यः। सक्रोधम्। आः, केन कथितम्? (छ)।

कञ्चुकी। सभयम्। प्रसीदत्वार्य्यः। स्वयमेव सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् (ज)।

(ङ) चाणक्य इति। श्रवणं कर्णम्। काकुवशात् प्रश्नप्रतीतिः।

(च) कञ्चुकीति। अथकिं श्रवणमुपगत एवेत्यर्थः।

(छ) चाणक्य इति। कथितं तद्वृत्तमिति शेषः।

(ज) कञ्चुकीति। देवेन राज्ञा चन्द्रगुप्तेन। न प्रवृत्तः कौमुदीमहोत्सवो यत्र तत्। ततो भवत्कृतस्तत्प्रतिषेधोऽनुमित इति भावः।

চলিতে থাকে; তখন তাহার মণিখণ্ডগুলির কিরণরাশি যাঁহার চরণযুগলকে পিঙ্গলবর্ণ করিয়া ফেলে; সেই মহারাজাধিরাজ চন্দ্রগুপ্ত আপনার চরণযুগলে প্রণিপাত করিয়া জানাইতেছেন যে, অন্য কার্য্যরূপ বিঘ্ন না থাকিলে আর্য্যকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত আমাকে দেখিতে ইচ্ছা করে। বৈহীনরি! আমি যে কৌমুদীমহোৎসবের নিষেধ করিয়াছি, তাহা চন্দ্রগুপ্তের কাণে যায় নাই ত?

কঞ্চুকী। আর্য্য! হাঁ গিয়াছে।

চাণক্য। (ক্রোধের সহিত) আঃ, সে বৃত্তান্ত কে বলিল?

কঞ্চুকী। (ভয়ের সহিত) আর্য্য প্রসন্ন হউন। মহারাজ নিজেই সুগাঙ্গ অট্টালিকায় যাইয়া, কুসুমপুরে যে কৌমুদীমহোৎসব আরম্ভ হয় নাই, তাহা দেখিতে পাইয়াছেন।

চাণক্যঃ। আঃ, জ্ঞাতম্। ততো ভবদ্ভিরন্তরা প্রোৎসাহ্য কোপিতো বৃষলঃ ; কিমন্যৎ (ঝ)।

কঞ্চুকী। ভয়ং নাটয়ংস্তূষ্ণীমধোমুখস্তিষ্ঠতি।

চাণক্যঃ। অহো! রাজপরিজনস্য চাণক্যোপরি প্রদ্বেষপক্ষপাতঃ। অথ ক্ব বৃষলঃ? (ঞ)।

কঞ্চুকী। ভয়ং নাটয়ন্। আর্য্য! সুগাঙ্গগতেন দেবেনাহমার্য্যপাদমূলং প্রেষিতঃ (ট)।

চাণক্যঃ। উত্থায়। কঞ্চুকিন্! সুগাঙ্গমার্গমাদেশয়।

অত্র উপন্যাসো নাম প্রতিমুখসন্ধেরঙ্গম্, "উপন্যাসঃ প্রসাদনম্" ইতি লক্ষণাৎ।

(ঝ) চাণক্য ইতি। ততঃ অবলোকনাৎ পরম্। অন্তরা মধ্যে মদনুপস্থিতিসময়মধ্য ইত্যর্থঃ, প্রোৎসাহ্য উত্তেজ্য। অন্যৎ ময়া যদেতদুক্তং তদ্ভিন্নম্, কিং ভবিতুমর্হতি, অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ।

অত্র কঞ্চুকিকৃতপ্রসাদনস্যাপরিগ্রহাৎ বিধূতং নাম প্রতিমুখসন্ধেরঙ্গম্, "কৃতস্যানুনয়স্যাদৌ বিধূতং ত্বপরিগ্রহঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

(ঞ) চাণক্য ইতি। অহো আশ্চর্য্যম্। প্রদ্বেষো দ্বেষঃ প্রদ্বেষস্মিন্ পক্ষপাত আগ্রহঃ মহাদ্বেষকরণমিত্যর্থঃ। কারণং বিনা তৎকরণমেবাশ্চর্য্যমিতি ভাবঃ।

(ট) কঞ্চুকীতি। আর্য্যস্য মান্যস্য ভবতঃ পাদয়োর্মূলং সমীপম্।

চাণক্য। ও, বুঝিতে পারিয়াছি। তাহার পর আপনারা ভিতরে উত্তেজিত করিয়া চন্দ্রগুপ্তকে ক্রুদ্ধ করিয়াছেন ; আর কি হইতে পারে।

কঞ্চুকী। (ভয় অভিনয় করতঃ নীরবে অধোমুখ হইয়া রহিলেন)

চাণক্য। কি আশ্চর্য্য, চাণক্যের উপরে রাজপরিজনবর্গের গুরুতর বিদ্বেষ জন্মিয়াছে। চন্দ্রগুপ্ত কোথায়?

কঞ্চুকী। (ভয় অভিনয় করতঃ) আর্য্য! মহারাজ সুগাঙ্গ অট্টালিকায় যাইয়া আমাকে আপনার চরণসমীপে প্রেরণ করিয়াছেন।

कञ्चुकी। इत इत आर्य्यः।

उभौ। परिक्रामतः (ठ)।

कञ्चुकी। एष सुगाङ्गप्रासादः। शनैरारोहत्वार्य्यः (ड)।

चाणक्यः। नाट्येनारुह्यावलोक्य च। अये! सिंहासनमध्यास्ते वृषलः। साधु साधु (ढ)।

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तै-
रध्यासितञ्च वृषलेन वृषेण राज्ञाम्।
सिंहासनं सदृशपार्थिवसङ्गतञ्च
प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥१८॥

(ठ) उभाविति। उभौ चाणक्यकञ्चुकिनौ, परिक्रामतः सुगाङ्गप्रासादगमनाय पादक्षेपं कुरुतः।

[ड] कञ्चुकीति। शनैर्मन्दं मन्दम्। एतेन सुगाङ्गप्रासादस्य अत्युन्नततयाति-प्रचुरसोपानत्वात् दुरारोहत्वं सूचितम्।

[ढ] चाणक्य इति। अध्यास्ते आश्रित्योपविशति। "आधारोऽधिशीङ्स्थासां कर्म्म" इत्यधिकरणसिंहासनस्य कर्म्मत्वम्।

चাণক্য। (গাত্রোত্থান করিয়া) কঞ্চুকী! সুগাঙ্গ অট্টালিকার পথ বলিয়া দাও।

কঞ্চুকী। আর্য্য! এই এই পথ দিয়া আসুন।

চাণক্য ও কঞ্চুকী পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন।

কঞ্চুকী। এই সুগাঙ্গ অট্টালিকা; আর্য্য আস্তে আস্তে আরোহণ করুন।

চাণক্য। (অভিনয়ের প্রণালীতে আরোহণ করিয়া ও দেখিয়া) ও! চন্দ্রগুপ্ত সিংহাসনে বসিয়াছে। ভাল ভাল।

---

[१८] अनपेक्षितराजराजैः।

उपसृत्य । **विजयतां वृषलः ।**

राजा । आसनादुत्थाय । **आर्य्य ! चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।** इति पादयोः पतति ।

चाणक्यः । पाणौ गृहीत्वा । **उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स !**

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तस्खलित-सुरनदी-शीकरासार-शीतात्
तीरान्तान्नैकराग-स्फुरित-मणि-रुचो दक्षिणस्यार्णवस्य ।

अन्वयः—सिंहासनम् अनपेक्षितराजवृत्तैः नन्दैः वियुक्तम्, राज्ञां वृषेण वृषलेन च अध्यासितम्, सदृश-पार्थिव-सङ्गतञ्च ; एते गुणाः मम परां प्रीतिं प्रगुणयन्ति ॥१८॥

नन्दैरिति । इदं सिंहासनम्, न अपेक्षितानि अवज्ञयोल्लङ्घ्य नानुसृतानि राजवृत्तानि राजधर्म्मा यैस्तैः उल्लङ्घितराजधर्म्मैरित्यर्थः, नन्दैर्नन्दवंशीयनृपतिभिः, वियुक्तं विरहितम् ; राज्ञां वृषेण पुङ्गवेन श्रेष्ठेनेति तात्पर्य्यम्, वृषलेन चन्द्रगुप्तेन च, अध्यासितम् अधिष्ठितम् ; तथा सदृशेन योग्येन पार्थिवेन राज्ञा सङ्गतम् अधिष्ठानेन सम्मिलितञ्च ; एते गुणा विधातुर्विधानोत्कर्षाः, मम, पराम् अत्यन्ताम्, प्रीतिं सन्तोषम्, प्रगुणयन्ति प्रकर्षेणोत्पादयन्ति ; सर्व्वत्र ममैवाध्यवसायप्रयुक्तत्वादिति भावः ।

अत्र परमप्रीतिजननस्य नन्दवियोगरूपैककारणे सत्यपि कारणान्तरद्वयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, राजसिंहासनयोरानुरूप्येण श्लाघाकरणात् समं नामालङ्कारः, वृषलेन वृषेणेति छेकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका च वृत्तम् ॥१८॥

রাজধর্ম্মের লঙ্ঘনকারী নন্দবংশীয়েরা সিংহাসন ত্যাগ করিয়াছে ; রাজশ্রেষ্ঠ চন্দ্রগুপ্ত তাহাতে আরোহণ করিয়াছে ; অতএব এই সিংহাসন উপযুক্ত রাজার সহিতই মিলিত হইয়াছে। সুতরাং বিধাতার এই গুণগুলি আমার অত্যন্ত আনন্দ জন্মাইতেছে ॥১৮॥

---

[१९]···सुरधुनी···आ तीरान्नैक ।

आगत्यागत्य भीति-प्रणत-नृप-शतैः शश्वदेव क्रियन्तां
चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥१९॥

अन्वयः—शिलान्त स्खलित-सुरनदी शीकरासार शीतात् शैलेन्द्रात् आ, नैकराग-स्फुरित-मणि रुचः दक्षिणस्य अर्णवस्य तीरान्तात् [च] आगत्य आगत्य भीति-प्रणत-नृप-शतैः शश्वत् एव तव चरणयुगस्य अङ्गुलीरन्ध्र-भागाः चूडा-रत्नांशु-गर्भाः क्रियन्ताम् ॥१९॥

आ शैलेन्द्रादिति। शिलान्तात् पाषाणप्रान्तदेशात् स्खलितायाः पतितायाः सुर-नद्या गङ्गायाः शीकरासारैः जलबिन्दुधारासम्पातेन शीतात् स्वभावशीतलादपि अधिक-शीतलीकृतात्, शैलेन्द्रात् पर्वतराजात् हिमालयात्, आ अवधि ; तथा नैकरागैः वि-विधवर्णैः स्फुरिता उज्ज्वलीभूता मणीनां रत्नानां रुचः कान्तयो यस्मिन् तस्य तथोक्तस्य दक्षिणस्य अर्णवस्य समुद्रस्य, तीरान्तात्, आगत्यागत्य, भीत्या भयेन प्रणतानां नृपाणां शतैः समूहैः, शश्वत् सर्वदैव, तव चरणयुगस्य, अङ्गुलीनां रन्ध्रभागाः छिद्रप्रदेशाः, चूडासु मुकुटेषु यानि रत्नानि तेषाम् अंशवः किरणाः गर्भेषु अभ्यन्तरेषु येषां ते तादृशाः, क्रियन्ताम्। त्वं खलु भारतसम्राड् भवेति भावः।

अत्र शी-शीत्याद्येकव्यञ्जनस्य असकृत् सकृत् साम्याद्वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः। समास-बाहुल्यादोजो गुणः, गौड़ी च रीतिः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥१९॥

(নিকটবর্ত্তী হইয়া) চন্দ্রগুপ্তের জয় হউক।

রাজা। (আসন হইতে উঠিয়া) আর্য্য! চন্দ্রগুপ্ত প্রণাম করিতেছে। (এই বলিয়া চরণযুগলে পতিত হইলেন)

চাণক্য। (হস্তে ধারণ করিয়া) বৎস! উঠ উঠ।

পাষাণের প্রান্তদেশ হইতে নিপতিত গঙ্গার জলবিন্দুধারাপাতে যে অত্যন্তশীতল হইতেছে, সেই হিমালয় হইতে; এবং নানাবিধ-রত্ন-কিরণরঞ্জিত দক্ষিণ সমুদ্রের তীর হইতে, আসিয়া আসিয়া, ভয়বশতঃ অবনত রাজগণ সর্ব্বদাই তোমার চরণযুগলের অঙ্গুলীর ছিদ্রগুলিকে আপন আপন মুকুটমণির কিরণদ্বারা রঞ্জিত করুন ॥১৯॥

রাজা। আর্য্যপ্রসাদাদনুভূয়ত এবৈতত্, নাশাস্যতে। উপবিশত্বার্য্যঃ। উভাবপি যথাসনমুপবিষ্টৌ (থ)।

চাণক্যঃ। বৃষল! কিমর্থং বয়মাহূতাঃ?

রাজা। আর্য্যস্য দর্শনেনাত্মানমনুগ্রাহয়িতুম্।

চাণক্যঃ। স্মিতং কৃত্বা। বৃষল! অলমনেন প্রশ্রয়েণ। ন নিষ্প্রয়োজনমধিকারবন্তঃ প্রভুভিরাহূয়ন্তে। তত্ প্রয়োজনমভিধীয়তাম্ (ন)।

রাজা। আর্য্য! কৌমুদীমহোত্সবপ্রতিষেধস্য কিং ফলমার্য্যঃ পশ্যতি? (থ)।

(থ) রাজেতি। আর্য্যস্য ভবতঃ প্রসাদাত্ অনুগ্রহাত্, এতত্ রাজ্যরূপমাধিপত্যম্, অনুভূয়ত এব; অতএব ন আশাস্যতে অভিলষ্যতে।

(ন) চাণক্য ইতি। প্রশ্রয়েণ বিনয়েন। অধিকারবন্তঃ অধিকৃতাঃ কার্য্যেষু নিযুক্তা ভৃত্যা ইত্যর্থঃ।

(থ) রাজেতি। আর্য্যো ভবান্, পশ্যতি; যেন তং কৌমুদীমহোত্সবপ্রতিষেধং কৃতবানিতি ভাবঃ।

রাজা। আপনার অনুগ্রহে ইহা অনুভবই করিতেছি; সুতরাং আশা করি না। (সে যাহা হউক) আর্য্য উপবেশন করুন। (এই বলিয়া দুই জনে যথাস্থানে উপবেশন করিলেন)

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! কি জন্য আমাকে ডাকিয়াছ?

রাজা। আপনার দর্শন দ্বারা আত্মাকে অনুগৃহীত করিবার জন্য।

চাণক্য। (ঈষৎ হাস্য করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত! এ বিনয়ে প্রয়োজন নাই। প্রভুরা বিনা প্রয়োজনে ভৃত্যদিগকে ডাকেন না। অতএব প্রয়োজন বল।

রাজা। আর্য্য! আপনি কৌমুদীমহোৎসবনিষেধের কি ফল দেখিলেন?

चाणक्यः। (स्मितं कृत्वा।) वृषल! उपालब्धुं तर्हि वयमा-हूताः (द)।

राजा। आर्य्य! नोपालब्धुम्।

चाणक्यः। किं तर्हि? (ध)।

राजा। विज्ञापयितुम् (न)।

चाणक्यः। वृषल! यद्येवम्, तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं रुचयोऽनुरोद्धव्याः (प)।

राजा। आर्य्य! कः सन्देहः। किन्तु न कदाचिदपि आर्य्यस्य निष्प्रयोजना रुचिः प्रवर्त्तिष्यत इत्यस्ति नः प्रश्ना-वकाशः (फ)।

[द] चाणक्य इति। उपालब्धुम् आत्मनोऽभिमतकरणात्तिरस्कर्त्तुम्।

(ध) चाणक्य इति। तर्हि तदा, किं कथम्, वयमाहूता इति सम्बन्धः।

(न) राजेति। विज्ञापयितुं किञ्चिन्निवेदयितुम्, युष्माहूता इत्यन्वयः।

(प) चाणक्य इति। यद्येवं विज्ञापयितुमेव यूयमाहूता इत्यर्थः। विज्ञापनी-यानां विनयेन निवेदनयोग्यानां गुरुजनानाम्, रुचयः अभिप्रायाः, अनुरोद्धव्या अनु-सर्त्तव्याः अभिप्रायानुसारेणैव व्यवहर्त्तव्या इत्यर्थः। अतो विज्ञापनीयस्य मे रुच्यनु-सारेणैव तवापि व्यवहर्त्तव्यमिति नाह्वानप्रयोजनमिति भावः।

চাণক্য। (ঈষৎ হাস্য করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত! তাহা হইলে আমাকে তিরস্কার করিবার জন্যই ডাকিয়াছ।

রাজা। আর্য্য! তিরস্কার করিবার জন্য নহে।

চাণক্য। তবে কি জন্য?

রাজা। কোন বিষয় নিবেদন করিবার জন্য।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! যদি এইরূপই হয়, তবে নিবেদনের যোগ্য গুরুজনদিগের অভিপ্রায় অনুসরণ করিয়া চলাই অবশ্যকর্ত্তব্য।

चाणक्यः। वृषल ! सम्यग् गृहीतवानसि मदाशयम्। नहि प्रयोजनमनपेक्षमाणः स्वप्नेऽपि चाणक्यो रुचिं प्रवर्त्तयिष्यति (ब)।

राजा। आर्य्य ! अतएव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुखरयति (भ)।

चाणक्यः। वृषल ! श्रूयताम्। इह खल्वर्थशास्त्रकारास्त्रिविधां सिद्धिमुपवर्णयन्ति — राजायत्तां सचिवायत्ताम् उभयायत्ताञ्चेति। ततः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन। यतो वयमेवात्र नियुक्ता वर्त्स्यामः (म)।

(फ) राजेति। कः सन्देह एतस्मिन् त्वदुक्तविषय इति शेषः। रुचिरभिप्रायः, प्रवर्त्तिष्यते भविष्यति, इति हेतोः, नः अस्माकम्, प्रश्नस्य तत्प्रयोजनजिज्ञासाया अवकाशः सम्भवपरता। तथा च केन प्रयोजनेन कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधे तव रुचिर्जाता, तत् प्रयोजनजिज्ञासार्थमेव तवाह्वानं कृतमिति भावः।

(ब) चाणक्य इति। गृहीतवान् बुद्धवान्। अनपेक्षमाणः अनुद्दिश्यन्। रुचिं कञ्चिदभिप्रायम्, प्रवर्त्तयिष्यति करिष्यति।

(भ) राजेति। प्रयोजनस्य शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा, मुखरयति मुखरं वक्तुं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः।

রাজা। আর্য্য ! এ বিষয়ে সন্দেহ কি। কিন্তু কখনও বিনা প্রয়োজনে আপনার অভিপ্রায় হইবে না; এই কারণে আমার প্রশ্ন কবিবার সম্ভাবনা আছে।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! আমার অভিপ্রায় ঠিক্ বুঝিয়াছ। চাণক্য বিনা প্রয়োজনে স্বপ্নেও কোন অভিপ্রায় করে না।

রাজা। আর্য্য! এই জন্যই সেই প্রয়োজন শুনিবার ইচ্ছাই আমাকে বলাইতেছে।

রাজা। সকোপ ইব মুখং পরিবর্ত্তয়তি (য)।

ততো নেপথ্যে বৈতালিকৌ পঠতঃ (র)।

একঃ (ল)।

(ম) চাণক্য ইতি। অর্থশাস্ত্রকারা নীতিশাস্ত্রকারিণঃ। সিদ্ধিং কার্য্যনিষ্পত্তিম্। রাজায়ত্তাং কেবলরাজমতাধীনাম্, সচিবায়ত্তাং কেবলমন্ত্রিমতাধীনাম্, উভয়ায়ত্তাং সম্মিলিতরাজমন্ত্রিদ্বয়মতাধীনাম্। সচিবায়ত্তা কেবলমন্ত্রিমতাধীনা মদিচ্ছাপ্রযুক্তেত্যর্থঃ সিদ্ধিঃ সর্ব্বকার্য্যনিষ্পত্তির্যস্য তস্য তব, প্রয়োজনস্য কৌমুদীমহোৎসবনিষেধোদ্দেশ্যস্য অন্বেষণেন অনুসন্ধানেন, কিং ফলম্, অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ। অত্র সর্ব্বকার্য্যে, নিযুক্তাঃ সন্তঃ, বর্ৎস্যামঃ স্থাস্যামঃ। বর্ৎস্যাম ইতি বৃতধাতোঃ "বৃতাদিঃ স্যসনোস্তথা" ইতি পরস্মৈপদবিধানাৎ ভবিষ্যন্ত্যাঃ পরস্মৈপদস্য উত্তমপুরুষবহুবচনম্।

(য) রাজেতি। সকোপ ইব রাজ্যস্য চাণক্যাধীনতাশ্রবণাৎ সক্রোধ ইব। এতেনোভয়োরন্যস্যৈব কলহে প্রকৃতত্বাদ্বস্তুতো ন কোপ ইতি সূচিতম্।

[র] তত ইতি। বৈতালিকৌ স্তুতিপাঠকৌ।

(ল) একঃ ইতি। বৈতালিকয়োরন্যতর ইত্যর্থঃ।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! শোন। এই রাজ্যবিষয়ে নীতিশাস্ত্রকারগণ তিন রকম সিদ্ধি বলিয়া থাকেন—কেবল রাজমতের অধীন, কেবল মন্ত্রিমতের অধীন এবং রাজা ও মন্ত্রী এই দুইরই মতের অধীন। সুতরাং তোমার সিদ্ধি হইল কেবল মন্ত্রিমতাধীন; অতএব তোমার সে প্রয়োজন অনুসন্ধানে ফল কি? যে হেতু, আমিই এ বিষয়ে নিযুক্ত থাকিব।

রাজা। [ক্রুদ্ধ হইয়াই যেন মুখ ফিরাইলেন]

তাহার পর নেপথ্যে দুই জন স্তুতিপাঠক পাঠ করিতে লাগিল।

এক জন।

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिश्नती कृत्तिमैभीम् ।
कापालीमुद्वहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैशी शरद्वः ॥२०॥

अन्वयः—काश-पुष्प-च्छविम् अभिभवता भस्मना आकाशं शुक्लयन्ती, शीतांशोः अंशुजालैः जलधर-मलिनाम् ऐभीं कृत्तिं क्लिश्नती कौमुदीम् इव धवलां कापालीं स्रजम् उद्वहन्ती, हास्य-श्री राजहंसा इति अपूर्वा ऐशी तनुः शरत् इव वः क्लेशं हरतु ॥२०॥

आकाशमिति । अत्र विभक्तिविपरिणामेन विशेषणानि पक्षान्तरेऽपि योज्यानि । तथा च काशपुष्पाणां काशाख्यतृणकुसुमानां छविं शुभ्रकान्तिम्, अभिभवता स्वशुभ्रतातिशयात् पराजयमानेन, भस्मना गात्रलिप्तभस्मकान्त्या, आकाशं सन्निहितं गगनदेशम्, शुक्लयन्ती शुक्लवर्णं कुर्वती । पक्षान्तरे तु भस्म अभिभवन्त्या काशपुष्पच्छव्या आकाशं शुक्लयन्ती । शीतांशोर्ललाटस्थितस्य चन्द्रस्य, अंशुजालैः किरणसमूहैः, जलधरवत् मेघवन्मलिनां कृष्णवर्णाम्, ऐभीं हस्तिसम्बन्धिनीम्, कृत्तिं चर्म परिहितं हस्तिचर्मेत्यर्थः, क्लिश्नती तद्वर्णनाशेन दुःखयन्ती धवलामेव कुर्वतीत्यर्थः । अन्यत्र तु शीतांशोः शरदुदितस्य निर्मलचन्द्रस्य, अंशुजालैः, ऐभीं कृत्तिमिव, जलधरैर्मेघैर्मलिनां प्रावृषम्, क्लिश्नती अपसारणेन दुःखयन्ती । कौमुदीं ज्योत्स्नामिव, धवलाम्, कपालानां नरमस्तककङ्कालानामियमिति कापाली ताम्, स्रजं मालाम्, उद्वहन्ती धारयन्ती । अन्यत्र तु कापालीं स्रजमिव धवलां कौमुदीमुद्वहन्ती । तथा हास्यस्य अट्टहास्यस्य श्रीः कान्तिः राजहंस इव यस्यां सा, पक्षान्तरे तु हास्यश्रीरिव राजहंसी यस्यां सा । इति अनेन प्रकारेण, अपूर्वा आश्चर्य्यभूता, ईशस्य महादेवस्य इयमित्यैशी, तनुः शरीरम्, शरत् काल इव, वो युष्माकम्, क्लेशं पापजन्यं दुःखं दृष्टिजन्यं दुःखञ्च, हरतु नाशयतु ।

अत्र श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः श्रौतोपमान्तरेण लुप्तोपमाद्वयेन च सङ्कीर्य्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । दिष्टं नाम नाट्यलक्षणञ्च "देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते" इति लक्षणात् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥२०॥

(२०) हासश्रीराजहंसा ।

অপি চ।

প্রত্যগ্রোন্মেষজিহ্মা ক্ষণমনভিমুখী রত্নদীপপ্রভাণা-
মাত্মব্যাপারগুর্ব্বী জনিতজললবা জৃম্ভিতৈঃ সাঙ্গভঙ্গৈঃ।
নাগাঙ্কং মোক্তুমিচ্ছোঃ শয়নমুরু ফণাচক্রবালোপধানং
নিদ্রাচ্ছেদাভিতাম্রা চিরমবতু হরের্দৃষ্টিরাকেকরা বঃ ॥২১॥

অন্বয়ঃ—উরু ফণা চক্রবালোপধানং নাগাঙ্কং শয়নং মোক্তুম্ ইচ্ছোঃ হরেঃ প্রত্যগ্রোন্মেষ জিহ্মা ক্ষণং রত্ন দীপ প্রভাণাম্ অনভিমুখী আত্ম-ব্যাপার-গুর্ব্বী সাঙ্গভঙ্গৈঃ জৃম্ভিতৈঃ জনিত-জল লবা নিদ্রাচ্ছেদাভিতাম্রা আকেকরা দৃষ্টিঃ চিরং বঃ অবতু ॥২১॥

প্রত্যগ্রোন্মেষেতি। উরু বিশালম্, ফণাচক্রবালং ফণামণ্ডলমেব উপধানং যস্য তত্তাদৃশম্, নাগাঙ্কম্ অনন্তনাগলক্ষণম্, শয়নং শয্যাম্, মোক্তুং ত্যক্তুম্, ইচ্ছোরভিলষতঃ, কার্ত্তিকাত্মকশরৎকালস্থিতেঃ "শেতে বিষ্ণুঃ সদাষাঢ়ে ভাদ্রে চ পরিবর্ত্ততে। কার্ত্তিকে পরিবুধ্যেত শুক্লপক্ষে হরির্দিনে।" ইতি স্মৃতেরিতি ভাবঃ। হরের্নারায়ণস্য সম্বন্ধিনী, প্রত্যগ্রো নূতনো য উন্মেষ উন্মীলনং তেন জিহ্মা বক্রা; ক্ষণং কিয়ৎকালম্, রত্নানি অনন্তনাগস্যৈব মস্তকস্থিতা মণয় এব সমালোজ্জ্বল্যাৎ দীপাস্তেষাং প্রভাণাং দ্যুতীনাম্, অনভিমুখী, প্রত্যগ্রোন্মেষে প্রতীঘাতপ্রতীতেরিত্যাশয়ঃ, আত্মব্যাপারে স্বকার্য্যে রূপপ্রত্যক্ষে গুর্ব্বী মন্থরা, তদানীমপি তচ্ছক্তেঃ সাকল্যেনানুদয়াদিত্যভিপ্রায়ঃ; অঙ্গানাং ভঙ্গেন মোটায়নেন সহিতানি সাঙ্গভঙ্গানি তৈঃ, জৃম্ভিতৈর্জৃম্ভাভিঃ, জনিতো জললবো জলবিন্দুর্যস্যাং সা; নিদ্রায়াশ্ছেদেন সদ্যোভঙ্গেন অভিতাম্রা অত্যন্ততাম্রবর্ণা, তথা আকেকরা ঈষৎসঙ্কুচিতা; দৃষ্টির্লোচনম্, চিরং কালং যাবৎ, বো যুষ্মান্ অবতু রক্ষতু।

মহাদেবের যে শরীরটী কাশপুষ্পের শোভাবিজয়ী ভস্মময় অঙ্গরাগ দ্বারা আকাশকে শুক্লবর্ণ করিয়া থাকে, চন্দ্রের কিরণসমূহ দ্বারা মেঘের ন্যায় কৃষ্ণবর্ণ পরিহিত হস্তিচর্ম্মকে শুক্লবর্ণ করে, জ্যোৎস্নার ন্যায় শুভ্রবর্ণ নরকঙ্কালমালা ধারণ করে এবং যাহাতে রাজহংসের ন্যায় অট্টহাস্যের শোভা রহিয়াছে; মহাদেবের সেই অপূর্ব্ব শরীরটী শরৎকালের ন্যায় আপনাদের দুঃখ নাশ করুক ॥২০॥

দ্বিতীয়ঃ—(ব)

সত্ত্বোৎকর্ষস্য ধাত্রা নিধয় ইব কৃতাঃ কেঽপি কস্যাপি হেতোঃ
জেতারঃ স্বেন ধাম্না মদসলিলমুচাং নাগযূথেশ্বরাণাম্।
দংষ্ট্রাভঙ্গং মৃগাণামধিপতয় ইব ব্যক্তমানাবলেপা
নাজ্ঞাভঙ্গং সহন্তে নৃবর! নৃপতয়স্ত্বাদৃশাঃ সার্বভৌমাঃ ॥২২॥

অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ, রত্নদীপেতি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্, সাঙ্গভঙ্গমিতি চ্ছেকানুপ্রাসশ্চেতি সংসৃষ্টিঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, স্রগ্ধরা চ বৃত্তম্।

"বড্রোরু বিপুলম্" ইত্যমরঃ। "টেরে বলির কেকরৌ" ইতি রভসঃ ॥২১॥

(ব) দ্বিতীয় ইতি। অপরো বৈতালিক ইত্যর্থঃ।

অন্বয়ঃ=[হে] নৃবর! ধাত্রা কস্য অপি হেতোঃ সত্ত্বোৎকর্ষস্য নিধয়ঃ ইব কৃতাঃ, স্বেন ধাম্না মদসলিলমুচাং নাগযূথেশ্বরাণাং জেতারঃ, ব্যক্তমানাবলেপাঃ কে অপি ত্বাদৃশাঃ সার্বভৌমাঃ নৃপতয়ঃ মৃগাণাম্ অধিপতয়ঃ দংষ্ট্রাভঙ্গম্ ইব আজ্ঞাভঙ্গং ন সহন্তে ॥২২॥

সত্ত্বোৎকর্ষস্যেতি। হে নৃবর! মনুষ্যশ্রেষ্ঠ! ধাত্রা ব্রহ্মণা, কস্যাপি হেতোঃ কেনাপি নিমিত্তেন ভুবনরক্ষণায়েত্যর্থঃ, সত্ত্বোৎকর্ষস্য বলাতিরেকস্য, নিধয়ঃ শঙ্খপদ্মাদি-ভাজনানি ইব কৃতাঃ। এতেন সত্ত্বোৎকর্ষস্য ধনতুল্যাদরণীয়ত্বং ব্যজ্যতে। অতএব স্বেন স্বকীয়েনৈব, ধাম্না তেজসা বাহুবলেনেত্যর্থঃ, মদসলিলমুচাং মদজলস্রাবিণাম্,

ফণাসমূহই যাহার বালিশ, সেই অনন্তনাগের শরীররূপ বিশাল শয্যাকে নারায়ণ এখন পরিত্যাগ করিবার ইচ্ছা করিতেছেন; তাই তাঁহার নয়নযুগল নূতন উন্মীলিত করায় বক্র রহিয়াছে, রত্নময় দীপ-গুলির আলোকের প্রতি ক্ষণকাল চাহিতে পারিতেছে না, নিজের কার্য্যে অলস হইয়া পড়িয়াছে, অঙ্গভঙ্গের সহিত হাই তোলায় সে নয়নে জলবিন্দু আসিয়াছে, এখনই নিদ্রাভঙ্গ হওয়ায় সে নয়ন অত্যন্ত তাম্রবর্ণ রহিয়াছে এবং ঈষৎ টেরা দেখাইতেছে; নারায়ণের সেই নয়নযুগল আপনাদিগকে চিরকাল রক্ষা করুক ॥২১॥

अपि च, भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः।
परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥२३॥

नागयूथेश्वराणां बहूनां हस्तियूथपतीनाम् जेतारः, व्यक्तौ सर्वत्रैव प्रकाशितौ मानावलेपौ गौरवगर्वौ येषां ते, अतएव केऽपि अनिर्वचनीयाः, त्वादृशाः, सार्वभौमाः सर्वपृथिवीश्वराः, नृपतयो राजानः, मृगाणां पशूनाम्, अधिपतयः सिंहाः दंष्ट्राया दन्तस्य भङ्गमिव, आज्ञाया भङ्गं व्याघातम्, न सहन्ते ; अपि तु भङ्गकारिणं तीव्रं दण्डयन्तीति भावः।

अत्र निश्चय इवेति वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, दंष्ट्राभङ्गमिवेति श्रौतीपमा अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। गुणरीती पूर्ववत्।

"सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः।" इत्यादि विश्वः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥२२॥

अन्वयः—प्रभुः भूषणाद्युपभोगेन प्रभुः न भवति। (किन्तु) परैः अपरिभूताज्ञः त्वम् इव प्रभुः उच्यते ॥२३॥

भूषणेति। प्रभुः लोकैः प्रभुशब्देनाभिहितो जनः, भूषणादीनाम् अलङ्कारवस्त्रप्रभृतीनां वस्तूनाम् उपभोगेन सम्भोगमात्रेण, प्रभुर्वास्तविकस्वामी, न भवति। किन्तु परैरन्यैर्जनैः, अपरिभूता परिभवेनालङ्घिता आज्ञा यस्य सः सगौरवं पालिताज्ञो जन एवेत्यर्थः, प्रभुर्वास्तविकस्वामी, उच्यते। अतो वास्तविकप्रभुभवनाय निजाज्ञा सर्वत्र प्रवर्त्तयितुं यतस्वेति भावः।

अत्र प्रभुः प्रभुर्न भवतीति विरोधस्य लौकिकाभिधानवास्तविकत्वाभ्यां समाधानाद्वि-

---

অপর বৈতালিক। হে নরনাথ! বিধাতা কোন কারণে অতিরিক্ত শক্তির নিধি করিয়াই যেন আপনাদিগকে সৃষ্টি করিয়াছেন ; তাই আপনারা আপন শক্তি দ্বারাই মদস্রাবী হস্তিযূথপতিগণকে জয় করিয়া থাকেন ; আপনাদের গৌরব ও গর্ব্ব সর্ব্বত্রই প্রকাশ পায় ; সুতরাং আপনারা অনির্ব্বচনীয়ই বটেন। অতএব সিংহগণ যেমন দন্তভঙ্গ সহ্য করে না, আপনাদের মত সার্ব্বভৌম নরপতিগণও তেমন আদেশভঙ্গ সহ্য করেন না ॥২২॥

চাণক্যঃ। স্বগতম্। প্রথমং তাবদ্বিশিষ্টদেবতাস্তুতিরূপেণ প্রবৃত্তশরদ্গুণখ্যাপনমাশীর্ব্বচনম্। ইদমপরং কিমিতি নাবধারয়ামি। বিচিন্ত্য। আঃ, জ্ঞাতম্। রাক্ষসস্যায়ং প্রয়োগঃ। দুরাত্মন্! রাক্ষস! দৃশ্যসে ভোঃ! জাগর্ত্তি খলু কৌটিল্যঃ (য)।

দীপকমালাঽলঙ্কারঃ। নিজকর্ত্তব্যকার্য্যসিদ্ধয়ে চন্দ্রগুপ্তস্য প্রবর্ত্তনায় চাণক্যাপেক্ষিতস্য শ্লোকদ্বয়স্য কঠোরবাক্যরূপত্বাৎ তর্জ্জনং নাম নাট্যালঙ্কারশ্চ "তর্জ্জনমিতীষ্যতে। স্বকার্য্যসিদ্ধয়েঽন্যস্য প্রেরণায় কঠোরবাক্।" ইতি লক্ষণাৎ ॥২৩॥

[য] চাণক্য ইতি। প্রথমং প্রথমবৈতালিকবচনম্, বিশিষ্টায়াঃ প্রধানায়া দেবতায়াঃ শিবস্য স্তুতিরূপেণ স্তবাত্মকতয়া, প্রবৃত্তায়া জাতায়াঃ শরদঃ কালস্য গুণানাং খ্যাপনং প্রকাশনং যস্মিন্ তত্তাদৃশম্, আশীর্ব্বচনং রাজানং প্রতি আশীর্ব্বাদঃ। ইদমপরম্ অপরবৈতালিকবাক্যম্, কিং কিংবিষয়কম্, ইতি ন অবধারয়ামি ন নিশ্চিনোমি। প্রয়োগো বৈতালিকদ্বারা আবয়োর্ভেদজননোদ্যমঃ। দৃশ্যসে ময়া ত্বমিত্যর্থঃ। যেন হি কৌটিল্যশ্চাণক্যো জাগর্ত্তি বিনিদ্রঃ সাবধানশ্চ তিষ্ঠতি। তথা চ বিনিদ্রো জনো যথা দৃষ্টিপথস্থং সর্ব্বমেব পশ্যতি; তথা সাবধানোঽহং ত্বৎকৃতং সর্ব্বমেব বুধ্যে ইতি ভাবঃ।

আর, প্রভুলোক কেবল বসনভূষণাদি সম্ভোগ দ্বারা প্রভু হন না। কিন্তু অন্যে যাঁহার আদেশ লঙ্ঘন করে না, সেই ব্যক্তিকেই আপনার ন্যায় প্রভু বলে ॥২৩॥

চাণক্য। (স্বগত) প্রথম বৈতালিকের বাক্যে উপস্থিত শরৎকালের গুণবর্ণনা রহিয়াছে এবং প্রধান দেবতার স্তবরূপে উহা আশীর্ব্বাদ হইয়াছে। কিন্তু দ্বিতীয় বৈতালিকের এ বাক্যের উদ্দেশ্য কি ইহা স্থির বুঝিতেছি না। (চিন্তা করিয়া) ও, বুঝিয়াছি, এটা রাক্ষসের প্রয়োগ। দুরাত্মন্! রাক্ষস! ওহে! তোমাকে আমি দেখিতেছি। কেমনা, চাণক্য জাগিয়াই আছে।

राजा। आर्य्य! वैहीनरे! आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्ण-शतसहस्रं दापय (घ)।

कञ्चुकी। यदाज्ञापयति देवः। इत्युत्थाय परिक्रामति।

चाणक्यः। सक्रोधम्। वैहीनरे! तिष्ठ, न गन्तव्यम्। वृषल! किमयमस्थाने महानर्थोत्सर्गः क्रियते? (ङ)।

राजा। आर्य्येणैवं सर्व्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धनमिव राज्यम्, न राज्यमिव (छ)।

[घ] राजेति। सुवर्णशतसहस्रं लक्षसंख्यकस्वर्णमुद्राः, दापय धनाध्यक्षद्वारा।

[ङ] चाणक्य इति। अस्थाने अयोग्ये पात्रे, अर्थोत्सर्गो धनव्ययः। किञ्चिन्मात्रवाक्पटवे किञ्चिन्मात्रमेव दातव्यम्; धनराशिदानन्तु नितान्तमेवासङ्गतमिति भावः।

[छ] राजेति। एवम् अनेन प्रकारेण, सर्व्वत्र सर्व्वेषु विषयेषु, निरुद्धः प्रतिबद्धः चेष्टाप्रसर उद्यमप्रसरणं यस्य तस्य। बन्धनं संयमनमिव; सर्व्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरत्वादेवेति भावः। एतेन चाणक्याधीनताक्लेशोऽभिप्रेत इति व्यज्यते। अतएवात्र उदाहरणं नाम नाट्यलक्षणम्, "यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्। साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम्।" इति लक्षणात्।

রাজা। আর্য্য! বৈহীনরি! এই বৈতালিক দুই জনকে লক্ষ স্বর্ণমুদ্রা দান করান।

কঞ্চুকী। মহারাজ যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া উঠিয়া যাইতে লাগিলেন)

চাণক্য। (ক্রোধের সহিত) বৈহীনরি! থাম, যাইতে হইবে না। চন্দ্রগুপ্ত! অপাত্রে এই বিশাল অর্থব্যয় করিতেছ কেন?

রাজা। আপনি সকল বিষয়েই এই ভাবে আমার উদ্যমের বেগ

চাণক্যঃ। বৃষল! স্বয়মনভিযুক্তানাং রাজ্ঞামেতে দোষাঃ সম্ভবন্তি। তদ্যদি ন সহসে, তদা স্বয়মেবাভিযুজ্যস্ব (ঘ)।

রাজা। এতে বয়ং স্বকর্ম্মণ্যভিযুজ্যামহে (ক)।

চাণক্যঃ। প্রিয়ং নঃ। বয়মপি স্বকর্ম্মণ্যভিযুজ্যামহে (খ)।

রাজা। যদ্যেবম্, তর্হি কৌমুদীমহোৎসবপ্রতিষেধস্য তাবৎ প্রয়োজনং শ্রোতুমিচ্ছামি (গ)।

[ঘ] চাণক্য ইতি। স্বয়মাত্মনা, অনভিযুক্তানাং রাজকার্য্যে অনভিনিবিষ্টানাং সচিবায়ত্তরাজ্যানামিত্যর্থঃ, এতে গুরুজনাতিক্রমেচ্ছাদয়ো দোষাঃ। ন সহসে সচিবাধীনতামিতি শেষঃ, অভিযুজ্যস্ব রাজকার্য্যে অভিনিবিষ্টো ভব।

[ক] রাজেতি। স্বকর্ম্মণি স্বকীয়ে রাজ্যশাসনকার্য্যে, অভিযুজ্যামহে অভিনিবিশামহে মনোযোগপূর্ব্বকং প্রবৃত্তা ভবাম ইত্যর্থঃ।

[খ] চাণক্য ইতি। এতদেব মতং নঃ অস্মাকম্, প্রিয়ং প্রীতিকরম্। স্বকর্ম্মণি ব্রাহ্মণকর্ত্তব্যে অধ্যাপনাদৌ। রাক্ষসজয়াদাবিতি তু ব্যজ্যতে। অভিযুজ্যামহে, অভিনিবিশামহে।

[গ] রাজেতি। যদ্যেবং স্বকর্ম্মণি মমাভিযোগো যদি তবাভিমত ইত্যর্থঃ।

নিরুদ্ধ করায় রাজ্যটাকে আমার বন্ধনের ন্যায় বোধ হইতেছে; কিন্তু রাজ্যের ন্যায় নহে।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! যাঁহারা নিজেরা রাজকার্য্যে অভিনিবিষ্ট নহেন, সেই সকল রাজাদের এই জাতীয় দোষ জন্মিয়া থাকে। সুতরাং যদি সহ্য না হয়, তবে নিজেই রাজকার্য্যে অভিনিবিষ্ট হও।

রাজা। এই আমি নিজকার্য্যে মনোনিবেশ করিলাম।

চাণক্য। তাহা আমাদের প্রীতিকরই বটে। আমিও নিজকার্য্যে মনোনিবেশ করিলাম।

রাজা। যদি এমনই হইল, তবে কৌমুদীমহোৎসবনিষেধের প্রয়োজন শুনিতে ইচ্ছা করি।

चाणक्यः। वृषल! कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि श्रोतुमिच्छामि।

राजा। प्रथमं तावन्ममाज्ञाविधानम् (घ]।

चाणक्यः। वृषल! ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम्। कुतः—[ङ]

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिशलयश्यामवेलावनानाम्
आ पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम्।
मालेवाज्ञा सुपुष्पा नतनृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः
सा मय्येव स्खलन्ती प्रथयति विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वम् ॥२४॥

[घ] राजेति। आज्ञाया विधानं पौरेषु प्रवर्त्तनम्, प्रथमं प्रयोजनमित्यन्वयः।

[ङ] चाणक्य इति। आज्ञाया व्याघातः प्रतिबन्धः।

अन्वयः—तमाल-प्रभव-किशलय-श्याम-वेला-वनानां चटुल-तिमिकुल-क्षोभि-तान्तर्जलानां चतुर्णाम् अम्भोधीनां पारेभ्यः आ नत नृपति-शतैः शिरोभिः सुपुष्पा माला इव या आज्ञा उह्यते; सा मयि एव स्खलन्ती [सती] विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वं प्रथयति ॥२४॥

अम्भोधीनामिति। तमालेभ्यस्तदाख्यवृक्षेभ्यः प्रभवैरुत्पन्नैः किशलयैः श्यामैरेव

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! কৌমুদীমহোৎসব করিবার প্রয়োজন কি ইহা আমিও শুনিতে ইচ্ছা করি।

রাজা। প্রথম প্রয়োজন এই যে, আমার আদেশ পালন।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! আমারও তোমার আদেশের বাধা দেওয়াই কৌমুদীমহোৎসব নিষেধের প্রথম প্রয়োজন। কারণ,—

---

[२४]···मालेवाम्लानपुष्पा नव नृपतिशतैः, मालेवाज्ञा सुपुष्पा नतनृपतिशतैः। स्खलन्ती कथयति···।

রাজা। অথাপরমপি প্রয়োজনং যৎ, তচ্ছ্রোতুমিচ্ছামি [চ]।

নবপল্লবৈঃ শ্যামানি শ্যামবর্ণীভূতানি বেলাবনানি তীরস্থকাননানি যেষাং তেষাম্, তথা চটুলৈঃ চঞ্চলতয়া চপলৈঃ তিমিকুলৈঃ তিমিনামকবৃহন্মৎস্যসমূহৈঃ ক্ষোভিতানি আলোড়িতানি অন্তর্জলানি জলাভ্যন্তরাণি যেষাং তেষাম্; চতুর্ণাম্, অম্ভোধীনাং সমুদ্রাণাম্, পারেভ্যস্তীরেভ্যঃ, আ আরভ্য, আগতৈরিতি শেষঃ, নতানাং নৃপতীনাং শতৈঃ সমূহৈঃ কৃতং ভিঃ, শিরোভিঃ করণৈঃ, শোভনানি পুষ্পাণি যস্যাং সা তাদৃশী, মালেব, যা তব আজ্ঞা, উহ্যতে ধ্রিয়তে; সা তব আজ্ঞা, ময়ি গুরাবেব ন পুনরন্যত্রেত্যর্থঃ, স্খলন্তী বাধাকরণেন প্রসরন্তী সতী, বিনয়েন গুরুং প্রতি নম্রীভাবেন অলঙ্কৃতং শোভিতম্, তে তব, প্রভুত্বং পৃথিব্যামাধিপত্যম্, প্রথয়তি প্রখ্যাপয়তি; বিনয়েনৈব ত্বয়া পুনরাজ্ঞাপ্রবর্ত্তনমিবর্ত্তনাকরণাদিতি ভাবঃ।

অত্র শ্রৌতোপমালঙ্কারঃ। প্রসাদো গুণঃ, পূর্ব্বার্দ্ধে পাঞ্চালী পরার্দ্ধে চ বৈদর্ভী রীতিঃ। তথা কৃতস্য রাজ্ঞোঽসন্তোষস্য মার্জনায়ানেনানুনয়করণাৎ পর্য্যুপাসনং নাম প্রতিমুখসন্ধ্যঙ্গম্, "কৃতস্যানুনয়ঃ পুনঃ। স্যাৎ পর্য্যুপাসনম্" ইতি লক্ষণাৎ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥২৪॥

[চ] রাজেতি। পূর্ব্বং চাণক্যবাক্যে "প্রথমং প্রয়োজনম্" ইত্যত্র প্রথমপদেন দ্বিতীয়াদিকমপি প্রয়োজনমস্তীতি সূচনাৎ তদেব জিজ্ঞাসতে অথেতি। প্রয়োজনমস্তীতি শেষঃ।

তমালবৃক্ষের নূতন পল্লব দ্বারা যাহাদের তীরস্থ বনগুলি শ্যামবর্ণ হইয়া রহিয়াছে এবং চঞ্চল তিমিমৎস্যগণ যাহাদের জলের অভ্যন্তরদেশ আলোড়িত করিয়া থাকে, সেই চারিটা সমুদ্রেরই তীর হইতে আসিয়া অবনত রাজগণ সুন্দর পুষ্পের মালার ন্যায় তোমার যে আজ্ঞা মস্তক দ্বারা বহন করেন; তাহা আমাতেই প্রতিহত হইয়া, তোমার বিনয়ভূষিত প্রভুত্বই প্রকাশ করে ॥২৪॥

রাজা। অন্য যে সকল প্রয়োজন আছে, তাহাও শুনিতে ইচ্ছা করি

चाणक्यः। तदपि कथयामि।

राजा। कथ्यताम्।

चाणक्यः। शोणोत्तरे! मद्वचनात् कायस्थमचलदत्तं ब्रूहि 'यत्तद्भद्रभटप्रभृतीनामितोऽपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्यपत्रम्, तत्तावद्दीयताम्' इति [क]।

प्रतीहारी। जं अज्जो आणवेदि। इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य। अज्ज! एदं पत्तं। (यदार्य्य आज्ञापयति। आर्य्य! एतत् पत्रम्)

चाणक्यः। गृहीत्वा। वृषल! श्रूयताम्।

राजा। दत्तावधानोऽस्मि [ख]।

चाणक्यः। वाचयति। स्वस्तिः। सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य

[क] चाणक्य इति। शोणोत्तरे इति प्रतीहार्य्या नाम्ना सम्बोधनम्। अचलदत्तं तदाख्यं पत्रवाचकं कर्म्मचारिणम्। इतः कुसुमपुरात्, अपरागाच्चन्द्रगुप्तं प्रति विरागाद्धेतोः, अपक्रम्य निर्गत्य। लेख्यपत्रं प्रमाणीभूतं पत्रम्।

[ख] राजेति। दत्तावधानोऽस्मि भवदुक्तिश्रवणे कृतमनोयोगोऽस्मि।

চাণক্য। তাহাও বলিতেছি।

রাজা। বলুন।

চাণক্য। শোণোত্তরা! তুমি আমার আদেশ অনুসারে কায়স্থ-অচলদত্তকে বল যে, "ভদ্রভটপ্রভৃতি অসন্তোষবশতঃ এস্থান হইতে চলিয়া যাইয়া, মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়া, পরে যে প্রমাণপত্র লিখিয়াছিল; তাহা দাও।"

প্রতীহারী। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া যাইয়া, পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্য্য! এই পত্র।

চাণক্য। (গ্রহণ করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত! শ্রবণ কর।

রাজা। শ্রবণে মনোযোগ দিলাম।

চন্দ্রগুপ্তস্য সহোত্থায়িনাং প্রধানপুরুষাণামিতোঽপক্রম্য মলয়কেতুমাশ্রিতানাং পরিমাণলেখ্যপত্রম্ [ঝ]। তত্র প্রথমং তাবদ্ গজাধ্যক্ষো ভদ্রভটঃ, অশ্বাধ্যক্ষঃ পুরুষদত্তঃ, মহাপ্রতীহারস্য চন্দ্রভানোর্ভাগিনেয়ো হিঙ্গুরাতঃ, দেবস্য স্বজনসম্বন্ধী মহারাজো বলগুপ্তঃ, দেবস্যৈব কুমারসেবকো রাজসেনঃ, সেনাপতেঃ সিংহবলদত্তস্য কনীয়ান্ ভ্রাতা ভাগুরায়ণঃ, মালবরাজপুত্রো রোহিতাক্ষঃ, ক্ষত্রগণমুখ্যতমো বিজয়বর্ম্মেতি [ঞ]। আত্মগতম্। এতে

[ঝ] আবস্থ ইতি। বাচয়তি পঠতি। স্বস্তি মঙ্গলম্, অস্তু যুষ্মাকমিতি শেষঃ। "স্বস্ত্যাশীঃক্ষেমপুণ্যাদৌ" ইত্যমরঃ। সুগৃহীতং শ্লোকৈঃ শুভাভিসন্ধ্যয়া প্রাতঃস্মারিতং নামধেয়ং নাম যস্য তস্য। সহোত্থায়িনাং সহভাবেন উন্নতিপথযাযিনাম্, প্রধানপুরুষাণাং প্রধানপ্রধানপদাধিষ্ঠিতানাং রাজপুরুষাণাম্, ইতঃ কুসুমপুরাৎ, অপক্রম্য নির্গত্য। পরিমাণলেখ্যপত্রং সংখ্যাজ্ঞাপকং পত্রমিদম্।

[ঞ] তত্রেতি। গজাধ্যক্ষঃ হস্তিসৈন্যনেতা, ভদ্রভটস্তদাখ্যঃ কশ্চিৎ পুরুষঃ। এবমন্যত্রাপি বোধ্যম্। মহাপ্রতীহারস্য দৌবারিকপ্রধানস্য। দেবস্য রাজ্ঞশ্চন্দ্রগুপ্তস্য, স্বজনসম্বন্ধী বন্ধুতাশ্রিতঃ পরম্পরয়া বন্ধুতাসম্পর্কঃ অস্যাস্তীতি সঃ। কুমারং সেবতে ইতি কুমারসেবকঃ কৌমারসময়মারভ্য পরিচারক ইত্যর্থঃ। ক্ষত্রগণমুখ্যতমঃ ক্ষত্রিয়প্রধানঃ।

চাণক্য। (পত্র পাঠ করিতে লাগিলেন) আপনাদের মঙ্গল হউক। যাঁহারা, প্রাতঃস্মরণীয়নামা মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের সঙ্গে সঙ্গে উন্নতি লাভ করিতেছেন, রাজকর্ম্মচারীদিগের মধ্যে প্রধান এবং এস্থান হইতে চলিয়া যাইয়া মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছেন; এই পত্রখানা তাঁহাদেরই সংখ্যাজ্ঞাপক। তাঁহাদের মধ্যে প্রথম হস্তিসৈন্যাধ্যক্ষ ভদ্রভট, অশ্বসৈন্যাধ্যক্ষ পুরুষদত্ত, প্রধান দৌবারিক চন্দ্রভানুর ভাগিনেয় হিঙ্গুরাত, মহারাজের পরম্পরাসম্পর্কে আত্মীয় মহারাজ বলগুপ্ত, মহারাজেরই বাল্যসেবক রাজসেন, সেনাপতি সিংহবলদত্তের কনিষ্ঠভ্রাতা

वयं देवस्य कार्य्ये अवहिताः स्म इति [ट]। (प्रकाशम्।) एतावदेतत् पत्रम् [ठ]।

राजा। आर्य्य! एतेषामपरागहेतून् श्रोतुमिच्छामि (ड)।

चाणक्यः। वृषल! श्रूयताम्। अत्र यावेतौ गजाध्यक्षाश्वाध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ, एतौ खलु स्त्री-मद्य-मृगया-शीलौ हस्त्यश्वावेक्षणेऽनभियुक्ताविति स्वाधिकाराभ्यामवरोप्य मया स्वजीवनमात्रेणैव स्थापितावित्यपरक्तौ गत्वा स्वेन स्वेन चाधिकारेण व्यवस्थाप्य मलयकेतुमाश्रितौ (ढ)। यावेतौ

[ट] एत इति। कार्य्ये स्वजयकर्म्मणि, अवहिता दत्तमनोयोगाः।

[ठ] एतावदिति। एतत्पर्य्यन्तमित्यर्थः।

(ड) राजेति। अपरागहेतून् असन्तोषकारणानि।

(ढ) चाणक्य इति। अनभियुक्तौ अनभिनिविष्टौ अकृतमनोयोगाविति यावत्, इति हेतोः, स्वाधिकाराभ्यां निजपदाभ्याम्, अवरोप्य निष्कास्य, स्वजीवनमात्रेणैव तत्तज्जीवनधारणोपयुक्तावश्यकमात्रदानेनैव। अधिकारेण पदेन, व्यवस्थाप्य व्यवस्थां विधाय।

ভাগুরায়ণ, মালবরাজপুত্র রোহিতাক্ষ এবং ক্ষত্রিয়শ্রেষ্ঠ বিজয়বর্ম্ম।। (স্বগত) আমরা এই সকলে মহারাজের কার্য্যে সাবধানে প্রবৃত্ত হইয়াছি। (প্রকাশ্যে) এই পর্য্যন্ত এ পত্র।

রাজা। আর্য্য! ইঁহাদের অসন্তোষের কারণ শুনিতে ইচ্ছা করি।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! শোন; ইহাদের মধ্যে এই যে ভদ্রভট ও পুরুষদত্তনামে গজাধ্যক্ষ ও অশ্বাধ্যক্ষ ছিল, ইহারা স্ত্রী, মদ্য ও মৃগয়াতে আসক্ত হইয়া, হস্তী ও অশ্বের পর্য্যবেক্ষণে অমনোযোগী হইয়া পড়িয়াছিল; তাই আমি উহাদিগকে আপন আপন পদ হইতে নামাইয়া

हिङ्गुरातबलगुप्तौ, तावप्यत्यन्तलुब्धप्रकृती दत्तं धनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु लभ्यत इति मलयकेतुमाश्रितौ (ण)। योऽप्यसौ भवतः कुमारसेवको राजसेनः, सोऽपि तव प्रसादादतिमात्रं कोषहस्त्यश्वं सहसैव सुमहदैश्वर्य्यमवाप्य पुनरुच्छेदशङ्कया-पक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः (त)। योऽयमपरः सेनापतेः सिंहबलदत्तस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणः, असावपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्द्दस्तत्प्रीत्या च "पिता ते चाणक्येन घातितः" इति रहसि त्रासयित्वा मलयकेतुमपवाहितवान्; ततो भवदपथ्यकारिषु चन्दनदासप्रभृतिषु निगृह्यमाणेषु स्वदोषाशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः (थ)। तेना-

(ण) यावित। अत्यन्तलुब्धप्रकृती धनलाभस्वभावौ। अबहु अप्रचुरम्।

[त] य इति। प्रसादात् अनुग्रहात् अनुग्रहेण दानादित्यर्थः। कोषहस्त्यश्व तत्स्वरूपमिति तात्पर्य्यम्। पुनरुच्छेदशङ्कया यत्किञ्चिदपराधादेव भवतैव पुनस्तद्ग्रहणाशङ्कया।

[थ] य इति। तस्मिन् मलयकेतौ प्रीत्या प्रणयेन। रहसि निर्जने। अपवाहित-

---

কেবল অন্ন বস্ত্র দিয়া রাখিয়াছিলাম। এই জন্য উহারা অসন্তুষ্ট হইয়া যাইয়া, আপন আপন পদেরই ব্যবস্থা করিয়া, মলয়কেতুকে অবলম্বন করিয়াছে। আর এই যে হিঙ্গুরাত ও বলগুপ্ত, ইহারাও অত্যন্তলুব্ধপ্রকৃতি বলিয়া, আমাদের দত্ত বেতন প্রচুর মনে না করিয়া, সেখানে প্রচুর পাইবে ইহা ভাবিয়া, মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছে। আর, ঐ যে তোমার বাল্যসেবক রাজসেন, সেও তোমারই অনুগ্রহে ধন, হস্তী ও অশ্বরূপ বিশাল ঐশ্বর্য্য হঠাৎ লাভ করিয়া, আবার উচ্ছেদ হইবে এই আশঙ্কা করিয়া, চলিয়া যাইয়া মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছে। আর, এই যে সেনাপতি সিংহবলদত্তের কনিষ্ঠভ্রাতা ভাগুরায়ণ; তাহারও

प्यसौ 'स मानेन प्राणाः परिरक्षिताः' इति कृतज्ञतामनुरुध्यमानेन पैतृकञ्च परिचयम् आत्मनोऽनन्तरममात्यपदं ग्राहितः (द)। यावेतौ रोहिताक्षविजयवर्म्माणौ, तावत्यन्तमानित्वात् स्वदायादेभ्यस्त्वया दीयमानं बहु सम्मानमसहमानौ मलयकेतुमाश्रितौ (ध)। इत्येषामपरागहेतवः (न)।

वान् कुसुमपुराद्बहिष्कारितवान्। भवतः अपथ्यकारिषु अहितकारिषु। निगृह्यमाणेषु दण्ड्यमानेषु सत्सु, स्वदोषाशङ्कया निजदोषेण दण्डभोगातङ्केन, अपक्रम्य निर्गत्य।

[द] तेनेति। तेनापि मलयकेतुनापि, असौ भागुरायणः। अनेन भागुरायणेन, मम मलयकेतोः। कृतज्ञतां पैतृकं परिचयञ्च परिचयनिबन्धनं सौहार्द्दञ्च, अनुरुध्यमानेन अनुसरता, आत्मनः अनन्तरं परवर्त्ति प्रधानमित्यर्थः, अमात्यपदं मन्त्रित्वम्, ग्राहितः प्रापितः।

[ध] यावेति। स्वदायादेभ्यो निजज्ञातिभ्यः।

[न] इतीति। अपरागहेतवो विरागकारणानि।

সেই সময়ে পর্ব্বতকের সহিত প্রণয় জন্মিয়াছিল; সুতরাং ভাগুরায়ণ সেই পর্ব্বতকের পুত্র মলয়কেতুর প্রতি প্রণয়বশতঃ "আপনার পিতাকে চাণক্য বিনষ্ট করাইয়াছে" এই ভাবে ভয় জন্মাইয়া সেই মলয়কেতুকে বাহির করিয়া দিয়াছে। তাহার পর, তোমার অহিতকারী চন্দনদাস-প্রভৃতিকে দণ্ড দিতে থাকিলে, সেই ভাগুরায়ণ নিজের দোষে দণ্ড-ভোগের আশঙ্কা করিয়া এস্থান হইতে যাইয়া মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছে। মলয়কেতুও উহাকে নিজের পরবর্ত্তী মন্ত্রিপদ গ্রহণ করাইয়াছে। কারণ 'এই ভাগুরায়ণ আমার প্রাণ রক্ষা করিয়াছে' এই কৃতজ্ঞতা এবং পৈতৃক প্রণয় এই দুইরই মলয়কেতু অনুসরণ করিয়াছিল। আর, এই যে রোহিতাক্ষ ও বিজয়বর্ম্মা, উহারাও অত্যন্ত অভিমানী বলিয়া, তুমি যে উহাদের জ্ঞাতিদিগকে অত্যন্ত সম্মান দিয়াছ, তাহা সহ্য

রাজা। আর্য্য ! এবমেতেষু পরিজ্ঞাতাপরাগহেতুষ্বপি ক্ষিপ্রমিব কিস্মান্ন প্রতিবিহিতমার্য্যেণ ? (প)।

চাণক্যঃ। বৃষল ! ন পারিতং প্রতিবিধাতুম্ (ফ)।

রাজা। কিমকৌশলাদুত প্রয়োজনাপেক্ষিতয়া ? (ব)।

চাণক্যঃ। কথমকৌশলং ভবিষ্যতি ; নিয়তং প্রয়োজনাপেক্ষিতয়া [ভ]।

রাজা। তদপ্রতিবিধানপ্রয়োজনমিদানীং শ্রোতুমিচ্ছামি।

[প] রাজেতি। পরিজ্ঞাতা অবগতা অপরাগহেতবো বিরাগকারণানি যেষাং তেষু বিষয়েষু। আর্য্যেণ ভবতা।

[ফ] চাণক্য ইতি। ন পারিতং ন শক্তম্। ময়েতি শেষঃ।

[ব] রাজেতি। অকৌশলাৎ প্রতিবিধানে আত্মনো নৈপুণ্যাভাবাৎ, উত অথবা, প্রয়োজনস্য তদ্বিষয়বিশেষস্য অপেক্ষিতয়া অনুরোধেন।

[ভ] চাণক্য ইতি। অকৌশলম্ অনৈপুণ্যম্, কথং ভবিষ্যতি ; কথমপি নেত্যর্থঃ ; সর্বকার্য্যেষ্বেবাত্মনঃ পরমনিপুণত্বাদিতি ভাবঃ। নিয়তং নিশ্চিতমেব।

করিতে না পারিয়া মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছে। এই ইহাদের বিরাগের কারণ।

রাজা। আর্য্য ! আপনি ইহাদের এইরূপ বিরাগের কারণ জানিয়াও শীঘ্রই কেন প্রতিবিধান করিলেন না ?

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত ! প্রতিবিধান করিতে পারি নাই।

রাজা। নিজের যোগ্যতার অভাবে ? না কোন প্রয়োজন সাধনের জন্য ?

চাণক্য। যোগ্যতার অভাব হইবে কেন ? নিশ্চয়ই কোন প্রয়োজন সাধনের জন্য।

রাজা। প্রতিবিধান না করার সেই প্রয়োজন এখন আমি শুনিতে ইচ্ছা করি।

चाणक्यः । वृषल ! श्रूयतामवधार्य्यताञ्च (म) ।

राजा । उभयमपि क्रियते, कथ्यताम् (य) ।

चाणक्यः । इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानम्—अनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाच्छिन्नाधिकारयोर्भद्रभटपुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्च तादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेव राज्यस्य मूलं हस्त्यश्वमवसादयेत् [र] । हिङ्गुरातबलगुप्तयो-

[म] चाणक्य इति । अवधार्य्यतां निश्चीयताम् । तवात्मनः श्रियालाभायेति भावः ।

[य] राजेति । उभयं श्रवणमवधारणञ्च ।

[र] चाणक्य इति । विरक्तानां प्रकृतीनाम् असन्तुष्टानां प्रजानाम् । अनुग्रहो दयाक्रिया, निग्रहो दमनक्रिया च । आच्छिन्नौ आक्रम्य नीतौ अधिकारौ गजाध्यक्षत्वाश्वाध्यक्षत्वरूपं पदद्वयं ययोस्तयोः । अधिकारारोपणमेव स्वस्वपदे स्थापनमेव । व्यसनयोगात् स्त्रीमद्यादावासक्तिवशात्, अनभियुक्तेषु स्वस्वकार्य्ये अनभिनिविष्टेषु । हस्तिनश्च अश्वाश्चेति हस्त्यश्वम्, सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकत्वम् । अवसादयेत् क्षयं प्रापयेत् । अतोऽनुग्रहः कथमपि नोचित इति भावः ।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! শোন, আর নিশ্চয় করিয়া মনে রাখ।

রাজা। দুই করিতেছি; আপনি বলুন।

চাণক্য। রাজ্যে অসন্তুষ্ট প্রজাদের দুই রকম প্রতীকার হইতে পারে—,এক অনুগ্রহ, দ্বিতীয় নিগ্রহ। তাহার মধ্যে অনুগ্রহ করিতে হইলে, যাহাদের অধিকার কাড়িয়া লওয়া হইয়াছে, সেই ভদ্রভট ও পুরুষদত্তকে স্বস্ব কার্য্যে পুনরায় স্থাপনই করিতে হয়। কিন্তু ব্যসনবশতঃ অমনোযোগী সেই রকম লোকের উপরে আবারও সেই অধিকার দিলে, রাজত্বের একমাত্র মূল হস্তী ও অশ্বকে সে উৎসন্নই করিবে।

रत्यन्तलुब्धप्रकृतिकयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्यतोरनुग्रहः कथं कर्त्तुं शक्यते [ल]। राजसेनभागुरायणयोस्तु स्वधनप्राणनाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्यावकाशः [व]। रोहिताक्षविजयवर्म्मणोरपि दायाद-मान-प्रदान-दह्यमानयोर्मानमप्यमानं मन्यमानयोरत्यन्त-मानिनोः कीदृशोऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृत पूर्वः पक्षः (श)। उत्तरोऽपि खलु वयमचिरादधि-

[ल] हिङ्गुरातेति। तयोरनुग्रहस्याशक्यकरणत्वतयैव स न कृत इत्याशयः।

[व] राजसेनेति। स्वयोर्ये धनप्राणास्तेषां नाशाद्भीतयोः स्वधननाशाद्भीतस्य राजसेनस्य स्वप्राणनाशाद्भीतस्य च भागुरायणस्येत्यर्थः, अवकाशः सम्भवः। तथा च अनुग्रहे क्रियमाणेऽपि स्वधनप्राणनाशभीतिवशादनुग्रहफलं किमपि न स्यादिति स न कृत इत्यभिप्रायः।

(श) रोहिताक्षेति। दायादेभ्यस्तयोरेव ज्ञातिभ्यः मानप्रदानेन त्वयैव गौरवसमर्पणेन दह्यमानयोरीर्ष्यानलेन सन्तप्यमानयोः सतोः, मानं त्वया समर्प्यमाणं गौरवमपि अपमानं मन्यमानयोः दायादतुल्यतादर्शनादिति भावः। कीदृशः कथम्भूतः। स पुनरसम्भव एवेत्याशयः। पूर्वः पक्षः अनुग्रहपक्षः, परिहृतः परित्यक्तः।

আর হিঙ্গুরাত ও বলগুপ্ত অত্যন্তলুব্ধস্বভাবের লোক; সুতরাং তাহাদিগকে সমগ্র রাজ্য দান করিলেও তাহারা সন্তুষ্ট হইবে না; অতএব তাহাদের অনুগ্রহ করাই শক্তির বহির্ভূত। আর রাজসেন আপন ধননাশের ভয়ে এবং ভাগুরায়ণ আপন প্রাণনাশের ভয়ে আকুল; সুতরাং তাহাদের প্রতি অনুগ্রহ করার সম্ভাবনা কোথায়। এবং রোহিতাক্ষ ও বিজয়বর্ম্মার জ্ঞাতিদিগকে তুমি সম্মান দিয়াছ বলিয়া তাহারা ঈর্ষ্যায় দগ্ধ হইতেছে; সুতরাং তুমি তাহাদিগকেও সম্মান দিলে, তাহারা তাহা অপমানই মনে করিতেছে এবং তাহারা অত্যন্ত অভিমানী। অতএব কি প্রকার অনুগ্রহ তাহাদের সন্তোষ জন্মাইতে পারে; এই সকল কারণে অনুগ্রহপক্ষ পরিত্যাগ

गतनन्दैश्वर्य्याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीड़यन्तो नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनामविश्वास्या मा भवाम इत्यतः परिहृत एव (ष)। तदेवमनुगृहीतास्मद्भृत्यपक्षो राक्षसोपदेशश्रवणप्रवणो महीयसा म्लेच्छराजबलेन परिवृतः पितृवधामर्षितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभियोक्तुमुद्यत इति सोऽयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इत्यतो दुर्गसंस्कारे आरब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः (म)।

(ष) उत्तर इति। उत्तरोऽपि पक्षो निग्रहपक्ष इत्यर्थः, परिहृत इत्यन्वयः। अचिरादनतिपूर्वम्, अधिगतं प्राप्तं नन्दस्य राज्ञ ऐश्वर्य्यं सम्पत्तिर्य्यैस्ते, सहोत्थायिनं सहभावेन लब्धोन्नतिम्। प्रकृतीनां प्रजानाम्, अविश्वास्या उपकारिणामप्यपकारकरणदर्शनादविश्वासपात्राणि। परिहृतः परित्यक्त एव।

(स) तदिति। तत्तस्मात्, एवमनेन प्रकारेण, अनुगृहीतः स्वस्वपदप्रदानेन दयाविषयीकृतः अस्माकं भृत्यपक्षः भद्रभटादिकर्म्मचारिवर्गो येन सः; अतोऽस्मद्भृत्यपक्षादेवास्माकं छिद्रपरिज्ञानं भविष्यतीति भावः। राक्षसस्य उपदेशश्रवणे प्रवणः सर्वदैवोन्मुखः; अतोऽयं बालकतया बुद्धिवैकल्ये सत्यपि नावज्ञेय इत्याशयः। महीयसा अतिविशालेन, म्लेच्छराजस्य बलेन सैन्येन, परिवृतः परिवेष्टितः; अतो दुर्बलतयापि नोपेक्षणीय इत्यभिप्रायः। पितुः पर्वतकस्य वधेन विषकन्याद्वारा गुप्तहत्यया अमर्षितः सञ्जातक्रोधः; अतः क्रोधाभावात् भयाभाव इत्यपि न सम्भाव्यमिति तात्पर्य्यम्। अभियोक्तुम् आक्रमितुम्, इति शेषः. व्यायामस्य युद्धशिक्षादुर्गसंस्कारादिपरिश्रमकार्य्यस्य

করিয়াছি। আর, আমরা অল্পদিন মাত্র নন্দের সম্পত্তি লাভ করিয়াছি, এ অবস্থায় তোমার সঙ্গে সঙ্গে যাহারা উন্নতি লাভ করিয়াছে, সেইরূপ প্রধান লোকগুলিকে যদি ভয়ঙ্কর দণ্ড দিয়া উৎপীড়িত করি, তবে নন্দবংশের প্রতি অনুরক্ত লোকদিগের আমরা অবিশ্বাস্য হইব; তাহা হইব না বলিয়াই নিগ্রহপক্ষও পরিত্যাগ করিয়াছি। অতএব এই ভাবে আমাদেরই কর্ম্মচারীদিগের প্রতি অনুগ্রহ দেখাইয়া, রাক্ষসের

রাজা। আর্য্য! বহু প্রষ্টব্যমত্র।

চাণক্যঃ। বৃষল! বিস্রব্ধং পৃচ্ছ। মমাপি বহ্বাখ্যেয়মত্র (ছ)।

রাজা। এষ পৃচ্ছামি।

চাণক্যঃ। অহমপ্যেষ কথয়ামি।

রাজা। যোঽয়মস্মাকমস্য সর্বস্যৈবানর্থস্য হেতুর্মলয়কেতুঃ স কস্মাদার্য্যেণাপক্রামন্নুপেক্ষিতঃ? (জ)।

কালঃ; কিন্তু নীতস্তবকালঃ নানন্দকরণসময়ঃ, ইতিশব্দঃ কারণাভিধায়ী, অতঃ কারণাৎ। ইতি হেতোঃ, প্রতিষিদ্ধঃ স কৌমুদীমহোৎসব ইতি শেষঃ।

অস্মিন্ সন্দর্ভে নিবৃত্তির্নাম নাট্যলক্ষণম্, "পূর্বসিদ্ধার্থকথনং নিবৃত্তিরিতি কীর্ত্যতে" ইতি লক্ষণাৎ

[ছ] চাণক্য ইতি। বিস্রব্ধং ভয়াদ্যভাবাৎ বিশ্বস্তং যথা স্যাত্তথা। বহু প্রচুরম্, আখ্যেয়ং বক্তব্যম্।

[জ] রাজেতি। আর্য্যেণ ভবতা, অপক্রামন্ কুসুমপুরাৎ পলায়মানঃ।

উপদেশশ্রবণে তৎপর থাকিয়া, বিশাল ম্লেচ্ছসৈন্যে পরিবেষ্টিত হইয়া, পিতার গুপ্তহত্যাবশতঃ অত্যন্তক্রুদ্ধ পর্ব্বতকের পুত্র মলয়কেতু আমাদিগকে আক্রমণ করিবার উদ্‌যোগ করিতেছে। অতএব এটা ব্যায়ামেরই সময়, কিন্তু উৎসবের সময় নহে; এই জন্য দুর্গসংস্কার আরম্ভ করিবার স্থলে কৌমুদীমহোৎসব দ্বারা কি হইবে; এই নিমিত্ত আমি তাহা নিষেধ করিয়াছি।

রাজা। এবিষয়ে বহুতর জিজ্ঞাস্য আছে।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! বিশ্বাসের সহিত জিজ্ঞাসা করিতে থাক; এবিষয়ে আমারও বহুতর বক্তব্য আছে।

রাজা। এই জিজ্ঞাসা করিতেছি।

চাণক্য। আমিও এই বলিতেছি।

चाणक्यः । वृषल ! मलयकेतोरपक्रमणस्यानुपेक्षणे द्वयी गतिः स्यात् । अनुगृह्येत निगृह्येत वा । अनुग्रहे पूर्वप्रतिश्रुतं राज्यार्द्धं प्रतिपाद्येत । निग्रहे तावदस्य पर्वतकोऽस्माभिर्व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वयं हस्तो दत्तः स्यात् (क) । प्रतिश्रुतार्द्धराज्य प्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रमन्नुपेक्षितः (ख) ।

[क] चाणक्य इति । अपक्रमणस्य पलायनस्य अनुपेक्षणे अपरित्यागविषये अर्थे च मलयकेतोः स्थापने इत्यर्थः, द्वयी द्विविधा गतिः उपायः । गतिद्वैविध्यं दर्शयति अनुगृह्येतेति । पूर्वप्रतिश्रुतं पर्वतकाय दातुं प्रतिज्ञातम्, प्रतिपाद्येत तत् पर्वतकपुत्रत्वात् मलयकेतवे दीयेत । राज्यार्द्धदानं विना अनुग्रहस्य पर्य्याप्तता न स्यादिति भावः । अस्य मलयकेतोः, निग्रहे वधादिदण्डविधाने । उपकारिणः अपकारकरणं नाम कृतघ्नता तस्या विषये, स्वयमात्मनैव, हस्तो दत्तः स्यात् प्रेरितो भवेत् अस्माभिः स्वयमेव कृतघ्नता स्वीक्रियेतेत्यर्थः । तथा च नन्दराज्यवशीकरणे पर्वतकेनास्माकं साहाय्यं कुर्वता महानुपकारः कृतः ; अस्माभिस्तु तस्य गुप्तहत्यां विधाय तां च राक्षसकृततया प्रचार्य्य लोकसमाजे कृतघ्नतापवादादुत्तीर्णम्, इदानीन्तु तत्पुत्रस्यापि वधे सा कृतघ्नता सुदृढमेव स्वीकृता स्यादिति भावः ।

(ख) ननु प्रतिश्रुतराज्यार्द्धदाने तस्यावश्यमेव विनाशः स्यात्, इदानीन्तु प्रबलमलयकेतोराक्रमणस्यास्माभिर्दुर्बलैरनिवार्य्यतया सर्वस्वनाशापत्तिरिति प्रतिश्रुतराज्यार्द्धदानमेव सर्वथा कर्त्तव्यमासीदित्याह प्रतिश्रुतेति । कृतघ्नतामात्रमेव फलं यस्य स तादृशः । तथा च पर्वतकस्यैव पुत्राय राज्यार्द्धदाने तद्राज्यार्द्धन्तु नष्टमेव ; नहि

রাজা। যে মলয়কেতু আমাদের এই সর্ব্বপ্রকার অনর্থের কারণ, পলায়ন করিবার সময়ে তাহাকে আপনি উপেক্ষা করিলেন কেন ?

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত ! মলয়কেতুর পলায়ন উপেক্ষা না করার বিষয়ে দুই প্রকার উপায় থাকিতে পারে, এক অনুগ্রহ, দ্বিতীয় নিগ্রহ। তাহার মধ্যে অনুগ্রহ করিতে হইলে, প্রতিশ্রুত অর্দ্ধরাজ্য দিতে হয়। আর

राजा। आर्य्य! अत्र तावदेवम्। राक्षसः पुनरिहैवान्तर्नगरे वर्त्तमान आर्य्येणोपेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्य्यस्य (ग)

चाणक्यः। वृषल! राक्षसोऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानुरागित्वात् सुचिरमेवात्र सहवासाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यन्तं विश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसम्पदा युक्तः कोषबलवानिहैवान्तर्नगरे वर्त्तमानो महान्तं खल्वन्तःकोपमुत्पादयेत्। दूरीकृतस्तु वाह्यकोपमुत्पादयन्नपि न दुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतोऽपक्रामन्नुपेक्षितः। (घ)

पर्व्वतकविनाशे ऐहिकं फलं किमपि न प्राप्तमेव परन्तु केवलं कृतघ्नताख्यं महापापमेव कृतं भवेदिति भावः। इति हैती।

(ग) राजेति। अत्र मलयकेतोरपक्रमणविषये, एवं युक्तियुक्तमेव उत्तरं कृतमित्यर्थः। पुनः किन्तु, अन्तर्नगरे नगरस्याभ्यन्तरे आर्य्येण भवता।

(घ) चाणक्य इति। निजस्वामिनि नन्दराजे, स्थिरानुरागित्वात् अचलभक्तिकत्वात्, तेन आत्मनामपि हितैषित्वमिति भावः; सहवासात् एकत्रावस्थानात्, ततश्च परिवर्पर्य्येवेक्षणानुविधेत्याशयः; शीलज्ञानां राक्षसचरित्राभिज्ञानाम्, प्रकृतीनां प्रजानाम्, विश्वास्यः, अतो भेदनीतिरपि न कार्य्यं करोति भावः। प्रज्ञा बुद्धिः पुरुषकारो

উহার নিগ্রহে, পর্ব্বতককে যে আমরাই হত্যা করিয়াছি, এই কৃতঘ্নতা নিজেদেরই স্বীকার করিতে হয়। পক্ষান্তরে প্রতিশ্রুত অর্দ্ধরাজ্য দান করিলেও পর্ব্বতকের হত্যার ফল কেবল কৃতঘ্নতামাত্রই হয়। এই জন্য পলায়ন করিবার সময়ে মলয়কেতুকে উপেক্ষা করিয়াছি।

রাজা। আর্য্য! এবিষয়ে আপনি যুক্তিসঙ্গত উত্তরই দিয়াছেন। কিন্তু রাক্ষস এই নগরের ভিতরেই বিদ্যমান ছিলেন, অথচ আপনি তাঁহাকে উপেক্ষা করিয়াছেন; এবিষয়ে আপনার কি উত্তর আছে?

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! আপন প্রভুর প্রতি রাক্ষসের ভক্তি অচল

राजा। ननु किमर्थमिहस्थ एवोपायैर्नोपक्रान्तः ? । (छ)

चाणक्यः। अथ कथमुपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैरेवासौ

युक्तैः पुरुषादिश्च ताभ्यामुपेतः अन्वितः, तेन सामच्छलप्रयोगो दण्डश्च विफल इत्याशयः। सहायसम्पदा युक्तः, ततश्च दण्डो विपरीतफलजनकोऽपि भवेदित्यभिप्रायः। कोषबलवान् अर्थशक्तिमान्, तेन च दानोपायोऽपि निष्फल एवेति तात्पर्य्यम्। अन्तःकोपम् आभ्यन्तरिकप्रजाविरागम्। बाह्यकोपं दूरवर्त्तिजनविरागम्। दुःखेन साध्यः प्रतीकार्य्यः।

'चाणक्यः। वाचयति" इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे राक्षसो ब्राह्मणः, विजयवर्म्मा क्षत्रियः, "भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य" इति स्मृतेः सिंहबलदत्तभ्राता भागुरायणो वैश्यः, चन्द्रगुप्तस्य स्वजनगन्धी बलगुप्तश्च शूद्र इति चतुर्णां वर्णानामुपस्थितेर्वर्णसंहारो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, "चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते" इति लक्षणात्।

(छ) राजेति। अपक्रामन्नुपेक्षितो भवतु किन्तु इहस्थ एव कुसुमपुरे विद्यमान एव, उपायैर्नानाविधैः कौशलैः, किमर्थम्, न उपक्रान्तो न वशीकर्त्तुमारब्धः राक्षस इति शेषः।

(च) चाणक्य इति। उपक्रान्तो वशीकर्त्तुमारब्धः। हृदये वक्षसि शेते

এবং রাক্ষস এই স্থানে দীর্ঘকাল একত্র বাস করিয়াছেন ; এই কারণে তিনি, চরিত্রাভিজ্ঞ নন্দানুরক্ত প্রজাবর্গের অত্যন্ত বিশ্বাসের পাত্র, বুদ্ধি ও পুরুষকারশালী, সহায়সম্পদযুক্ত এবং অর্থবলে বলীয়ান্ ; সুতরাং তিনি এই নগরের ভিতরে থাকিয়া নিশ্চয়ই গুরুতর ভিতরের কোপ জন্মাইবেন ; আর, দূরে থাকিয়া বাহিরের কোপ জন্মাইলেও ; তাহার প্রতীকার দুষ্কর হইবে না, ইহা ভাবিয়াই যাইবার সময়ে তাঁহাকে উপেক্ষা করিয়াছি।

রাজা। তবে এখানে থাকিবার সময়েই কেন নানা কৌশলে ধরিবার চেষ্টা করিলেন না ?

চাণক্য। ধরিবার চেষ্টা হইবে কি করিয়া ? কারণ, নানা কৌশল

हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः। दूरीकरणस्य चोक्तं प्रयोजनम् । (च)

राजा । आर्य्य ! कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ?। (छ)

चाणक्यः । वृषल ! राक्षसं खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणः स्वयं वा विनश्येत् युष्मद्बलानि वा विनाशयेत्। एवं सत्युभयथापि दोषः । पश्य— (ज)

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाद्विनाशं
ननु वृषल ! वियुक्तस्तादृशेनासि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत् सापि पीड़ा
वनगज इव तस्मात् सोऽभ्युपायैर्विनेयः ॥२५॥

प्रविश्य तिष्ठतीति हृदयेशयः, "वा तु बन्धवरादौ" इति सप्तम्या अलुक् । शङ्कुः शल्यम्, उक्तम् अव्यवहितपूर्ववाक्येन ।

(छ) राजेति । विक्रम्य विक्रमं प्रकाश्य बलेनेत्यर्थः, न गृहीतो न धृतः, राक्षस इति शेषः ।

(ज) चाणक्य इति । राक्षसः खल्वसौ, इति मन्तव्येति शेषः, अतीवप्रबलविक्रमशालीति भावः । विक्रम्य विक्रमं प्रकाश्य, गृह्यमाणः, असौ राक्षस इति सम्बन्धः । युष्माकं बलानि सैन्यानि ।

দ্বারাই উঁহাকে বক্ষের পেরেকের মত উদ্ধার করিয়া দূর করিয়া দিয়াছি, দূর করিবার কারণ ত পূর্ব্বেই বলিলাম।

রাজা। আর্য্য ! বিক্রম প্রকাশ করিয়া ধরিলেন না কেন ?

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত ! উঁনি যে রাক্ষস ; বিক্রম প্রকাশ করিয়া ধ'রতে গেলে, হয় ত উঁনি নিজেই নষ্ট হইতেন, না হয় উঁনিই তোমার সৈন্য নষ্ট করিতেন। ইহা হইলে, দুই পক্ষেই দোষ ঘটিত। দেখ—

---

[२५] ···तादृशेनासि··· घातयेत् तापि ·· ।

राजा। न शक्नुमो वयमार्य्यस्य वाचा वाचमतिशयितुम्। सर्वथा अमात्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः। (भ)

चाणक्यः। सक्रोधम्। न भवानिति वाक्यशेषः। भो वृषल! तेन किं कृतम्?। (ञ)

अन्वयः = सः भृशम् अभियुक्तः (सन्) यदि विनाशम् हि उपेयात्, ननु वृषल! (तदा) तादृशेन पुंसा वियुक्तः असि। अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत्, सा अपि पीड़ा, तस्मात् सः वनगजः इव उपायैः विनेयः॥२५॥

स इति। स राक्षसः, भृशमतिमात्रम्, अभियुक्तः अस्माभिराक्रान्तः सन्, यदि, विनाशं हि मृत्युमेव, उपेयात् प्राप्नुयात्, ननु वृषल। हे चन्द्रगुप्त। तदा त्वम्, तादृशेन असाधारणगुणशालिना, पुंसा पुरुषेण, वियुक्तो विरहितोऽसि। अथ पक्षान्तरे, तव, बलमुख्यान् सेनान्तर्गतप्रधानपुरुषान्, नाशयेत् स राक्षस इति शेषः, सापि, पीडा अस्माकं दुःखम्, तस्माद्धेतोः, स राक्षसः, वनगजो वन्यहस्तीव, उपायैः कौशलैः, विनेयः अस्माभिर्वशीकर्त्तव्यः।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारः। हेतुर्नाम नाट्यलक्षणञ्च, "हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्" इति लक्षणात्। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः। मालिनी वृत्तम्, "न-न-म य-य-युतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात्॥२५॥

[भ] राजेति। अतिशयितुम् अतिक्रमितुम्। अत्र अनयोर्युवयोर्मध्ये प्रशस्यतर उत्कर्षदर्शनात् प्रशंसनीयतरः।

রাক্ষস আমাদের দ্বারা অত্যন্ত আক্রান্ত হইয়া যদি বিনাশ প্রাপ্ত হইতেন, তবে চন্দ্রগুপ্ত! তুমি সেইরূপ একটি পুরুষকর্ত্তৃক বিচ্ছিন্ন হইতে। আর, তিনিই যদি তোমার সৈন্যের প্রধান লোকগুলিকে বিনাশ করিতেন, তবে তাহাও তোমার গুরুতর দুঃখজনক হইত। অতএব বন্যহস্তীর ন্যায় তাঁহাকে কৌশলে বশীভূত করিতে হইবে॥২৫॥

রাজা। আমি বাক্য দ্বারা আপনার বাক্য অতিক্রম করিতে সমর্থ নহি। কিন্তু অমাত্য রাক্ষসই আপনাদের মধ্যে বিশেষ প্রশংসনীয়।

राजा। यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम्। तेन खलु महात्मना—

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले
व्याघाता जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलानां कृतः।
अत्यर्थं विपुलैः सुनीतिविभवैः सम्मोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥२६॥

(अ] चाणक्य इति। न भवानिति वाक्यस्य त्वदुक्तवचनस्य शेषः, अवशिष्टांशो वर्त्तते, एवशब्देन भवानित्यस्यैव व्यवच्छेद्यत्वादिति भावः।

अन्वयः—तेन महात्मना खलु नः गले पदं कृत्वा लब्धायां पुरि यावदिच्छम् उषितम्, अस्मद्बलानां जयघोषणादिषु बलात् व्याघातः कृतः, विपुलैः सुनीतिविभवैः अत्यर्थं सम्मोहम् आपादिताः नः मतयः विश्वास्येषु स्वेषु वर्गेषु अपि न विश्वसन्ति ॥२६॥

लब्धायामिति। तेन महात्मना राक्षसेन खलु, नः अस्माकं गले, पदं कृत्वा चरणं विन्यस्य, पराधिकृतस्थाने परिष्वेव यथेच्छाचारः परगले चरणविन्यास इव शक्तिद्योतक इति भावः, लब्धायाम् अस्माभिरेव प्राप्तायाम्, पुरि अस्मिन् कुसुमपुरे, यावदिच्छं यावन्तं कालम् इच्छा वर्त्तते तावन्तं कालम्, उषितम् अवस्थितम्; अस्माकं बलानां सैन्यानाम्, जयघोषणादिषु, बलादेव, व्याघातो बाधा, कृतः; तथा विपुलैर्महद्भिः, सुनीतिविभवैः सुप्रयुक्तनीतिसम्पद्भिः, अत्यर्थं सम्मोहं निश्चयशक्तिहीनत्वम्, आपादिताः प्रापिताः, नः अस्माकम्, मतयो बुद्धयः, विश्वास्येषु, स्वेषु आत्मीयेषु, वर्गेषु पक्षेष्वपि, न विश्वसन्ति। अतएवासौ सर्वथा प्रशस्यतर इति भावः।

अत्र प्रशस्यतरत्वप्रतिपादनकार्य्यं प्रति कारणत्रयाभिधानात् समुच्चयोऽलङ्कारः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्द्दूलविक्रीड़ितस्य वृत्तम् ॥२६॥

चाणक्य। (ক্রোধের সহিত) 'কিন্তু আপনি নহেন' ইহাই তোমার বাক্যের অবশিষ্ট অংশ। ওহে চন্দ্রগুপ্ত! রাক্ষস কি করিয়াছেন?

রাজা। যদি না জানেন, তবে শুনুন। সেই মহাত্মা রাক্ষস, আমাদেরই অধিকৃত নগরে আমাদেরই গলায় পাদন্যাস করিয়া, যত

चाणक्यः। विहस्य। वृषल! एतत् कृतं राक्षसेन?। (ट)

राजा। अथकिम्। एतत् कृतममात्यराक्षसेन। (ठ)

चाणक्यः। वृषल! मया पुनर्ज्ञातम्, नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतुरधिराज्यमारोपित। (ड)

राजा। आर्य्य! दैवेनेदमनुष्ठितं किमत्रार्य्यस्य। (ढ)

[ट] चाणक्य इति। एतत् एतावन्मात्रम्। एतेन काकुवशात् राक्षसकृतैतावत्कार्य्यस्य लघुतया तस्यापि लघुत्वं व्यज्यते।

[ठ] राजेति। अत्रामात्यपदेन राक्षसस्य सर्वथा योग्यमन्त्रित्वसूचनात् तस्य तत्कार्य्यस्य च महत्त्वं द्योत्यते।

[ड] चाणक्य इति। उद्धृत्य उत्पाट्य। अधिराज्यं साम्राज्यम्. आरोपित आरोहितः। एतेन नन्दमुद्धृत्य तदीयाधिराज्यं स्वकृतं चन्द्रगुप्तारोपणं सूचयता स्वकार्य्यान्तिके राक्षसकार्य्यस्य नितान्ततुच्छतासूचनात् स्वान्तिकेऽपि राक्षसस्य नितान्ततुच्छत्वं सूच्यते। श्लिष्टवक्रोक्तिरियम्।

अतएवात्र नर्म्म नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्, "परिहासवचो नर्म्म" इति लक्षणात्।

কাল ইচ্ছা তত কাল বাস করিয়া গিয়াছেন; আমাদের সৈন্যগণের জয়ঘোষণাপ্রভৃতিকার্য্যে বলপূর্ব্বক বাধা দিয়াছেন এবং নানাবিধ মহা-নীতির কৌশলে আমাদের বুদ্ধির অত্যন্ত মোহ জন্মাইয়া দিয়াছেন; তাহাতে আমাদের সে বুদ্ধি, চিরবিশ্বাস্য আত্মীয়বর্গের উপরেও বিশ্বাস করিতেছে না ॥২৬॥

চাণক্য। (হাস্য করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত! রাক্ষস এইটুকুমাত্রই ত করিয়াছে?

রাজা। হা, মন্ত্রী রাক্ষস এত বড় কার্য্যই করিয়াছেন।

চাণক্য। চন্দ্রগুপ্ত! আমি কিন্তু বুঝিয়াছিলাম যে, নন্দেরই মত তোমাকে উৎখাত করিয়া, তোমারই মত মলয়কেতুকে পৃথিবীর সাম্রাজ্যে আরোপিত করিয়াছে।

चाणक्यः। हे मत्सरिन्!। (ण)

आकृष्याऽऽरूढकोपस्फुरणविषमिताग्राङ्गुलीमुक्तचूडां
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्सादिदीर्घां प्रतिज्ञाम्।
केनान्येनावलिप्ता नव नवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते
नन्दाः पर्य्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥२७॥

[ढ] राजेति। इदं नन्दमुद्धृत्य तदीयाधिराज्ये समारोपणम्, अनुष्ठितं कृतम्। अत्र विषये, आर्य्यस्य भवतः, किम्, किमपि न कर्त्तृत्वमित्यर्थः।

परिहासेऽपि चन्द्रगुप्ते न धैर्य्यावलम्बनादत्र नर्म्मद्युतिर्नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, "धृतिस्तु परिहासजा नर्म्मद्युतिः" इति लक्षणात्।

(ण) राजेति। मत्सरः अन्यशुभद्वेषः अस्य अस्तीति मत्सरी तत्सम्बोधनम्। "मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे" इत्यमरः। एतेनात्मनः प्राधान्यात्मकशुभे चन्द्रगुप्तस्य विद्वेषोऽस्तीति सूचितम्।

अन्वयः—आरूढ कोप स्फुरण विषमिताग्राङ्गुली-मुक्त-चूडां सकल रिपु-कुलोत्सादि-दीर्घाम् उग्रां प्रतिज्ञां लोकप्रत्यक्षम् आकृष्य अन्येन केन नवति-शत-द्रव्य-कोटीश्वराः अवलिप्ताः ते नव नन्दाः पश्यतः राक्षसस्य पर्य्यायभूताः पशवः इव हताः? ॥२७॥

आकृष्येति। आरूढस्य नन्दानामेवात्याचाराद् उत्पन्नस्य कोपस्य क्रोधस्य स्फुरणेन प्रकाशेन विषमितया वक्रीकृतया अग्राङ्गुल्या अङ्गुल्यग्रभागेन मुक्ता बन्धनात् स्खलितीकृता चूडा शिखा यस्यां तां तादृशीम्, सकलस्य रिपुकुलस्य शत्रुवंशस्य उत्सादिन उच्छेदिन उच्छेदसम्पादनेनेत्यर्थः दीर्घां महतीम्, अतएव उग्रां भीषणाम्, प्रतिज्ञाम्, लोकानां प्रत्यक्षमेव न पुनर्गुप्तस्थाने, आकृष्य विधाय, अन्येन मद्भिन्नेन, केन जनेन, नवतिशतद्रव्यकोटीनां नवतिशतसंख्यकधनकोटीनाम् ईश्वराः स्वामिनः, अतएव अव-

---

রাজা। আর্য্য! ইহা ত দৈব করিয়াছে, এবিষয়ে আপনার কি কর্ত্তৃত্ব আছে?

চাণক্য। হে অন্যের শুভদ্বেষী!

অপি চ।

গৃধ্রৈরাবদ্ধচক্রং বিয়তি বিচলিতৈর্দীর্ঘনিষ্কম্পপক্ষৈঃ
ধূমৈর্ধ্বস্তার্কভাসাং সঘনমিব দিশাং মণ্ডলং দর্শয়ন্তঃ।
নন্দৈরানন্দয়ন্তঃ পিতৃবননিলয়ান্ প্রাণিনঃ পশ্য চৈতান্
নির্বান্ত্যদ্যাপি নৈতে স্রুতবহলবসাবাহিনো হব্যবাহাঃ ॥২৮॥

দৃপ্তা গর্বিতাঃ, তে প্রসিদ্ধাঃ, নব মহাপদ্মো নাম পিতা একঃ তৎপুত্রাশ্চাষ্টৌ ইতি নব-সংখ্যকাঃ, নন্দা রাঠারাদিবৎ নন্দোপাধিশালিনঃ, পশ্যতো রাক্ষসস্য পশ্যন্তমেব রাক্ষস-মনাদৃত্য, পর্য্যায়ভূতাঃ ক্রমপ্রাপ্তাঃ, পশব ইব, হতা ব্যাপাদিতাঃ, ন কেনাপীত্যর্থঃ। অতএব মমান্তিকে কো নাম রাক্ষসঃ; তথাপি যত্ত্বং মমাপেক্ষয়া রাক্ষসং প্রশস্যতরং ব্রবীষি, তৎ কেবলং ময়ি মৎসরাদেবেতি ভাবঃ।

অত্র অর্থাপত্তিঃ শ্রৌতোপমা অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। গর্বো নাম নাট্যালঙ্কা-রশ্চ, "গর্বোঽবলেপজং বাক্যম্" ইতি লক্ষণাৎ। সমাসবাহুল্যাৎ ওজো গুণঃ, গৌড়ী চ রীতিঃ।

বিষমা জাতেতি বিষমিতা ইতজাদিবিষমশব্দাৎ কর্ম্মণি ক্তঃ। পশ্যত ইতি "ষষ্ঠী চানাদরে" ইতি ষষ্ঠী। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥২৭॥

অন্বয়ঃ = বিয়তি বিচলিতৈঃ দীর্ঘ-নিষ্কম্প পক্ষৈঃ গৃধ্রৈঃ আবদ্ধচক্রম্, ধূমৈঃ ধ্বস্তার্কভাসাং দিশাং মণ্ডলং সঘনম্ ইব দর্শয়ন্তঃ, নন্দৈঃ পিতৃবননিলয়ান্ এতান্ প্রাণিনঃ আনন্দয়ন্তঃ, স্রুত-বহল-বসা-বাহিনশ্চ, এতে হব্যবাহাঃ অদ্যাপি ন নির্বান্তি (ইতি) পশ্য ॥২৮॥

আমি ছাড়া অন্য কোন্ ব্যক্তি, উৎপন্ন ক্রোধের আবেগে বক্রীকৃত অঙ্গুলীর অগ্রদেশ দ্বারা শিখা মুক্ত করিয়া, সমস্ত লোকের প্রত্যক্ষে সমস্ত রিপুবংশধ্বংসের গুরুতর ও ভীষণ প্রতিজ্ঞা জানাইয়া, দ্রষ্টা রাক্ষসকে অগ্রাহ্য করিয়া, নবতি-শত-কোটি মুদ্রার অধিপতি, গর্বিত ও প্রসিদ্ধ নয় জন নন্দকেই পশুর ন্যায় ক্রমে ক্রমে বধ করিতে পারিয়াছে? ॥২৭॥

রাজা। অন্যৈর্নৈবেদমনুষ্ঠিতম্। (ন)

গৃধ্রৈরিতি। বিয়তি আকাশে, বিচলিতৈঃ শবমাংসভোজনার্থং বিচরিতৈঃ, অতএব দীর্ঘাঃ প্রসারণাৎ দীর্ঘতাং প্রাপ্তাঃ নিষ্কম্পাশ্চ পক্ষা যেষাং তৈঃ, গৃধ্রৈর্মাংসভোজিভিঃ শকুনিভিঃ, আবদ্ধং কৃতং চক্রং চক্রাকারমণ্ডলং যস্মিন্ তৎ। দিশাং মণ্ডলমিত্যস্য বিশেষণমেতৎ। ধূমৈশ্চিতাগ্নীনামেব ধূমৈঃ ধ্বস্তা লোপং প্রাপিতা অর্কভাসঃ সূর্য্যকিরণাঃ যাসাং তাসাম্, দিশাম্, মণ্ডলং সমূহম্, ঘনৈর্মেঘৈঃ সহেতি সঘনং মেঘযুক্তমিবেত্যর্থঃ, দর্শয়ন্তঃ প্রকাশয়ন্তঃ, ধূমানামেব মেঘস্থানীয়ত্বাদিতি ভাবঃ; নন্দৈর্নন্দানামেব নন্দানাং শবৈঃ, পিতৃবনং শ্মশানমেব নিলয়ো বাসস্থানং যেষাং তান্, এতান্ দৃশ্যমানান্ প্রাণিনঃ শৃগালাদীন্ জন্তূন্, আনন্দয়ন্তঃ শবমাংসভোজনপ্রলোভনেন প্রীণয়ন্তঃ, স্রুতা গলিতাঃ বহলাঃ প্রচুরাঃ বসা হৃন্মেদাংসি বহন্তীতি তে, এতে দৃশ্যমানপ্রায়াঃ হুতবহাশ্চিতাগ্নয়ঃ অদ্যাপি ন নির্বান্তি নির্বাণং ন ব্রজন্তি; ইতি পশ্য। তথাপি রাক্ষসস্য প্রযত্নতরত্ব-কথনং বিদ্বেষবিজৃম্ভিতমেবেতি ভাবঃ।

অত্র সঘনমিবেতি ঘনসংযোগোৎপ্রেক্ষণাদ্ বাচ্যা গুণীভূতোৎপ্রেক্ষা, নির্বাণসম্বন্ধেঽপি তদসম্বন্ধাদতিশয়োক্তিশ্চানয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ, সোঽপি পুনর্বিশেষ্যাঙ্গভূতচ্ছেকানুপ্রাসেন সংসৃজ্যতে। পশ্যেতি বাক্যান্তরস্য বাক্যান্তরমধ্যে প্রবেশেঽপি ন গর্ভিততাদোষঃ প্রত্যুত গুণ এব; তথাত্বেনৈব বৈচিত্র্যবিশেষাৎ "গর্ভিতত্বং গুণঃ ক্বাপি" ইতি সাহিত্য-দর্পণাৎ। প্রসাদো গুণঃ বৈদর্ভী চ রীতিঃ।

"শ্মশানং স্যাৎ পিতৃবনম্" ইত্যমরঃ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥২৮॥

শবসমূহ হইতে নিঃসৃত বসাবাহী এই চিতাগ্নি সকল এখনও নির্বাপিত হইতেছে না দেখ; মাংসভোজী পক্ষিগণ আকাশে চক্রাকারে উড়িয়া বেড়াইতেছে, তাহাদের পাখাগুলি দীর্ঘ ও নিশ্চল রহিয়াছে; ধূমে দিঙ্মণ্ডলের সূর্য্যকিরণগুলিকে আবৃত করিয়াছে, তাহাতে সে দিঙ্মণ্ডলকে মেঘসংযুক্ত বলিয়া বোধ হইতেছে; আর ঐ চিতাগ্নি সকল নন্দগণের শব দ্বারা শ্মশানবাসী মাংসভোজী প্রাণিগণকে আনন্দিত করিতেছে ॥২৮॥

चाणक्यः। केन ?

राजा। नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन। (थ)

चाणक्यः। दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति। (द)

राजा। विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवन्ति। (ध)

चाणक्यः। क्रोधं नाटयन्। वृषल ! वृषल ! भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि ?। (न)

(त) राजेति। इदं नन्दवंशध्वंसरूपं कार्य्यम्, अन्येनैव भवाद्भिन्नेनैव, अनुष्ठितं कृतम्; अतो भवतो गर्वो न शोभत इति भावः।

(थ) राजेति। दैवेन नन्दकुलस्यैव पूर्वजन्मकृतदुष्कृतेन; "तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम्" इति बृहस्पतिवचनात् "अभिव्यक्तं फलजननायोन्मुखीभूतम्" इत्याद्याहतत्त्वे आर्त्तव्याख्यानाच्च।

(द) चाणक्य इति। अविद्वांसो मूर्खाः, तत् दैवम्, प्रमाणयन्ति साक्षात् कार्य्यसाधनतया अङ्गीकुर्वन्ति; विद्वांसस्तु तथा न, तैः पुरुषकारसहकारिभावेनैव दैवस्य कार्य्यसाधनताङ्गीकारात्। अतस्त्वं तदैवं साक्षात् कार्य्यसाधनतया अङ्गीकुर्वन् मूर्ख एवासीति भावः।

(ध) राजेति। अविकत्थना अनात्मश्लाघाकारिणः। अतस्त्वमपि आत्मश्लाघाकरणात् अविद्वानेवासीत्याशयः।

"राक्षस एव प्रशस्यतरः" इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे अर्थविशेषणं नाम नाट्यालङ्कारः। यथा दर्पणे— "उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा। उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥"

রাজা। অন্যেই এ কার্য্য করিয়াছে।

চাণক্য। কে করিয়াছে ?

রাজা। নন্দবংশের প্রতি বিদ্বেষী দৈব করিয়াছে।

চাণক্য। মূর্খলোকেরাই দৈবকে সাক্ষাৎ কার্য্যসাধক বলিয়া স্বীকার করে।

রাজা। বিদ্বান্‌লোকেরাও অনা অশ্লাঘাকারীই হইয়া থাকেন।

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः,
भूमौ पादप्रहारं कृत्वा,
प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।
प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना
परीतः कालेन ज्वलयसि मम क्रोधदहनम् ॥२८॥

(न) चाणक्य इति । आरोढुम् उपरि गन्तुम् । तथा च उपदिष्टृतया तवाहं गुरुरेव, किञ्च वेतनाग्रहणेन तव सर्वकार्य्यसम्पादनात् महोपकारी बन्धुश्च । तथापि भृत्यमिव मामारोढुमिच्छा तवातीवान्याय्येति भावः ।

अन्वयः—अयं करः बद्धाम् अपि शिखां पुनः मोक्तुं धावति ; एषः चरणः पुनः अपि प्रतिज्ञाम् आरोढुं चलति । त्वं कालेन परीतः [सन्] नन्दानां प्रणाशात् प्रशमम् उपयातं मम क्रोधदहनं ज्वलयसि ॥२९॥

शिखामिति । अयं करो मम हस्तः, बद्धामपि पूर्वप्रतिज्ञायाः पूर्णत्वात् संयमिताम् अपि, शिखाम्, पुनर्मोक्तुं स्खलितीकर्त्तुम्, धावति प्रसरति ; प्रतिज्ञायाः प्राक् मम शिखामोचनस्य नियमादिति भावः । एष चरणो मम पादः, पुनरपि, प्रतिज्ञां तव वधप्रतिश्रुतिम्, आरोढुम्, चलति ; यं कश्चित् उच्चपदार्थमारोढुं चरणचलनस्यावश्यकत्वात् पूर्णत्वसम्भाव्यमानायाः प्रतिज्ञायाश्च उत्कर्षज्ञापकत्वेन उच्चपदार्थत्वादित्याशयः । येन हि त्वम्, कालेन मृत्युना, परीतो व्याप्तः सन्, नन्दानां प्रणाशात् ध्वंसाद्धेतोः, प्रशमं निर्वाणम्, उपयातं दाह्याभावात् प्राप्तम्, मम, क्रोध एव दहनो वह्निस्तम्, ज्वलयसि पुनरप्युद्दीपयसि ।

* अत्र पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः क्रोधदहनमिति निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्य्यते । रौद्रो रसः, परश्लोके "पिङ्गया नेत्रभासा" इत्यभिधानात् "रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः" इति साहित्यदर्पणात् ।

চাণক্য। (ক্রোধ অভিনয় করতঃ) চন্দ্রগুপ্ত! চন্দ্রগুপ্ত! তুমি ভৃত্যের ন্যায় আমার উপরে উঠিতে ইচ্ছা করিতেছ ?

(প্রতিজ্ঞা পূর্ণ হইয়া যাওয়ায়) শিখাটাকে বাঁধিয়া থাকিলেও আবার

রাজা। সাবেগং স্বগতম্। অয়ে কথং সত্যমেবার্য্যঃ কুপিতঃ * ।

তথাহি—

সংরম্ভস্পন্দিপক্ষ্মক্ষরদমলজলক্ষালনক্ষামযাপি
ভ্রূভঙ্গোদ্ভেদধূমং জ্বলিতমিব পুরঃ পিঙ্গয়া নেত্রভাসা।
মন্যে রুদ্রস্য রৌদ্রং রসমভিনয়তস্তাণ্ডবেষু স্মরন্ত্যা
সঞ্জাতোদগ্রকম্পং কথমপি ধরয়া ধারিতঃ পাদঘাতঃ ॥৩০॥

প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ। বজ্রং নাম প্রতিমুখসন্ধ্যঙ্গঞ্চ, "প্রত্যক্ষনিষ্ঠুরং বজ্রম্" ইতি লক্ষণাৎ।

জ্বল দীপ্তৌ ঘটাদিঃ। শিখরিণী বৃত্তম্ ॥২৯॥

❀ রাজেতি। অয়ে ইতি বিষাদে। অত্র বিরোধো নাম প্রতিমুখসন্ধ্যঙ্গম্, "বিরোধো ব্যসনপ্রাপ্তিঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

অন্বয়ঃ—সংরম্ভ-স্পন্দি পক্ষ্ম ক্ষরদমল-জল-ক্ষালন-ক্ষামযা অপি পিঙ্গয়া নেত্র-ভাসা পুরঃ ভ্রূভঙ্গোদ্ভেদ ধূমং জ্বলিতম্ ইব। তাণ্ডবেষু রৌদ্রং রসম্ অভিনয়তঃ রুদ্রস্য স্মরন্ত্যা ধরয়া পাদঘাতঃ সঞ্জাতোদগ্রকম্পং কথম্ অপি ধারিতঃ [ইতি] মন্যে ॥৩০॥

সংরম্ভেতি। সংরম্ভেণ ক্রোধেন স্পন্দীনি কম্পমানানি যানি পক্ষ্মাণি নয়ন-লোমানি তেভ্যঃ ক্ষরতা পততা অমলজলেন নির্ম্মলাশ্রুবারিণা যৎ ক্ষালনং প্রক্ষালনং

এই হাত সে শিখাকে খুলিয়া দিবার জন্য ধাবিত হইতেছে। (ভূতলে পাদপ্রহার করিয়া) এই চরণ আবারও প্রতিজ্ঞারোহণ করিবার জন্য চলিতেছে। কারণ, নন্দবংশের ধ্বংসবশতঃ আমার ক্রোধানল নির্বাপিত হইয়াছিল; কিন্তু তুমি কালধর্ম্মে বেষ্টিত হইয়া, আবার তাহা জ্বালাইয়া তুলিয়াছ ॥২৯॥

রাজা। (আশঙ্কার আবেগের সহিত স্বগত) হায়! আর্য্য চাণক্য কি সত্যই কুপিত হইলেন? কারণ,

---

[৩০] সংরম্ভোৎস্পন্দি…পুনঃ পিঙ্গয়া…তাণ্ডবে সংস্মরন্ত্যা।

তস্মিন্ তৎকালে ইত্যর্থঃ আময়া পীড়য়া রজোদোষাৎ পীড়্যমানয়া অপি, পিঙ্গয়া ক্রোধবশাদিব পিঙ্গলবর্ণীভূতয়া, নেত্রভাসা নয়নদ্যুত্যা কর্ত্র্যা, পুরঃ সম্মুখে, ভ্রূভঙ্গস্য ভ্রূকুট্যা ছলেন আবির্ভাব এব ধূমো ধূমোদ্গমো যস্মিন্ কর্ম্মণি তদ্‌যথা তথা, জ্বলিতমিব প্রদীপ্তমিব। তথা তাণ্ডবেষু উদ্ধতনৃত্যেষু, রৌদ্রং রসম্ ক্রোধাবস্থামিত্যর্থঃ, অভিনয়তঃ প্রদর্শয়তঃ, রুদ্রস্য ত্রিপুরারেঃ, স্মরন্ত্যা সাদৃশ্যাচ্চিন্তয়ন্ত্যা, ধরণ্যা পৃথিব্যা, পাদঘাতঃ পাদতাড়নজনিতোঽয়ং চরণপ্রহারঃ, সম্মানে আঘাতাদিবোৎপন্নঃ উদগ্রো মহান্ কম্পো নিজসঞ্চলনং যস্মিন্ কর্ম্মণি তদ্‌যথা তথা, কথমপি কষ্টেনেত্যর্থঃ, ধারিতঃ সোঢ়ঃ, ইতি মন্যে।

অত্র জ্বলিতমিবেতি বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা, ভ্রূভঙ্গোদ্ভেদধূমমিতি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্, রুদ্রস্য স্মরন্ত্যেতি স্মরণালঙ্কারঃ, ধারিত ইতি মন্যে ইতি চ পুনর্বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা, পূর্ব্বার্দ্ধে বৃত্ত্যনুপ্রাসঃ পরার্দ্ধে ছেকানুপ্রাসশ্চেতি সর্ব্বেষাং সংসৃষ্টিঃ। প্রথমপাদে পরুষবর্ণবাহুল্যসত্ত্বেঽপি ন দুঃশ্রবত্বদোষঃ, রৌদ্ররসবিষয়ত্বাৎ "বক্তরি ক্রোধসংযুক্তে" ইত্যাদিসাহিত্যদর্পণাৎ। তথা রৌদ্রং রসমিতি রসস্য স্বশব্দোক্তিদোষোঽপি ন, অবন্যরসানববোধাৎ তথৈব তদ্দোষাস্বীকারাৎ; অন্যথা "শৃঙ্গারবীরকরুণাদ্ভুত" ইত্যাদ্যমরকোষাদাবপি তদ্দোষপ্রসঙ্গাৎ। কিন্তু অমলজলেত্যত্র অমলপদং মুখ্যস্য ন কিঞ্চিদুপকুরুত ইত্যপুষ্টার্থতাদোষঃ, স তু "অধিকজলে"তি পাঠেন পরিহার্য্যঃ। রৌদ্রো রসঃ, ওজো গুণঃ, গৌড়ী চ রীতিঃ।

"সংরম্ভঃ সম্ভ্রমে কোপে" ইতি রত্নকোষঃ। জ্বলিতমিতি ভাবে ক্তঃ। রুদ্রস্যেতি "স্মৃত্যর্থকর্ম্মণি" ইতি কর্ম্মণি ষষ্ঠী। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥২০॥

ক্রোধে নয়নের লোমগুলি কাঁপিতেছে এবং তাহা হইতে নির্ম্মল জল নির্গত হইতে থাকিয়া প্রক্ষালন করিতেছে; তাহাতে নয়নের দীপ্তি ক্ষীণ বলিয়া বোধ হইতেছে; তথাপি পিঙ্গলবর্ণ নয়নের দীপ্তি সম্মুখে যেন জ্বলিয়া উঠিয়াছে; ভ্রূকুটীই তাহার ধূম হইয়াছে। আর, (ত্রিপুরাসুরবধের পর) মহাদেব উদ্ধত নৃত্য করিবার সময়ে রৌদ্ররস অভিনয় করিতেছিলেন, সাদৃশ্যবশতঃ তাঁহাকে স্মরণ করতঃ পৃথিবী,

चाणक्यः। कृतककोपं संहृत्य। वृषल! वृषल! अलमुत्तरोत्तरेण। यद्यस्मत्तो गरीयान् राक्षसोऽवगम्यते, तदेदं शस्त्रं तस्मै दीयताम्। इति शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतम्। राक्षस! राक्षस! एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः (प)।

चाणक्यतः स्खलितभक्तिमहं सुखेन
जेष्यामि मौर्य्यमिति सम्प्रति यः प्रयुक्तः।
भेदः किलैष भवता सकलः स एव
सम्पत्स्यते शठ! तवैव हि दूषणाय ॥२१॥

इति निष्क्रान्तः।

(प) चाणक्य इति। कृतककोपं कृत्रिमक्रोधम्, संहृत्य निवार्य्य। उत्तरोत्तरेण परवर्त्ति यत् उत्तरं प्रतिवचनं तेन, अलम्, इतः परं मया त्वद्वचनस्य उत्तरं न देयमित्यर्थः। अस्मत्तः अस्मात् मदपेक्षयेत्यर्थः, गरीयान् बुद्धिकौशल्यादिना प्रधानतरः। कौटिल्यस्य चाणक्यस्य बुद्धिं विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोः, भवतस्तव, बुद्धेः, प्रकर्षः श्रेष्ठता। अत्र काकुरवगन्तव्या। कौटिल्यबुद्ध्यपेक्षया तव बुद्धेः सर्व्वथा निकर्ष एवेति भावः।

উঁহার পাদপ্রহার কোন প্রকারে ধারণ করিয়াছেন এবং ঐ পাদপ্রহারে পৃথিবীর গুরুতর কম্প উৎপন্ন হইয়াছে ॥৩০॥

চাণক্য। (কৃত্রিম কোপের উপসংহার করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত! চন্দ্রগুপ্ত! আর পর পর উত্তর করার প্রয়োজন নাই। তুমি যদি আমা অপেক্ষা রাক্ষসকে শ্রেষ্ঠ বলিয়াই বুঝিয়া থাক, তবে এই অস্ত্র তাঁহাকেই দাও। (এই বলিয়া অস্ত্র ত্যাগ করিয়া উঠিয়া শূন্যের দিকে লক্ষ্য করিয়া স্বগত)

(२१) ...स्खलितभक्तिमहम् ...तवैव विनाशनाय।

রাজা। আর্য্য! বৈহীনরে! অদ্য প্রভৃত্যনাদৃত্য চাণক্যং চন্দ্রগুপ্তঃ স্বয়মেব রাজ্যকার্য্যাণি করিষ্যতীতি গৃহীতার্থাঃ প্রকৃতয়ঃ ক্রিয়ন্তাম্ (ক)।

অন্বয়ঃ—(হে) শঠ! অহং চাণক্যতঃ স্খলিতভক্তিং মৌর্য্যং সুখেন জেষ্যামি ইতি ভবতা সম্প্রতি যঃ এষঃ সকলঃ ভেদঃ প্রযুক্তঃ, সঃ এব তব এব হি দূষণায় সম্পৎস্যতে কিল ॥২১॥

রাক্ষসবুদ্ধের্নিকর্ষং প্রতি কারণমাহ চাণক্যেন ইতি। হে শঠ! ধূর্ত্ত! রাক্ষস! অহম্, চাণক্যতঃ চাণক্যাৎ, স্খলিতা মহ্বিদ্বেষযোগেনৈব বিচ্যুতা ভক্তিরনুরাগো যস্য তং বিরাগীণ চাণক্যবিশ্লিষ্টমিত্যর্থঃ, মৌর্য্যং চন্দ্রগুপ্তম্, সুখেন অনায়াসেন, জেষ্যামি, ইতি মত্বেতি শেষঃ, ভবতা ত্বয়া, সম্প্রতি, যঃ এষঃ, সকলঃ সম্পূর্ণঃ, ভেদঃ উপজাপঃ, প্রযুক্তঃ বৈতালিকদ্বারা সংঘটিতঃ, স ভেদ এব, তবৈব হি, দূষণায় অনিষ্টায়, সম্পৎস্যতে পরিণংস্যতে, মম কৌশলাদিতি ভাবঃ। কিলেতি সম্ভাবনায়াম্।

অত্র রাক্ষসপ্রযুক্তভেদস্য রাক্ষসস্যৈবানিষ্টায় পরিণমনাৎ বিষমালঙ্কারঃ। "যঃ কৌমারহরঃ স এব হি বরঃ" ইত্যাদিবৎ তবৈব হি ইতি 'এব হি'—শব্দদ্বয়েনৈব অত্যন্তনিয়মসূচনান্ন নিরর্থকত্বদোষঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ।

পূরণ্যাদিগণী ভক্তিশব্দঃ করণসাধনঃ, অত্র তু ভাবসাধন ইতি স্খলিতভক্তিমিত্যত্র "সংজ্ঞাপূরণীকোপধাস্তু ন" ইতি ন পুংবদ্ভাবনিষেধঃ, "দৃঢ়ভক্তির্মিবান্যা" ইত্যাদিবৎ। বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২১॥

রাক্ষস! রাক্ষস! তুমি চাণক্যের বুদ্ধি জয় করিতে ইচ্ছা করিয়া থাক; অথচ এই তোমার বুদ্ধির উৎকর্ষ!

ধূর্ত্ত! 'চন্দ্রগুপ্তের অনুরাগ চাণক্য হইতে বিচ্যুত হইয়া যাইবে, পরে আমি অনায়াসে চন্দ্রগুপ্তকে জয় করিব' ইহা মনে করিয়া তুমি এখন যে সমস্ত ভেদ প্রয়োগ করিয়াছিলে, তাহা তোমারই অনিষ্টের জন্য প্রতিপন্ন হইবে ॥৩১॥

(এই বলিয়া চাণক্য চলিয়া গেলেন)

कञ्चुकी। स्वगतम्। कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति, नार्य्यचाणक्यमिति। हन्त! हृतोऽधिकारः। अथवा न खल्वत्र वस्तुनि देवदोषः। कुतः—[ख]

स दोषः सचिवस्यैव यदसत् कुरुते नृपः।
याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥२२॥

(क) राजेति। अनादृत्य अग्राह्यीकृत्य। प्रकृतयः प्रजाः, गृहीतः अवगतः अर्थो विषयो याभिस्ताः।

(ख) कञ्चुकीति। निर्न विद्यते उपपदम् आर्य्य इति समीपोच्चारि पदं यस्य तम्। चाणक्यमिति पूर्वोक्तेरनुकरणम्। हन्तेति मनःखेदे, अधिकारो राजत्वम्, हृतो नष्टः। तथा च यस्य चमतया राजत्वमर्जितं स चाणक्य एव चेत् परित्यक्तः, तदा कः खलु राजत्वं रक्षिष्यतीति भावः। अतएवात्र तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम, "उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्" इति लक्षणात्। वस्तुनि चाणक्यस्य परित्यागविषये, देवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य दोषः अपराधः।

अन्वयः—नृपः यत् असत् कुरुते सः सचिवस्य एव दोषः। गजः यन्तुः प्रमादेन व्यालत्ववाच्यतां याति ॥२२॥

स इति। नृपो राजा, यत्, असत् अन्याय्यं कार्य्यम्, कुरुते; सः, सचिवस्यैव अमात्यस्यैव, दोषः अपराधः; तस्यापि योग्यत्वे तस्य तेन अनिवारणादिति भावः। तथा च गजो हस्ती, यन्तुर्हस्तिपकस्य, प्रमादेन अनवधानतया, व्यालत्ववाच्यतां दुष्ट-

---

রাজা। আর্য্য! বৈহীনরি! চন্দ্রগুপ্ত আজ হইতে চাণক্যকে অগ্রাহ্য করিয়া নিজেই রাজকার্য্য করিবেন এই বিষয়টা প্রজাবর্গকে জানাইয়া দিন।

কঞ্চুকী। (স্বগত) উপপদবিহীন চাণক্য-শব্দ প্রয়োগ করিলেন যে! আর্য্য চাণক্য এরূপ বলিলেন না!। হায়! রাজত্ব গিয়াছে। অথবা এবিষয়ে রাজার দোষ নাই। কারণ,—

রাজা। আর্য্য ! কিং বিচারয়সি ? [ভ]

কঞ্চুকী। দেব ! ন কিঞ্চিদ্বিচারয়ামি। কিন্ত্বেতদ্বিজ্ঞাপয়ামি দিষ্ট্যা দেব ইদানীং দেবঃ সংবৃত্ত ইতি [ম]।

গজত্বরূপাং নিন্দনীয়তাম্, যাতি প্রাপ্নোতি। ইত্থঞ্চ চন্দ্রগুপ্তো যন্নাণক্যং পরিত্যজতি সোঽয়ং চাণক্যস্যৈব দোষঃ, অপ্যানেনানিবারণাদিত্যাশয়ঃ।

অতএবাত্র অপ্রস্তুতাত্ প্রস্তুতাখ্যানাত্ চন্দ্রগুপ্তরূপনৃপবিশেষপ্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ; অসত্করণরূপং কারণং নৃপে তত্কার্য্যরূপো দোষস্তু সচিব ইতি কার্য্যকারণয়োর্ভিন্নাধিকরণত্বাদসঙ্গতিরলঙ্কারঃ, পূর্ব্বার্দ্ধপরার্দ্ধয়োর্বিম্বপ্রতিবিম্বভাবাদ্দৃষ্টান্তালঙ্কারশ্চ তেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। গুণরীতী পূর্ব্ববত্।

"যন্তা হস্তিপকে সূতে" "ব্যালো দুষ্টগজে সর্পে শ্বাপদে বান্যবত্ খলে" ইতি মেদিনী ॥৩২॥

(ভ) রাজেতি। বিচারয়সি মনসা বিতর্কয়সি; যেন ত্বাং নীরবং পশ্যামীতি ভাবঃ। পূর্ব্বোক্তঃ স্বমতত্বাত্ কঞ্চুকিনো নীরবত্বমেব বোধ্যম্।

(ম) কঞ্চুকীতি। দিষ্ট্যা ভাগ্যেন, দেবো রাজা ভবান্, ইদানীং চাণক্যত্যাগাত্ পরকালে, দেবো রাজা, সংবৃত্তঃ সঞ্জাতঃ, ইতি এতদেব মনসা বিচার্য্য বিজ্ঞাপয়ামীত্যর্থঃ। তথা চ এতাবন্তং কালং যাবদ্ভবান্ চাণক্যাধীনতয়া নামমাত্রেণৈব রাজাসীত্, ইদানীন্তু চাণক্যত্যাগাত্ স্বাধীনতয়া যথার্থত এব রাজা সংবৃত্ত ইতি ভাবঃ। অত্র নীরবত্বরূপদোষক্ষালনায় অনুনয়াত্ পর্য্যুপাসনং নাম প্রতিমুখসন্ধ্যঙ্গম্, "ক্রুদ্ধস্যানুনয়ঃ পুনঃ। স্যাত্ পর্য্যুপাসনম্" ইতি লক্ষণাত্। দাক্ষিণ্যং নাম নাট্যলক্ষণঞ্চ, "দাক্ষিণ্যং চেষ্টয়া বাচা পরচিত্তানুবর্ত্তনম্" ইতি লক্ষণাত্। "রাজা ভট্টারকো দেবঃ" ইত্যমরঃ।

রাজা যে অন্যায় কার্য্য করেন, সে মন্ত্রীরই দোষ। হস্তী, মাহুতের অনবধানতাবশতই 'দুষ্টহস্তী' এইরূপ নিন্দা ভোগ করে ॥৩২॥

রাজা। আর্য্য ! মনে মনে কি বিচার করিতেছেন ?

কঞ্চুকী। মহারাজ ! অন্য কিছু বিচার করিতেছি না; কিন্তু এই মাত্র বিচার করিয়া জানাইতেছি যে, ভাগ্যবশতঃ রাজা (আপনি) এখন রাজা হইলেন।

राजा । आत्मगतम् । एवमस्मासु निगृह्यमाणेषु स्वकार्य्यसिद्धि-कामः सकामो भवत्वार्य्यः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे ! अनेन शुष्क-कलहेन शिरोवेदना मां बाधते । तच्छयनगृहमादेशय [य] ।

प्रतीहारी । एदु एदु महाराओ । (एतु एतु महाराजः) ।

राजा । आत्मगतम् ।

आर्य्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरूनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥२३॥

(य) राजेति । स्वकार्य्यस्य आत्मकर्त्तव्यस्य मलयकेतुराक्षसयोर्भेदस्य सिद्धिं कामयत इति स तादृशः, आर्य्यश्चाणक्यः अस्मासु मयीत्यर्थः, एवम् अनेन कृत्रिमकलहेन, निगृह्यमाणेषु "शिखां मोक्तुं बद्धामपि" इत्यादिवाक्यैः तिरस्क्रियमाणेषु अथवा आत्मनो मन्त्रिपदत्यागेन पीड्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः, सकामः सिद्धाभिलाषः, भवतु ; इमं भेदमादायैव मलयकेतुराक्षसयोर्भेदसम्भवादिति भावः । शोणोत्तरे इति प्रतीहार्य्याः सम्बोधनम् । शुष्ककलहेन अतीतविषयकत्वान्नीरसविवादेन । आदेशय केन पथा गन्तव्यमिति प्रदर्शय । अत्र भाविमलयकेतुराक्षसभेदविषयकतर्कात् तुल्यतर्को नाम नाट्यलक्षणम् । "तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतिगामिना" इति लक्षणात् ।

রাজা। (স্বগত) আর্য্য চাণক্য নিজ কর্ত্তব্য বিষয়ের সিদ্ধি কামনা করিয়া এই কৃত্রিম কলহ দ্বারা আমাকে নিগৃহীত করিলেন ; ইহাতে তাঁহার অভিলাষ পূর্ণ হউক। (প্রকাশ্যে) শোণোত্তরা ! এই নীরস-বিবাদজনিত শিরোবেদনা আমাকে পীড়িত করিতেছে ; অতএব শয়ন-গৃহ দেখাইয়া দাও।

প্রতীহারী। আসুন আসুন মহারাজ।

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্ব্বে।

ইতি তৃতীয়োঽঙ্কঃ ॥৩॥

—০—

অন্বয়ঃ—আর্য্যাজ্ঞয়া এব লঙ্ঘিতগৌরবস্য মম বুদ্ধিঃ ভূবিবরং প্রবেষ্টুং প্রবৃত্তা ইব। যে সত্যম্ এব হি গুরূন্ অতিপাতয়ন্তি, লজ্জা তেষাং হৃদয়ং কথং নু ন ভিনত্তি ॥৩৩॥

আর্য্যেতি। আর্য্যস্য মাননীয়স্য চাণক্যস্য আজ্ঞয়া আদেশেনৈব লঙ্ঘিতং কটু-বাক্যেন কৃত্রিমতয়া অতিক্রান্তং গৌরবং চাণক্যস্যৈব গুরুত্বং যেন তস্য তাদৃশস্য, মম বুদ্ধিঃ, ভূবিবরং ভূমিগর্ত্তম্, প্রবেষ্টুং প্রবৃত্তেব, লজ্জাতিরেকাদিতি ভাবঃ। কিন্তু যে জনাঃ, সত্যমেব হি অকৃত্রিমভাবেনৈবেত্যর্থঃ, গুরূন্ জনান্, অতিপাতয়ন্তি কটুবাক্যাদিনা অতিক্রামন্তি, লজ্জা, তেষাং জনানাং হৃদয়ম্, কথং নু, ন ভিনত্তি ন বিদারয়তি। তদ্বিদারণমুচিতমেবেতি ভাবঃ।

অত্র আর্য্যাজ্ঞয়ৈব, ন পুনঃ স্বেচ্ছয়েত্যর্থস্য প্রতীয়মানাৎ আর্থী পরিসংখ্যালঙ্কারঃ; দ্বিতীয়পাদে বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা চ; অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ। বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৩৩॥

ইতি শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচার্য্যবিরচিতায়াং মুদ্রারাক্ষস-টীকায়াং চাণক্যচাতুরীসমাখ্যায়াং তৃতীয়াঙ্কবিবরণম্ ॥৩॥

রাজা। (স্বগত) আমি আর্য্য চাণক্যের আদেশেই (কৃত্রিম ভাবে) তাঁহার গৌরব লঙ্ঘন করিয়াছি; তথাপি আমার বুদ্ধি যেন ভূমির গর্ত্তে প্রবেশ করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে। আর, যাহারা সত্যই গুরু-জনদিগকে অতিক্রম করে, লজ্জা তাহাদের হৃদয় বিদারণ করে না কেন? ॥৩৩॥

---

(৩৩) · বুদ্ধিঃ প্রবেষ্টুমবনের্বিবরং প্রবৃত্তা। যে সত্যমেব ন গুরূন্ প্রতিমানয়ন্তি···।

चतुर्थोऽङ्कः ।

—— :*: ——

ततः प्रविशत्यध्वगवेशः पुरुषः (क) ।

पुरुषः । ह्हीमाणहे ह्हीमाणहे ! (आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम्) (ख) ।

जोअणसअं समधिअं को णाम गदागदं इह करेइ ।

अत्थाणगमणगुरुई पहुणो अण्णा जइ ण होइ ॥१॥

(योजनशतं समधिकं को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥१॥)

(क) तत इति । अध्वानं पन्थानं गच्छतीति अध्वगः पथिकस्तस्य वेश इव वेशो यस्य सः, दण्डच्छत्रादिमानित्यर्थः ।

इतः प्रभृतिपञ्चमाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो गर्भसन्धिः । तथा च राक्षसस्य ग्रहणं मुख्यं फलम्, तस्य च प्रधानोपायश्चाणक्योत्साहः, स च प्रथमतृतीयाङ्कयोः प्रकाशितः, अनयोश्च चतुर्थाङ्कपञ्चमाङ्कयोः प्रबलस्य मलयकेतोराक्रमणोद्योगेन तस्य चोत्साहस्य ह्रासः, राक्षसस्य त्यागेन च पुनरन्वेषणम् । इत्यस्यान्वदनुसन्धेयम् । तथाहि दर्पणः—

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥"

तथा व्यापी प्रासङ्गिकश्च भद्रभटादिः पताका । यथा तत्रैव—

"व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।"

मलयकेतोराक्रमणोद्योगश्रवणादपायाशङ्का, तस्य च राक्षसत्यागश्रवणादुपायाशङ्का ; तयोश्च पक्षे राक्षसप्राप्तिसम्भवात् प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्य्यावस्था । यथा—

"उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ।"

अस्य च अभूताहरणादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं वक्ष्यामः ।

(ख) पुरुष इति । प्राकृतादिभाषायां "ह्हीमाणहे" इत्याश्चर्य्यसूचकमव्ययम्, तस्यातिशये द्विरुक्तिः । आश्चर्य्यातिशयश्च प्रभोराज्ञाया महिमातिरेकात् ।

তা জাব অমচ্চরক্খসস্স এদং গেহং গচ্ছামি। শ্রান্তবৎ পরিক্রম্য। কো এত্থ দুবারিআণং? ণিবেদেহ ভট্টিণো অমচ্চরক্খসস্স এসো করভও তুবরন্তো পাড়লিপুত্তআদো আগদোত্তি।
(তদ্‌যাবৎ অমাত্যরাক্ষসস্য ইদং গেহং গচ্ছামি। কঃ অত্র দৌবারিকাণাম্, নিবেদয় ভর্ত্তুঃ অমাত্যরাক্ষসস্য এষ করভকস্ত্বরমাণঃ পাটলিপুত্রাদাগত ইতি) (গ)।

প্রবিশ্য দৌবারিকঃ। ভদ্দ! সণিহিং মন্তেহি। এসো অমচ্চো কজ্জচিন্তাজণিদেণ জাঅরেণ সমুপ্পণ্ণসীসবেঅণো অজ্জবি সঅণং ণ মুঞ্চদি। তা চিট্ঠ মুহুত্তঅং। লদ্ধাবসরো তুহ

তস্য মহিমাতিরেকমাহ যোজনেতি। অস্থানে দূরত্বাদেরগম্যে দেশে গমনেন গমনসম্পাদনেন গুর্ব্বী মহতী অনতিক্রমণীয়েত্যর্থঃ, প্রভোঃ স্বামিনঃ, আজ্ঞা গমনাযাদেশঃ, যদি, ন ভবতি, তদা, ইহ জগতি, কো নাম জনঃ, সমধিকং সম্যগতিরিক্তম্, যোজনানাং তৎপরিমিতানাং পথাং শতং যাবৎ, গতাগতং গমনাগমনম্, করোতি; অপি তু কোঽপি নেত্যর্থঃ। অতএবাহমপি প্রভোরাজ্ঞয়ৈব যোজনশতং গমনাগমনং করোমীতি ভাবঃ। অর্থাপত্তিরলঙ্কারঃ ॥১॥

(গ) তদিতি। দৌবারিকাণাং দ্বারে নিযুক্তানাং জনানাং মধ্যে, অত্র দ্বারে, কো জনস্তিষ্ঠতীতি শেষঃ। করভকো নাম, ত্বরমাণঃ সত্বরঃ সন্, কার্য্যগৌরবাদিতি ভাবঃ।

তদনন্তর পথিকবেশধারী কোন পুরুষ প্রবেশ করিল।

পুরুষ। বড়ই আশ্চর্য্য!

অগম্য স্থানে গমনসম্পাদন করে বলিয়া গুরুতর প্রভুর আদেশ যদি না হয়, তবে এই জগতে কোন্ ব্যক্তি সমধিক শতযোজন পথ গমনাগমন করে? ॥১॥

তা, এই মন্ত্রী রাক্ষসের বাড়ী যাই। (পরিশ্রান্তের ন্যায় পাদক্ষেপ করিয়া) দৌবারিকদিগের মধ্যে এখানে কে আছ? মন্ত্রী রাক্ষসের নিকট জানাও যে, এই করভক ত্বরায় সহিত পাটলিপুত্র হইতে আসিয়াছে।

আগমণং ণিবেদেমি। (ভদ্র! শনৈর্মন্ত্রয়স্ব। এষঃ অমাত্যঃ কার্য্যচিন্তাজনিতেন জাগরেণ সমুৎপন্নশীর্ষবেদনঃ অদ্যাপি শয়নং ন মুঞ্চতি। তৎ তিষ্ঠ মুহূর্ত্তকম্। লব্ধাবসরস্তব আগমনং নিবেদয়ামি) (ঘ)।

পুরুষঃ। ভদ্দমুহ! তহ করেহি। (ভদ্রমুখ! তথা কুরু)।

ততঃ প্রবিশতি শয়নগতঃ আসনগতেন শকটদাসেনানুগম্যমানশ্চিন্তিতো রাক্ষসঃ (ঙ)

রাক্ষসঃ। আত্মগতম্।

মম বিমৃশতঃ কার্য্যারম্ভে বিধেরবিধেয়তাম্
অপি চ কুটিলাং কৌটিল্যস্য প্রচিন্তয়তো মতিম্।
অথ চ বিহতে তৎকৃত্যানাং নিকামমুপগ্রহে
কথমিদমিহেত্যুন্নিদ্রস্য প্রযাত্যনিশং নিশাঃ ॥২॥

(ঘ) প্রবিশ্যেতি। শনৈর্মন্দম্ অনুচ্চৈরিতি যাবৎ, মন্ত্রয়স্ব ব্রূহি; অন্যথা অমাত্যস্য কথমপি প্রাপ্তনিদ্রায়া ব্যাঘাতসম্ভব ইতি ভাবঃ। জাগরেণ নিদ্রায়া অভাবেন, সমুৎপন্না শীর্ষবেদনা শিরঃপীড়া যস্য সঃ, অদ্যাপি ইদানীমপি, শয়নং শয্যাম্, ন মুঞ্চতি ন ত্যজতি। লব্ধো জাগরণাৎ পরং প্রাপ্তঃ অবসরঃ সময়ো যেন সঃ।

[ঙ] তত ইতি। শয়নগতঃ শয্যাস্থিতঃ, আসনগতেন আসনবিশেষোপবিষ্টেন, অনুগম্যমান আনুগত্যেনাশ্রীয়মাণঃ, চিন্তা অস্য সঞ্জাতেতি চিন্তিতঃ। এতচ্চ তদ্বিষয়ে বিপ্রধাতোঃ সম্যগ্দৃষ্টিগোচরত্বে লক্ষণীয়ত্বমেব।

দৌবারিক। (প্রবেশ করিয়া) ভদ্র! আস্তে আস্তে কথা বল। কারণ, কার্য্যচিন্তাজনিত জাগরণে মন্ত্রীমহাশয়ের শিরোবেদনা জন্মিয়াছে, তাহাতে ইনি এখনও শয্যা ত্যাগ করেন নাই। অতএব একটু কাল থাক; অবসর পাইয়া তোমার আগমন জানাইব।

পুরুষ। ভদ্রমুখ! তাহাই কর।

তদনন্তর রাক্ষস শয্যাস্থিত চিন্তিত অবস্থায় এবং তাঁহার পশ্চাতে শকটদাস আসনে উপবিষ্ট অবস্থায় প্রবেশ করিলেন।

---

(২)·· উন্নতকুটিলাম্ তৎকৃত্যানাম্ ·· ।

अपि च,

कार्य्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्
वीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढ़मुद्भेदयंश्च ।
कुर्वन् बुद्ध्या विमर्षं प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्य्यजातं
कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥३॥

अन्वयः—कार्य्यारम्भे विधेः अविधेयतां विमृशतः, अपि च कुटिलां कौटिल्यस्य मतिं प्रचिन्तयतः, अथ च तत्कृत्यानाम् उपग्रहे निकामं विहिते [सति] इह इदं कथम् इति उन्निद्रस्य मम निशाः अनिशं प्रयान्ति ॥२॥

ममेति । कार्य्यस्य नन्दराजप्रत्युद्धारहपकर्म्मण आरम्भे, विधेर्दैवस्य, अविधेयताम् अवश्यतां सर्वचेष्टाविफलत्वादिदर्शनेन प्रतिकूलतामित्यर्थः, विमृशतो मनसा पर्य्यालोचयतः ; अपिच किञ्च, कुटिलां वक्राम्, कौटिल्यस्य चाणक्यस्य, मतिं बुद्धिम्, प्रचिन्तयतस्तत्कार्य्यदर्शनेन भावयतः ; अथ च, तस्य चाणक्यस्य कृत्यानां चन्द्रगुप्तस्य पुरप्रवेशनादीनां कार्य्याणाम्, उपग्रहे प्रतिबन्धे, निकामं पर्य्याप्तं यथा स्यात्तथा, विहिते दारुवर्म्मनियोगादिना कृते सति, इह अस्मिन् कार्य्ये, इदमीदृशं फलम्, कथं जातम्, इति अनया चिन्तया, उन्निद्रस्य त्यक्तनिद्रस्य मम, निशा रात्रयः, अनिशं निरन्तरम्, प्रयान्ति गच्छन्ति । एतत्तु महदेव दुःखमिति भावः ।

अत्र निद्राया अभावं प्रति कारणत्रयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्" इत्यमरः । हरिणी वृत्तम् ॥२॥

अन्वयः—आदौ तनुम् अपि कार्य्योपक्षेपं रचयन्, तस्य विस्तारम् इच्छन्, गर्भितानां वीजानाम् अतिगहनम् फलं गूढ़ं उद्भेदयन् च, बुद्ध्या विमर्षं कुर्वन्,

---

রাক্ষস। (স্বগত) কার্য্যের আরম্ভে দৈবের প্রতিকূলতা চিন্তা করিতে থাকায় এবং চাণক্যের কুটিল বুদ্ধি ভাবিতে থাকায় আর, তাঁহার কার্য্যের যথেষ্ট বাধা দিলেও এবিষয়ে এরূপ কেন হইল এইরূপ চিন্তা করায় ত্যক্তনিদ্র অবস্থাতেই সর্ব্বদা আমার রাত্রি যাইতেছে ॥২॥

प्रसृतम् अपि कार्य्यजातं पुनः संहरन्, नाटकानां कर्त्ता वा अस्मद्विधः वा इमं क्लेशम् अनुभवति ॥३॥

कार्य्योपक्षेपमिति। आदौ प्रथमे, तनुं स्वल्पमपि, बहुत्वासम्भवादिति भावः, कार्य्यस्य फलसाधनतया कर्त्तव्यस्य सामदामाद्युपायस्य उपक्षेपं प्रयोगम्, रचयन् कुर्वन्; ततस्तस्य कार्य्योपक्षेपस्य, विस्तारं बाहुल्यम्, इच्छन् कर्त्तुमभिलषन्, फलसाधने प्रायेण उपायप्रयोगबाहुल्यस्यैवावश्यकत्वादित्याशयः; ततश्च गर्भं एषां सञ्जात इति गर्भितानि तेषां फलोत्पादनायोद्यतानामित्यर्थः, बीजानां हेतुभूतानामुपायानाम्, अतिगहनम् अतिदुष्करम्, फलं मुख्योद्देश्यम्, गूढ़ं गुप्तं यथा स्यात्तथा, अन्यथा विपक्षा अपि प्रतिपद्येयादिति भावः, उद्भेदयन् प्रकाशयंश्च. ततश्च बुद्धा सूक्ष्मया धिया, विमर्शं विवेचनम्, कुर्वन्, ततोऽपि च प्रसृतमपि क्रमेण विस्तृतिं प्राप्तमपि, कार्य्यजातं प्रयुक्तोपायसमूहम्, पुनः, स हरन् फललाभात् उत्तोल्यानयन्, नाटकानां व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् उपलक्षणत्वात् रूपकाणां वा, कर्त्ता रचयिता कविर्वा, अस्मद्विधो मन्त्री जनो वा, इमं कार्य्योपक्षेपरचनादिनिबन्धनम्, क्लेशं कष्टम्, अनुभवति प्राप्नोति। अतो ममोन्निद्रतायां न किञ्चिद्वैचित्र्यमिति भावः।

पक्षान्तरे तु आदौ मुखसन्धौ, तनुमपि उत्पत्तिकालीनत्वात् स्वल्पमपि, कार्य्यस्य कर्त्तव्यस्य काव्यार्थस्य अभिनेयविषयस्येति यावत् उपक्षेपम् उत्पत्तिं "काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः" इति दर्पणोक्तलक्षणम उपक्षेपनामकमङ्गमित्यर्थः, रचयन् प्रणयन्, प्रथमं तस्यैव रचनानियमादिति भावः। ततश्च तस्य काव्यार्थरूपकार्य्यस्य, विस्तारं "समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः" इति लक्षणेन बाहुल्यम्, प्रतिमुखाख्यसन्धिरचनया बाहुल्यं वा, इच्छन्। परञ्च गर्भो गर्भसन्धिः सञ्जात एषामिति गर्भितानाम्, बीजानाम् "अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति। फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥" इतिदर्पणोक्तलक्षणानां फलस्य प्रधानकारणानाम्। नाटकबहुत्वेन बीजबहुत्वाद्बहुवचनम्। अतिगहनं नितान्तदुर्बोधम्, फलं प्रधानोद्देश्यम्, गूढ़ं स्थूलबुद्धीनामबोध्यतया गुप्तं यथा स्यात्तथा, उद्भेदयन् सूक्ष्मबुद्धिषु प्रकाशयंश्च। ततश्च बुद्धा नाट्यशास्त्रज्ञानेन, विमर्शं "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः" इतिदर्पणोक्तलक्षणं विमर्शसन्धिम्, कुर्वन्। ततोऽपि

তদপি নাম দুরাত্মা চাণক্যবটুঃ—(ছ)

উপসৃত্য দৌবারিকঃ। জেদু জেদু। (জয়তু জয়তু)।

রাক্ষসঃ। অভিসন্ধাতুং শক্যঃ স্যাৎ—(জ)।

চ প্রসৃতং বিস্তৃতমপি, কার্য্যজাতম্ অভিনেয়ার্থসমূহম্. পুনঃ, সংহরন্ সমাপয়ন্, "বীজবন্তো মুখাদ্যর্থা বিপ্রকীর্ণা যথাযথম্। একার্থমুপনীয়ন্তে যত্র নির্বহণং হি তৎ ॥" ইতিদর্পণোক্তলক্ষণম্ উপসংহারসন্ধিং কুর্ব্বন্নিত্যর্থঃ। অন্যৎ সমানম্।

অত্র নাটককর্ত্তা অপ্রস্তুতঃ অস্মদ্বিধশ্চ প্রস্তুত ইত্যুভয়োরনুভবতীত্যেকয়া ক্রিয়য়া সম্বন্ধাদ্দীপকমলঙ্কারঃ পদ্যস্থ অস্থানয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্।

অহো! উভয়োরেব পদ্যয়োঃ সুন্দরযোজনাচমৎকারিণীয়ং রচনাচাতুরী ॥৩॥

[ছ] তদিতি। তদপি তথাপি উক্তবিধক্লেশানুভবে সত্যপীত্যর্থঃ। নাম সম্ভাবনায়াম্।

[জ] রাক্ষস ইতি। অভিসন্ধাতুম্ অস্মাভিঃ প্রতারয়িতুং প্রতারণয়া পরাভবিতুমিত্যর্থঃ। চাণক্যবটুরভিসন্ধাতুং শক্যঃ স্যাদিতি রাক্ষসস্যাভিপ্রায়ঃ।

নাটকরচয়িতা কবিরা মুখসন্ধিতে সংক্ষিপ্তভাবে অভিনেয় বিষয়ের অবতারণা, প্রতিমুখসন্ধিতে তাহারই বিস্তার, গর্ভসন্ধিতে প্রধান কারণের অতিদুষ্কর ফলকে গুপ্তভাবে সম্পাদন, নাট্যশাস্ত্রজ্ঞ বুদ্ধিদ্বারা বিমর্ষসন্ধি এবং বিস্তৃত হইয়া থাকিলেও অভিনেয় বিষয়গুলির আবার উপসংহার (উপসংহারসন্ধি) করিয়া থাকেন; আর, রাজাদের মন্ত্রিগণও প্রথমে সামদানপ্রভৃতি উপায়ের সূক্ষ্মভাবে প্রয়োগ, তাহার পর তাহারই বিস্তার, তৎপরে ফলসম্পাদনে উদ্যত উপায়গুলির অতিদুর্বোধ ফলগুলিকে বিপক্ষের অবিদিতভাবে প্রকাশ, তার পর সূক্ষ্মবুদ্ধিদ্বারা বিবেচনা এবং তদনন্তর বিস্তৃত কার্য্যগুলির আবার উপসংহার করিয়া থাকেন। সুতরাং নাটকরচয়িতা কবিরা এবং আমার মত মন্ত্রীরা এই জাতীয় ক্লেশ অবশ্যই অনুভব করিয়া থাকেন ॥৩॥

তথাপি সম্ভাবনা করি—দুরাত্মা চাণক্যবটু—

দৌবারিক। (নিকটে যাইয়া) জয় করুন জয় করুন।

दौवारिकः। अमच्चो। (अमात्यः) (ञ)

राक्षसः। वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम्। दुरात्मा चाणक्यवटुर्जयतु, अभिसन्धातुं शक्यः स्यादमात्य इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगता प्रतिपादयति (झ)। तथापि नोद्यमस्त्याज्यः। प्रकाशम्। भद्र! किमसि वक्तुकामः? (ञ)

[ञ] दौवारिक इति। अमात्यः खलु राक्षसो भवान्; जयतु जयतु इति इति दौवारिकस्याशयः।

[झ] राक्षस इति। सूचयित्वा अभिनीय। तत्सूचनेन चामङ्गलसूचनं वेदितव्यम्। प्रस्तावगता प्रकरणेनोपस्थिता मया दौवारिकेण चोक्तयोर्वाक्ययोः पदानामासत्तिक्रमेण सर्वथा स लग्न इत्यर्थः, ईश्वरी अणिमाद्यैश्वर्यशालिनी, अतएव चेष्टाभविष्यत्सूचनशक्तिरिति भावः, वाक् सरस्वतीदेवी प्रतिपादयति भाविनं विषयं सूचयति। अत्रेदमवधेयम्—'दुरात्मा चाणक्यवटुः अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्' इति राक्षसवाक्यसमुदायात् चाणक्यपराभव एव राक्षसेनाभिप्रेतः; किन्तु 'चाणक्यवटुः" इत्युक्तेः परमेव दौवारिकेण 'जेदु जेदु" इत्युक्तत्वात् 'चाणक्यवटुरतिशयेन जयतु" इति वागीश्वरी सूचयति। तथा 'जेदु जेदु अमच्चो" इति दौवारिकवाक्यसमुदायात् राक्षसजय एव दौवारिकेणाभिप्रेतः, किन्तु 'अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्" इत्युक्तेः परमेव दौवारिकेण 'अमच्चो" इत्युक्तत्वात् 'अमात्य एव अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्" इति वागीश्वरी सूचयति। एतदेव चामङ्गलं राक्षसो वामाक्षिस्पन्दनसूचनपूर्वकं 'दुरात्मा चाणक्यवटुर्जयतु' इत्यादिना अनुवदतीति।

अतएव चेदं तृतीयं पताकास्थानम्। यथा साहित्यदर्पणः—

"अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते॥"

अस्याथ 'स्वव्यमदीयटीकायामनुसन्धेयः।

अहो! महासुन्दरमिदं स्थानम्।

রাক্ষস। —পরাজিত হইবে।
দৌবারিক। অমাত্য।

দৌবারিকঃ। **অমচ্চ! করভও দুআরে চিট্ঠদি।** (অমাত্য! করভকো দ্বারি তিষ্ঠতি) (ট)।

রাক্ষসঃ। **শীঘ্রং প্রবেশয়।**

দৌবারিকঃ। **তহ।** ইতি নিষ্ক্রম্য পুরুষমুপসৃত্য। **ভদ্দ! উপসপ্প অমচ্চং।** [তথা।···ভদ্র! উপসর্প অমাত্যম্] [ঠ]।

করভকঃ। উপসৃত্য। **জেদু অমচ্চো।** [জয়তু অমাত্যঃ]।

রাক্ষসঃ। **ভদ্র! উপবিশ।**

[জ] তথাপীতি। স্বয়ং বাগীশ্বর্য্যা তত্তদ্বিধার্থসূচনেঽপীত্যর্থঃ, উদ্যমঃ চাণক্যপরাভবং প্রতি অধ্যবসায়ঃ, ন ত্যাজ্যঃ, ময়েতি শেষঃ, লোকে কাপুরুষতাপবাদসম্ভবাৎ, কদাচিদীদৃশার্থসূচনস্য মিথ্যাত্বদর্শনাচ্চেতি ভাবঃ। কিং কং বিষয়ং বক্তুকামোঽসীত্যন্বয়ঃ।

[ট] দৌবেতি। করভকো নাম কশ্চিজ্জনঃ।

(ঠ) দৌবেতি। তথা তৎপ্রকারং করোমি শীঘ্রমেব প্রবেশয়ামীত্যর্থঃ।

রাক্ষস। (বামনয়নস্পন্দন অভিনয় করিয়া স্বগত) 'দুরাত্মা চাণক্যবটু জয় করুন ; আর পরাজিত হইবে অমাত্য' ইহাই স্বয়ং বাগ্দেবী উভয় বাক্যের সামঞ্জস্য অনুসারে সংলগ্ন হইয়া সূচনা করিলেন। তথাপি আমি উদ্যম ত্যাগ করিব না। [প্রকাশ্যে) ভদ্র! কোন্ বিষয় বলিতে ইচ্ছা করিতেছ?

দৌবারিক। মন্ত্রিমহাশয়! দ্বারদেশে করভক অবস্থান করিতেছে?

রাক্ষস। শীঘ্র তাহাকে প্রবেশ করাও।

দৌবারিক। তাহাই। [এই বলিয়া নিষ্ক্রান্ত হইয়া, সেই পুরুষের নিকট যাইয়া] ভদ্র! মন্ত্রী মহাশয়ের নিকট যাও।

করভক। [নিকটে যাইয়া] অমাত্য! আপনার জয় হউক।

রাক্ষস। ভদ্র! উপবেশন কর।

করভকঃ। জং অমচ্চো আণবেদি। ইতি ভূমাবুপবিষ্টঃ। (যদমাত্য আজ্ঞাপয়তি)।

রাক্ষসঃ। আত্মগতম্। অথ কস্মিন্ প্রয়োজনে ময়ায়ং প্রহিত ইতি প্রয়োজনানাং বাহুল্যান্ন খল্ববধারয়ামি। ইতি চিন্তাং নাটয়তি [ড]।

ততঃ প্রবিশতি বেত্রপাণির্দ্বিতীয়ঃ পুরুষঃ।

পুরুষঃ। ওসলেহ ওসলেহ। আঅদো। অবেহ অবেহ মাণবা!। কিং ণ পেক্খহ। (অপসরত অপসরত। আগতঃ। অপেত অপেত মানবাঃ!। কিং ন প্রেক্ষধ্বে] [ঢ]

[ড] রাক্ষস ইতি। অয়ং করভকঃ। অবধারয়ামি অবধারয়িতুং নিশ্চেতুং শক্নোমীত্যর্থঃ।

[ঢ] পুরুষ ইতি। অপসরত হে গন্তারঃ! যূয়ম্, পথঃ পার্শ্বাদ্দূরং গচ্ছত। ত্বরায়াং দ্বিরুক্তিঃ। যেন হি আগতঃ মলয়কেতুরিতি শেষঃ। হে মানবাঃ! অত্র তিষ্ঠন্তো মনুষ্যাঃ! যূয়মপি অপেত পথঃ পার্শ্বাদপসরত। অত্রাপি ত্বরায়াং দ্বিরুক্তিঃ। কিং ন প্রেক্ষধ্বে ন জানীথেত্যর্থঃ।

করভক। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া ভূমিতেই উপবেশন করিল)

রাক্ষস। (স্বগত) এই করভককে আমি কোন্ প্রয়োজনে পাঠাইয়াছিলাম ইহা প্রয়োজনবাহুল্যবশতঃ নিশ্চয় করিতে পারিতেছি না। [এই বলিয়া চিন্তা করিতে লাগিলেন]

তদনন্তর বেত্রহস্ত অন্য পুরুষের প্রবেশ।

অন্য পুরুষ। হে পান্থগণ! সরিয়া যাও সরিয়া যাও। আসিয়াছেন। মনুষ্যগণ! দূরে যাও দূরে যাও। তোমরা কি জান না যে,—

दूले पच्चासत्ती दंसणमवि दुल्लहं अधस्रो हिं ।
कल्लाणकुलघराणं देवाणञ्च भूमिदेवाणं ॥४॥

[दूरे प्रत्यासत्तिः दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।
कल्याणकुलगृहाणां देवानाञ्च भूमिदेवानाम् ॥४॥

आकाशे । अज्जा ! किं भणाध 'किं णिमित्तं एसा ओसालणा करीअदि'त्ति ? । अज्जा ! एसो क्खु कुमालो मलअकेदू समुप्पणसोसवेअणं अमच्चरक्खसं सुणिअ पेक्खिदुं इह ज्जेव आअच्छदि । एदिणा कालणेण ओसालणा करीअदि । इति

अन्वयः = कल्याणकुलगृहाणां देवानां भूमिदेवानाञ्च प्रत्यासत्तिः दूरे [तिष्ठतु),
अधन्यैः दर्शनम् अपि दुर्लभम् ॥४॥

किं जानीम इत्याह दूर इति । कल्याणानां सर्वविधमङ्गलानां कुलगृहाणि कौलिकावासस्वरूपाणि तेषां चिरमङ्गलाश्रयाणामित्यर्थः, देवानां स्वर्गीयदेवानाम्, भूमिदेवानां राज्ञाञ्च, प्रत्यासत्तिः पथिपार्श्वस्थित्यादिना नितान्तसामीप्यम्, दूरे तिष्ठत्विति शेषः ; अधन्यैः अपुण्यवद्भिर्जनैः, दर्शनं तेषां साक्षात्कारोऽपि, दुर्लभं दुष्प्रापम् ; स्वेषामपुण्यवत्त्वात् तेषाञ्च कल्याणकुलगृहत्वेन पुण्यमयत्वात् । अतएव अपसरत अपेत चेति भावः ।

अत्राप्रस्तुतभूमिदेवसामान्यात् प्रस्तुतमलयकेतुरूपभूमिदेवविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, देवानां भूमिदेवानाञ्च एकदर्शनक्रियासम्बन्धात्तुल्ययोगिता, कल्याणेत्यादौ निरङ्गं केवलरूपकञ्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तिष्ठत्विति पदानुक्तावपि न न्यूनपदतादोषः प्रत्युत गुण एव ; वक्तुस्त्वरामयत्वात् "हर्षावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ।

"सुकृती पुण्यवान् धन्यः" इत्यमरः ॥४॥

চিরকাল মঙ্গলের আশ্রয় দেবগণ ও রাজগণের নিকটে থাকা ত দূরের কথা, কিন্তু পূণ্যহীন লোকের পক্ষে তাঁহাদের দর্শন লাভ করাও দুষ্কর ॥৪॥

निष्क्रान्तः पुरुषः। ["आर्य्याः! किं भणत किंनिमित्तम् एषा अपसारणा क्रियते" इति?। आर्य्याः! एष खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नशीर्षवेदनम् अमात्य-राक्षसं श्रुत्वा प्रेक्षितुम् इहैव आगच्छति। एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते] [ण]

ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चानुगम्यमानो मलयकेतुः।

मलयकेतुः। निश्वस्यात्मगतम्। **अद्य दशमो मासस्तातस्योप-रतस्य। न चास्माभिर्वृथा पुरुषाभिमानमुद्वहद्भिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः। प्रतिज्ञातमेतत् पुरस्तात्—(त)**

[ण] आकाश इति। "किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते। श्रुत्वे-वानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्।" इत्युक्तलक्षणो शून्य इत्यर्थः। अपसारणा राज-मार्गतो लोकानां स्थानान्तरे प्रेरणम्। "नासूचितं विशेत् पात्रम्" इति भरतोक्तनियमादनेन मलयकेतोः प्रवेशः सूचितः।

[त] मलयेति। तातस्य पितुः पर्वतकस्य, उपरतस्य मृतस्य। उद्वहद्भिर्धार-यद्भिः, तोयाञ्जलिरपि श्राद्धादौ का कथा अञ्जलिपरिमिततर्पणजलमपि, आवर्जितो दत्तः। कथं नावर्जित इत्याह प्रतिज्ञातमिति। येन हि, पुरस्तात् पूर्वम्, एतत् अनुपदमुच्यमानम्।

[শূন্যে) মাননীয়মহাশয়গণ! আপনারা কি ইহা জিজ্ঞাসা করিতে-ছেন যে, "কি জন্য এই অপসারণা করিতেছ" [লোকগুলিকে সরাইয়া দিতেছ]? মাননীয়গণ! অমাত্য রাক্ষসের শিরঃপীড়া জন্মিয়াছে ইহা শুনিয়া কুমার মলয়কেতু তাঁহাকে দেখিবার জন্য এই খানেই আসিতে-ছেন। এই কারণেই অপসারণা করিতেছি। [এই বলিয়া সে লোকটা চলিয়া গেল]

তদনন্তর মলয়কেতু প্রবেশ করিলেন; তাঁহার পিছনে পিছনে ভাগু-রায়ণ ও কঞ্চুকী উপস্থিত হইলেন।

মলয়কেতু। [নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া স্বগত] পিতৃদেব লোকান্তরে চলিয়া গিয়াছেন; আজ তাহার দশম মাস উপস্থিত হইল। কিন্তু

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरूक्षालकम् ।
तादृङ्मातृजनस्य शोकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥

अन्वयः—मया वक्षस्ताडन-भिन्न-रत्न-वलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं हाहेत्युच्चरितार्त्त-नाद-करुणं भूरेणु-रूक्षालकं शोकजनितं तादृक् मातृजनस्य अवस्थान्तरं सम्प्रति शत्रुस्त्रीषु विधाय गुरवे निवापाञ्जलिः देयः ॥५॥

वक्ष इति । मया, वक्षसि ताड़नेन कराघातकरणेन भिन्नानि भग्नानि रत्नवलयानि यस्मिन् तत्, भ्रष्टानि पतितानि उत्तरीयांशुकानि उत्तरीयवसनानि यस्मिन् तत्, हा हा इति इत्थम् उच्चरितैः उत्थितैः आर्त्तनादैः करुणं कारुण्यजनकम्, तथा भूरेणुभिः धूलिभिः रूक्षा अचिक्कणाः अलकाः स्खलितकेशा यस्मिन् तत्, तादृक् अनिर्वचनीयम्, मातृजनस्य पर्वतकभार्य्यागणस्य, अवस्थान्तरं स्वाभाविकेतरां दशां वैधव्यमित्यर्थः, सम्प्रति इदानीमेव, शत्रुस्त्रीषु विधाय शत्रुवधेन तदीयस्त्रीणामपि वैधव्यं जनयित्वेत्यर्थः, गुरवे पित्रे पर्वतकाय, निवापः पितृदानं तद्रूपः अञ्जलिः निवापाञ्जलिः तर्पण-जलादिकमिति तात्पर्य्यम्, देयो दातव्यः, न पुनस्ततपूर्वमित्यर्थः । एतदेव पुरस्तात् प्रतिज्ञातमिति भावः ।

अत्र अस्मदीयावस्थान्तरस्य अन्यत्र विधानासम्भवेऽपि अवस्थान्तरमिव अवस्थान्तरमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः । ... वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

আমরা পুরুষের অভিমান বহন করিয়া থাকি ; অথ চ তাঁহার উদ্দেশে এক অঞ্জলি তর্পণের জলও দিলাম না। কারণ, পূর্ব্বে এই প্রতিজ্ঞা করিয়াছিলাম যে,—

বক্ষে করাঘাত করিতে থাকায় রত্নময় বলয়গুলি ভাঙ্গিয়া যাইতেছিল, উত্তরীয় বসন পড়িয়া যাইতেছিল, 'হায় হায়' এইরূপ আর্ত্তনাদ

किमत्र बहुना—(थ)

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाजिविहितेन पितुः पथा वा।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुवधूनयनानि वाष्पः ॥६॥

(थ) किमिति। अत्र शत्रुदमनविषये, बहुना प्रचुरेण उक्तेन, किं प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः। संक्षेपत इदं ब्रवीमीति भावः।

अन्वयः—अकापुरुषानुरूपां धुरम् उद्यच्छता मया आजिविहितेन पितुः पथा वा गन्तव्यम्, वाष्पः स्वजननीजनलोचनेभ्यः आच्छिद्य रिपुवधूनयनानि वा नेयः ॥६॥

किं तदित्याह उद्यच्छतेति। अकापुरुषः कापुरुषेतरो महापुरुषः तस्य अनुरूपां योग्याम्, धुरं राजकार्य्यभारम्, उद्यच्छता उद्यम्य धारयता मया, आजिविहितेन युद्धकृतेन, पितुः पर्वतकस्य, पथा परलोकगमनवर्त्मना, वा, गन्तव्यम्। वाष्पो नयनजलम्, स्वजननीजनानां लोचनेभ्यः, आच्छिद्य आकृष्यानीय, रिपुवधूनां शत्रुस्त्रीणां नयनानि, वा नेयः प्रापणीयः। युद्धे स्वयं वा मर्त्तव्यं शत्रुवृन्दं वा मारयितव्यमिति भावः।

अत्र युद्धे मरणमारणयोरुभयोरेव सम्भवपरतया तुल्यबलत्वात् वाक्यद्वयभङ्ग्या च तयोः प्रतिपादनेन चातुरीयुतत्वाद्विकल्पो नामालङ्कारः, "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः" इति लक्षणात्; वाक्यद्वयार्थं प्रति प्रथमपादगतपदानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्; जननीजनेति च्छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः। लोचनपदेन प्रक्रम्य नयनपदाभिधानाद्भग्नप्रक्रमतादोषः; स च 'आच्छिद्य वा नयनतो जननीजनानाम्" इति

উত্থিত হইতে থাকায় অন্যেরও শোক জন্মাইতেছিল এবং ধূলি লাগিতে থাকায় খোলা চুলগুলি রুক্ষ হইতেছিল; এইরূপ মাতৃগণের সেই অনির্ব্বচনীয় অবস্থাটা শত্রুস্ত্রীগণেরও বিধান করিয়া, পরে আমি পিতৃদেবকে তর্পণের জল দিব ॥৫॥

(६)···आजिनिधनेन···।

प्रकाशम् । आर्य्य ! जाजले ! उच्यन्तामस्मद्वचनादनुयायिनो राजानः—'एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीति-मुत्पादयितुमिच्छामि । तत् कृतमनुगमनक्लेशेन' इति (द) ।

कञ्चुकी । यदाज्ञापयति कुमारः । इति परिक्रम्याकाशे । भो भो राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति—"न खल्वहं केनचिदनु-गन्तव्यः" इति । विलोक्य सहर्षम् । कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः । पश्यतु कुमारः—

पाठेन समाधेयः । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । आत्मोत्कर्ष-प्रतिपादनादुदाहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्, "उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते" इति लक्षणात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥६॥

(द) प्रकाशमिति । जाजलि इति नाम्ना कञ्चुकिनः सम्बोधनम् । तत् तस्मात्, कृतम् अलम् ।

এ বিষয়ে অধিক বলিবার প্রয়োজন নাই—

আমি মহাপুরুষের যোগ্য ভারই বহন করিতেছি, সুতরাং যুদ্ধ-বিহিত পিতার পথেই যাইব; অথবা আপন জননীগণের নয়ন হইতে অশ্রুজল আনিয়া, তাহা শত্রুস্ত্রীগণের নয়নে উপস্থিত করাইব ॥৬॥

[প্রকাশ্যে] আর্য্য ! জাজলি ! আপনি আমার কথানুসারে অনুগামী রাজগণকে বলুন যে, আমি একাকীই অতর্কিত গমন দ্বারা মন্ত্রী রাক্ষ-সের সন্তোষ জন্মাইতে ইচ্ছা করি। অতএব আমার অনুগমন করার কষ্ট স্বীকার করায় তাঁহাদের কোন প্রয়োজন নাই।

কঞ্চুকী। কুমার যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিয়া শূন্যে] রাজগণ ! কুমার আদেশ করিতেছেন যে, 'কেহই আমার অনুগমন করিবেন না'। [দেখিয়া আনন্দের সহিত] কুমারের আদে-সের পরই সমস্ত রাজারা ফিরিয়াছেন। কুমার দেখুন--

सोत्सेधैः स्कन्धदेशैर्मुखरकविकयाकर्षणात्यर्थभुग्नैः
अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात्।
कैश्चिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ताः
मर्य्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव! नोल्लङ्घयन्ति ॥७॥

अन्वयः—कैश्चित् मुखर-कविकया आकर्षणात्यर्थभुग्नैः सोत्सेधैः स्कन्धदेशैः खुरपुटैः पुरस्तात् खं खण्डयन्तः इव [स्थिताः] अश्वाः निरुद्धाः। कैश्चित् विहतजवतया मूकघण्टैः मातङ्गमुख्यैः निवृत्ताः। [हे] देव! भूमिपालाः जलधयः इव ते मर्य्यादां न उल्लङ्घयन्ति ॥७॥

सोत्सेधैरिति। कैश्चिद्भूमिपालैः, मुखरा हठादाकर्षणात् शब्दायमाना या कविका खलीनं तया, आकर्षणेन अत्यर्थभुग्नैः पार्श्वे अतीव वक्रीभूतैः, अथ च सोत्सेधैः स्वभावत एवोन्नतैः, स्कन्धदेशैः, विशिष्टा इत्यर्थः, तथा खुरपुटैः खुराणामग्रदेशैः, पुरस्तादग्रतः, खम् आकाशम्, खण्डयन्त उत्तोलितत्वाच्छिन्दन्त इव स्थिता अश्वाः, निरुद्धा गमनान्निवारिताः। अपरे कैश्चिद्भूमिपालाश्च, विहतजवतया निवारितवेगतया हेतुना, मूका निःशब्दा घण्टा येषां तैः, मातङ्गमुख्यैर्वाहनीभूतहस्तिश्रेष्ठैः करणैः, निवृत्ता अनुगमनाद्विरताः। अतएव हे देव। राजन्! भूमिपाला अनुगामिनो राजानः, जलधयः समुद्रा इव, ते तव, मर्य्यादाम् आदेशगौरवं तीरदेशञ्च, न उल्लङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति। अतएव त्वं पृथिव्यामप्रतिहतादेशोऽसीति भावः।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, खण्डयन्त इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, जलधय इव इति च पूर्णोपमा; इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः; सोऽपि च प्रथमार्द्धगतवृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते। प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

स्कन्धदेशैरिति विशेषणे तृतीया। स्रग्धरा वृत्तम् ॥७।

কতকগুলি রাজা আপন আপন ঘোড়াগুলিকে অবরুদ্ধ করিলেন, তাহাতে শব্দকারী লাগাম দ্বারা আকর্ষণ করায় ঐ ঘোড়াগুলির স্কন্ধ

---

[७] ··खरतरकविकाकर्षणात्यर्थभुग्नैः।

मलयकेतुः । आर्य्य ! त्वमपि सपरिजनो निवर्त्तस्व । भागुरायण एक एव मामनुगच्छतु (ध) ।

कञ्चुकी । तथा । इति सपरिजनो निष्क्रान्तः ।

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! विज्ञप्तोऽहमिहागच्छद्भि-र्भद्रभटप्रभृतिभिः यथा 'न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमार-माश्रयणीयमाश्रयामहे । किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखर-सेनं द्वारीकृत्य दुष्टामात्यपरिगृहीताच्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः सन्तः

[ध] मलयेति । परिजनैर्मलयकेतोरेव रक्षिभृत्यादिभिः सहेति सपरिजनः, भागुरायण एक एवेत्यभिधानात् ।

[न] मलयेति । विज्ञप्तो निवेदितः । इह मत्पक्षे । अमात्यराक्षसद्वारेण अमात्य-राक्षसस्य प्ररोचनया, आश्रयणीयं शौर्य्यौदार्य्यादिगुणशालित्वादवलम्बनीयम्, कुमारं भवन्तम्, आश्रयामहे प्रभुत्वेन अवलम्बामहे । द्वारीकृत्य शिखरसेनस्य प्ररोचनया सम्मतीभूयेत्यर्थः, दुष्टेन अमात्येन चाणक्येन परिगृहीतात् आयत्तीकृतात्, अतएव

দেশ অত্যন্তবক্র হইল এবং উঁচু হইল, আর ঐ ঘোড়াগুলি উত্তোলিত খুরাগ্র দ্বারা সম্মুখের আকাশকে যেন ছেদন করিতে থাকিল। অপর কতকগুলি রাজা আপন আপন বাহন হাতীগুলির সহিত নিবৃত্তি পাইলেন ; তাহাতে হাতীগুলির বেগ না থাকায় তাহাদের ঘণ্টাগুলি নীরব হইয়া গেল। অতএব মহারাজ ! ঐ রাজারা সমুদ্রের ন্যায় আপনার আদেশের গৌরব লঙ্ঘন করিতেছেন না ॥৭॥

মলয়কেতু। আর্য্য ! আপনিও, আমার ভৃত্য ও রক্ষিপ্রভৃতির সহিত ফিরিয়া যান, একমাত্র ভাগুরায়ণই আমার অনুগমন করুক।

কঞ্চুকী। তাহাই। (এই বলিয়া কুমারের ভৃত্যপ্রভৃতির সহিত চলিয়া গেলেন)

মলয়কেতু। সখে ! ভাগুরায়ণ ! ভদ্রভটপ্রভৃতি আমার পক্ষে

कुमारमाभिरामिकगुणयोगादाश्रयणीयमाश्रयामह इति । तन्न मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽधिगतः (न) ।

भागुरायणः । कुमार ! न दुर्बोधोऽयमर्थः । विजिगीषुमात्म-गुणसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवायमर्थः (प) ।

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! नन्वमात्यराक्षसोऽस्माकं प्रियतमो हिततमश्च (फ) ।

अदुष्टादपि दुष्टीभूतादित्यर्थः । आभिरामिका अभिरामकरा लोके प्ररोचकाः शौर्यौदार्यादयो ये गुणास्तेषां योगात् सम्पर्कात् । एतेन त्वमपि चेत् दुष्टामात्येन परिगृहीतो भविष्यसि, तदा त्वामपि परित्यक्ष्यामः' राक्षसस्तु इदानीमपि दुष्टतया अदुष्टतया वा न परिचित इति छलं सूचितम् ।

[प] भागुरेति । विजिगीषुं विजेतुमिच्छुम् उत्साहशीलमित्यर्थः, आत्मनो गुणैः शौर्यौदार्यादिभिः सम्पन्नं विशिष्टम् ; न पुनः शरीरगुणेनापि सौन्दर्यादिना सम्पन्नमिति भावः । प्रियः प्रीतिकरः हितो हितकरश्च यो जनः स एव द्वारं प्ररोचकस्तेन । इति नीतिनियमादित्यर्थः ।

আসিবার সময়ে আমাকে জানাইয়াছিলেন যে, আমরা মন্ত্রী রাক্ষসের প্ররোচনায় আশ্রয়যোগ্য আপনাকে আশ্রয় করি নাই ; কিন্তু আপনারই সেনাপতি শিখরসেনের প্ররোচনায়, আর আপনি স্পৃহণীয়—গুণসম্পন্ন বলিয়া আমরা দুষ্ট মন্ত্রীর অধীন চন্দ্রগুপ্ত হইতে অপরক্ত হইয়া, আশ্রয়-যোগ্য আপনাকে আশ্রয় করিয়াছি। আমি কিন্তু দীর্ঘকাল ভাবিয়াও তাঁহাদের এই কথাগুলির অর্থ বুঝিতে পারি নাই।

ভাগুরায়ণ। কুমার! ইহার অর্থ দুর্ব্বোধ নহে। প্রিয় ও হিতৈষী ব্যক্তির প্ররোচনায় উৎসাহশীল ও আত্মগুণশালী আশ্রয়যোগ্য প্রভুকে আশ্রয় করিবে এই নীতিশাস্ত্রের উপদেশ অনুসারে ইহার অর্থ ন্যায়সঙ্গতই বটে।

भागुरायणः। एवमेतत्। किन्त्वमात्यराक्षसस्य चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते। तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसहमानः स साचिव्यादवरोपयेत्ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चामात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह सन्दधीत। चन्द्रगुप्तोऽपि पितृपर्य्यायागत एवायमिति सन्धिमनुमन्येत। एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः (ब)।

[फ] मलयेति। नन्विति प्रश्ने प्रियतमो हिततमश्चेत्यर्थे तव किं मतमित्यर्थः।

(ब) भागुरेति। एवमेतत् त्वया यत् प्रियतमो हिततमश्चेत्युक्तं तत् सत्यमित्यर्थः। तत्तस्मात्, अतिशयेन जितेन जयेन काशते दर्पेण दीप्यत इति अतिजितकाशी तम् अतीवगर्वितमित्यर्थः, अतएव असहमानो मन्त्रिरूपेण सोढुमशक्नुवन्, स चन्द्रगुप्तः, साचिव्यात् मन्त्रिपदात्, अवरोपयेत् प्रच्यावयेत्, ततस्तदा, अयं चन्द्रगुप्तः, नन्दान्वय एव नन्दवंशीय एव, इति हेतोः, सुहृज्जनानां चन्दनदासादीनाम् अपेक्षया अनुरोधेन च, सन्दधीत सन्धिं कुर्य्यात् मन्त्रिरूपेण सम्मिलितो भवेदित्यर्थः। पितुः पर्य्यायेण क्रमेण आगतो मन्त्रिभावेन आयातः, अयं राक्षसः, इति हेतोः, सन्धिं राजभावेन मन्त्रिभावेन च सम्मेलनम्। एवं सति चन्द्रगुप्तराक्षसयो राज-मन्त्रिभावेन सम्मेलने सति, अस्मासु भद्रभटादिषु, कुमारो भवान्, न विश्वसेत्। एषां भद्रभटादीनाम्। अवायमाशयः भद्रभटादयो यदि राक्षसेनानीताः स्युस्तदा राक्षसेन सहैव तेषां सम्पर्कात् राक्षसस्य विपक्षगमने तेषामपि विपक्षगमनसम्भावनया तेष्वविश्वासो भवेत्; सेनापतिना शिखरसेनेन यदि भद्रभटादय आनीताः स्युस्तदा राक्षसस्य विपक्षगमनेऽपि तेन सह भद्रभटादीनां सम्पर्काभावेन विपक्षगमनसम्भावनाया अप्यभावान्न खल्वविश्वास इति।

মলয়কেতু। সখে! ভাগুরায়ণ! মন্ত্রী রাক্ষস আমার অত্যন্ত প্রিয় এবং অত্যন্ত হিতৈষী, না?।

ভাগুরায়ণ। তাহা বটে; কিন্তু চাণক্যের সহিতই মন্ত্রী রাক্ষসের চিরশত্রুতা, চন্দ্রগুপ্তের সহিত নহে। সুতরাং যদি কখনও চন্দ্রগুপ্ত,

मलयकेतुः। युज्यते। अमात्यस्य गृहमादेशय (भ)।

भागुरायणः। इत इतः कुमारः।

उभौ। परिक्रामतः [म]।

भागुरायणः। इदममात्यगृहम्, प्रविशतु कुमारः।

मलयकेतुः। एष प्रविशामि।

राक्षसः। आत्मगतम्। अये स्मृतम्। प्रकाशम्। भद्र! अपि दृष्टस्त्वया कुसुमपुरे स्तनकलशः? (य)।

इदन्तु मलयकेतुराक्षसयोर्भेदजननाय चाणक्यचरस्य भागुरायणस्य च्छलरूपं वाक्यमिति बोध्यम्। अतएवात्र अभूताहरणं नाम गर्भसन्धिरङ्गम्, "तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्" इति लक्षणात्।

[भ] मलयेति। युज्यते त्वया यः खल्वर्थोऽवधारितः, स एव सङ्गच्छते।

[म] उभाविति। परिक्रामतः अमात्यगृहं गन्तुं पादक्षेपं कुरुतः।

অত্যন্তগর্বিত বলিয়া সহ্য করিতে না পারিয়া চাণক্যকে মন্ত্রিপদ হইতে বিচ্যুত করেন, তবে মন্ত্রী রাক্ষস নন্দবংশের প্রতি অনুরাগবশতঃ এবং বন্ধুজনের অনুরোধে, আর ইনি নন্দবংশীয়ই বটেন এই কারণে চন্দ্রগুপ্তের সহিত মিলিত হইবেন; 'ইনি কুলক্রমাগত মন্ত্রীই বটেন' ইহা ভাবিয়া চন্দ্রগুপ্তও সে সম্মেলনের অনুমোদন করিবেন। ইহা হইলে, কুমার আমাদের উপরে বিশ্বাস করিবেন না। ইহাই ভদ্রভটপ্রভৃতির ঐ বাক্যের অর্থ।

মলয়কেতু। ইহাই সঙ্গত বটে। মন্ত্রীর বাড়ীর পথ বল।

ভাগুরায়ণ। কুমার এই এই পথ দিয়া আসুন।

দুই জনেই। (পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

ভাগুরায়ণ। এই অমাত্যের বাড়ী, কুমার প্রবেশ করুন।

মলয়কেতু। এই প্রবেশ করিতেছি।

पुरुषः। अमच्च! अहइं। [अमात्य! अथकिम्]

मलयकेतुः। (आकर्ण्य) भागुरायण! कुसुमपुरवृत्तान्तः प्रस्तूयते। न तत्र तावदुपसर्पावः। शृणुवस्तावत्। कुतः—(र)

सत्त्वभङ्गभयाद्राज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः।
अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥८॥

(य) राक्षस इति। कृतम्-यस्मिन् प्रयोजने अयं करभकः प्रेरितः, तत् प्रयोजनं कृत्वा प्राप्तम्। स्तनकलशो नाम प्रागुक्तो वैतालिकः।

[र] मलयेति। प्रस्तूयते वक्तुमारभ्यते। तत्र तत्प्रस्तावस्थाने नोपसर्पावः आवां न गच्छावः।

अन्वयः—मन्त्रिणः अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु राज्ञां पुरः सत्त्वभङ्गभयात् अन्यथा कथयन्ति ॥८॥

सत्त्वेति। मन्त्रिणः सचिवाः, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, विवृताः स्पष्टीकृता अर्थाः अभिधेयानि येषां तेषु अन्यप्रकारार्थबोधकैरित्यर्थः, स्वैरालापेषु यथेच्छकथोपकथनेषु विषयेषु, राज्ञां पुरः सम्मुखे, सत्त्वस्य स्वव्यवसायस्य निजचेष्टितस्येत्यर्थः भङ्गभयात् प्रकाशभयात्, अन्यथा प्रकृतान्तापेक्षया अन्यभावेन, कथयन्ति। अतो ममापि तथा सम्भवेन प्रकृततत्त्वोपलब्ध्यसम्भवात् नोपसर्पाव इति भावः।

अत्राप्रस्तुतान्मन्त्रिसामान्यात् प्रस्तुतराक्षसरूपमन्त्रिविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा।

রাক্ষস। (স্বগত) ও! স্মরণ পড়িয়াছে। (প্রকাশ্যে) ভদ্র! তুমি কুসুমপুরে স্তনকলশকে দেখিয়াছ?

পুরুষ। মন্ত্রিমহাশয়! দেখিয়াছি।

মলয়কেতু। (শুনিয়া) ভাগুরায়ণ! কুসুমপুরের বৃত্তান্ত আরম্ভ হইয়াছে; অতএব সেখানে আমরা যাইব না, (এইখান হইতেই) সমস্ত কথা শুনিব। কেন না;—

অন্যপ্রকার অর্থবোধক শব্দ দ্বারা ইচ্ছানুসারে আলাপ চলিতে

ভাগুরায়ণঃ। যদাজ্ঞাপয়তি কুমারঃ।

রাক্ষসঃ। ভদ্র! অপি তৎ কার্য্যং সিদ্ধম্ (ল)।

পুরুষঃ। অমচ্চপ্পসাএণ সিদ্ধং। [অমাত্যপ্রসাদেন সিদ্ধম্]

মলয়কেতুঃ। সখে! ভাগুরায়ণ! কিং তৎ কার্য্যম্?

ভাগুরায়ণঃ। কুমার! গহনঃ খলু সচিববৃত্তান্তঃ। নৈতাবতা পরিচ্ছেত্তুং শক্যতে। অবহিতস্তাবচ্ছৃণু (ব)।

রাক্ষসঃ। ভদ্র! বিস্তরেণ শ্রোতুমিচ্ছামি।

পুরুষঃ। সুণাদু অমচ্চো। অত্থি দাব অহং অমচ্চেণাণত্তো:

লঙ্কারঃ। ক্রমো নাম গুণশ্চালঙ্কারশ্চ, "ভাবতত্ত্বোপলব্ধিস্তু ক্রমঃ স্যাৎ" ইতি লক্ষণাৎ।

"দ্রব্যাসুব্যবসায়েষু সত্ত্বমস্ত্রী তু জন্তুষু" ইত্যমরঃ ॥৮॥

(ল) রাক্ষস ইতি। তৎ কার্য্যং চাণক্যচন্দ্রগুপ্তয়োর্ভেদসম্পাদনকর্ম্ম।

(ব) ভাগুরিতি। গহনঃ অতিবাহুল্যাৎ দুর্বোধঃ। অতএব এতাবতা স্বল্পমাত্রেণ, পরিচ্ছেত্তুং নিশ্চেতুম্। অবহিতঃ কৃতমনোযোগঃ।

থাকিলে, সেখানে হঠাৎ রাজারা উপস্থিত হইলে, মন্ত্রীরা আপনাদের অভিপ্রায় প্রকাশ পাইবার ভয়ে অন্যরূপ বলিয়া থাকেন ॥৮॥

ভাগুরায়ণ। কুমার যাহা আদেশ করেন।

রাক্ষস। ভদ্র! সে কার্য্য সিদ্ধ হইয়াছে কি?

পুরুষ। অমাত্য মহাশয়ের অনুগ্রহে সিদ্ধ হইয়াছে।

মলয়কেতু। সখে! ভাগুরায়ণ! সে কার্য্যটা কি?

ভাগুরায়ণ। কুমার! মন্ত্রীর বৃত্তান্ত একেই দুর্ব্বোধ; তাহাতে এতটুকু দ্বারা কোন নির্ণয় করা যায় না। মনোযোগ দিয়া সমস্ত শুনুন

রাক্ষস। ভদ্র! বিস্তৃতভাবে শুনিতে ইচ্ছা করি।

यह—'करभम ! कुसुमपुरं गच्छ । मह वअणेण भण वेआलिअं थणकलसं जह चाणक्कहदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचिट्ठीअमाणेसु चन्दउत्तो उत्तेअणसमत्थेहिं सिलोएहिं उवसिलोअइदव्वो त्ति । [शृणोतु अमात्यः । अस्ति तावत् अहममात्येनाज्ञप्तः, यथा 'करभक ! कुसुमपुरं गच्छ । मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशम्, यथा चाणक्यहतकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः श्लोकैः उपश्लोकयितव्यः' इति] [ग] ।

राक्षसः । भद्र ! ततस्ततः ।

करभकः । तदो मए पाडलिउत्तं गदुअ सुणाविदो अमच्चसंदेसं वेआलिओ थणकलसो । एत्थन्तरे णन्दउलविणासदूणस्स पौरजनस्स परितोसं समुप्पादअन्तेण रण्णा आघोसिदो कौमुदीमहोसवो । सोअ चिरकालपरिवट्टमाणो जणिदपरिचओ अभिमदवधूजणसमागमो विअससिणेहं माणिदो णअरजणेण ।

(ग) पुरुष इति । अस्ति तावत् एष वृत्तान्त इति शेषः । अस्तीत्यव्ययं वा, तत्र च अस्मात्यर्थः । उत्तेजने क्रोधजनने समर्थैर्योग्यैः, उपश्लोकयितव्यः स्तवा स्तोतव्यः ।

(घ) करभक इति । अमात्यस्य भवतः सन्देशं वाचिकम् । अत्रान्तरे अभि-

পুরুষ। মন্ত্রিমহাশয় শুনুন। আমি আপনা দ্বারা আদিষ্ট হইয়াছিলাম যে, 'করভক! তুমি কুসুমপুরে যাও, আমার বাক্য অনুসারে স্তুতিপাঠক স্তনকলশকে বল যে, হতভাগ্য চাণক্য সেই সেই আজ্ঞাভঙ্গ করিলে, তুমি ক্রোধোৎপাদনে যোগ্য শ্লোকসমূহ দ্বারা চন্দ্রগুপ্তের স্তব করিবে।'

রাক্ষস। ভদ্র! তার পর তার পর?

করভক। তার পর আমি পাটলিপুত্রে যাইয়া মন্ত্রীমহাশয়ের

[ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितः अमात्यसन्देशं वैतालिकः स्तनकलशः। अनन्तरं नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितोषं समुत्पादयता राज्ञा आघोषितः कौमुदीमहोत्सवः। स च चिरकालपरिवर्त्तमानः जनितपरिचयः अभिमतवधूजनसमागम इव सस्नेहं मानितो नगरजनेन] [च]

राक्षसः। सवाष्पम्। हा देव! नन्द!

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना।
कीदृशी सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र! त्वया विना ॥८॥

अनन्तरं, नन्दकुलस्य विनाशेन दूनस्य खिन्नस्य, राज्ञा चन्द्रगुप्तेन। चिरकालात् परिवर्त्तमानः प्रतिवत्सरमेवानुष्ठानाद्विद्यमानः, अतएव जनितः परिचयो महानन्दजनकतया स्वरूपज्ञानं येन सः, अतएव च अभिमतस्य मनोनीतस्य वधूजनस्य स्त्रियाः समागमः सङ्गम इव, मानितः ससम्मानं स्वीकृतः।

अन्वयः—(हे) नृपचन्द्र! जगदानन्दहेतुना त्वया विना कुमुदानन्दे चन्द्रे सति अपि कौमुदी कीदृशी ॥८॥

कौमुदीति। हे नृपचन्द्र! राजश्रेष्ठ! जगदानन्दहेतुना सत्कर्म्मणा पृथिवीस्थसर्वलोकस्यैव आनन्दजनकेन त्वया विना, कुत्सिता मद्यपानादिकुत्सितकर्म्मनिबन्धना मुत् आनन्दो येषां ते कुमुदो दुर्ज्जनाः कुमुदानि कैरवाणि च तेषां तावन्मात्राणामित्यर्थः आनन्दे आनन्दजनके, चन्द्रे चन्द्रगुप्ते चन्द्रमसि च, सत्यपि, कौमुदी कौमुदीमहोत्सवः ज्योत्स्ना च, कीदृशी किम्भूता, न कीदृश्यपि सुखजनिका न भविष्यतीत्यर्थः; त्वत्स्मरणेन महाशोकाविर्भावस्यैव सम्भवादिति भावः।

আদেশ বৈতালিক স্তনকলশকে শুনাইলাম। এই সময়ে নন্দবংশধ্বংস দুঃখে দুঃখিত পুরবাসিগণের আনন্দ জন্মাইবার জন্য রাজা চন্দ্রগুপ্ত কৌমুদীমহোৎসবের ঘোষণা করিলেন। সে মহোৎসব বহুকাল হইতে প্রতিবৎসরই হইয়া আসিতেছিল, তাই তাহার পরিচয় সেই দিয়াছিল। সুতরাং নগরবাসীরা অভিমত স্ত্রীসঙ্গমের ন্যায় সে উৎসবকে সাদরে স্বীকার করিল।

करभकः । तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स एव तस्स णिवारिदो चाणक्कहदएण । एत्थन्तरे थणकलसेण चन्दउत्तसमुत्तेजिआ सिलोअपरिपाटी पवट्टिदा । (ततः स लोकलोचनानन्दभूतः अनिच्छत एव तस्य निवारितश्चाणक्यहतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमुत्तेजिका श्लोकपरिपाटी प्रवर्त्तिता) (च) ।

राक्षसः । कीदृशी सा (छ) ।

अत्र नन्दं विना कौमुदीमहोत्सवस्य असाधुमवनाद्विनोक्तिर्नामालङ्कारः, नन्दो जगदानन्दजनकः चन्द्रस्तु केवलकुमुदानन्दजनक इति चन्द्रापेक्षया नन्दस्याधिक्यप्रतिपादनात् श्लेषपुरस्कृतो व्यतिरेकः, लाटानुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः । आनन्दपदस्य द्विरुक्तावपि न कथितपदतादोषः, उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वात् । करुणो रसः, माधुर्य्यं गुणः, वैदर्भी च रीतिः । अतएव भूषणं नाम नाट्यलक्षणम्, "गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्" इति लक्षणात् ॥८॥

(च) करेति । लोकानां द्रष्टृजनानां लोचनानि आनन्दयतीति स तथोक्तः स भूत इति तादृशः, स कौमुदीमहोत्सवः, अनिच्छत एव तस्य अनिच्छन्तं तं चन्द्रगुप्तमनादृत्य । चन्द्रगुप्तस्य समुत्तेजिका क्रोधोद्दीपिका, श्लोकपरिपाटी श्लोकानां पुञ्जम्, प्रवर्त्तिता प्रदर्शयितुमारब्धा ।

[छ] राक्षस इति । सा श्लोकपरिपाटी । समुत्तेजने समर्था न वेति ज्ञातुमयं प्रश्नः ।

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) হা নৃপশ্রেষ্ঠ মহারাজ নন্দ! জগতের আনন্দজনক আপনি ব্যতীত কেবল দুর্জনের আনন্দজনক চন্দ্রগুপ্ত থাকিলেও কৌমুদীমহোৎসব কিরূপ হইবে ॥৯॥

করভক। তাহার পর, চন্দ্রগুপ্তের অনিচ্ছাসত্ত্বেই দুরাত্মা চাণক্য, জনসাধারণের নয়নানন্দজনক সেই কৌমুদীমহোৎসবের বাধা দিল। এই সময়ে স্তনকলশ নৈপুণ্য সহকারে চন্দ্রগুপ্তের উত্তেজনাজনক শ্লোক পাঠ করিল।

पुरुषः । 'सत्त्वोद्रेकस्य' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

राक्षसः । सहर्षम् । साधु स्तनकलश ! साधु । काले भेद-बीजमुप्तमवश्यं फलमुपदर्शयिष्यति । कुतः—(ख)

सद्यः क्रीड़ारसच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।
किमु लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥१०॥

मलयकेतुः । एवमेतत् (क) ।

(ख) राक्षस इति । काले यथासमये । उप्तं रोपितम् ।

अन्वयः—प्राकृतः अपि सद्यः क्रीड़ारसच्छेदं न मर्षयेत्, लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीपतिः किमु ॥१०॥

सद्य इति । प्राकृतो नीचत्वात् क्षुद्रोऽपि जनः, सद्य तत्पण्डिमात्रमेवेत्यर्थः, क्रीडाया आमोदकरव्यापारस्य यो रस आग्रहस्तस्य च्छेदं व्याघातम्, न मर्षयेत् न सहेत । लोकाधिकं सर्वलोकोत्तरम्, धाम तेजः, बिभ्राणो धारयन्, पृथिवीपती राजा, किमु मर्षयेत्, अपि तु नैवेत्यर्थः । अतश्चन्द्रगुप्तोऽपि न मर्षयेदिति भावः ।

अत्राप्रस्तुतपृथिवीपतिसामान्यात् चन्द्रगुप्तरूपप्रस्तुतपृथिवीपतिविशेषप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः अर्थापत्त्या सङ्कीर्य्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥१०॥

(क) मलयेति । एतत् राक्षसोक्तम्, एवं सत्यमित्यर्थः ; आत्मनोऽपि पृथिवीपतितया तथैवानुभवादिति भावः ।

রাক্ষস । সে শ্লোকনৈপুণ্য কি প্রকার ?

করভক । "সত্ত্বোদ্রেকস্য" ইত্যাদি পূর্ব্বোক্ত পাঠ করিল ।

রাক্ষস । (আনন্দের সহিত) ভাল, স্তনকলশ ! ভাল । যথাসময়ে ভেদের বীজ রোপণ করিয়াছ, অবশ্যই ফল দেখাইবে । কারণ,

ক্ষুদ্র লোকও হঠাৎ ক্রীড়াকৌতুকের আগ্রহের ব্যাঘাত সহ্য করে না ; তাহাতে অলৌকিক তেজের আধার রাজা সহ্য করিবেন কেন ? ॥১০॥

মলয়কেতু । ইহা এইরূপই বটে ।

राक्षसः। ततस्ततः ?

करभकः। तदो चन्दउत्तेण अण्णाभङ्गकलुसिदेण पसङ्गसूइदं अमच्चगुणं पसंसिअ अभंसिओ अहिआरादो चाणक्कहदओ। (ततश्चन्द्रगुप्तेन आज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितम् अमात्यगुणं प्रशस्य अभ्रंशितः अधिकारात् चाणक्यहतकः) (ख)

मलयकेतुः। सखे! भागुरायण! गुणप्रशंसया दर्शितश्चन्द्रगुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः (ग)।

भागुरायणः। न तथा गुणप्रशंसया, यथा चाणक्यवटोर्निराकरणेन (घ)।

[ख] करेति। आज्ञाभङ्गेन कलुषितः कोपेनाप्रसन्नमनास्तेन ताद्दशेन सता, प्रसङ्गेन सूचितम् उत्थापितम्, अमात्यस्य तव गुणम्, प्रशंस्य अभ्रंशितः प्रच्यावितः, अधिकारात् मन्त्रिपदात्।

[ग] मलयेति। भक्त्या अनुरागेण पक्षपातः पक्षगामित्वम्।

[घ] भागुरेति। गुणप्रशंसया तथा तावान्, भक्तिपक्षपातो न दर्शित इत्यन्वयः; यथा यावान्। तथा च मन्त्रिपदे राक्षसस्यारोपणार्थैव चाणक्यवटोर्निराकरणमिति भावः।

রাক্ষস। তার পর তার পর ?

করভক। তার পর, আজ্ঞাভঙ্গ করায় চন্দ্রগুপ্তের হৃদয় কলুষিত হইল বলিয়া তিনি প্রসঙ্গক্রমে উত্থিত আপনার গুণের প্রশংসা করিয়া, মন্ত্রিপদ হইতে দুরাত্মা চাণক্যকে নামাইয়া দিলেন।

মলয়কেতু। সখে! ভাগুরায়ণ! চন্দ্রগুপ্ত রাক্ষসের গুণের প্রশংসা করিয়া, রাক্ষসের প্রতি অনুরাগনিবন্ধন পক্ষপাত দেখাইয়াছেন।

ভাগুরায়ণ। গুণপ্রশংসা দ্বারা ততটা নহে, যতটা চাণক্যবটুর পরিত্যাগ দ্বারা দেখাইয়াছেন।

राक्षसः । भद्र ! किमयमेवैकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधश्चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणम्, उतान्यदप्यस्ति ?

मलयकेतुः । सखे ! चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणान्वेषणेन किं फलमेष पश्यति ? (ङ) ।

भागुरायणः । कुमार ! मतिमांश्चाणक्यो न निष्प्रयोजनमेव चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति ; न च कृतवेदी चन्द्रगुप्त एतावता गौरवमुल्लङ्घयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात् कारणाद् यो विश्लेष उत्पद्येत, स आत्यन्तिको भविष्यतीति (च) ।

[ङ) मलयेति । कोपकारणानाम् उक्तभिन्नानां क्रोधहेतूनाम् अन्वेषणेन अनुसन्धानेन, एष राक्षसः । अत्र संशयो नाम नाट्यलक्षणम्, "संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः" इति लक्षणात् ।

[च] भागुरेति । प्रशंसार्थे मतुप्रत्ययात् मतिमान् प्रशस्तबुद्धिः ; अतएव निष्प्रयोजनं न कोपयिष्यतीति भावः । न च नापि, कृतवेदी चाणक्यकृतबहुतरमहोपकारस्मारी ; अतएव एतावता आज्ञाभङ्गरूपक्षुद्रकारणेन, गौरवं चाणक्यस्य सम्मानम्, न उल्लङ्घयिष्यति कटुभाषणादिना न अतिक्रमिष्यति । अतएव आज्ञाभङ्गमात्रेण तयोर्यो विश्लेषः, स नात्यन्तिक इति समुदायाशयः । पुष्कलात् पर्य्याप्तात् । विश्लेषो भेदः । आत्यन्तिकः अभङ्गुरः स्थिरस्थायी । इति—अपरकोपकारणान्वेषणेन राक्षसः फलं पश्यतीत्यन्वयः । अत्र गुप्तविषयप्रकाशनात् क्षिप्तिर्नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्, "रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्" इति लक्षणात् ।

রাক্ষস । ভদ্র ! এই একমাত্র কৌমুদীমহোৎসবের নিষেধই কি চাণক্যের প্রতি চন্দ্রগুপ্তের ক্রোধের কারণ ? না অন্যও আছে ?

মলয়কেতু । সখে ! চন্দ্রগুপ্তের অন্য কোপকারণের অনুসন্ধানে ইনি কি ফল দেখিতেছেন ?

करभकः। अत्थि अण्णं वि चन्दउत्तस्स कोवकारणं। उवेक्खिदो णेण अवक्कमन्तो मलअकेदू अमच्चरक्खसो अ त्ति।
(अस्ति अन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम्। उपेक्षितोऽनेन अपक्रामन् मलयकेतुः अमात्य-राक्षसश्च, इति) (छ)।

राक्षसः। शकटदास! हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति। इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षस्तव च पुत्रदारैः सह समागमः [ज]।

मलयकेतुः। सखे! भागुरायण! हस्ततलगत इति व्याहरतः कोऽस्याभिप्रायः [झ]।

[छ] करेति। अनेन चाणक्येन. अपक्रामन् पलायमानः।

[ज) राक्षस इति। हस्ततलगतो निताजायत्तः, भविष्यति—चाणक्याभावेन सर्वथा सुजयत्वादिति भावः। समागमो भविष्यतीत्यन्वयः।

ভাগুরায়ণ। কুমার! চাণক্য অত্যন্ত বুদ্ধিমান্, সুতরাং তিনি বিনা প্রয়োজনেই চন্দ্রগুপ্তকে অসন্তুষ্ট করিতে পারিবেন না; আবার চন্দ্রগুপ্তও কৃতজ্ঞ, অতএব তিনিও এইটুকু (আজ্ঞাভঙ্গমাত্র) কারণে চাণক্যের গৌরব লঙ্ঘন করিতে পারিবেন না। কিন্তু যথেষ্ট কারণবশতঃ চাণক্য এবং চন্দ্রগুপ্তের যে ভেদ জন্মিবে, তাহাই চিরস্থায়ী ও গুরুতর হইবে। এই ফল ইনি দেখিতেছেন।

করভক। চন্দ্রগুপ্তের ক্রোধের অন্য কারণও আছে। পলাইয়া যাইবার সময় মলয়কেতু এবং মন্ত্রী রাক্ষসকে চাণক্য উপেক্ষা করিয়াছেন।

রাক্ষস। শকটদাস! চন্দ্রগুপ্ত আমার করতলগত হইবেন। আর, এখন বন্ধন হইতে চন্দনদাসের মুক্তি হইবে এবং তোমারও স্ত্রী-পুত্রের সঙ্গে সম্মেলন হইবে।

भागुरायणः । किमन्यत् ! चाणक्यादपक्रष्टस्य चन्द्रगुप्तस्योद्धरणे सौकर्य्यमवश्यमवगच्छति [ञ] ।

राक्षसः । भद्र ! हृताधिकारः क्व साम्प्रतमसौ वटुः [ट] ।

करभकः । तहिं एव्व पाड़लिउत्ते अहिवसदि । (तस्मिन्नेव पाटलिपुत्रे अधिवसति) ।

राक्षसः । सावेगम् । भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति ! तपोवनं न गतः प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढ़वान् ? [ठ] ।

[झ] मलयेति । व्याहरतः कथयतः, अस्य राक्षसस्य ।

[ञ] भागुरेति । अन्यत् किं ब्रवीमि एतदेव ब्रवीमीत्यर्थः । चाणक्यात् अपक्रष्टस्य भेदनीतिप्रयोगेण पृथक्कृतस्य । उद्धरणे जयकरणेनोत्पाटने, तन्मन्त्रित्वस्वीकारेण वशीकरणे इत्यपि सूच्यते, सौकर्य्यम् अनायाससाध्यत्वम् । चाणक्यबुद्ध्यैव परिचालनात् इदानीन्तु तदभावादिति भावः ।

[ट) राक्षस इति । हृत आकृष्य नीतः अधिकारो मन्त्रित्वपदं यस्य सः । असौ वटुः चटब्राह्मणश्चाणक्यः ।

[ठ) राक्षस इति । आवेगेन उद्वेगेन सहेति सावेगम् । उद्वेगश्च चाणक्यस्य तत्रैव वासेन तत्पृथक्करणस्य कृत्रिमत्वसम्भवात् ।

মলয়কেতু সখে ! ভাগুরায়ণ ! ইঁহার (রাক্ষসের) 'করতলগত' এই কথা বলার অভিপ্রায় কি ?

ভাগুরায়ণ। আর কি বলিব, (এই মাত্র বলিতে পারি যে,) চাণক্য হইতে পবিভ্রষ্ট চন্দ্রগুপ্তকে উৎখাত করাটাকে উনি অনায়াসসাধ্য বলিয়া ধ্রুব ধারণা করিতেছেন।

রাক্ষস। ভদ্র ! মন্ত্রিত্বপদ হইতে নিষ্কাশিত ঐ ক্ষুদ্র ব্রাহ্মণ এখন কোথায় আছে ?

করভক। সেই পাটলিপুত্রেই আছেন।

करभकः । अमच्च ! तवोवणं गच्छदि त्ति सुणीअदि ।
(अमात्य ! तपोवनं गच्छतीति श्रूयते (ड) ।

राक्षसः । शकटदास ! नेदमुपपद्यते । पश्य = [ढ]

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
साग्र्यासनापनयजा निकृतिर्न सोढ़ा ।
सोऽयं स्वयं कृतनराधिपतिर्मनस्वी
मौर्य्यात् कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥११॥

अतएवात्र उद्वेगो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्, "नृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्त्तितः" इति लक्षणात् ।

[ड) करेति । गच्छति चाणक्य इति शेषः । श्रूयते तवस्यलोकपरम्परयेति तात्पर्य्यम् ।

(ढ) राक्षसः । इदं—चाणक्योपरि चन्द्रगुप्तस्य क्रुद्धत्वम्, चन्द्रगुप्तकृते अपमाने सत्यपि चाणक्यस्य च तपोवने अगमनं प्रतिज्ञायामसमारोहणञ्च, तपोवनगमनश्रवणञ्च लोकपारम्पारिकत्वादलीकमेवेति भावः, न उपपद्यते न युज्यते । तत्कारणं दर्शयितु-माह पश्येति ।

अन्वयः—येन पृथिवीतलवासवस्य देवस्य अग्र्यासनापनयजा सा निकृतिः न सोढा, सः अयं मनस्वी स्वयं कृतनराधिपतिः मौर्य्यात् इमां परिभूतिं कथं न सहेत ? ॥११॥

देवस्येति । येन चाणक्येन, पृथिवीतले वासव इन्द्रस्तस्य तत्स्वरूपस्येत्यर्थः,

---

রাক্ষস। (উদ্বেগের সহিত) সেই খানেই আছে! তপোবনে যায় নাই? কিম্বা আবার প্রতিজ্ঞাও করে নাই?

করভক। মন্ত্রিমহাশয়! তপোবনে যাইতেছেন শুনিলাম।

রাক্ষস। শকটদাস! ইহা ত খাটে না। দেখ—

(১১) স্বাগ্র্যাসনাপনয়নাগ্নিকৃতিঃ

मलयकेतुः । सखे ! चाणक्यस्य वनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा कास्य स्वार्थसिद्धिः ? (ण) ।

भागुरायणः । नात्यन्तदुर्बोधोऽयमर्थः । यावद्यावच्चाणक्यहतकश्चन्द्रगुप्ताद्दूरीभवति, तावत्तावदस्य स्वार्थसिद्धिः (त) ।

देवस्य राज्ञो नन्दस्य देवतायाश्च, तत्कृतेनेति तात्पर्य्येण, अग्र्यं श्रेष्ठं यत् आसनं श्राद्धभोक्तुर्ब्राह्मणस्य पीठं तस्मात् अपनयो निपातनं तस्माज्जायत इति सा तथोक्ता, निकृतिः अपमानम्, न सोढ़ा न सह्या कृता ; सः अयम्, मनस्वी मानधनत्वात् प्रशस्तमनाश्चाणक्यः, स्वयमात्मनैव कृतो यो नराधिपती राजा तस्मात्, मौर्य्याच्चन्द्रगुप्तात्, इमां मन्त्रिपदान्निष्काशनरूपाम्, परिभूतिमपमानम्, कथं नु सहेत ? अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । तथा च नन्दो देवः, अयन्तु मौर्य्यत्वान्मुरानामकदासीपुत्रः इत्यपमानकर्त्तृभेदः ; नन्दः स्वयं पृथिवीतलवासवः, चन्द्रगुप्तस्तु स्वकृत एव राजा इत्यपमानकर्त्तृयोग्यताभेदः ; तत् श्राद्धासनमात्रम्, इदन्तु प्रधानामात्यपदम्, इत्यपादानभेदेनापमानभेदश्च ; इत्थमपमाने सत्यपि यच्चाणक्यस्य तपोवनागमनं प्रतिज्ञायामनारोहणञ्च, तत्तस्य अमात्यपदान्निष्काशनमलीकमेवेति भावः ।

अतएवात्र प्रत्येकविशेषणस्यैव साभिप्रायप्रयोगात् परिकरो नामालङ्कारः, अर्थापत्तिः, असहनं प्रति मनस्विप्रभृतिपदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च ; इत्थं तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । विचारो नाम नाट्यलक्षणञ्च, "विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम्" इति लक्षणात् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, वसन्ततिलका वृत्तञ्च ॥११॥

(ण) मलयेति । अस्य राक्षसस्य, स्वार्थसिद्धिर्निजप्रयोजननिष्पत्तिः ।

ভূতলের ইন্দ্রস্বরূপ মহারাজ নন্দ শ্রাদ্ধের শ্রেষ্ঠ আসন হইতে নামাইয়া দিয়া যে অপমান করিয়াছিলেন, তাহা যিনি সহ্য করেন নাই ; সেই মহামনা চাণক্য নিজেরই কৃত রাজা চন্দ্রগুপ্ত হইতে এই অপমান কি করিয়া সহ্য করিবেন ? ॥১১॥

মলয়কেতু । সখে ! চাণক্যের বনে যাওয়ার কিম্বা পুনরায় প্রতিজ্ঞা করায় ইঁহার কি স্বার্থসিদ্ধি হইবে ?

शकटदासः । अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एतत् । पश्यत्वमात्यः—(थ)

राज्ञां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्ध्नि विन्यस्तपादः
स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य्य आज्ञाविघातम् ।
कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां
दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिज्यानि भीतः ॥१२॥

(त) भागुरेति । यावद्यावत् यदवधि यदवधि । तावत्तावत् तदवधि तदवधि । चाणक्यस्यातिशयदूरीभवने अस्माप्यतिशयस्वार्थसिद्धिरित्यर्थः, चन्द्रगुप्तस्यातिशयविजयसौकर्य्यादिति बहिर्भावः ; आत्मनस्तस्य मन्त्रीभवने अतिशयसौकर्य्यादिति च गूढ़ो भावः ।

(थ) शकटेति । अन्यथा कृत्रिमतया, विकल्प्य सम्भाव्य, अलम्, चाणक्यचन्द्रगुप्तयोर्भेदस्य कृत्रिमतासम्भावना न कर्त्तव्येत्यर्थः । विकल्प्येति "अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा" इति क्त्वाप्रत्ययः । एतत् चाणक्योपरि चन्द्रगुप्तस्य क्रुद्धत्वं चन्द्रगुप्तकृते अपमाने सत्यपि चाणक्यस्य तपोवने अगमनं प्रतिज्ञायामनारोहणञ्च, उपपद्यते युज्यते । पश्यतु उपपत्तिकारणं पर्य्यालोचयतु ।

अन्वयः—चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे राज्ञां मूर्ध्नि विन्यस्तपादः मौर्य्यः स्वैः एव उत्पाद्यमानम् आज्ञाविघातं किमिति विषहते ? । अभिचरणे स्वयं ज्ञातदुःखः दैवात् पूर्णप्रतिज्ञः कोपनः कौटिल्यः अपि आयतिज्यानि भीतः (सन्) पुनः अपि प्रतिज्ञां न करोति ॥१२॥

उपपत्तिकारणमाह राज्ञामिति । चूड़ामणिः राज्ञामेव किरीटरत्नम् इन्दुश्चन्द्र इव तस्य द्युत्या प्रभया खचिता रञ्जिता शिखा केशबन्धो यस्य तस्मिन्, राज्ञाम् अधीननृपती-

ভাগুরায়ণ। ইহা অত্যন্তদুর্ব্বোধ্য বিষয় নহে; দুরাত্মা চাণক্য যত যত দূরবর্ত্তী হইবে, ইহার তত ততই স্বার্থসিদ্ধি হইবে।

শকটদাস। আপনি অন্যপ্রকার ধারণা করিবেন না। কারণ, ইহা সম্ভবপর হইতে পারে। মন্ত্রীমহাশয় তাহার কারণ পর্য্যালোচনা করুন—

राक्षसः । शकटदास ! एवमेतत् । तद्गच्छ, विश्रामय करभकम् ।

णाम्, मूर्द्धि मस्तके, विन्यस्तौ तेषां प्रणामकाले अर्पितौ पादौ चरणौ येन सः, महाप्रभावशालीति भावः, मौर्य्यश्चन्द्रगुप्तः, स्वैः स्वकीयैरेव जनैः, उत्पाद्यमानं क्रियमाणम्, आज्ञाया विघातं भङ्गम्, किमिति कथं विषहते सोढुं शक्नोति, अपि तु नैवेत्यर्थः । अभिचरणे नन्दवंशध्वंसाय अभिचारकार्य्यानुष्ठाने, स्वयम् आत्मनैव, न पुनः प्रतिनिधिनेति तात्पर्य्यम्, ज्ञातं दुःखं क्लेशो येन सः, दैवात् नन्दानां दुरदृष्टवशात् आत्मनो वा शुभादृष्टवशात्, पूर्णा प्रतिज्ञा यस्य सः, कोपनः कोपशीलः, कौटल्यश्चाणक्योऽपि, आयतेः उत्तरकालस्य पुनः प्रतिज्ञाकरणे सा यदि न फलतीति परवर्त्तिस्वप्रभावस्येत्यर्थः या ज्यानिर्हानिस्तस्या भीतः सन्, पुनरपि प्रतिज्ञां न करोति । अतएवोपपद्यत इति भावः ।

अत्र आज्ञाविघातसहनाभावं प्रति विन्यस्तपादादिपदार्थानां हेतुत्वादेकं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, पुनः प्रतिज्ञाकरणाभावं प्रति च ज्ञातदुःखादिपदार्थानां हेतुत्वादपरमपि तथैव काव्यलिङ्गमित्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

"उत्तरः काल आयतिः" इत्यमरः । "ज्या वयोहानौ" इति ज्याधातोर्भावे क्तिः, "ल्वादिभ्यश्च" इति क्तिस्तकारस्य नकारः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥१२॥

চন্দ্রতুল্য উজ্জ্বল চূড়ারত্নের কিরণে যাহার কেশকলাপ রাঞ্জত হইয়া থাকে, এহেন রাজগণের মস্তকে পাদনিক্ষেপকারী মহারাজ চন্দ্রগুপ্ত আপন লোকের কৃত আজ্ঞাভঙ্গ কি করিয়া সহ্য করিবেন। আবার, অভিচার করিতে যে কি কষ্ট তাহা যিনি নিজেই জানেন, দৈববশতঃ যাঁহার প্রতিজ্ঞা পূর্ণ হইয়াছিল এবং যিনি স্বভাবতই ক্রোধী, সেই চাণক্যও ভবিষ্যতে আপন প্রভাবের হানি হইতে পারে এই ভয়ে পুনরায় প্রতিজ্ঞা করেন নাই ॥১২॥

রাক্ষস। শকটদাস! এটা এরূপ হইতে পারে। তবে যাও, করভককে বিশ্রাম করাও।

শকটদাসঃ। যদাজ্ঞাপয়ত্যমাত্যঃ। ইতি করভকেন সহ নিষ্ক্রান্তঃ।

রাক্ষসঃ। অহমপি কুমারং দ্রষ্টুমিচ্ছামি (দ)।

মলয়কেতুঃ। অহমেবার্য্যং দ্রষ্টুমাগতঃ।

রাক্ষসঃ। নাট্যেনাবলোক্য। অয়ে! কুমারঃ। আসনাদুত্থায়। ইদমাসনম্, উপবেষ্টুমর্হতি কুমারঃ (ধ)।

মলয়কেতুঃ। অহমুপবিশামি। উপবিশত্বার্য্যঃ।

উভৌ। যথাসনমুপবিষ্টৌ।

মলয়কেতুঃ। আর্য্য! অপি সহ্যা শিরোবেদনা? (ন)।

রাক্ষসঃ। কুমারস্যাধিরাজশব্দেনাতিরস্কৃতে কুমারশব্দে কুতঃ শিরোবেদনায়াঃ সহ্যতা? (প)

(দ) রাক্ষস ইতি। ত্বং করভকং বিশ্রাময়, অহমপি ইতি সমুচ্চয়ে অপিশব্দঃ।

(ধ) রাক্ষস ইতি। অয়ে ইতি হঠাৎ কুমারদর্শনেন বিস্ময়ে।

(ন) মলয়েতি। সহ্যা সোঢ়ুং শক্যা অল্পীভূতা কিমিত্যর্থঃ।

(প) রাক্ষস ইতি। অধিকো রাজা ইত্যধিরাজঃ স এব শব্দ উপাধিস্তেন, কুমারস্য ভবতঃ, কুমারশব্দে কুমার ইত্যুপাধৌ, অতিরস্কৃতে অনিবর্ত্তিতে। যাবদ্ভবান্

শকটদাস। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া করভকের সহিত চলিয়া গেল)

রাক্ষস। আমিও কুমারকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

মলয়কেতু। আমিই মাননীয় মহাশয়কে দেখিতে আসিয়াছি।

রাক্ষস। (অভিনয়ের প্রণালীতে দেখিয়া) কি কুমার উপস্থিত! (আসন হইতে উঠিয়া) এই আসন, কুমার উপবেশন করুন।

মলয়কেতু। আমি বসিতেছি, আপনি বসুন।

(দুই জনেই উপযুক্ত আসনে উপবেশন করিলেন)

মলয়কেতু। আর্য্য! আপনার শিরোবেদনা সহ্য হইতেছে ত?

মলয়কেতুঃ। स्वयमुरीकृतमेतदार्य्येण न दुष्प्रापं भविष्यति। तत् कियन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदीक्षमाणैरुदासितव्यम्? (फ)।

রাক্ষসঃ। कुमार! कुतोऽद्यापि कालहरणस्यावकाशः? प्रतिष्ठस्व विजयाय (ब)।

মলয়কেতুঃ। आर्य्य! अपि किञ्चित् शत्रुव्यसनमुपलब्धम्? (भ)

রাক্ষসঃ। उपलब्धम्।

अधिराजो न भवति, तावन्मम शिरोवेदना स्वास्थ्यं नैष्यति, तदर्थमेव सर्वदा चिन्तनादिति भावः।

(फ) मलयेति। एतत् मम अधिराजशब्दप्रतिपादनम्, उरीकृतम् अङ्गीकृतम्। संभृतानि संगृहीतानि बलानि सैन्यानि यैस्तैः, शत्रोर्व्यसनं विपदम्, उदीक्षमाणैः प्रतीक्षमाणैः, उदासितव्यम् उदासीनभावेन स्थातव्यम्।

(ब) राक्षस इति। कालहरणस्य विलम्बस्य अवकाशः सम्भवः।

(भ) मलयेति। शत्रोर्व्यसनं विपत्, उपलब्धं ज्ञातम्।

রাক্ষস। 'অধিরাজ' ইত্যাকার উপাধি দ্বারা আপনার 'কুমার' উপাধি লুপ্ত না হইলে, আমার শিরোবেদনা কি করিয়া সহ্য হইবে?

মলয়কেতু। আপনি নিজেই ইহার অঙ্গীকার করিয়াছেন; সুতরাং 'অধিরাজ' উপাধি আমার দুর্লভ হইবে না। তবে, আর কতকাল আমরা সৈন্য সংগ্রহ করিয়া, শত্রুর বিপদের প্রতীক্ষা করতঃ, এইভাবে উদাসীন হইয়া থাকিব?

রাক্ষস। কুমার! আজও আর কালবিলম্বের সম্ভব কোথায়? জয় করিবার জন্য যাত্রা করুন।

মলয়কেতু। আর্য্য! শত্রুর কোন বিপদ জানিতে পারিয়াছেন কি?

রাক্ষস। জানিতে পারিয়াছি।

मलयकेतुः । कीदृशं तत् ?

राक्षसः । सचिवव्यसनम् । किमन्यत्, अपक्षष्टश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तः (म) ।

मलयकेतुः । आर्य्य ! सचिवव्यसनमव्यसनमेव (य) ।

राक्षसः । अन्येषां भूपतीनां कदाचिदमात्यव्यसनमव्यसनं स्यात्, न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य (र) ।

मलयकेतुः । आर्य्य ! नैतदेवम् । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा एवापरागहेतवः, तस्मिंश्च निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्ते अनुरक्ताः प्रकृतयः सम्प्रति सुतरामेव तत्रानुरागं दर्शयिष्यन्ति (ल) ।

(म) राक्षस इति । सचिवस्य अमात्यस्य व्यसनं भ्रंशः । व्यसनं विपत् । अन्यत् किं ब्रवीमीति शेषः । अपकृष्टः अस्माभिरेव नीतिकौशलेनापसारितः । "व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः ।

(य) मलयेति । सचिवस्य व्यसनं भ्रंशः, अव्यसनम् अविपदेव, आत्मना अन्येन सचिवेन वा तत्कार्य्यकरणसम्भवादिति भावः ।

(र) राक्षस इति । कदाचित्—न पुनस्तेषामपि सर्वदेत्याशयः ।

(ल) मलयेति । चन्द्रगुप्तस्य प्रकृतीनाम् प्रजानाम्, चाणक्यस्य दोषा अत्याचारकृत-

---

মলয়কেতু। সেটা কিপ্রকার ?

রাক্ষস। মন্ত্রিসম্বন্ধী বিপদ ; আর কি বলিব, চাণক্য হইতে চন্দ্রগুপ্তকে সরাইয়া দিয়াছি।

মলয়কেতু। আর্য্য! মন্ত্রিত্যাগ বিপদই নহে।

রাক্ষস। মন্ত্রিত্যাগ অন্য রাজাদের পক্ষে যেন কোন সময় বিপদ না হইতে পারে ; কিন্তু তাহা চন্দ্রগুপ্তের পক্ষে নহে।

মলয়কেতু। আর্য্য! আপনার একথা স্বীকার করিতে পারি না।

राक्षसः। मा मैवम्। ताः खलु द्विप्रकाराः प्रकृतयः चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च। तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां चाणक्यदोषा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुरक्तानाम्। तास्तु खलु नन्दकुलमनेन पितृभूतं घातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुवर्त्तन्ते। त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे सम्भाव्यशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेवाश्रयिष्यन्ति इति। अत्र निदर्शनं वयमेव (ख)।

नीतिप्रयोगादयः, अपरागहेतवश्चन्द्रगुप्तं प्रत्येव विरागकारणानि, तस्मिन् चाणक्ये, निराकृते अपसारिते। सुतरामत्यन्तमेव, तत्र चन्द्रगुप्ते।

(ख) राक्षस इति। प्रकृतयः प्रजाः, चन्द्रगुप्तेन सह उत्तिष्ठन्ति उन्नतिं लभन्ते इति चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यः चन्द्रगुप्तसाहचर्य्येणैव लब्धोन्नतय इत्यर्थः। तत्र तासु द्विप्रकारासु प्रकृतिषु मध्ये। या नन्दकुलानुरक्ताः प्रकृतयः, अनेन चाणक्येन, पितृभूतं परिपालकत्वात् पितृतुल्यम्। अपरागामर्षाभ्यां विरागक्रोधाभ्याम्, विप्रकृता सत्यपि चन्द्रगुप्ताद्भिन्नाः, स्वाश्रयं चन्द्रगुप्तभिन्नं निजावलम्बनम्। पुनः किन्तु, सम्भाव्या सम्भावयितुं शक्या शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तम्, अभियोक्तारम्। आक्रमितारम्, आसाद्य प्राप्य, एनं चन्द्रगुप्तम्। इतिशब्दो युक्त्युक्तिसमाप्तौ। अत्र विषये, निदर्शनम् उदाहरणम्। अहमपि तथैव स्वाश्रयमलभमानः सन् भवन्तमाश्रितवानिति भावः।

কারণ, চাণক্যের দোষই চন্দ্রগুপ্তের প্রজাদের বিরাগের কারণ ছিল; সেই চাণক্যকে অপসারিত করিয়া থাকিলে, প্রজারা প্রথমেই চন্দ্রগুপ্তের প্রতি অনুরক্ত ছিল; এখন তাঁহার প্রতি অত্যন্ত অনুরাগই দেখাইবে।

রাক্ষস। না না, এরূপ বলিবেন না। সে প্রজারা দুই প্রকার; এক—চন্দ্রগুপ্তের সঙ্গে সঙ্গে উন্নতিপ্রাপ্ত, আর দ্বিতীয়—নন্দবংশের প্রতি অনুরক্ত। তাহার মধ্যে চাণক্যের দোষই চন্দ্রগুপ্তের সঙ্গে সঙ্গে উন্নতি-

মলয়কেতুঃ। আর্য্য! কিমেতদেকমেব সচিবব্যসনমভিযোগকারণং চন্দ্রগুপ্তস্য? আহোস্বিদন্যদপ্যস্তি? (ঘ)।

রাক্ষসঃ। কিমন্যৈর্বহুভিরপি, এতদ্ধি তত্র প্রধানতমম্‌ (ঙ)।

মলয়কেতুঃ। আর্য্য! কথমিব প্রধানতমম্‌? কিমিদানীং চন্দ্রগুপ্তঃ স্বকার্য্যধুরামন্যত্র মন্ত্রিণি আত্মনি বা সমাসজ্য স্বয়ং প্রতিবিধাতুমসমর্থঃ স্যাৎ (চ)।

(ঘ) মলয়েতি। অভিযোগকারণম্‌ আক্রমণে হেতুঃ।

(ঙ) রাক্ষস ইতি। এতদ্ধি সচিবব্যসনমেব, তত্র আক্রমণবিষয়ে।

(চ) মলয়েতি। স্বকার্য্যস্য রাজকর্ত্তব্যব্যাপারস্য ধূর্ভার ইতি স্বকার্য্যধুরা তাম্‌। "ধূরনক্ষস্য চ" ইতি রাজাদিত্বাদৎপ্রত্যয়ে স্ত্রিয়ামাদা। সমাসজ্য সংস্থাপ্য। প্রতিবিধাতুম্‌ অস্মাকমাক্রমণং প্রতিকর্ত্তুং প্রত্যেকং রাজকার্য্যং সম্পাদয়িতুং বা।

প্রাপ্ত প্রজাদের বিরাগের কারণ, কিন্তু নন্দকুলানুরক্ত প্রজাদের নহে। তবে চাণক্য, পিতৃতুল্য নন্দবংশকে বিনষ্ট করাইয়াছে এই কারণে নন্দকুলানুরক্ত প্রজারা বিরাগে ও ক্রোধে মনে মনে চন্দ্রগুপ্ত হইতে বিশ্লিষ্ট হইয়াও, আপনাদের অন্য আশ্রয় না পাইয়া (অগত্যা) সেই চন্দ্রগুপ্তেরই অনুসরণ করিতেছে; কিন্তু বিপক্ষকে উৎখাত করিবার উপযোগী শক্তি আপনার আছে ইহা ধারণা করিয়া, আপনার মত আক্রমণকারীকে পাইয়া, সত্বরই সে চন্দ্রগুপ্তকে পরিত্যাগ করিয়া, আপনাকেই আশ্রয় করিবে। এবিষয়ে আমিই দৃষ্টান্ত।

মলয়কেতু। আর্য্য! এই একমাত্র মন্ত্রিসম্বন্ধী বিপদই কি চন্দ্রগুপ্তকে আক্রমণ করিবার কারণ? না, অন্যও আছে?

রাক্ষস। অন্য বহুতর কারণ দিয়া কি হইবে, ইহাই সে বিষয়ে প্রধান কারণ।

মলয়কেতু। আর্য্য! মন্ত্রিসম্বন্ধী বিপদ প্রধান হইবে কি প্রকারে?

রাক্ষসঃ। বাঢ়মসমর্থ এব (ছ)।

মলয়কেতুঃ। কিং কারণম্ (জ)।

রাক্ষসঃ। স্বায়ত্তসিদ্ধিষু উভয়ায়ত্তসিদ্ধিষু বা ভূমিপালেষু কদাচিদেতৎ সম্ভবতি, ন তু চন্দ্রগুপ্তে। চন্দ্রগুপ্তস্তু দুরাত্মা নিত্যং সচিবায়ত্তসিদ্ধিরবস্থিতশ্চক্ষুর্বিকল ইবাপ্রত্যক্ষসর্বলোকব্যবহারঃ কথমিব স্বয়ং প্রতিবিধাতুং সমর্থঃ স্যাৎ? কুতঃ—(ক)

(ছ) রাক্ষস ইতি। বাঢ়ং ভৃশম্। "ভৃশপ্রতিজ্ঞয়োর্বাঢ়ম্" ইত্যমরঃ।

(জ] মলয়েতি। কিং কারণম্—বুদ্ধিশৌর্য্যাদৌ গুণে সত্যপি রাজকার্য্যসম্পাদনে অসামর্থ্যং প্রতি কো হেতুরিত্যর্থঃ।

(ক) রাক্ষস ইতি। স্বস্য আত্মন এব আয়ত্তা অধীনা সিদ্ধিঃ রাজকার্য্যনিষ্পত্তির্যেষাং তেষু, উভয়স্য স্বস্য সচিবস্য চ আয়ত্তা সিদ্ধির্যেষাং তেষু বা, ভূমিপালেষু রাজসু, কদাচিৎ ন সর্বদেতি ভাবঃ, এতৎ রাজকার্য্যসম্পাদনসামর্থ্যম্। দুরাত্মা আলস্যৌদাস্যাদিনা মন্দবুদ্ধিঃ, নিত্যং সর্বদা, সচিবস্য মন্ত্রিণশ্চাণক্যস্য আয়ত্তা যা সিদ্ধিঃ রাজকার্য্যনিষ্পত্তিস্তস্যাম্ অবস্থিতঃ; অতএব চক্ষুষা বিকলো বিহীনঃ অন্ধ ইবেত্যর্থঃ, অপ্রত্যক্ষাঃ সর্বে লোকব্যবহারা যস্য সঃ; অতএব তেষ্বনভিজ্ঞ ইতি ভাবঃ।

চন্দ্রগুপ্ত কি এখনও আপন কার্য্যের ভার অন্য মন্ত্রীর উপরে, কিম্বা নিজের উপরে বিন্যস্ত করিয়া, নিজে রাজকার্য্য সম্পাদন করিতে অসমর্থ হইবে?

রাক্ষস। অবশ্যই অসমর্থ হইবেন।

মলয়কেতু। তাহার কারণ কি?

রাক্ষস। রাজকার্য্য যাঁহাদের নিজের আয়ত্ত, বা মন্ত্রীর ও নিজের (এই দুইয়ের) আয়ত্ত; সেই সকল রাজাদেরই কখনও ইহা সম্ভবপর হইয়া থাকে। কিন্তু চন্দ্রগুপ্ত মন্দবুদ্ধি বলিয়া সর্ব্বদাই মন্ত্রীর অধীন রাজকার্য্য অবলম্বন করিয়া রহিয়াছেন; সুতরাং অন্ধ ব্যক্তির ন্যায়

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥१३॥

अन्वयः—श्रीः अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च पादौ विष्टभ्य उपतिष्ठते। सा स्त्रीस्वभावात् भरस्य असहा [सती] तयोः द्वयोः एकतरं जहाति ॥१३॥

अत्युच्छ्रित इति। श्रीः राजलक्ष्मीः, नर्त्तकी च, अत्युच्छ्रिते बुद्धिशौर्य्यादिना स्वभावेन च अत्युन्नते, मन्त्रिणि अमात्ये, पार्थिवे राजनि च, स्तम्भद्वये च, पादौ अंघ्रिद्वयं चरणद्वयञ्च, विष्टभ्य आश्रित्य संस्थाप्येत्यर्थः, उपतिष्ठते अवतिष्ठते; "अकर्म्मकाच्च" इत्यात्मनेपदम्। किन्तु सा श्रीर्नर्त्तकी च, आत्मनः स्त्रीस्वभावात्, भरस्य तादृशभावेनावस्थाने स्वशरीरभारस्य, असहा वहने असमर्था सती, तयोर्द्वयो राजमन्त्रिणोर्मध्ये, एकतरं राजानं मन्त्रिणं वा, जहाति एकं पादमादाय परित्यजति; तयात्वे तद्भरसहनसम्भवादिति भावः। द्वयोरेवोच्छ्रितत्वेऽपि एकतरस्य श्रियास्त्याग आवश्यकः; अन्यतरस्यानुच्छ्रितत्वे तु तत्त्याग एव सर्व्वथावश्यकः। एवञ्च चन्द्रगुप्तस्यैवानुच्छ्रितत्वादेव तत्त्याग एव ध्रुव इति समुदायाशयः।

अत्र प्रस्तुतायां श्रियां कार्य्येणाप्रस्तुताया नर्त्तक्या व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिश्च वृत्तम् ॥१३॥

তাঁহার সমস্ত লোকব্যবহারই অপ্রত্যক্ষ রহিয়াছে। অতএব তিনি কি করিয়া নিজে রাজকার্য্য সম্পাদন করিতে সমর্থ হইবেন ?। কারণ,

রাজলক্ষ্মী, অত্যুন্নত মন্ত্রী ও রাজার উপরে পাদ স্থাপন করিয়া অবস্থান করেন; কিন্তু তিনি স্ত্রীলোকের স্বভাববশতঃ সে ভাবে অধিক সময় আপন ভার সহিতে না পারিয়া, সেই দুই জনের একজনকে ত্যাগ করেন ॥১৩॥

अपि च, नृपोऽपकृष्टः सचिवात्तदर्पणः

स्तनन्धयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव।

अदृष्टलोकव्यवहारमूढधी-

र्मुहूर्त्तमप्युत्सहते न वर्त्तितुम् ॥१४॥

मलयकेतुः। आत्मगतम्। दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोऽस्मि। प्रकाशम्। अमात्य! यद्यप्येवं तथापि खलु बहुष्वभियोगकार-

अन्वयः—स्तनन्धयः अत्यन्तशिशुः स्तनात् इव सचिवात् अपकृष्टः तदर्पणः अदृष्टलोकव्यवहारमूढधीः नृपः मुहूर्त्तम् अपि वर्त्तितुं न उत्सहते ॥१४॥

नृप इति। स्तनन्धयः स्तन्यदुग्धपायी अत्यन्तशिशुः, स्तनादिव, सचिवादमात्यात्, अपकृष्टः अपकृष्य पृथक्कृतः, तस्मिन् सचिवे स्तने च अर्पणमात्मन्यासो यस्य स तादृशः, न दृष्टा अक्षमत्वात् आलस्यादेश्च न पर्य्यालोचिता लोकानां व्यवहारा येन स चासौ तत एव च मूढधीः सर्वकार्य्ये अक्षमबुद्धिश्चेति स तथोक्तः, नृपो राजा, मुहूर्त्तमत्यल्पकालमपि, वर्त्तितुं स्थातुम्. न उत्सहते न शक्नोति; अतश्चन्द्रगुप्तोऽपि तथात्वात् चाणक्यं विना मुहूर्त्तमपि वर्त्तितुं नोत्सहेतैवेति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतनृपसामान्यात् प्रस्तुतचन्द्रगुप्तरूपनृपविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, पूर्णोपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। गुणरीती पूर्ववत्। मार्गो नाम गर्भसन्धेरङ्गम्, "तत्त्वार्थकथनं मार्गः" इति लक्षणात्।

स्तनौ धयति पिबतीति स्तनन्धयः, "मुनीस्तनमुञ्जकुल्यास्यपुष्पेषु धेटः" इति खश्। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१४॥

[ख] मलयेति। दिष्ट्या भाग्येन, सचिवस्य मन्त्रिण आयत्तमधीनं तन्त्रं यस्य

আর, যে রাজা মন্ত্রীর উপরেই সমস্ত ভার অর্পণ করেন এবং সেই জন্যই লোকের ব্যবহার না দেখায় মূঢ়মতি হইয়া পড়েন, সেই রাজা মন্ত্রী হইতে বিশ্লিষ্ট হইয়া, স্তন হইতে বিশ্লিষ্ট স্তন্যপায়ী অত্যন্তশিশুর ন্যায় অত্যল্প কালও থাকিতে পারেন না ॥১৪॥

येषु सत्सु सचिवव्यसनमभियुञ्जानस्य शत्रुमभियोक्तुर्नैकान्तिकी सिद्धिर्भवति (ख) ।

राक्षसः । ऐकान्तिकीमेव कार्य्यसिद्धिमवगन्तुमर्हति कुमारः । कुतः—(ग) ।

त्वय्युत्कृष्टबलेऽभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्य्ये नवे राजनि ।
स्वाधीने मयि—इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयन्
मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
त्वद्वाञ्छान्तरितानि सम्प्रति विभो ! तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥१५॥

ख: । एवं पूर्वश्लोकद्वयप्रदर्शितं निदर्शनम्, तिष्ठतीति शेषः । अभियोगकारणेषु आक्रमणहेतुषु । सचिवव्यसनं केवलमन्त्रिभंशरूपां विपदम्, अभि लक्ष्यीकृत्य, युञ्जानस्य उद्योगपरायणस्य, शत्रुम्, अभियोक्तुः आक्रमणशीलस्य, ऐकान्तिकी सम्पूर्णा निश्चिता च, सिद्धिर्जयलाभः, न भवति ; अपरमन्त्रिणापि तत्स्थानपूरणेन तस्यापि प्राबल्यसम्भवादिति भावः ।

अभियोक्तुरिति ताच्छील्ये तृच् । अतएव तस्य निष्ठादितया षष्ठीनिषेधात् शत्रुमिति कर्म्मणि द्वितीयैव ।

[ग] राक्षस इति । ऐकान्तिकीमेव सम्पूर्णां निश्चिताञ्चैव ।

মলয়কেতু। (স্বগত) ভাগ্যবশতঃ আমার রাজ্য মন্ত্রীর আয়ত্ত হয় নাই। [প্রকাশ্যে) মন্ত্রিমহাশয়! যদিও এইরূপ দৃষ্টান্ত আছে, তথাপি আক্রমণের বহুতর কারণ থাকিতে, কেবল মন্ত্রিসম্বন্ধী বিপদ লক্ষ্য করিয়া যিনি শত্রুকে আক্রমণ করিতে উদ্যত হন, তাঁহার সম্পূর্ণ কার্য্য-সিদ্ধি হয় না।

রাক্ষস। আমাদের সম্পূর্ণ কার্য্যসিদ্ধিই হইবে ইহা কুমার নিশ্চয় করিতে পারেন। কারণ,

मलयकेतुः। यद्येवमभियोगकालमार्य्यः पश्यति, तत् किमास्यते। पश्य—(घ)

अन्वयः=[हे] विभो! उत्कृष्टबले त्वयि नृपे अभियोक्तरि, पुरे नन्दानुरक्ते, चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे, मौर्य्ये नवे राजनि, स्वाधीने मयि मार्ग-मात्र-कथन-व्यापार-योगोद्यमे [च सति] नः साध्यानि सम्प्रति त्वद्वाञ्छान्तरितानि तिष्ठन्ति ॥१५॥

त्वयीति। हे विभो! प्रभो! उत्कृष्टानि बलानि सैन्यानि यस्य तस्मिन् त्वयि नृपे, अभियोक्तरि आक्रमितरि सति, पुरे कुसुमपुरे, नन्दानुरक्ते नन्दवंशपक्षपातिनि सति, तथात्वे च तत्रापि नन्दवंशीयत्वात् त्वय्यप्यनुरक्तत्वं तस्येति भावः, चाणक्ये, चलितेन विच्युतेन अधिकारेण हेतुना विमुखे कार्य्यदर्शनपराङ्मुखे सति, मौर्य्ये चन्द्रगुप्ते, नवे राजनि सति, नवस्य राज्ञः अदृढमूलतया स्वत एव दुर्बलत्वमित्याशयः, स्वाधीने त्वदादेशानपेक्षे, तेन च मम कार्य्यदर्शनसौकर्य्यमभिप्रायः मयि। स्वाधीनपदोच्चारणेन कुमारानधीनत्वस्य स्वगौरवस्य च प्रकाशात् लज्जानाटनमिति बोध्यम्। मार्गमात्रस्यैव कथनं शिक्षितसैन्यत्वात् आक्रमणपद्धतिनिर्द्देश एव व्यापारः स एव च योग उपायस्तस्य उद्यमो यस्मिन् तादृशे सति च, नः अस्माकम्, साध्यानि सम्पादनीयानि शत्रुविजयादिकर्म्माणि, सम्प्रति तव वाञ्छया विलम्बकारिण्या इच्छया अन्तरितानि व्यवहितानि, तिष्ठन्ति; इदानीमेव चेत्तवाक्रमणेच्छा स्यात्तदा इदानीमेव विजयी भवेदिति भावः।

अत्र कार्य्यसिद्धिं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्द्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम् ॥१५॥

প্রভু! আপনি রাজা এবং আপনার সৈন্য উৎকৃষ্ট, এই অবস্থায় আপনি আক্রমণ করিতেছেন; কুসুমপুর নন্দবংশেরই অনুরক্ত রহিয়াছে; মন্ত্রিত্ব না থাকায় চাণক্য সমস্ত কার্য্য হইতে বিরত হইয়াছে; চন্দ্রগুপ্ত নূতন রাজা হইয়াছেন; এবং আমি স্বাধীনভাবে (এই অর্দ্ধ বলিবার পর লজ্জা অভিনয় করত:) আক্রমণের প্রণালীমাত্র বলিবার জন্য উদ্যত রহিয়াছি; এ অবস্থায় আমাদের সম্পাদনীয় কার্য্যগুলি এখন কেবল আপনার ইচ্ছা দ্বারাই ব্যবহিত রহিতেছে ॥১৫॥

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं
श्यामाः श्यामोपकण्ठमलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।
स्रोतःखातावसीदत्तटमुरुदशनैरुत्सादिततटाः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥१६॥

(घ) मलयेति । आर्य्यो भवान् राक्षसः, अभियोगकालम् आक्रमणसमयम् । वेत् तदा, आस्यते निष्क्रियं स्थीयते अस्माभिरिति शेषः ।

अन्वयः—उत्तुङ्गाः स्रुतमदसलिलाः श्यामाः अलिमुखराः उरुदशनैः उत्सादिततटाः सिन्दूरशोणाः शतशः मम गजपतयः तुङ्गकूलं प्रस्यन्दिसलिलं श्यामोपकण्ठं कल्लोलमुखरं स्रोतःखातावसीदत्तटं शोणं पास्यन्ति ॥१६॥

उत्तुङ्गा इति । उत्तुङ्गा अत्युच्चाः, स्रुतम् उत्साहाद्गलितं मदसलिलं दानजलं येषां ते, श्यामाः कृष्णवर्णाः, अलिभिर्मदजललोलुपैरागतैर्भ्रमरैः मुखराः शब्दशालिनः, उरुदशनैर्विशालदन्तैः, उत्सादितानि भग्नानि तटानि शोणस्यैव तीराणि यैस्ते, तथा सिन्दूरेण सिन्दूरलेपनेन शोणा रक्तवर्णीभूताः, शतशः शतशतसंख्यकाः, मम, गजपतयो हस्तिश्रेष्ठाः, तुङ्गमुच्चं कूलं तीरं यस्य तम्, प्रस्यन्दीनि प्रवाहीणि सलिलानि जलानि यस्य तम्, श्यामास्तरुलतादिभिः कृष्णवर्णा उपकण्ठाः समीपदेशा यस्य तम्, कल्लोलैर्महातरङ्गैर्मुखरः शब्दायमानस्तम्, तथा स्रोतसा स्रोतोवेगेन खातं विच्छिन्नमूलम् अतएव अवसीदत् पतत् तटं तीरं यस्य तम्, शोणं शोणाख्यं मार्गवर्त्तिनं नदम्, पास्यन्ति पानेनाभिभविष्यन्ति ।

अत्र पानेनाभिभवः सूच्यते, तेन च शोणापेक्षया गजपतीनामाधिक्यसूचनाद्व्यतिरेकोऽलङ्कारः । रसादयः पूर्ववत् ।

सुवदना नाम वृत्तम्, "ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता म्लौ गः सुवदना" इति लक्षणात् ॥१६॥

মলয়কেতু। আপনি যদি এইরূপই আক্রমণের সময় বুঝিয়া থাকেন তবে আমরা বসিয়া আছি কেন। আপন ঠিক্ জানুন—

অত্যুচ্চ মদজলস্রাবী, কৃষ্ণবর্ণ, ভ্রমরদ্বারা শব্দায়মান, বিশাল দন্ত

অপি চ, গম্ভীরগর্জিতরবাঃ স্বমদাম্বুমিশ্র-
মাসারবর্ষমিব শীকরমুদ্গিরন্ত্যঃ।
বিন্ধ্যং বিকীর্ণসলিলা ইব মেঘমালা
রুন্ধন্তু বারণঘটা নগরং মদীয়াঃ ॥১৭॥

ইতি ভাগুরায়ণেন সহ নিষ্ক্রান্তো মলয়কেতুঃ।

অন্বয়ঃ—গম্ভীরগর্জিতরবাঃ আসারবর্ষম্ ইব স্বমদাম্বুমিশ্রং শীকরম্ উদ্গিরন্ত্যঃ মদীয়াঃ বারণঘটাঃ বিকীর্ণসলিলাঃ মেঘমালাঃ বিন্ধ্যম্ ইব নগরং রুন্ধন্তু ॥১৭॥

গম্ভীরেতি। গম্ভীরাঃ গর্জিতরবা গর্জনশব্দা যাসাং তাঃ, তথা আসারেণ ধারাসম্পাতেন বর্ষং বৃষ্টিস্তদিব, স্বমদাম্বুমিশ্রং নিজমদজলযুক্তম্, শীকরং মুখবহির্গতজলবিন্দূন্, উদ্গিরন্ত্যঃ বিক্ষিপন্ত্যঃ মদীয়াঃ, বারণঘটা হস্তিসমূহাঃ, বিকীর্ণানি বিক্ষিপ্তানি সলিলানি জলানি যাভিস্তাঃ, মেঘমালাঃ, বিন্ধ্যং পর্বতমিব, নগরং পুষ্পপুরম্; রুন্ধন্তু আয়ত্তীকর্ত্তুং পরিবেষ্টন্তাম্।

অত্র শ্রৌতোপমাদ্বয়স্য পরস্পরসাপেক্ষত্বাদঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। রসাদয়ঃ পূর্ববৎ।

"গজানাং ঘটনা ঘটা" ইত্যমরঃ। বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥১৭॥

দ্বারা তীরভঙ্গকারী এবং সিন্দূরলেপনে রক্তবর্ণ আমার শত শত হস্তিশ্রেষ্ঠ; উচ্চতীর, জলপ্রবাহশালী,, তীরবর্ত্তী তরুলতাদি দ্বারা কৃষ্ণবর্ণসন্নিহিতদেশ, মহাতরঙ্গ দ্বারা শব্দায়মান এবং স্রোতের বেগে বিচ্ছিন্ন ও ভগ্নতীর শোণনদকে পান করিবে ॥১৬॥

আর, জলবর্ষণকারী মেঘসমূহ যেমন বিন্ধ্যপর্বতকে অবরুদ্ধ করে; সেইরূপ ধারাসম্পাতসদৃশ আপন আপন মদজলমিশ্রিত জলবিন্দুবর্ষণকারী গম্ভীরগর্জ্জনশালী আমার হস্তিগণ কুসুমপুর নগরকে অবরুদ্ধ করুক ॥১৭॥

(এই বলিয়া মলয়কেতু ভাগুরায়ণের সহিত চলিয়া গেলেন)

---

(১৭)…রোদ্ধুমপি বারণঘটাঃ…।

রাক্ষসঃ । কঃ কোঽত্র ভোঃ !

প্রবিশ্য পুরুষঃ । আণবেদু অমচ্চো । [আজ্ঞাপয়তু অমাত্যঃ]

রাক্ষসঃ । প্রিয়ংবদক ! জ্ঞায়তাং সাংবৎসরিকাণাং দ্বারি কস্তিষ্ঠতি (ঙ) ।

প্রিয়ংবদকঃ । ক্ষবণআ্মো। (ক্ষপণকঃ) (চ) ।

রাক্ষসঃ । আত্মগতম্ অনিমিত্তং সূচয়িত্বা । কথং প্রথমমেব ক্ষপ-ণকদর্শনম্ (ছ) ।

প্রিয়ংবদকঃ । জীবসিদ্ধী । (জীবসিদ্ধিঃ) (জ) ।

রাক্ষসঃ । [প্রকাশম্] অবীভৎসদর্শনং কৃত্বা প্রবেশয় (ঝ) ।

[ঙ] রাক্ষস ইতি । সাংবৎসরিকাণাং জ্যৌতিষিকাণাং মধ্যে, কঃ । "সাংবৎসরো জ্যৌতিষিকো দৈবজ্ঞগণকাবপি" ইত্যমরঃ ।

(চ) প্রিয়মিতি । ক্ষপণকো বৌদ্ধসন্ন্যাসী ।

(ছ) রাক্ষস ইতি । অনিমিত্তম্ অশুভলক্ষণং বামনয়নস্পন্দনাদিকম্ ।

[জ] প্রিয়মিতি । জীবসিদ্ধির্নাম অস্তীতি শেষঃ । ক্ষপণকো জীবসিদ্ধিরিত্যেক-মেব বাক্যম্, তন্মধ্যে কথমিত্যাদিরাক্ষসোক্তিরিতি বোধ্যম্ ।

[ঝ] রাক্ষস ইতি । ন বীভৎসং বস্ত্রপরিধানাৎ কুৎসিতং দর্শনং যস্য তং তাদৃশম্ । ক্ষুদ্রকৌপীনমাত্রধারণাৎ ক্ষপণকানাং দর্শনং বীভৎসমেবেতি ভাবঃ ।

রাক্ষস । এখানে কে কে আছ হে !

কোন পুরুষ । (প্রবেশ করিয়া) মন্ত্রী মহাশয় আদেশ করুন ।

রাক্ষস । প্রিয়ংবদক ! জান দেখি—গণকদিগের মধ্যে দ্বারে কে আছেন ।

প্রিয়ংবদক । বৌদ্ধসন্ন্যাসী—

রাক্ষস । [অশুভলক্ষণ অভিনয় করিয়া স্বগত] হায়, প্রথমেই বৌদ্ধ-সন্ন্যাসীর দর্শন হইবে ।

प्रियंवदकः । तह । [तथा] इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य क्षपणकः—

सासणमलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।
जे पढममेत्तकडुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥१८॥

[शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।
ये प्रथममात्रकटुकं पश्चात् पथ्यमुपदिशन्ति ॥]

उपसृत्य । धम्मसिद्धी होदु सावकाणं । [धर्मसिद्धिर्भवतु उपासकानाम्] [ञ] ।

राक्षसः । भदन्त ! निरूप्यतां तावदस्मत्प्रस्थानयोग्यदिवसः (ट) ।

शासनमिति । हे जनाः ! मोहः अज्ञानमेव व्याधिस्तत्र वैद्यानां वैद्यस्वरूपाणाम् अज्ञाननाशकानामित्यर्थः, अर्हतां ज्ञानित्वात् प्रशंसाभाजां बौद्धसन्न्यासिनाम्, शासनमुपदेशम्, प्रतिपद्यध्वम् अङ्गीकुरुत । ये अर्हन्तः, प्रथममात्रकटुकम् आपातत एव विरसम्, पश्चात् परिणामे, पथ्यं हितम्, उपदिशन्ति । अतएव तेषां शासनं प्रतिपद्यध्वमिति भावः ।

अत्र मोहेत्यादौ निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । स्वस्य उपदेशं स्वीकुरुतेति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः, न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा वाच्यस्याप्यप्रस्तुतत्वात् ॥१८॥

[ञ] उपसृत्येति । उपासकानां धर्मसाधकानाम् ।

প্রিয়ংবদক। জীবসিদ্ধি আছেন।

রাক্ষস। অবীভৎসদর্শন করিয়া প্রবেশ করাও।

প্রিয়ংবদক। তাহাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

বৌদ্ধসন্ন্যাসী। (প্রবেশ করিয়া) হে মানবগণ! অজ্ঞান রোগের চিকিৎসক বৌদ্ধসন্ন্যাসীদিগের উপদেশ গ্রহণ কর। যাঁহারা, প্রথমে কটু এবং পরে হিতকারী উপদেশ দিয়া থাকেন ॥১৮॥

(নিকটে যাইয়া) উপাসকদিগের ধর্ম্মসিদ্ধি হউক।

ক্ষপণকঃ। [নাট্যেন চিন্তয়িত্বা] সাবকা! ণিরূবিদে মুহুত্তে। আমজ্ঝণ্ণাদো ণিব্বুত্তসব্বকল্লাণা সোহণা তিহী, সংপুণ্ণচন্দা পুণ্ণমাসী; (ঠ) তুম্হাণং উত্তলাএ দিসাএ দক্খিণাং দিসং পত্থিদাণং দক্খিণদুবালিও ণক্খত্তও। অবি অ, (ড)

[উপাসক! নিরূপিতং মুহূর্ত্তম্। আমধ্যাহ্নাৎ নির্ব্বৃত্তসমস্তকল্যাণা শোভনা তিথিঃ

[ট] রাক্ষস ইতি। ভদন্তেতি বৌদ্ধসম্প্রদায়সিদ্ধং ক্ষপণকস্য নাম। অস্মাকং প্রস্থানে কুসুমপুরাক্রমণায় যাত্রাবিষয়ে যোগ্যদিবসঃ শুভসূচকতয়া উপযুক্তঃ কালঃ।

(ঠ) ক্ষপণক ইতি। উপাসক ইতি রাক্ষসস্য ধার্ম্মিকতাসূচনেন প্রশংসার্থকং সম্বোধনম্। মুহূর্ত্তং যুষ্মাকং তত্র যাত্রায়াঃ ক্ষণঃ, নিরূপিতং ময়া নির্দ্ধারিতম্। কীদৃশং তন্মুহূর্ত্তমিত্যাহ আ মধ্যাহ্নাৎ ভৌরদিবসস্য মধ্যাহ্নকালমধ্যে, "প্রাগাবর্ত্তনা-দহ্নঃ কালং বিদ্যাৎ" ইতি গোভিলসূত্রস্য শুভকর্ম্মমাত্রপরতয়া মধ্যাহ্নপর্য্যন্তকালস্যৈব যাত্রায়ামপি শুভসূচকত্বাদিতি ভাবঃ। নির্ব্বৃত্তানি উক্তগোভিলবচনাদেব নিষ্পন্নানি সর্ব্বাণি কল্যাণানি মঙ্গলানি যস্যাং সা। শোভনা জ্যোৎস্নাময়ত্বাদিনা মনোহরা। সম্পূর্ণঃ ষোড়শভিরেব কলাভিঃ পরিপূর্ণশ্চন্দ্রো যস্যাং সা। পৌর্ণমাসী পূর্ণিমা। অতএব তত্র পরমশুভমেব মুহূর্ত্তমিত্যাশয়ঃ।

পক্ষান্তরে তু আমধ্যাহ্নাৎ তস্যাঃ পৌর্ণমাস্যা এব পূর্ব্বার্দ্ধমধ্যে; পূর্ণিমাপূর্ব্বার্দ্ধস্য বিষ্টিভদ্রাসংশ্রয়তয়া তত্র যাত্রানিষেধে নামঙ্গলসূচনাৎ "তৃতীয়াদশমীশেষে তৎপঞ্চম্যাস্তু পূর্ব্বতঃ। কৃষ্ণে বিষ্টিঃ সিতে তদ্বৎ তাসাং পরতিথিষ্বপি। বিহায় বিষরৌদ্রাণি বিষ্টিং সর্ব্বত্র বর্জ্জয়েৎ" ইতি জ্যোতিঃশাস্ত্রাদিতি ভাবঃ। নির্ব্বৃত্তেতি নির্মক্ষিকাদিবৎ অভাবার্থে নিঃশব্দঃ। তেন নির্ব্বৃত্তানি বিষ্টিরূপত্বাদেব অসম্পন্নানি সর্ব্বাণি কল্যাণানি

রাক্ষস। ভদন্ত! আমাদের যাত্রার উপযুক্ত সময় নিরূপণ কর।

ক্ষপণক। (অভিনয়ের প্রকারে চিন্তা করিয়া) উপাসক! আমি যাত্রার সময় নিরূপণ করিলাম,—মধ্যাহ্নকালের মধ্যে পূর্ণচন্দ্রযুক্ত, সর্ব্ব-প্রকারমঙ্গলজনক পূর্ণিমা তিথি; আপনারা উত্তর দিক্ হইতে দক্ষিণ দিক্ যাইবেন, তাহাতে দক্ষিণদ্বারী নক্ষত্র হইবে। আর,—

सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी ; [ठ] युष्माकमुत्तरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां दक्षिणद्वारिकं नक्षत्रम् । अपि च,] [ड] ।

अत्थाहिमुहे सूले उदिदे सम्पुण्णमण्डले चन्दे ।
गमणं बुधस्स लग्गे उदिदत्थमिदे अ केदुम्मि ॥१८॥

[अस्ताभिमुखे सूरे उदिते सम्पूर्णमण्डले चन्द्रे ।
गमनं बुधस्य लग्ने उदितास्तमिते च केतौ ॥]

यस्यां सा, शोभना दृष्टिमात्र एव सुन्दरी । अस्यास्तिथेरेवाशुभत्वं "पश्चान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्" इति ज्योतिषादित्यभिप्रायः ।

(ड) युष्माकमिति । उत्तरस्या दिशः सकाशात् । प्रस्थितानां प्रस्थातुं प्रवृत्तानाम् । दक्षिणमनुकूलं द्वारं हेतुभूतं शुभजनकतया आनुकूल्यकरमित्यर्थः । नक्षत्रं पूर्वभाद्रपदम्, स्वरूपतो निषेधाभावात् शुभसूचकमिति भावः ।

पक्षान्तरे तु दक्षिणद्वारं यमद्वारं प्रापयतीति दक्षिणद्वारिकं मृत्युसूचकमित्यर्थः, नक्षत्रशूलसम्भवात् "प्राचीं श्रवणशक्राभ्यां भद्राश्विन्याश्च दक्षिणाम् । प्रतीचीं पुष्यरोहिण्योः कराग्र्यमपि चोत्तराम् । एतान्यष्टौ भशूलानि वर्ज्जितान्यपि दैवतैः । यदि प्रमादतो गच्छेत् जीवनं तस्य नश्यति ।" इति ज्योतिषादित्याशयः ।

अस्तेति । सूरे सूर्ये, अस्ताभिमुखे अस्ताचलगमनप्रवृत्ते सति, सम्पूर्णमण्डले पूर्णिमातिथिवशात् परिपूर्णबिम्बे, चन्द्रे चन्द्रमसि, उदिते सति, राहुकेत्वोरेकशरीरत्वादत्र केतुपदेन तयोरुभयोरेव ग्रहणम् । तत्र तयोरुभयोः समसप्तके अवस्थानात् राहोरुदये केतोरस्तमितिः केतोरुदये च राहोरस्तमितिरिति सिद्धान्तः । ततश्च केतोर्युगपदेव उदयास्तमिती सम्भवत इत्यवधेयम् । तेन च केतौ राहुकेतुग्रहद्वये च, उदितश्चासौ अस्तमितश्चेति तस्मिन् सति, बुधस्य सौम्यग्रहस्य, लग्ने चैव मिथुने कन्यायां वा, तयोरुभयोरेव बुधाधिष्ठितत्वात् । एतेन तदानीं पौषमासश्चैत्रमासो वा प्रतीयते ; उदयलग्नात् सप्तमलग्ने सूर्यास्तनियमात् अत्र च मिथुनस्य ग्रहणे धनुषस्तत्सप्तमतया पौषसम्भवात् कन्याया ग्रहणे च मीनस्य तत्सप्तमतया चैत्रसम्-

---

সূর্য্য অস্তগমনোন্মুখ হইলে, পূর্ণমণ্ডল চন্দ্র উদয় পাইলে, আর রাহু

রাক্ষসঃ। ভদন্ত! অপরৈঃ সাংবৎসরিকৈঃ সহ সংবাদ্যতাম্ [প]।

ক্ষপণকঃ। সংবাদেদু সাবকে, অহং ণিঅং গেহং গমিস্সং।
[সংবাদয়তু উপাসকঃ। অহং নিজং গেহং গমিষ্যামি] [ন]

রাক্ষসঃ। ন খলু কুপিতো ভদন্তঃ? [থ]।

ক্ষপণকঃ। ণ কুবিদে তুম্হাণং ভদন্তে। [ন কুপিতো যুষ্মাকং ভদন্তঃ] [দ]।

রাক্ষসঃ। কস্তর্হি? [ধ]।

অত্রাপি দ্বিতীয়োঽর্থঃ শব্দশক্তিমূলো বস্তুধ্বনিঃ॥২১॥

(প) রাক্ষস ইতি। সাংবৎসরিকৈর্দৈবজ্ঞৈঃ, সহ, সংবাদ্যতাম্ ঐকমত্যেনালোচ্য যাত্রাসময়ো নির্দ্ধার্য্যতামিত্যর্থঃ।

(ন) ক্ষপণক ইতি। উপাসকো ধর্ম্মারাধকঃ। অস্মাকমিত্যর্থাৎ সংবাদনপ্রয়োজনং নাস্তি; তব তু সন্দেহশ্চেৎ তদা ত্বমেব সংবাদয়েতি ভাবঃ।

(থ) রাক্ষস ইতি। ভদন্তো ভবান্, ন খলু কুপিতঃ? ভবদীয়বাক্যে সন্দেহকরণাদস্মদুপরি ক্রুদ্ধো ন জাতঃ? ইতি কাকুবশাৎ প্রশ্নঃ।

(দ) ক্ষপণক ইতি। যুষ্মাকমুপরি ভদন্তোঽহং ন কুপিতঃ; অন্যস্তু কশ্চিৎ কুপিত ইত্যাশয়ঃ।

(ধ) রাক্ষসঃ। তর্হি কঃ কুপিত ইত্যন্বয়ঃ।

আর, লগ্ন শুভলগ্ন হইবে, তাহাতে পাপগ্রহের যোগ পরিত্যাগ করুন; চন্দ্রের বলে যাত্রা করিয়া শীঘ্রই গুরুতর লাভ করুন॥২১॥

রাক্ষস। ভদন্ত! অন্যান্য দৈবজ্ঞের সহিত আলোচনা কর।

ক্ষপণক। আপনি আলোচনা করুন; আমি নিজের বাড়ী যাই।

রাক্ষস। ভদন্ত ক্রুদ্ধ হইল না ত?

ক্ষপণক। ভদন্ত আপনাদের উপরে ক্রুদ্ধ হয় নাই।

क्षपणकः। भअवं कदन्तो। जेण अत्तणो पक्खं उज्झिअ परपक्खं प्पमाणीकलेसि। [भगवान् कृतान्तः। येन आत्मनः पक्षम् उज्झित्वा परपक्षं प्रमाणीकरोषि] [न]। इति निष्क्रान्तः क्षपणकः।

राक्षसः। प्रियंवदक! ज्ञायतां का वेला वर्त्तत इति [प]।

प्रियंवदकः। अत्थाहिलासी भअवं सूरो। (अस्ताभिलाषी भगवान् सूरः) (अस्ताभिलाषी भगवान् शूरः) (अर्थाभिलाषी भगवान् शूरः) (फ)।

(न) क्षपणक इति। कृतान्तो दैवम्। आत्मनः पक्षं स्वानुरक्तं माम्। परपक्षं पक्षान्तरवर्त्तिनमन्यं दैवज्ञम्, प्रमाणीकरोषि यात्रासमयनिरूपणे अभ्रान्तत्वेन निश्चिनोषि। दैवस्य कुपितत्वाभावे एवं विपरीतबुद्धिर्न स्यादिति भावः। शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिस्तु = कृतान्तो यमः। अनुरक्तत्वात् आत्मनः पक्षं चन्द्रगुप्तम्, विरक्तत्वात् परपक्षं मलयकेतुम्, प्रमाणीकरोषि हितकारित्वेन निश्चिनोषि।—तेन यमः कुपितः सन् शीघ्रमेव तत्फलं दास्यतीति भावः। "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्म्मसु", इति मेदिनी।

[प) राक्षस इति। वेला समयः।

(फ) प्रियंवदक इति। भगवान् माहात्म्यवान्, सूरः सूर्य्यः, अस्ताभिलाषी अस्तगमनोन्मुख इत्यर्थः।

अन्यपक्षद्वये तु भगवान् राजलक्ष्मीवान्, शूरो वीरो मलयकेतुश्चाणक्यद्वेषगमनेन अस्ताभिलाषी मृत्यून्मुखः। भगवान् बुद्धिपैश्वर्य्याद्यशस्वी, शूरो वीरश्च राक्षसः, चाणक्यप्रदर्शितच्छलेन चन्द्रगुप्तान्तिकं अर्थाभिलाषी। "ऐश्वर्य्यस्य च वीर्य्यस्य श्रियो यशस एव च। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इति कातन्त्रव्याख्यासारः।

রাক্ষস। তবে, কে ক্রুদ্ধ হইল?

ক্ষপণক। ভগবান্ দৈব। যে হেতু, আপনি নিজের পক্ষ পরিত্যাগ করিয়া পরপক্ষ আশ্রয় করিয়াছেন। (এই বলিয়া ক্ষপণক চলিয়া গেল)

রাক্ষস। প্রিয়ংবদক! জান দেখি—এখন কোন্ বেলা হইয়াছে।

প্রিয়ংবদক। ভগবান্ সূর্য্য এখন অস্তগমনোন্মুখ হইয়াছেন।

राक्षसः । आसनादुत्थाय विलोक्य च । अये ! अस्ताभिलाषी भगवान् सहस्रदीधितिः । तथाहि—(ब)

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
पत्रच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।
एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरपरगिरिप्रान्तपर्य्यस्तविम्बे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२३॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥०॥

(ब) राक्षस इति । अयं इति प्रियं वदकोऽस्य 'सूरो' इति पदस्य सूर्य्यपरत्वभ्रमेण । अतएव तस्य 'सूरो' इति पदस्य शूरपरतया मलयकेतुबोधनात् स्वबाधनाच्च या अनिष्टाशङ्का जाता तन्निरस्यर्थं केवलसूर्य्यबोधक सहस्रदीधितिपदमुक्तमिति बोध्यम् । "अयि क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च" इति मेदिनी ।

अन्वयः—एते उपवनतरवः क्षणम् आविर्भूतानुरागाः (सन्तः) पत्रच्छायैः उदयगिरेः उज्जिहानस्य भानोः पुरस्तात् आशु दूरं गत्वा, तस्मिन् पुनः अपरगिरिप्रान्तपर्य्यस्तविम्बे (सति) निवृत्ताः इव । सेवमानाः भृत्याः प्रचलितविभवं स्वामिनं प्रायः त्यजन्ति ॥२३॥

स्पष्टं सूर्य्यास्तगमनं वर्णयन्नपि दुर्दैवात् स्वपक्षानिष्टमेव ध्वनयति आविर्भूतेति । एते उपवनतरव उद्यानवृक्षाः, क्षणम् उदयकालमात्रं सम्पत्कालमात्रञ्च, आविर्भूतो रक्तकिरणपातात् लाभाशावशाच्च उत्पन्नः अनुरागो रक्तिमा भक्तिश्च येषां ते तादृशाः सन्तः, पत्राणां दलानां छाया इति पत्रच्छायानि तैः करणैः, उदयगिरेः उदयपर्वतात् गिरितुल्यविशालसुदैवाच्च, उज्जिहानस्य उदयमानस्य अभ्युदयं प्राप्नुवतश्च, भानोः सूर्य्यस्य भानुतुल्यप्रतापिनः स्वामिनश्च, पुरस्तादग्रतः, आशु शीघ्रम्, दूरं गत्वा । पत्रच्छायानि उदयकाले भानोः, भक्ता भृत्याश्च स्वामिनः सम्मुखं गच्छन्ति । तस्मिन् भानौ स्वामिनि

রাক্ষস। [আসন হইতে উঠিয়া এবং দেখিয়া) ওহে! ভগবান্ সূর্য্যদেব অস্তাভিলাষী হইয়াছেন। কারণ,

च, पुनः, अपरगिरिप्रान्ते अस्तपर्वतप्रान्ते विपदि च पर्य्यस्तं पतितं सच्च बिम्बं मण्डलं ऐश्वर्य्यञ्च यस्य तस्मिन् तादृशे सति, निवृत्ताः प्रत्यावृत्ता इव, इदानीं सन्ध्याकालेऽपि तथैव निवृत्तिदर्शनादिति भावः। तथा च सेवमानाः शुश्रूषापरायणा भृत्याः, प्रचलितो गतः विभवः प्रतापः धनसम्पच्च यस्य तं तादृशम्, स्वामिनं प्रभुम्, प्रायो बाहुल्येन, त्यजन्ति।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनादनुचितार्थत्वदोषः; स च 'सन्ध्याकाले किलास्मिन् विलयमुपगताः केवलं चिन्तनीयाः' इति चतुर्थचरणपाठेन समाधेयः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, स्रग्धरा च वृत्तम्।

पूर्वं प्रियंवदकोक्तिवशात् एतच्छ्लोकवशाच्चायं ध्वन्यर्थः प्रत्येतव्यः। यथा स्वयं राक्षसश्चाणक्यकौशलक्रमेण चन्द्रगुप्तनिकटे अर्थाभिलाषी; मलयकेतुश्च चाणक्यहस्तगमनेन अस्ताभिलाषी; तथात्वे च आविर्भूतानुरागा अपि भद्रभटभागुरायणादयो भृत्या राक्षसं मलयकेतुञ्च परित्यक्ष्यन्तीति। अतएवेदं साहित्यदर्पणोक्तं द्वितीयं पताकास्थानम्। यथा तत्रैव—

"वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम्॥"

पत्रच्छायैरिति "षष्ठ्याश्छाया बहूनाञ्चेत्" इति नपुंसकत्वम्। उज्जिहानस्येति "ओहाङ् गतौ" इति हाधातोरानशि प्रयोगः ॥२३॥

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मुद्राराक्षसनाटकटीकायां
चाणक्यचातुरीसमाख्यायां चतुर्थाङ्कविवरणम् ॥०॥

সূর্য্য যখন উদয়পর্ব্বত হইতে উঠিতে থাকেন, তখন উদ্যানের এই বৃক্ষগুলি ক্ষণকালের জন্য রক্তবর্ণ হইয়া, পত্রের ছায়া দ্বারা সেই সূর্য্যের সম্মুখে তাড়াতাড়ি গমন করে; আবার সেই সূর্য্যমণ্ডল অস্তপর্ব্বতের প্রান্তভাগে পতিত হইলে, এই উদ্যানের বৃক্ষগুলি সেই পত্রের ছায়া দ্বারাই যেন নিবৃত্তি পাইয়া যায়। কারণ, শুশ্রূষাপরায়ণ ভৃত্যেরা প্রভাবশূন্য প্রভুকে প্রায়ই ত্যাগ করিয়া থাকে ॥২৩॥

পঞ্চমোঽঙ্কঃ।

—:*:—

ততঃ প্রবিশতি লেখমলঙ্করণস্থগিকাঞ্চ সমুদ্রামাদায় সিদ্ধার্থকঃ (ক)।

সিদ্ধার্থকঃ। হীমাণহে হীমাণহে! (খ)।

বুদ্ধিজলণিজ্ঝরেহিং সিচ্চন্তী দেসকালকলসেহিং।

দংসইস্সদি অজ্জ ফলং গুরুঅং চাণক্কণীদিলদা ॥১॥

আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্।

(বুদ্ধিজলনির্ঝরৈঃ সিচ্যমানা দেশকালকলশৈঃ।

দর্শয়িষ্যতি অদ্য ফলং গুরুকং চাণক্যনীতিলতা ॥১॥)

(ক) তত ইতি। লেখং পত্রম্, মুদ্রয়া পেটিকোপর্য্যেব দত্তেন রাক্ষসনামাঙ্কিতা-ঙ্গুলীমুদ্রাচিহ্নেন সহ বিদ্যমানা ইতি সমুদ্রা তাম্, অলঙ্করণস্থগিকাম্ অলঙ্কার-পেটিকাঞ্চ।

(খ) সিদ্ধেতি। হীমাণহে ইত্যেকমেবাশ্চর্য্যদ্যোতকমব্যয়ং তস্যাতিশয়ে দ্বিরুক্তিঃ। আশ্চর্য্যঞ্চ চাণক্যনীতের্নিপুণচিন্তাবশাৎ।

বুদ্ধীতি। দেশকালা এব কলশাঃ কুম্ভাস্তৈঃ, বুদ্ধয় এব জলানি তেষাং নির্ঝরৈঃ প্রবাহৈঃ সিচ্যমানা আর্দ্রীক্রিয়মাণা পুষ্টীক্রিয়মাণা চ, চাণক্যস্য নীতিরেব লতা সা, অদ্য,

---

তদনন্তর মুদ্রাঙ্কিত পত্র ও অলঙ্কারের থলি লইয়া সিদ্ধার্থক প্রবেশ করিল।

সিদ্ধার্থক। আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য!

দেশ ও কালরূপ কলস হইতে নির্গত বুদ্ধিরূপ জলের প্রবাহ দ্বারা সিক্ত করায় চাণক্যের নীতিরূপ লতা আজ গুরুতর ফল দেখাইবে ॥১॥

ता गहीदो मए अज्जचाणक्कस्स पढमलेहिदो अमच्चरक्खसस्स मुद्दालञ्छिओ अअं लेहो, तस्स ज्जेव्व मुद्दालञ्छिआ इअं आहरणपेडिआ। चलिदोम्हि किल पाडलिउत्तं ता जाव गच्छामि। परिक्रम्यावलोक्य च। कहं खवणओ आअच्छदि? ता जाव मे असउणभूदं इमस्स दंसणं, ता आदिच्चदंसणेण पडिहणामि। (तद् गृहीतो मया आर्य्यचाणक्येन प्रथमलेखितः अमात्यराक्षसस्य मुद्रालाञ्छितः अयं लेखः, तस्यैव मुद्रालाञ्छिता इयम् आभरणपेटिका। चलितोऽस्मि किल पाटलिपुत्रम्। तद्यावद्गच्छामि। ··· कथं क्षपणक आगच्छति। तद्-यावन्मे अशकुनभूतम् अस्य दर्शनम्, तदादित्यदर्शनेन प्रतिहन्मि) (ग)।

गुरुकं महत्, फलं अस्य कार्य्यसिद्धिश्च, दर्शयिष्यति। अर्थ्येयं चाणक्यनीतिरिति भावः।

अत्र श्लिष्टं साङ्गं रूपकमलङ्कारः ॥१॥

(ग) तदिति। तस्मात् चाणक्योद्देश्यसाधनस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। मुद्रया राक्षसनामचिह्नितेन मुद्राप्रदानयन्त्रेण लाञ्छितश्चिह्नितः। लेखः पत्रम्। तस्यैव राक्षसस्यैव। आभरणपेटिका अलङ्कारमञ्जुषा। किलेत्यलीके, आत्मनः पाटलिपुत्र-चलनं कृतमात्रमित्याशयः। परिक्रम्य पाटलिपुत्रचलनाय कतिपयपादक्षेपं कृत्वा, अवलोक्य क्षपणकमेव दृष्ट्वा। अशकुनभूतम् अमङ्गलसूचकीभूतम्, अस्य क्षपणकस्य दर्शनमिति यत्, तत् आदित्यदर्शनेन सूर्य्यावलोकनेन, प्रतिहन्मि नाशयामि अस्य अमङ्गलसूचकतां निवारयामीत्यर्थः, आदित्यदर्शनस्य मङ्गलकरत्वात् "लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः" इति स्मृतेरिति भावः।

আর্য্য চাণক্য যাহা প্রথম লেখাইয়াছিলেন এবং অমাত্যরাক্ষসের নামমুদ্রা দ্বারা যাহাকে চিহ্নিত করা হইয়াছিল, এই সেই পত্র আমি লইয়াছি; আর রাক্ষসেরই নামমুদ্রা দ্বারা চিহ্নিত এই অলঙ্কারের পেটরাটীও লইয়াছি; এবং চলিয়াছি ও পাটলিপুত্রের দিকে। তা,

প্রবিশ্য ক্ষপণকঃ।

অলিহন্তাণ' পণমামো জে দে গম্ভীলদাএ বুদ্ধীএ।
লোওত্তলেহিঁ লোএ সিদ্ধিং মগ্গেহিঁ মগ্গন্তি ॥২॥

(অর্হতাং প্রণমামঃ যে তে গম্ভীরতয়া বুদ্ধেঃ।
লোকোত্তরৈর্লোকে সিদ্ধিং মার্গৈর্মার্গয়ন্তি ॥২॥)।

সিদ্ধার্থকঃ। ভদন্ত! বন্দামি। [ভদন্ত! বন্দে] [ঘ]

ক্ষপণকঃ। সাবকা! ধম্মলাহো দে হোদু। সিদ্ধার্থকং নির্বর্ণ্য

অর্হতামিতি। অর্হতাম্ অলৌকিকবুদ্ধিমত্তাদিনা প্রশংসাভাজনানাং ক্ষপণকাদী-নেভ্য ইত্যর্থঃ, প্রণমামো নমস্কুর্মঃ; তে প্রসিদ্ধাঃ, যে ক্ষপণকাদয়ঃ বুদ্ধেঃ, গম্ভীরতয়া অগাধতয়া অনির্বচনীয়তয়া হেতুনা, লোকে জগতি, লোকোত্তরৈরলৌকিকৈঃ, মার্গৈঃ পথিভিঃ উপায়ৈরিত্যর্থঃ, সিদ্ধিং নিজকার্য্যনিষ্পত্তিম্, মার্গয়ন্তি অন্বিষ্যন্তি কর্ত্তুমিচ্ছন্তীতি তাৎপর্য্যম্।

অত্র ক্ষপণকানাং প্রশংসা সূচিতেতি বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ।

অর্হতামিতি "অর্হঃ প্রশংসায়াম্" ইতি শতৃঙ্, "চতুর্থ্যর্থে ষষ্ঠী" ইতি পিঙ্গল-সূত্রেণ চ চতুর্থ্যর্থে ষষ্ঠী ॥২॥

[ঘ] সিদ্ধেতি। বন্দে ভদন্তং প্রণমামি।

যাইতে থাকি। (কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া দেখিয়া) ক্ষপণক আসিতেছে যে! উহার দর্শনটা যে আমার অমঙ্গলসূচক হইল! তা যাহা হউক, সূর্য্যদর্শন দ্বারা উহার অমঙ্গলসূচকতা নষ্ট করি।

ক্ষপণক। (প্রবেশ করিয়া) প্রশংসনীয় লোকদিগকে আমি নমস্কার করি, প্রসিদ্ধ যে সকল প্রশংসনীয় লোকেরা বুদ্ধির অগাধতানিবন্ধন জগতে অলৌকিক উপায় দ্বারা আপন আপন কার্য্যসিদ্ধি করিতে ইচ্ছা করেন ॥২॥

সিদ্ধার্থক। ভদন্ত! আপনাকে নমস্কার করি।

सावका ! समुद्द-सन्तलण-किद-व्ववसाअं विअ दे हिअअं पेक्खामि । [उपासक ! धर्मलाभस्ते भवतु । उपासक ! समुद्र-सन्तरण-कृत-व्यवसायमिव ते हृदयं प्रेक्षे] [ङ] ।

सिद्धार्थकः । कहं भदन्तो जाणादि । [कथं भदन्तो जानाति] ।

क्षपणकः । सावका ! किं एत्थ जाणिदव्वं ? । णं एसो ज्जेव मग्ग-णाओ-कण्णधारे लेहे सूचेदि । [उपासक ! किमत्र ज्ञातव्यम् । ननु एष एव मार्ग-नौ-कर्णधारः लेखः सूचयति] [च] ।

सिद्धार्थकः । जाणिदं भदन्तेण देसन्तरं चलिदोह्मि । ता

(ङ) उपेति । समुद्रसन्तरणे कृतो व्यवसायोऽध्यवसाय उद्यमो येन तत् तादृशमिव, ते तव हृदयम्, प्रेक्षे सम्भावयामि । तथा च त्वमिदानीं समुद्रसन्तरणमिव किञ्चित् गुरुतरं कार्य्यं कर्त्तुं प्रवृत्तोऽसीति सम्भावयामीति भावः ।

(च) उपेति । अत्र समुद्रसन्तरणकृतव्यवसायत्वे, किं ज्ञातव्यं किं कारणम् अनुसन्धेयमस्ति ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः, तस्य स्पष्टोपलम्भादिति भावः । तर्हि ब्रूहि तत् स्पष्टोपलब्धं कारणमित्याह नन्विति । मार्गः पाटलिपुत्रगामी पन्था एव नौर्नौका तस्याः कर्णधारो नाविकस्वरूपः, एष लेखः पत्रमेव, सूचयति समुद्रसन्तरणवत् दुष्करकार्य्ये कृतव्यवसायतां द्योतयति । तथा च नाविको यथा नौका समुद्रं सन्तारयति, तथा अयं लेख एव त्वां दुर्गमं पन्थानं सन्तारयतीति भावः । अतएवात्र परम्परितं रूपकमलङ्कारः ।

ক্ষপণক। উপাসক! তোমার ধর্ম্মলাভ হউক। (সিদ্ধার্থককে ভাল করিয়া দেখিয়া) উপাসক! তোমার মন যেন সমুদ্র সন্তরণ করিবার জন্য উদ্যম করিয়াছে বলিয়া আমি মনে করি।

সিদ্ধার্থক। আপনি কি করিয়া জানিলেন?

ক্ষপণক। উপাসক! এবিষয়ে কি জানিতে হইবে? পথরূপ নৌকার নাবিকরূপ এই পত্রখানাই সূচনা করিতেছে।

কধং দু ভদন্তো কীদিসো অজ্জ দিঅসো। (স্থানং ভদন্তেন ইদানীমবলোকিতম্। তৎ কথয়তু ভদন্তঃ কীদৃশঃ অদ্য দিবসঃ) [ছ]।

ক্ষপণকঃ। বিহস্য। সাবকা! মুণ্ডং মুণ্ডিঅ তুম ণক্খত্তাণি পুচ্ছসি। [উপাসক! মুণ্ডং মুণ্ডয়িত্বা ত্বং নক্ষত্রাণি পৃচ্ছসি] [জ]।

সিদ্ধার্থকঃ। ভদন্ত! সম্পদং পি কিং জাদং; তা কধেহি। জদি অত্তণো অণুকূলং ভবিস্সদি, তা গমিস্সং, অণ্ণধা ণিবত্তিস্সং। (ভদন্ত! সাম্প্রতমপি কিং জাতং তৎ কথয়। যদি আত্মনঃ অনুকূলং ভবিষ্যতি, তদ্‌গমিষ্যামি, অন্যথা নিবর্ত্তিষ্যে) [ঝ]।

ক্ষপণকঃ। সাবকা! ণ সম্পদং এদস্সিং মলঅকেদুকডএ

[ছ] সিদ্ধেতি। কীদৃশঃ যাত্রায়াং শুভঃ অশুভো বা।

[জ] ক্ষপেতি। মুণ্ডং মস্তকম্, মুণ্ডয়িত্বা বাপয়িত্বা সর্বান্ কেশান্ ছেদয়িত্বেত্যর্থঃ। তথা চ ভরণ্যাদিনক্ষত্রেষু মুণ্ডন নিষিদ্ধম্, হস্তাদৌ চ বিহিতম্। ততশ্চ মস্তকমুণ্ডনানন্তরং নক্ষত্রজিজ্ঞাসা যথা নিষ্ফলা ক্রিয়মাণনক্ষত্রকর্ত্তব্যস্য মুণ্ডনস্য প্রাগেব কৃতত্বাৎ, তথা যাত্রাকরণানন্তরং তব বিহিতাবিহিতদিবসজিজ্ঞাসাপি নিষ্ফলৈব অস্যা অপি প্রাগেব কৃতত্বাদিতি ভাবঃ। অতএব কৌতুকাদিহস্যেত্যুক্তম্।

[ঝ] সিদ্ধেতি। কিং জাতং গমনস্যেতি শেষঃ অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ; গমনাবস্থানাবিতি ভাবঃ। কথয় অস্য দিবসস্য শুভাশুভত্বমিতি শেষঃ। অনুকূলং শুভত্বাৎ শুভফলজনকং দিনম্।

সিদ্ধার্থক। আপনি বুঝিতে পারিয়াছেন যে, আমি অন্য দেশে চলিয়াছি। অতএব বলুন, আজকার দিন কেমন।

ক্ষপণক। (হাস্য করিয়া) উপাসক! তুমি মস্তকমুণ্ডন করিয়া, পরে তাহার বিহিতাবিহিত নক্ষত্র জিজ্ঞাসা করিতেছ!

সিদ্ধার্থক। ভদন্ত! এখনও গমনের কি হইয়াছে; অতএব বলুন। যদি নিজের অনুকূল হয়, তবে যাইব; না হইলে ফিরিব।

अणुऊलं भविस्सदि । [उपासक ! न साम्प्रतमेतस्मिन् मलयकेतुकटके अनुकूलं भविष्यति] [ञ] ।

सिद्धार्थकः । भदन्त ! कहेहि कुदो एदं । [भदन्त ! कथय कुत एतत्] [ट] ।

क्षपणकः । सावका ! णिसामेहि, पढमं दाव एत्थ कडए लोअस्स अणिवारिदो णिग्गमप्पवेसो आसी । दाणिं पच्चासस्से कुसुमपुले ण कोवि अमुद्दालंछिओ णिग्गमिदुं पविट्ठं वा अणुमोदोअदि । ता जदि भाउराअणस्स मुद्दालंछिओ, तदो गच्छ विस्सद्धो, अण्णहा चिट्ठ । मा गुम्माहिआरिएहिं संजमिअकलचलणो राअकुलं पवेसीअसि । [उपासक ! निशामय, प्रथमं

[ञ] क्षपेति । साम्प्रतं कारणविशेषादिदानीम् । स च कारणविशेषः परवाक्ये स्पष्टीभविष्यति । मलयकेतोः कटके शिविरे, अनुकूलं शुभमङ्गलादिस्त्वेऽपि शुभजनकम्, न भविष्यति, दिनमिति शेषः ।

[ट] सिद्धेति । एतदननुकूलभवनम्, कुतः कथम् ।

[ठ] क्षपेति । निशामय शृणु । कटके शिविरे । प्रत्यासन्ने निकटवर्त्तिनि सति । अनुमोद्यते अनुज्ञायते ; अपरीक्षिततया शत्रोरपि निर्गमप्रवेशसम्भवादिति भावः । विश्रब्ध आश्वस्तचित्तः सन्, अन्यथा अमुद्रालाञ्छितश्चेत् तदा तिष्ठेत्यर्थः । गुल्माधिकारिकैः सैन्यवासद्वाररक्षकैः, संयमितौ बद्धौ करौ हस्तौ चरणौ पादौ च यस्य स

ক্ষপণক। উপাসক! এখন এই মলয়কেতুর শিবিরে অনুকূল হইবে না।

সিদ্ধার্থক। ভদন্ত! বলুন দেখি—অনুকূল হইবে না কেন?

ক্ষপণক। উপাসক! শোন, প্রথম এই শিবিরে লোকের নির্গম ও প্রবেশ অনিষিদ্ধই ছিল। কিন্তু এখন কুসুমপুর নিকটবর্ত্তী হইয়াছে বলিয়া, অমুদ্রাচিহ্নিত অবস্থায় কাহাকেও বাহির হইতে কিম্বা প্রবেশ

তাবৎ অত্র কটকে কস্যাপি অনিবারিতৌ নির্গমপ্রবেশৌ আস্তাম্। ইদানীং প্রত্যা[illegible] কুসুমপুরে ন কোঽপি অমুদ্রালাঞ্ছিতঃ নির্গন্তুং প্রবেষ্টুং বা অনুমীয়তে। তদ্ যদি ভাগুরায়ণস্য মুদ্রালাঞ্ছিতঃ, ততো গচ্ছ বিস্রব্ধঃ, অন্যথা তিষ্ঠ। মা গুল্মাধিকারিকৈঃ সংযমিতকরচরণঃ রাজকুলং প্রবেক্ষ্যসে] [ঠ]।

সিদ্ধার্থকঃ। **কিং ণ আণাদি ভদন্তো, জধা অমচ্চরক্খসস্স কেলিঅরো অন্তিও সিদ্ধত্থও অহং ত্তি। তা অমুদ্দালংছিদং পি মং ণিক্কমন্তং কস্স সত্তী ণিবারেদুং।** (কিং ন জানাতি ভদন্তঃ, যথা অমাত্যরাক্ষসস্য কেলিকরঃ অন্তিকঃ সিদ্ধার্থকঃ অহমিতি। তৎ অমুদ্রালাঞ্ছিতমপি মাং নিষ্ক্রামন্তং কস্য শক্তির্নিবারয়িতুম্ ?] (ড)।

ক্ষপণকঃ। **সাবকা! রক্খসস্স পিসাচস্স বা কেলিঅরো**

তাদৃশস্ত্বম্, রাজ্ঞঃ কুলং গৃহম্, মা ন প্রবেক্ষ্যসে, অমুদ্রালাঞ্ছিততয়া অত্রাবস্থানে ইত্যর্থঃ।

"গুল্মঃ সেনাঘট্টভিদোঃ সৈন্যরক্ষণরুগ্ভিদোঃ। স্তম্বে স্ত্রিয়ামামলক্যাং তাবনীবস্ত্রবেশ্মসু" ইতি মেদিনী।

(ড) সিদ্ধেতি। কেলিকরো হাস্যপরিহাসাদিনা কৌতুকজনকঃ, অন্তিকঃ সর্ব্বদা নিকটবর্ত্তী। অমাত্যস্য রাক্ষসস্য পরমমিত্রমহমিতি ভাবঃ।

করিতে অনুমতি দেওয়া হয় না। সুতরাং যদি ভাগুরায়ণের মুদ্রাচিহ্নিত হইয়া থাক, তবে বিশ্বস্তচিত্তে যাও, না হইলে এই খানেই থাক। সৈন্যাবাসের দ্বাররক্ষকগণকর্ত্তৃক হস্তে ও পদে বদ্ধ হইয়া রাজার গৃহে প্রবেশিত হইও না।

সিদ্ধার্থক। ভদন্ত কি জানেন না যে, আমি মন্ত্রী রাক্ষসের ইয়ার্কির লোক এবং সর্ব্বদা নিকটবর্ত্তী সিদ্ধার্থক। অতএব আমি অমুদ্রাঙ্কিত অবস্থায় বাহির হইতে লাগিলেও, কাহার শক্তি আছে আমাকে বারণ করে।

হোহি। ণত্থি উণ দে অমুদ্দালংছিদস্স ণিক্কমণোবাও।
(উপাসক! রাক্ষসস্য পিশাচস্য বা কৈলিকরী ভব। নাস্তি পুনস্তে অমুদ্রালাঞ্ছিতস্য নিষ্ক্রমণোপায়ঃ) (ঢ)।

সিদ্ধার্থকঃ। ভদন্ত! মা কুপ্প, ভণ মে কজ্জসিদ্ধী হোদুত্তি।
(ভদন্ত! ন কুপ্য, ভণ মে কার্য্যসিদ্ধির্ভবত্বিতি) (ণ)।

ক্ষপণকঃ। সাবকা! গচ্ছ হোদু দে কজ্জসিদ্ধী। অহং পি ভাগুরাঅণাদো পাড়লিউত্তং গন্তুং মুদ্দং পড়িচ্ছেমি।
(উপাসক! গচ্ছ, ভবতু তে কার্য্যসিদ্ধিঃ। অহমপি ভাগুরায়ণাৎ পাটলিপুত্রং গন্তুং মুদ্রাং প্রতীচ্ছামি) [ত]।

ইতি নিষ্ক্রান্তৌ। প্রবেশকঃ। (থ)

(ঢ) অপেতি। রাক্ষসস্য পিশাচস্য বেতি পিশাচসাহচর্য্যেণ অমাত্যরাক্ষসস্য দুর্জনতা সূচিতা।

[ণ] সিদ্ধেতি। ক্ষপণকস্য বৌদ্ধসন্ন্যাসিতয়া প্রভাবত্বসম্ভাবনাবশাৎ কার্য্যসিদ্ধিসম্ভাবনয়া ভণিত্যাদিকমুক্তমিতি বোধ্যম্।

(ত] অপেতি। প্রতীচ্ছামি গৃহ্নামি।

[থ) প্রবেশক ইতি। প্রবেশয়তি পরবর্ত্তিপাত্রপ্রবেশং সূচয়তীতি প্রবেশকঃ। তথা চ দর্পণে—

ক্ষপণক। উপাসক! তুমি রাক্ষসের কিম্বা পিশাচেরই ইয়ারকির লোক হও; তথাপি কিন্তু অমুদ্রাঙ্কিত অবস্থায় তোমার বাহিরে যাইবার উপায় নাই।

সিদ্ধার্থক। ভদন্ত! আপনি ক্রুদ্ধ হইবেন না; বলুন যে, আমার কার্য্যসিদ্ধি হউক।

ক্ষপণক। উপাসক! যাও, তোমার কার্য্যসিদ্ধি হউক। আমিও পাটলিপুত্রে যাইবার জন্য ভাগুরায়ণের নিকট হইতে মুদ্রা [টিকিট] লই।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।

भागुरायणः । स्वगतम् । अहो वैचित्र्यमार्य्यचाणक्यनीतेः (द) ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना
मुहुः सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्य्यवशतः ।
मुहुर्नश्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-
त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥३॥

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥"

"शेषं विष्कम्भके यथा" इति विष्कम्भकवदेवात्र वृत्तवर्त्तिष्यमाणकथांशनिदर्शकत्वं सङ्क्षिप्तार्थत्वञ्च प्रयोज्यमित्यर्थः । तथा चात्र "गहीदो मए अज्जचाणक्केण पढमलेहिदो लेहो" इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम् । "अहं पि भागुरायणात्" इत्यादिना च वर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शनं ज्ञेयम् ।

(द) भागुरेति । वैचित्र्यं चमत्कारिता ।

अन्वयः—मुहुः लक्ष्योद्भेदा, मुहुः अधिगमाभाव-गहना, कार्य्यवशतः मुहुः सम्पूर्णाङ्गी, मुहुः अतिकृशा, मुहुः नश्यद्वीजा, मुहुः बहुप्रापितफला अपि नयविदः नीतिः नियतिः इव चित्राकारा इति अहो ! ॥३॥

वैचित्र्यमेव दर्शयति मुहुरिति । मुहुर्वारं वारम्, लक्ष्यः फलदर्शनेनानुमेयः

(ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল)

প্রবেশক ।

তদনন্তর ভাগুরায়ণ প্রবেশ করিলেন ; তাঁহার পিছনে আর একজন পুরুষ প্রবেশ করিল ।

ভাগুরায়ণ । (স্বগত) কি আশ্চর্য্য ! আর্য্য চাণক্যের নীতি অদ্ভুতই বটে । কারণ,

উহার প্রকাশ বার বার লক্ষ্য হয় ; আবার বার বার বুঝিতে

প্রকাশম্। ভদ্র ! ভাসুরক ! ন মাং দূরীভবন্তমিচ্ছতি কুমারঃ। অতোঽস্মিন্নেবাস্থানমণ্ডপে বিন্যস্যতামাসনম্ (ঘ)।

পুরুষঃ। এদং আসণং, উপবিসদু অজ্জো। [এতৎ আসনম্, উপবিশতু আর্য্যঃ)

উদ্ভেদ আবির্ভাবো যস্যাঃ সা ; মুহুঃ, অধিগমস্য নীতিবিষয়কস্যৈব জ্ঞানস্য অভাবেন গহনা দুরূহা ; কার্য্যবশতঃ প্রয়োজনবশাৎ, মুহুঃ, সম্পূর্ণানি সাকল্যেন প্রকাশিতানি অঙ্গানি যস্যাঃ সা ; মুহুঃ, অতিক্লশা সাকল্যেন প্রকাশাভাবাৎ নিতান্তসূক্ষ্মা ; মুহুঃ নশ্যৎ অদৃশ্যমানং বীজং কারণং যস্যাঃ সা, মুহুঃ, বহু প্রচুরং যথা স্যাত্তথা প্রাপিত-মুৎপাদিতং ফলং যয়া সা, অপি চ ; নয়বিদো নীতিজ্ঞস্য চাণক্যস্য নীতিঃ, নিয়তি-দৈবমিব, চিত্রাকারা আশ্চর্য্যরূপা ; ইতি অহো আশ্চর্য্যম্ ; পুরুষান্তরে ঈদৃশ্যা-দর্শনাদিতি ভাবঃ।

অত্র চিত্রাকারত্বং প্রতি মুহুর্লক্ষ্যোদ্ভেদাদিপদার্থানাং হেতুত্বাৎ পদার্থহেতুকং কাব্য-লিঙ্গমলঙ্কারঃ শ্রৌতী পূর্ণোপমা চানয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। বারং বারং মুহুঃপদাভি-ধানাদনবীকৃতত্বদোষঃ, "সদা চরতি খে ভানুঃ" ইত্যাদিদর্পণোদাহরণবৎ ; স চামূল-শ্লোকপরিবর্ত্তনব্যতিরেকেণাপরিহার্য্যং এব। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শিখরিণী চ বৃত্তম্ ॥৩॥

(ঘ) প্রকাশমিতি। দূরীভবন্তং স্থানান্তরে স্থিতম্। অতএব মুদ্রাদানায় শিবিরদ্বারে ন গন্তুমর্হামীতি ভাবঃ। অস্থানমণ্ডপে সভাগৃহে, বিন্যস্যতা স্থাপ্যতাম্।

না পারায় দুরূহ বলিয়া মনে হয় ; প্রয়োজন অনুসারে বার বার পূর্ণাঙ্গ হয় ; আবার বার বার অতিসূক্ষ্ম হইয়া যায় ; বার বার কারণ দেখা যায় না, আবার বার বার প্রচুর ফল উৎপাদন করে। অতএব নীতি-জ্ঞের নীতিটা নিয়তির ন্যায়ই অদ্ভুত ; ইহা আশ্চর্য্য বটে ॥৩॥

(প্রকাশ্যে) ভদ্র ! ভাসুরক ! কুমার মলয়কেতু আমার দূরে থাকাটা ইচ্ছা করেন না। অতএব এই সভামণ্ডপেই আসন স্থাপন কর।

পুরুষ। এই আসন ; আপনি উপবেশন করুন।

ভাগুরায়ণঃ। উপবিশ্য। ভদ্র! যঃ কশ্চিন্মুদ্রার্থী মাং দ্রষ্টু-মিচ্ছতি, স ত্বয়া প্রবেশয়িতব্যঃ।

পুরুষঃ। জং অজ্জো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ। [যদ্ আর্য্য আজ্ঞাপয়তি)

ভাগুরায়ণঃ। স্বগতম্। কষ্টম্, এবমপ্যস্মাসু স্নেহবান্ কুমারো মলয়কেতুরতিসন্ধাতব্য ইত্যহো দুষ্করম্। অথবা=(ন)

কুলে লজ্জায়াঞ্চ স্বযশসি চ মানে চ বিমুখঃ
শরীরং বিক্রীয় ক্ষণিকধনলোভাদ্ধনবতি।
তদাজ্ঞাং কুর্ব্বাণো হিতমহিতমিত্যেতদধুনা
বিচারাতিক্রান্তঃ কিমিতি পরতন্ত্রো বিমৃশতি ॥৪॥

(ন) ভাগুরিতি। এবমপি ইত্যমেব মম কিঞ্চিদ্দূরীভবনেঽপি অনিচ্ছাদিনেত্যর্থঃ। অতিসন্ধাতব্যঃ আণক্যাদিশান্ময়া প্রতারয়িতব্যঃ, ইত্যহো দুষ্করং দুঃখেন ময়া তদতি-সন্ধানং কর্ত্তব্যম্; তদেব চ কষ্টমিত্যর্থঃ। তথাপি তদেব কর্ত্তব্যমিতি সমর্থয়তি অথবেতি।

অন্বয়ঃ—পরতন্ত্রঃ কুলে লজ্জায়াঞ্চ স্বযশসি চ মানে চ বিমুখঃ (সন্) ক্ষণিকধনলোভাৎ ধনবতি শরীরং বিক্রীয় তদাজ্ঞাং কুর্ব্বাণঃ (সন্) এতৎ হিতম্ এতৎ অহিতম্ ইতি বিচারাতিক্রান্তঃ; (অতএব) অধুনা ইতি কিং বিমৃশতি ॥৪॥

কুল ইতি। পরতন্ত্রঃ পরাধীনো জনঃ, কুলে নিজবংশে, লজ্জায়াঞ্চ, স্বযশসি চ,

ভাগুরায়ণ। (উপবেশন করিয়া) ভদ্র! যে কেহ মুদ্রার্থী হইয়া আমাকে দেখিতে ইচ্ছা করিবে, তাহাকেই তুমি প্রবেশ করাইবে।

পুরুষ। আপনি যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

ভাগুরায়ণ। (স্বগত) হায় কি কষ্ট! কুমার মলয়কেতু আমার প্রতি এই ভাবেই স্নেহ করেন; তথাপি তাঁহাকে প্রতারিত করিতে হইবে; ইহা অত্যন্তদুষ্করই বটে। অথবা—

ततः प्रविशति प्रतिहार्य्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मलयकेतुः । स्वगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः—(प)

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना
किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्य्येण सन्धास्यते ।

मानि गौरवे च, विमुखः पराङ्मुखः सन्, क्षणिकस्य अचिरस्थायिनो धनस्य लोभात्, धनवति धनिजनान्तिके, शरीरं विक्रीय, तस्य धनवतः आज्ञाम्, कुर्वाणः सम्पादयन् सन्, एतत् हितम्, एतच्च अहितम् इति विचारातिक्रान्तो विवेकमतीतः ; शरीरविक्रयादेवेति भावः । अतएव अधुना, इति एवम्भूतविषये, किम्, विमृशति कर्त्तव्याकर्त्तव्यतया विचारयति ; शरीरविक्रयादविचार्य्यैव तत् करोत्वित्याशयः ।

अत्राप्रस्तुतपरतन्त्रसामान्याभिधानात् प्रस्तुतात्मरूपपरतन्त्रविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, विमर्शाभावं प्रति विचारातिक्रान्त इति पदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । गुणादयः पूर्ववत् ॥४॥

[प] मलयेति । विकल्पबाहुल्यात् संशयातिरेकात्, आकुला व्यतिव्यस्ता । अधिगच्छति प्राप्नोति ।

পরাধীন লোক বংশ, লজ্জা, নিজের যশ ও মানের প্রতি পরাঙ্মুখ হইয়া, অস্থায়ী ধনের লোভে ধনীর নিকট শরীর বিক্রয় করিয়া, সেই ধনীরই আদেশ পালন করিতে থাকিয়া, 'এটা হিত, এটা অহিত' এইরূপ বিচারের পথ অতিক্রম করিয়া থাকে। অতএব এখন এরূপ বিষয়ে কি বিচার করিবে ॥৪॥

তাহার পর মলয়কেতু প্রবেশ করিলেন ; তাঁহার পিছনে প্রতীহারীও প্রবেশ করিল।

মলয়কেতু। (স্বগত) রাক্ষসের প্রতি অতিরিক্ত সন্দেহ থাকায় আমার বুদ্ধি আকুল হইয়া কোন পক্ষ নিশ্চয় করিতে পারিতেছে না। কারণ—

स्थैर्य्यं भक्तिगुणस्य वा विगणयन् किं सत्यसन्धो भवेत्
इत्यारूढ़कुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥५॥

अन्वयः—[राक्षसः] नन्दकुलानुरागदृढ़या भक्त्या नन्दान्वयालम्बिना चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्य्येण [सह] किं सन्धास्यते ; किंवा भक्तिगुणस्य स्थैर्य्यं विगणयन् सत्यसन्धो भवेत् ; इति आरूढ़ कुलालचक्रम् इव मे चेतः चिरं भ्राम्यति ॥५॥

भक्त्येति। राक्षसः, नन्दकुले योऽनुरागस्तेन दृढ़या चिरस्थायिन्या भक्त्या नन्दकुलं प्रत्येव आसक्त्या हेतुना, नन्दस्य अन्वयं कुलम् आलम्बते तस्मादुत्पन्नत्वेन तं आश्रयतीति तेन, अतस्तव भक्तियुक्तेनेति भावः। चाणक्येन निराकृतः कलहकरणात् परित्यक्तस्तेन ; अतश्चोपयुक्तसचिवाभावान्मौर्य्येण सन्धिः सम्भवत्येवेत्याशयः। तथा कृतिना लब्धराज्यतया कृतकार्य्येण ; अतोऽपि च तत्साचिव्ये विशेषायासासम्भवात् सन्धियुज्यत एवेत्यभिप्रायः। मौर्य्येण चन्द्रगुप्तेन सह किम्, सन्धास्यते सन्धिं करिष्यति मौर्य्यस्यैव मन्त्रित्वं ग्रहीष्यतीत्यर्थः। किंवा, भक्तिरेव गुणस्तस्य नन्दकुलं प्रत्येव तस्या आसक्तेः, स्थैर्य्यम् इदानीमपि स्थायित्वम्, विगणयन् मौर्य्यस्य दासीपुत्रतया नीचत्वात् वा अग्राह्यीकुर्वन्, सत्या सन्धा 'मौर्य्यं विजित्य तुभ्यं राज्यं दास्यामि' इति प्रतिज्ञा यस्य स तादृशो भवेत्। इति इत्थं सन्देहः, आरूढ़ं कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रं येन तत्तादृशम्, मे मम, चेतो मनः चिरं भ्राम्यति घूर्णते।

अत्र नन्दान्वयालम्बिनेत्यादिविशेषणत्रयस्य साभिप्रायप्रयोगात् परिकरोऽलङ्कारः, आरूढ़ेत्यादौ वाच्या भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेक्षा, कृतिनेति च्छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। राक्षसपदस्य प्रकरणादेव लब्धतया तदनुक्तावपि न न्यूनपदता दोषः। गुणरीती पूर्ववत्। शार्द्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥५॥

নন্দবংশের প্রতি রাক্ষসের অনুরাগ আছে এবং তাহাতে সে বংশের প্রতি তাঁহার আসক্তিও দৃঢ়ই রহিয়াছে ; এদিকে চন্দ্রগুপ্ত নন্দবংশীয়, চাণক্যকর্ত্তৃক পরিত্যক্ত এবং কৃতকার্য্য ; সুতরাং রাক্ষস সেই চন্দ্রগুপ্তের সহিত কি সম্মিলিত হইবেন ? কিম্বা সে ভক্তির স্থায়িত্ব অগ্রাহ্য করিয়া

---

(५)…वाधिगणयन्…।

प्रकाशम्। विजये ! क्व भागुरायणः ।

प्रतीहारी। कुमार ! एसो क्खु कडआदो णिक्कमिदुकामस्स मुद्दासम्पदाणाधिआरे चिट्ठदि । (कुमार ! एष खलु कटकात् निष्क्र-मितुकामस्य मुद्रासम्प्रदानाधिकारे तिष्ठति) (फ) ।

मलयकेतुः । विजये ! मुहूर्त्तमसञ्चारा भव, यावदस्य पराङ्-मुखस्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि (ब) ।

प्रतीहारी । जं कुमारो आणवेदि । (यत् कुमार आज्ञापयति)

प्रविश्य पुरुषः । अज्ज ! एसो क्खु खवणओ मुद्दाणिमित्तं

(फ) प्रतीहारीति । एष भागुरायणः, कटकात् शिबिरात्, निष्क्रमितुकामस्य निर्गन्तुमिच्छतो जनस्य, मुद्राया निर्गमप्रवेशसूचकचिह्नस्य सम्प्रदानाधिकारे सम्पादन-कार्य्ये ।

(ब) मलयेति । न विद्यते सञ्चारः पदक्षेपो यस्याः सा तादृशी भव ; पदशब्द-निवारणार्थम्, अन्यथा पदशब्दश्रवणाद्यदि भागुरायणो मुखं परावर्त्तयति, तदा मम कौतुकचेष्टा व्यर्था भवेदिति भावः । अस्य भागुरायणस्य । पिदधामि आवृणोमि ।

সত্যপ্রতিজ্ঞ হইবেন ? এই ভাবে আমার চিত্ত কুম্ভকারের চক্রে আরোহণ করিয়াই যেন বহুকাল যাবৎ ভ্রমণ করিতেছে ॥৫॥

(প্রকাশ্যে) বিজয়া ! ভাগুরায়ণ কোথায় ?

প্রতীহারী । কুমার ! শিবির হইতে নির্গমনকামী লোকদিগের মুদ্রা দানকার্য্যে ভাগুরায়ণ ব্যাপৃত আছেন ।

মলয়কেতু । বিজয়া ! কিছুকাল পদক্ষেপ করিও না ; ভাগুরায়ণ মুখ ফিরাইয়া রহিয়াছে ; এই অবস্থায় আমি হস্তযুগল দ্বারা উহার নয়নযুগল আবৃত করিব ।

প্রতীহারী । কুমার যাহা আদেশ করেন ।

অজ্জং পেক্খিদুমিচ্ছদি। (আর্য্য! এষ খলু ক্ষপণকঃ মুদ্রানিমিত্তম্ আর্য্যং প্রেক্ষিতুমিচ্ছতি) (ভ)।

ভাগুরায়ণঃ। প্রবেশয়।

পুরুষঃ। তহ। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ। (তথা)

প্রবিশ্য ক্ষপণকঃ। সাবকাণং ধম্মসিদ্ধী হোদু। (উপাসকানাং ধর্ম্মসিদ্ধির্ভবতু) [ম]।

ভাগুরায়ণঃ। নাট্যেনাবলোক্য স্বগতম্। অয়ে! রাক্ষসস্য মিত্রং জীবসিদ্ধিঃ। প্রকাশম্। ভদন্ত! ন খলু রাক্ষসস্য প্রয়োজনমেব কিঞ্চিদুদ্দিশ্য গম্যতে? (য)

ক্ষপণকঃ। কর্ণৌ পিধায়। সন্তং পাপং সন্তং পাপং সাবকা! তহিং জ্জেব গমিস্সং, জহিং রক্খসস্স পিসাচস্স বা ণামং পি ণ সুণীঅদি। (শান্তং পাপং শান্তং পাপম্। উপাসক! তস্মিন্নেব গমিষ্যামি যস্মিন্ রাক্ষসস্য পিশাচস্য বা নামাপি ন শ্রূয়তে) (র)।

(ভ) প্রবিশ্যেতি। আর্য্যং মাননীয়ং ভবন্তং ভাগুরায়ণং।

[ম] প্রবিশ্যেতি। উপাসকানাং ধর্ম্মসাধকানাং যুষ্মাকম্।

(য) ভাগুরিতি। ভদন্তেত্যাদৌ কাকা প্রশ্নো ব্যজ্যতে।

পুরুষ। (প্রবেশ করিয়া) আর্য্য! এই ক্ষপণক মুদ্রার জন্য আপনার সঙ্গে সাক্ষাৎ করিতে ইচ্ছা করেন।

ভাগুরায়ণ। প্রবেশ করাও।

পুরুষ। তাহাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

ক্ষপণক। [প্রবেশ করিয়া] উপাসকদিগের ধর্ম্মসিদ্ধি হউক।

ভাগুরায়ণ। [অভিনয়ের প্রণালীতে দর্শন করিয়া স্বগত] ও! রাক্ষসের বন্ধু জীবসিদ্ধি। [প্রকাশ্যে] ভদন্ত! রাক্ষসেরই কোন প্রয়োজন উদ্দেশ্য করিয়া যাইতেছ না ত?

भागुरायणः। बलीयांस्ते सुहृदि प्रणयकोपः। तत् किमप-राद्धं राक्षसेन भदन्तस्य ? (ल)

क्षपणकः। सावका ! ण मम किं पि रक्खसेण अवलद्धं। सअं ज्जेव मन्दभाग्गो अत्तणो कम्मसु लज्जामि। [उपासक ! न मम किमपि राक्षसेनापराद्धम्। स्वयमेव मन्दभाग्य आत्मनः कर्म्मसु लज्जे) (व)।

भागुरायणः। भदन्त ! वर्द्धयसि मे कुतूहलम् (श)।

[र] क्षपेति। शान्तं पापं "राक्षसस्य प्रयोजनम्" इति न निर्द्देश्यमित्यर्थः, "शान्तं पापमनिर्द्देश्ये" इत्यभिधानात्। अनिर्द्देश्यत्वातिशये विरुक्तिः। पिशाचस्य वेत्यनेन राक्षसस्य पिशाचसादृश्यं द्योत्यते।

[ल] भागुरेति। बलीयान् अत्यन्तः। प्रणयेन कोपः प्रणयकोपः अभिमान इत्यर्थः। अपराद्धम् अपराधः कृतः।

[व] क्षपेति। मन्दभाग्यो दुर्भाग्यः अहम्, आत्मनः स्वस्य।

[श) भागुरेति। वर्द्धयसि बाहुल्येनोत्पादयसीत्यर्थः, स्वकर्म्मणैव स्वस्य लज्जा-भिधानादिति भावः।

क्षपणक। [কর্ণযুগল আবৃত করিয়া] ও কথা বলিবেন না, ও কথা বলিবেন না। উপাসক ! সেই স্থানে যাইব, যেখানে রাক্ষসের বা পিশাচের নামও শুনিতে পাইব না।

ভাগুরায়ণ। বন্ধুর প্রতি তোমার ত গুরুতর অভিমান হইয়াছে দেখিতেছি। সুতরাং রাক্ষস তোমার কি অপরাধ করিয়াছেন ?।

ক্ষপণক। উপাসক ! রাক্ষস আমার কোন অপরাধ করেন নাই। কিন্তু আমি দুর্ভাগ্য কি না; তাই নিজেই নিজের কার্য্যে লজ্জিত হই-তেছি।

ভাগুরায়ণ। ভদন্ত ! অধিকপরিমাণে আমার কৌতুক উৎপাদন করিতেছ।

मलयकेतुः । स्वगतम् । मम च । (ग)

भागुरायणः । श्रोतुमिच्छामि (घ) ।

मलयकेतुः । स्वगतम् । अहमपि (ङ) ।

क्षपणकः । सावका ! किं एदिणा असुणिदव्वेण सुणिदेण । [उपासक ! किम् एतेन अश्रोतव्येन श्रुतेन] [च) ।

भागुरायणः । भदन्त ! यदि रहस्यम्, तदा तिष्ठतु (छ) ।

क्षपणकः । सावका ! णहि रहस्सं । (उपासक ! नहि रहस्यम्) ।

भागुरायणः । तर्हि कथ्यताम् ।

क्षपणकः । सावका ! णत्थि एदं । तधावि ण कधइस्सं अदिणिसंसं । [उपासक ! नास्ति एतत् । तथापि न कथयिष्यामि अति-नृशंसम्] [ज]

[ग) मलयेति । मम च कुतूहलं वर्द्धयतीत्यन्वयः ।

[घ) भागुरेति । श्रोतुमिच्छामि तं कुतूहलवर्द्धकं वृत्तान्तमिति शेषः ।

(ङ) मलयेति । अहमपि श्रोतुमिच्छामीति सम्बन्धः ।

(च] क्षपेति । अश्रोतव्यत्वन्तु एकान्तगोपनीयत्वात् अन्यत्र अतिनृशंसत्वादिति भावः ।

[छ) भागुरेति । रहस्यं गोपनीयम् । तिष्ठतु अश्रुतमेव वर्त्तताम् ।

মলয়কেতু। [স্বগত] আমারও।

ভাগুরায়ণ। সেই বৃত্তান্ত শুনিতে ইচ্ছা করি।

মলয়কেতু। [স্বগত] আমিও।

ক্ষপণক। উপাসক! এই অশ্রোতব্য বৃত্তান্ত শুনিয়া কি হইবে!

ভাগুরায়ণ। ভদন্ত! যদি গোপনীয় হয়, তবে থা'ক্।

ক্ষপণক। উপাসক! গোপনীয় নহে।

ভাগুরায়ণ। তবে বল্।

ভাগুরায়ণঃ। ভদন্ত! অহমপি মুদ্রাং ন দাস্যামি (গ)।

ক্ষপণকঃ। স্বগতম্। যুক্তমিদানীমর্থিনে কথয়িতুম্। প্রকাশম্। কা গদী, এসে ণিবেদেমি, সুণাদু সাবকো। অত্থি দাব হগে অধম্মো পঢমং পাড়লিউত্তে ণিবসমাণো লক্খসস্স মিত্তত্তণং উবগদে। তহিংস্স অবসলে লক্খসেণ গূঢ়ং বিসকণ্ণাপওঅং সমুপ্পাদিঅ ঘাদিদে দেবে পব্বদীসলে। [কা গতিঃ, এষ নিবেদয়ামি, শৃণোতু উপাসকঃ। অস্তি তাবৎ, অহম্ অধন্যঃ প্রথমং পাটলিপুত্রে নিবসন্ রাক্ষসস্য মিত্রত্বমুপগতঃ। তস্মিংশ্চ অবসরে রাক্ষসেন গূঢ়ং বিষকন্যাপ্রয়োগং সমুৎপাদ্য ঘাতিতো দেবঃ পর্বতেশ্বরঃ] [ঘ]।

(খ) অপেতি। এতৎ রহস্যম্, নাস্তি ন ভবতীত্যর্থঃ। অকথনং প্রতি হেতুমাহ অতিনৃশংসমিতি। অতিনিষ্ঠুরমিত্যর্থঃ।

[গ] ভাগুরিতি। যদি ন কথয়সীতি ভাবঃ।

[ঘ] অপেতি। অর্থিনে স্বকার্য্যাভিলাষিণে ভাগুরায়ণায়। কা গতিঃ অকথনে ক উপায়ঃ। অতএব এষ নিবেদয়ামীত্যর্থঃ। অস্তি তাবৎ ঈদৃশো বৃত্তান্ত ইতি শেষঃ। অধন্যঃ অপুণ্যবান্। অবসরে সময়ে। গূঢ়ং গুপ্তং যথা স্যাত্তথা। বিষকন্যায়াঃ প্রয়োগং প্রেরণম্।

ক্ষপণক। উপাসক! গোপনীয় নহে বটে, তথাপি বলিব না। কারণ, অত্যন্তনৃশংস বৃত্তান্ত।

ভাগুরায়ণ। ভদন্ত! তাহা হইলে আমিও মুদ্রা দিব না।

ক্ষপণক। [স্বগত] এখন শ্রবণার্থীর নিকট বলা উচিত। [প্রকাশ্যে] উপায় কি, এই বলিতেছি, উপাসক শুনুন। এই ঘটনা ছিল যে, পুণ্যবিহীন আমি প্রথমে পাটলিপুত্রে বাস করিবার সময়ে রাক্ষসের বন্ধুত্ব লাভ করিয়াছিলাম। সেই সময়ে রাক্ষস গোপনে বিষকন্যা প্রেরণ করিয়া রাজা পর্ব্বতেশ্বরকে বধ করাইয়াছিল।

মলয়কেতুঃ। সবাষ্পমাত্মগতম্। কথং রাক্ষসেন ঘাতিতস্তাতো ন চাণক্যেন (ঙ)।

ভাগুরায়ণঃ। ভদন্ত! ততস্ততঃ?

ক্ষপণকঃ। তদো হগে লক্খসস্স মিত্তং ত্তি কদুঅ চাণক্ক-হদএণ সণিকালং ণঅরাদো ণিব্বাসিদো। দাণিং পি লক্খ-সেণ অণেঅ-কজ্জ কুসলেণ কিং পি তাদিসং আলম্ভীঅদি, জেণ হগে জীঅলোআদো ণিব্বাসিজ্জেমি। [ততঃ অহং রাক্ষসস্য মিত্রমিতি কৃত্বা চাণক্যহতকেন সনিকারং নগরাৎ নির্বাসিতঃ। ইদানীমপি রাক্ষসেন অনেককার্য্যকুশলেন কিমপি তাদৃশম্ আরভ্যতে। যেনাহং জীবলোকাৎ নির্বাসিষ্যে] [চ]।

[ঙ] মলয়েতি। সম্ভ্রমে কথংশব্দঃ। সম্ভ্রমস্য সহসা ভিন্নপ্রকারেণ পিতৃবধ-শ্রবণাৎ। "কথং প্রশ্নে সম্ভ্রমে চ প্রকারার্থে চ সম্ভবে" ইতি বিশ্বঃ।

[চ] ক্ষপেতি। ইতি কৃত্বা বিভাব্য। সনিকারং সতিরস্কারং যথা স্যাত্তথা। অনেকেষু সদসত্ত্বাদিনা নানাপ্রকারেষু কার্য্যেষু কুশলো নিপুণস্তেন। তাদৃশমতিনৃশংসং কার্য্যম্, আরভ্যতে কর্ত্তুমুপক্রম্যতে। নির্বাসিষ্যে নির্বাসিতো ভবিষ্যামি যুষ্মাভিরেব নিহতো ভবিষ্যামীত্যর্থঃ।

মলয়কেতু। (অশ্রুপাতের সহিত স্বগত] আঁ, রাক্ষস পিতৃদেবকে বধ করাইয়াছে, চাণক্য নহে!।

ভাগুরায়ণ। ভদন্ত! তার পর তার পর?

ক্ষপণক। তার পর, আমি রাক্ষসের বন্ধু বলিয়া, দুরাত্মা চাণক্য আমাকে তিরস্কারের সহিত পাটলিপুত্রনগর হইতে বাহির করিয়া দিয়াছে। রাক্ষস নানাবিধ কার্য্যেই নিপুণ; তাই সে এখনও সেই প্রকারই কোন কার্য্য করিবার উপক্রম করিয়াছে, যাহাতে আমি জীব-লোক হইতেই নির্বাসিত হইব।

भागुरायणः। प्रतिश्रुतराज्यार्द्धसम्प्रदानमनिच्छता चाणक्यहतकेनेदमकार्य्यमनुष्ठितम्, न राक्षसेनेति श्रुतमस्माभिः (छ)।

क्षपणकः। कर्णौ पिधाय। सन्तं पावं। सावका! चाणक्केण विसकण्णाए णाम वि ण सुदं। [शान्तं पापम्। उपासक! चाणक्येन विषकन्याया नामापि न श्रुतम्] (ज)

भागुरायणः। भदन्त! कष्टमिदम्। इयं मुद्रा दीयते। एहि कुमारं श्रावय (झ)।

मलयकेतुः। उपसृत्य। श्रुतं सखे! श्रवणविदारणं वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम्।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्द्धते ॥६॥

(छ) भागुरेति। प्रतिश्रुतं पर्व्वतेश्वराय वर्पयितुमङ्गीकृतं यत् राज्यार्द्धं तस्य सम्प्रदानं समर्पणम्। इदं पर्व्वतेश्वरघातनरूपम्।

(ज) क्षपेति। शान्तं पापम् इदं न निर्द्देश्यं न वाच्यमित्यर्थः। नामापि न श्रुतमिति तत् कथं चाणक्येन तस्याः प्रयोगः, कथं वा एतदकार्य्यानुष्ठानमिति भावः।

(झ) भागुरेति। श्रावय एतमेव वृत्तान्तमिति शेषः।

अन्वयः—[हे] सखे! रिपुम् अधिकृत्य भाषितं श्रवणविदारणं वचः सुहृ-

---

ভাগুরায়ণ। দুরাত্মা চাণক্যই, প্রতিশ্রুত অর্দ্ধরাজ্য দান করিতে অনিচ্ছু হইয়া এই অকার্য্য করিয়াছিল, কিন্তু রাক্ষস নহেন ইহা আমরা শুনিয়াছি।

ক্ষপণক। [কর্ণযুগল আবৃত করিয়া] ও কথা বলিবেন না। উপাসক! চাণক্য বিষকন্যার নামও শোনে নাই।

ভাগুরায়ণ। ভদন্ত! ইহা বড়ই কষ্ট। এই মুদ্রা দিতেছি। আইস, এই বৃত্তান্ত কুমারকে শুনাও।

क्षपणकः । स्वगतम् । **अये ! श्रुतं मलयकेतुहतकेन । हन्त ! कृतार्थोऽस्मि ।** इति निष्क्रान्तः [ञ] ।

मलयकेतुः । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा । **राक्षस ! युक्तमिदम्** (ट)

न्मुखात् श्रुतम् ; येन मे पितुः इदं वधव्यसनं चिरात् अपि अद्य द्विगुणं (सत्) इव वर्द्धते ॥६॥

श्रुतमिति । हे सखे ! रिपुं पितृघातित्वात् शत्रुं राक्षसम्, अधिकृत्य आश्रित्य, भाषितम् उक्तम्, श्रवणविदारकं कर्णपीडाजनकम्, वचो वाक्यम्, सुहृदो राक्षसस्यैव मित्रस्य अस्य क्षपणकस्य मुखात्, श्रुतम् ; सुहृन्मुखात् श्रुततयैव एतद्वचः सर्वथा सत्यमिति भावः । येन श्रुतत्वेन हेतुना, मे मम, पितुः, इदं वध एव व्यसनं विपत्, चिरादपि चिरकालीनमपि पुरातनमपीत्यर्थः, अद्य द्विगुणं सदिव वर्द्धते । अतो नास्माकं पुनः श्रावणापेक्षेत्याशयः ।

अत्र वाच्या गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, रुचिरा च वृत्तम् ॥६॥

(ञ) अयेति । अये इति विस्मये । हन्त इति हर्षे । कृतार्थोऽस्मि कृतकार्योऽस्मि ; इममलक्षयित्वाभिधानेन मदुक्तवाक्ये अस्य सहसा विश्वासात्, तेन च राक्षसं प्रति महाविद्वेषसम्भवात् "श्रुतं सखे" इत्याद्युक्तश्लोके राक्षसं लक्ष्यीकृत्यैव रिपुपदप्रयोगेण तत्प्रकाशादिति भावः ।

(ट) मलयेति । इदं कारणमन्तरेण मत्पितृहननम्, युक्तम् तव उचितमासीत्, "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् विपरीतलक्षणया अनौचित्यस्य पराकाष्ठैव त्वया दर्शितेत्यर्थः ।

মলয়কেতু। [নিকটে যাইয়া) সখে ! শক্রকে লক্ষ্য করিয়াই এই কর্ণবিদারক বাক্য উক্ত হইয়াছে ; ইহা আমি সেই শক্রর বন্ধুর মুখ হইতেই শুনিলাম ; যাহাতে আমার পিতার বিনাশরূপ এই বিপদ পুরাতন হইলেও আজ দ্বিগুণ হইয়াই যেন বৃদ্ধি পাইয়াছে ॥৬॥

ক্ষপণক। (স্বগত] ও ! দুরাত্মা মলয়কেতু শুনিয়াছে। বেশ্ ! কৃতকার্য্য হইলাম। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

মিত্রং মমায়মিতি নির্বৃতচিত্তবৃত্তিঃ
বিস্রম্ভতস্ত্বয়ি নিবেশিতসর্বকার্য্যঃ।
তাতং নিপাত্য সহ বন্ধুজনাক্ষিতোয়ৈঃ
অন্বর্থতোঽপি ননু রাক্ষস! রাক্ষসোঽসি ॥৩॥

মাগুরায়ণঃ। স্বগতম্। রক্ষণীয়া রাক্ষসস্য প্রাণা ইত্যার্য্যা-

অন্বয়ঃ—অয়ং মম মিত্রম্ ইতি নির্বৃতচিত্তবৃত্তিঃ (সন্) বিস্রম্ভতঃ ত্বয়ি নিবেশিতসর্বকার্য্যঃ অস্মি। ননু রাক্ষস! (ত্বম্) বন্ধুজনাক্ষিতোয়ৈঃ সহ তাতং নিপাত্য অন্বর্থতঃ অপি রাক্ষসঃ অসি ॥৩॥

অযুক্ততাং প্রতিপাদয়তি মিত্রমিতি। অয়ং রাক্ষসঃ, মম মিত্রং বন্ধুঃ, ইতি হেতোঃ, নির্বৃতা তত্র ভয়াভাবাৎ সুস্থা চিত্তবৃত্তির্যস্য স তাদৃশঃ, অহমহম্, বিস্রম্ভতো বিশ্বাসাৎ, ত্বয়ি, নিবেশিতানি অর্পিতানি সর্বাণি কার্য্যাণি রাজ্যশাসনাদীনি যেন স তাদৃশোঽস্মি। অথ চ ননু হে রাক্ষস! ত্বম্, বন্ধুজনানাম্ অক্ষিতোয়ৈর্নয়নজলৈঃ সহ, তাতং মৎপিতরম্, নিপাত্য নিহত্য পাতয়িত্বা চ, অন্বর্থতোঽপি ন কেবলং নামতঃ যৌগার্থতোঽপি রাক্ষস এবাসি। তথা চ রক্ষ্যো হর্মী ইতি রাক্ষা রক্ষণীয়াস্তান্ শ্যতি অন্তং নয়তীতি রাক্ষসঃ। ইত্যেবঞ্চ রক্ষণীয়ং তাতং নিপাত্য বস্তুত এব ত্বং রাক্ষসোঽসীতি ভাবঃ।

অত্র তাতনিপাতনং কারণং বন্ধুজনাক্ষিতোয়নিপাতনঞ্চ তৎকার্য্যম্, অথ চ সহ-শব্দপ্রয়োগেণ তয়োর্যৌগপদ্যপ্রতীতিঃ তেন চ কার্য্যকারণয়োঃ পৌর্বাপর্য্য বিপর্য্যয়রূপাতি-শয়োক্তিমূলতয়া সহোক্তিরলঙ্কারঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৩॥

মলয়কেতু। (প্রত্যক্ষের ন্যায় শূন্যে লক্ষ্য করিয়া) রাক্ষস! ইহা তোমার সঙ্গতই হইয়াছে।

'ইনি আমার বন্ধু' এই কারণে আমি সুস্থচিত্ত হইয়া তোমার উপরে সমস্ত কার্য্য সমর্পণ করিয়াছি। অথচ রাক্ষস! তুমি বন্ধুজনের নয়ন-জলের সহিত পিতৃদেবকে নিপাতিত করিয়া, যোগার্থ অনুসারেও রাক্ষসই বট ॥৭॥

দেশঃ। ভবত্বেবং তাবৎ। প্রকাশম্। কুমার! অলমাবেগেন। আসনস্থং কুমারং কিঞ্চিদ্বিজ্ঞাপয়িতুমিচ্ছামি (ঠ)।

মলয়কেতুঃ। উপবিশ্য। সখে! কিমসি বক্তুকামঃ (ড)।

ভাগুরায়ণঃ। কুমার! ইহ খল্বর্থশাস্ত্রব্যবহারিণামর্থবশাদরিমিত্রোদাসীনব্যবস্থা ন লৌকিকানামিব স্বেচ্ছাবশাৎ। যতস্তস্মিন্ কালে সর্ব্বার্থসিদ্ধিং রাজানমিচ্ছতো রাক্ষসস্য চন্দ্রগুপ্তাদপি বলীয়স্তয়া সুগৃহীতনামা দেবঃ পর্ব্বতেশ্বর এবার্থপরিপন্থী মহানরাতিরাসীৎ। তস্মিংশ্চ কালে রাক্ষসে-

---

(ঠ) ভাগুরীতি। আর্য্যস্য চাণক্যস্যাদেশঃ। এবং তাবৎ ব্রবীমীতি শেষঃ।

(ড) মলয়েতি। কিং কং বিষয়ম্, বক্তুকামোঽসি।

(ঢ) ভাগুরীতি। ইহ জগতি, অর্থশাস্ত্রব্যবহারিণাং নীতিশাস্ত্রানুসারেণ কার্য্যকারিণাং রাক্ষসাদীনাম্, অর্থবশাৎ প্রয়োজনানুসারাৎ, অরিঃ শত্রুঃ মিত্রং বন্ধুঃ, উদাসীনঃ শত্রুমিত্রত্বনিরপেক্ষস্তেষাং ব্যবস্থা নিয়মো বর্ত্তত ইতি শেষঃ; কিন্তু লৌকিকানাং

ভাগুরায়ণ। (স্বগত) রাক্ষসের প্রাণ রক্ষা করিতে হইবে ইহাই আর্য্য চাণক্যের আদেশ আছে। হউক, এইরূপ বলি। [প্রকাশ্যে) কুমার! শোকাবেগ নিবৃত্ত করুন। আপনি আসন গ্রহণ করিলে, আপনাকে কিছু নিবেদন করিত ইচ্ছা করি।

মলয়কেতু। (উপবেশন করিয়া) সখে! কি বলিতে ইচ্ছা করিতেছ?

ভাগুরায়ণ। কুমার! এই জগতে নীতিশাস্ত্রানুসারে কার্য্যকারীদিগের প্রয়োজন অনুসারেই শত্রু, মিত্র ও নিরপেক্ষের ব্যবস্থা হইয়া থাকে; কিন্তু সাধারণ লোকের ন্যায় আপন আপন ইচ্ছানুসারে নহে। সেই সময়ে যে হেতু রাক্ষস সর্ব্বার্থসিদ্ধিকেই রাজা করিবার ইচ্ছা করিতেছিলেন; সুতরাং তখন প্রাতঃস্মরণীয়নামা মহারাজ পর্ব্বতে-

नैदमनुष्ठितमिति नातिदोषमिवात्र पश्यामि। पश्यतु कुमारः (ढ)।

मित्राणि शत्रुत्वमुपानयन्ती मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून्।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥८॥

साधारणजनानामिव, स्वेच्छावशात् उपकारापकारादिना निजेच्छानुसारात्, न चार्थ्यादि-व्यवस्थे त्यन्वयः। तस्मिन् काले नन्दस्य ध्वंसानन्तरसमये, सर्वार्थसिद्धि राजत्वसम्पा-दनकार्य्यप्रतिबन्धकः। अतएव इदं पर्वतेश्वरविनाशनम्। पश्यतु पर्य्यालोचयतु।

अन्वयः = नीतिः अर्थवशात् मित्राणि शत्रुत्वं शत्रून् अपि च मित्रत्वम् उपा-नयन्ती (सती) जीवतः एव पुंसः अस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं नयति (इव) ॥८॥

मित्राणीति। नीतिः, अर्थवशात् प्रयोजनानुसारात्, मित्राणि शत्रुत्वम्, शत्रूनपि च मित्रत्वम्, उपानयन्ती प्रापयन्ती सती, जीवत एव, पुंसः पुरुषान्, न स्मृतानि पूर्वाणि वृत्तानि वृत्तान्ता यस्मिन् तत् तादृशम्, जन्मान्तरम्, नयति प्रापयतीव। ततश्च नीतिरेव सर्वार्थसिद्धेः राजत्वसम्पादनरूपप्रयोजनवशात् मित्रमपि पर्वतेश्वरं राक्षसस्य शत्रुं कुर्वती सती पूर्ववर्त्ति मित्रत्ववृत्तान्तमस्मारयन्ती जीवन्तमेव राक्षसं जन्मान्तरं प्रापितवतीव, तत एव च राक्षसेनेदमकार्य्यं कृतमिति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतपुंसामान्याभिधानात् राक्षसरूपप्रस्तुतपुंविशेषप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥८॥

শ্বরই রাক্ষসের নিকট চন্দ্রগুপ্ত অপেক্ষাও প্রধানতঃ কার্য্যের প্রতিবন্ধক ছিলেন; তাই তিনি রাক্ষসের প্রধান শত্রু হইয়া পড়িয়াছিলেন। সেই সময়েই রাক্ষস এই কার্য্য করিয়াছিলেন; সুতরাং আমি এ বিষয়ে গুরুতর দোষ যেন দেখিতেছি না। কুমারও পর্য্যালোচনা করিয়া দেখুন যে,

নীতি, প্রয়োজনবশতঃ মিত্রকে শত্রু এবং শত্রুকে মিত্র করতঃ, জীবিত পুরুষদিগকেই জন্মান্তরে উপস্থাপিত করিয়া থাকে। তখন সে পুরুষেরা পূর্ব্ব বৃত্তান্ত স্মরণ করিতে পারে না ॥৮॥

তদত্র বস্তুনি নোপালম্ভনীয়ো রাক্ষসঃ আ নন্দরাজ্যলাভা-দুপগ্রাহ্যশ্চ। পরতস্তস্য পরিগ্রহে পরিত্যাগে বা কুমারঃ প্রমাণং ভবিষ্যতি (ণ)।

মলয়কেতুঃ। এবং সখে! সম্যগ্ দৃষ্টবানসি। যতোঽমাত্য-বধে প্রকৃতিক্ষোভঃ স্যাৎ। এবঞ্চ সন্দিগ্ধো বিজয়ঃ (ত)।

প্রবিশ্য পুরুষঃ। জঅদু জঅদু কুমারো। অম্ম অজ্জস্স গুম্মট্ঠাণাধিকিদো দীহচক্খূ অজ্জং বিণ্ণবেদি, এদো ক্খু অম্হেহিং কডআদো ণিক্কমন্তো অগহীদমুদ্দো সলেহো পুরিসো

(ণ) তদিতি। তৎ তস্মাৎ, অত্র বস্তুনি পর্বতেশ্বরঘাতনবিষয়ে, ন উপালম্ভনীয়ো ন তিরস্করণীয়ঃ; আ নন্দরাজ্যলাভাৎ বিজয়েন নন্দরাজ্যপ্রাপ্তিপর্য্যন্তম্, উপগ্রাহ্যো গ্রহণীয়ঃ স্বপদ এব স্থাপনীয়শ্চ; অন্যথা তস্যাপরাগবশাদ্বিজয়ব্যাঘাতো ভবেদিতি ভাবঃ। পরিগ্রহে স্বপদ এব স্থাপনে। প্রমাণং স্বেচ্ছয়া একমাত্র এব কারণম্।

(ত) মলয়েতি। দৃষ্টবান্ মনসা আলোচিতবান্। প্রকৃতীনাং সেনাপতিপ্রভৃতি-প্রজানাং ক্ষোভো বিরাগাদুদ্বেজনম্। এবঞ্চ প্রকৃতিক্ষোভে চ সতি, বিজয়ঃ সন্দিগ্ধো ভবেৎ; সেনাপতিপ্রভৃতীনাং যুদ্ধাদাবমনোযোগাপাতাদিত্যাশয়ঃ।

(থ) প্রবিশ্যেতি। জয়মিত্যাদির্ভাগুরায়ণং প্রতি উক্তিঃ। আর্য্যস্য ভবতো ভাগু-রায়ণস্য, গুল্মস্থানে শিবিরদ্বারি অধিকৃতো নিযুক্তঃ, দীর্ঘচক্ষুর্নাম কশ্চিৎ পুরুষঃ, আর্য্যং.

অতএব এবিষয়ে রাক্ষসকে তিরস্কার করা উচিত নহে এবং নন্দ-রাজ্য লাভ হওয়াপর্য্যন্ত তাঁহাকে রাখাও উচিত। পরে, তাঁহার রাখায় কিম্বা পরিত্যাগে আপনার ইচ্ছাই একমাত্র কারণ হইবে।

মলয়কেতু। সখে! তুমি এইরূপ যে আলোচনা করিয়াছ, তাহা ঠিকই করিয়াছ। যেহেতু, মাত্যবধ করিলে প্রজাদের চিত্তে বিরাগ জন্মিবে; তাহা হইলে আমার জয়লাভ করা সন্দিগ্ধ হইবে।

কোন পুরুষ। (প্রবেশ করিয়া) কুমারের জয় হউক। আপনার

गम्हीदो ; ता पञ्चक्खीकरेदु णं अज्जोत्ति। [जयतु जयतु कुमारः।
अयम् आर्य्यस्य गुल्मस्थानाधिकृतः दीर्घचक्षुः आर्य्यं विज्ञापयति, एष खलु अस्माभिः
कटकात् निष्क्रामन् अगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषः गृहीतः ; तत् प्रत्यक्षीकरोतु एनम्
आर्य्य इति (ग)।

भागुरायणः। भद्र! प्रवेशय।

पुरुषः। तह्। इति निष्क्रान्तः। [तथा]

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतः सिद्धार्थकः [द]।

सिद्धार्थकः। स्वगतम्।

आणन्तीए गुणेसु दोसेसु परंमुहं कुणन्तीए।
अम्हारिसजणणीए पणमामो सामिभत्तीए ॥८॥

(ग) अयन्त भागुरायणम्। कटकात् शिविरात्। न गृहीता मुद्रा येन सः, सलेखः
पत्रयुक्तः।

(द) तत इति। संयतो बद्धावस्थः।

आनयन्तीं इति। गुणेषु स्वामिपक्षपातादिषु उत्कर्षेषु, आनयन्तीं क्रमेण उप-
स्थापयन्तीं, दोषेषु विश्वासघातादिषु अपकर्षेषु, पराङ्मुखं निवृत्तम्, कुर्वन्त्यै, अतएव

শিবিরদ্বারনিযুক্ত এই দীর্ঘচক্ষু আপনাকে জানাইতেছে যে, 'এই একটা লোক মুদ্রা না লইয়া একখানা পত্র নিয়া শিবির হইতে বাহির হইতেছিল, তখন আমরা তাহাকে ধরিয়াছি। অতএব আপনি তাহাকে প্রত্যক্ষ করুন'।

ভাগুরায়ণ। ভদ্র! তাহাকে প্রবেশ করাও।

পুরুষ। তাহাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

তদনন্তর বদ্ধ অবস্থায় সিদ্ধার্থক প্রবেশ করিল; তাহার পিছনে একজন পুরুষও প্রবেশ করিল।

সিদ্ধার্থক। (স্বগত) যে, গুণের দিকে টানিয়া আনে, দোষের

[আনয়ন্ত্যৈ গুণিষু দোষিষু পরাঙ্মুখত্বং কুর্ব্বত্যৈ ।
অস্মাদৃশজনন্যৈ প্রণামঃ স্বামিভক্ত্যৈ ॥৫॥]

পুরুষঃ । অজ্জ ! অঅং সো পুরিসো । [আর্য্য ! অয়ং স পুরুষঃ]

ভাগুরায়ণঃ । নাট্যেনাবলোক্য । ভদ্র ! কিময়মাগন্তুকঃ, আহোস্বিদিহৈব কস্যচিৎ পরিগ্রহঃ ? (ধ) ।

সিদ্ধার্থকঃ । অজ্জ ! অহংক্খু অমচ্চরক্খসস্স সেবও । [আর্য্য ! অহং খলু অমাত্যরাক্ষসস্য সেবকঃ] (ন) ।

ভাগুরায়ণঃ । ভদ্র ! তৎ কিমগৃহীতমুদ্রঃ কটকান্নিষ্ক্রামসি ? (প) ।

অস্মাদৃশানাং জনানাং জনন্যৈ মাতৃস্বরূপায়ৈ, স্বামিভক্ত্যৈ প্রভুভক্ত্যৈ, প্রণামঃ । তাদৃশস্বামিভক্তিবশাদেবাহমদ্য ঈদৃশং দুষ্করং নৃশংসকার্য্যং কর্ত্তুং প্রবৃত্তোঽস্মীতি ভাবঃ ।

অত্র অস্মাদৃশজনন্যৈ ইতি নিরঙ্গং কেবলরূপকমলঙ্কারঃ ॥৫॥

[ধ] ভাগুরিতি । আগন্তুকঃ স্থানান্তরাদাগতঃ অত্রত্যানাং সম্পর্কহীন ইত্যর্থঃ, আহোস্বিৎ অথবা, পরিগৃহ্যতে প্রতিপাল্যত্বেন স্বীক্রিয়তে ইতি পরিগ্রহঃ সেবক ইত্যর্থঃ ।

[ন] সিদ্ধেতি । সেবকঃ শুশ্রূষাকারী দাস ইত্যর্থঃ । রাক্ষসেন দৃঢ়সম্পর্কসূচনার্থমিদমুক্তমিতি বোধ্যম্ ।

[প] ভাগুরিতি । কটকাৎ শিবিরাৎ, নিষ্ক্রামসি বহির্গচ্ছসি ।

দিকে পরাঙ্মুখ করে এবং আমাদের মত লোকের জননীস্বরূপা ; সেই প্রভুভক্তিকে আমরা নমস্কার করি ॥৫॥

পুরুষ। আর্য্য ! এই সেই পুরুষ।

ভাগুরায়ণ। (অভিনয়ের প্রণালীতে দর্শন করিয়া) ভদ্র ! এ ব্যক্তি কি আগন্তুক ? না এই স্থানেই কাহারও লোক ?

সিদ্ধার্থক। আর্য্য ! আমি অমাত্য রাক্ষসের ভৃত্য।

ভাগুরায়ণ। ভদ্র ! তবে মুদ্রা না নিয়া শিবির হইতে বাহির হইতেছিলে কেন ?

सिद्धार्थकः। अज्ज! कज्जगोरवेण तुवराविदोह्मि। (आर्य्य! कार्य्यगौरवेण त्वरितोऽस्मि) (फ)।

भागुरायणः। कीदृशं तत् कार्य्यगौरवम्, यत् राजशासनमुल्लङ्घयसि (ब)।

मलयकेतुः। सखे! लेखमुपानय (भ)।

भागुरायणः। सिद्धार्थकहस्ताल्लेखं गृहीत्वा मुद्रां दृष्ट्वा। कुमार! अयं लेखः, राक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा (म)।

मलयकेतुः। मुद्रां परिपालयन् उद्घाट्य दर्शय (य)।

(फ) सिद्धेति। कार्य्यस्य गौरवेण गुरुत्वेन, त्वरितः सत्वरः अस्मि। अतएव मुद्राग्रहणविलम्बं कर्त्तुं न शक्त इति भावः।

[ब] भागुरेति। राज्ञः शासनमादेशं निर्गमादौ मुद्राग्रहणरूपम्, उल्लङ्घयसि अतिक्रामसि।

(भ) मलयेति। लेखं पत्रम्, उपानय अस्य हस्तादृगृहाण।

(म) भागुरेति। राक्षसनामाङ्किता मुद्रितराक्षसनामाक्षरा।

[य] मलयेति। मुद्रां मुद्रितराक्षसनाम, परिपालयन् अविकलमेव रक्षन्, उद्घाट्य आविष्कृत्य। यदाविकलमुद्रारक्षा न स्यात्तदा पत्रस्य निर्द्दोषत्वे इदानीमेव एतत्पत्रं प्रपञ्चनसम्भवं स्यादित्याशयः।

সিদ্ধার্থক। আর্য্য! কার্য্যের গুরুত্বনিবন্ধন আমি বড় ত্বরান্বিত আছি।

ভাগুরায়ণ। সে কার্য্যের গুরুত্ব কি রকম যে, তুমি রাজার আদেশ লঙ্ঘন করিতেছ।

মলয়কেতু। সখে! পত্র খানা আন।

ভাগুরায়ণ। (সিদ্ধার্থকের হাত হইতে পত্র খানা আনিয়া, ছিলটা দেখিয়া) কুমার! এই পত্র, আর এই রাক্ষসের নামের ছিল।

भागुरायणः। तथा कृत्वा दर्शयति [र]।

मलयकेतुः। गृहीत्वा वाचयति। स्वस्ति, यथास्थानं कुतोऽपि कोऽपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति। अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य दर्शिता कापि सत्यता सत्यवादिना। साम्प्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनामस्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धि-परिपण-वस्तु-प्रतिपादन-प्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति (ल)। एते ह्येवमुपगृहीताः सन्तः स्वाश्रयविनाशेनै-

[र] भागुरीति। तथा कृत्वा मुद्रां परिपालयन्नुद्घाट्य।

[ल] मलयेति। वाचयति पत्रं पठति। स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्विति शेषः। कुतोऽपि स्थानात् पथिसन्निवेशितशिविरादित्यर्थः, कोऽपि राक्षसः, कमपि पुरुषविशेषं चन्द्रगुप्तम्। अस्मत्प्रतिपक्षं चाणक्यम्, निराकृत्य मन्त्रिपदान्निष्कास्य, सत्यवादिना त्वया चन्द्रगुप्तेन, कापि अनिर्वचनीया, सत्यता सत्यपरायणता। साम्प्रतमपीति सम्बन्धः। उपन्यस्तः कृतः सन्धिर्भवता सह सम्मेलनं यैस्तेषाम्, अस्मत्सुहृदां चित्रवर्म्मादीनाम्, प्रीतिमिति सम्बन्धः, पूर्वं प्रतिज्ञातं दातुं प्रतिश्रुतं यत् सन्धेः परिपणवस्तु पणद्रव्यं तस्य प्रतिपादनेन दानेन दानाङ्गीकारेणेत्यर्थः यत् प्रोत्साहनं प्रकर्षेण उत्साहजननं तेन, सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स तादृशश्चन्द्रगुप्तो भवान्।

মলয়কেতু। ছিলটা ঠিক্ মত রাখিয়া খুলিয়া দেখাও।

ভাগুরায়ণ। (সেইরূপ করিয়া দেখাইল)

মলয়কেতু। (পত্র খানা লইয়া পাঠ করিতে লাগিলেন) মঙ্গল হউক। কোন ব্যক্তি কোন স্থান হইতে কোন পুরুষবিশেষকে যথাস্থানে জানাইতেছেন যে, আপনি সত্যবাদী, তাই আপনি আমার বিপক্ষকে পদচ্যুত করিয়া অনির্ব্বচনীয় সত্যপরায়ণতা দেখাইয়াছেন। আপনি সত্যপ্রতিজ্ঞ; সুতরাং আপনারই পূর্ব্বপ্রতিজ্ঞাত সন্ধিসর্ত্তের বস্তুগুলি দিবার অঙ্গীকারপূর্ব্বক উৎসাহ দিয়া আপনি বর্ত্তমান সময়েও,

कोपकारिणमाराधयिष्यन्ति (य)। अविस्मृतमप्येतत् सत्यवतः स्मारयामः, एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदन्तिभ्यामर्थिनः, केचिद्विषयेणेति (श)। अस्मान् प्रति अलङ्कारत्रयञ्च यत् सत्यवता अनुप्रेषितम्, तदुपगतम् (ष)। अस्माभिरपि लेखस्याशून्यार्थं किञ्चिदनुप्रेषितम्, तदुपगमनीयम् (स)। वाचिकञ्चाप्ततमात् सिद्धार्थकात् श्रोतव्यमिति (ह)।

[य] ननु तादृशप्रीत्युत्पादनेन किं फलं प्राप्स्यामीत्याह एतेऽपीति। इह अस्मात्, एते चित्रवर्म्मादयः, एवम् अनेन प्रीत्युत्पादनेन, उपगृहीताः स्वपक्षपातीकृताः सन्तः, स्वेषाम् आश्रयस्य अवलम्बनीभूतस्य मलयकेतोः, विनाशेनैव, उपकारिणं भवन्तम्, आराधयिष्यन्ति सन्तोषयिष्यन्ति।

(श) किन्तत् परिपणवस्तु इत्याह अविस्मृतमिति। अविस्मृतमपि, मेधावित्वात् प्रायेण चिन्तनादिति भावः, सत्यवतो भवतः। "स्मृत्यर्थकर्म्मणि" इति कर्म्मणि षष्ठी। एतेषां चित्रवर्म्मादीनां पञ्चानां राज्ञाम्। अरेः शत्रोर्मलयकेतोः, कोषदन्तिभ्यां धनहस्तिभ्याम्, अर्थिनो याचकाः धनानि हस्तिनश्च प्रार्थयन्त इत्यर्थः। विषयेण अधिकृतराज्येन, अर्थिन इति सम्बन्धः।

[ष] अस्मानिति। सत्यवता भवता चन्द्रगुप्तेन। उपगतं प्राप्तम्।

(स) अस्माभिरिति। लेखस्य अस्य पत्रस्य, अशून्यार्थम् उपहारेण परिपूर्णतार्थम्। उपगमनीयं भवता ग्रहणीयम्।

[ह] वाचिकञ्चेति। आप्ततमात् अत्यन्तविश्वस्तात्। अतएव तत्र वाचिके प्रतारणा न सन्देहनीयेति भावः।

সন্ধিকারী মন্ত্রিবর্গের সন্তোষ জন্মাইবেন। কারণ, আপনি এই ভাবে উপকার করিলে, ইঁহারা আপনার পক্ষপাতী হইয়া, নিজেদের আশ্রয়কে বিনষ্ট করিয়াই আপনাকে সন্তুষ্ট করিবেন। আপনি এবিষয় বিস্মৃত না হইলেও আপনাকে স্মরণ করাইয়া দিতেছি যে, ইঁহাদের মধ্যে কেহ

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! कीदृशो लेखः (घ) ।

भागुरायणः । भद्र ! सिद्धार्थक ! कस्यायं लेखः ? (क) ।

सिद्धार्थकः । अज्ज ! ण आणामि । (आर्य्य ! न जानामि) ।

भागुरायणः । हे धूर्त्त ! लेखो नीयते न च ज्ञायते कस्येति । सर्व्वं तावत्तिष्ठतु । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ? [ख] ।

अस्मिन् पत्रसन्दर्भे छलेन मलयकेतुराक्षसयोर्भेदाभिसन्धानात् अधिबलं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्, "अधिबलमभिसन्धिश्छलेन यः" इति लक्षणात् ।

[घ] मलयेति । कीदृशः अनिर्व्वचनीय एवेत्यर्थः, अबुध्यमानार्थकत्वादिति भावः ।

(क) भागुरिति । कस्य, अन्तिके नीयत इति शेषः ।

(ख) भागुरिति । त्वत्तस्तव सकाशात्, केन जनेन । चन्द्रगुप्तेनेति वक्तृकर्त्तृ-पदश्रवणार्थमयं प्रश्नः कृत इति बोध्यम् ।

কেহ শত্রুর ধন ও হস্তী প্রার্থনা করেন ; আর কেহ কেহ রাজ্য প্রার্থনা করেন। আপনি আমার নিকট যে তিন খানি অলঙ্কার পাঠাইয়াছিলেন, তাহা পাইয়াছি। আমিও পত্রখানা খালি না যায়, সেই জন্য কিছু পাঠাইলাম ; ইহা গ্রহণ করিবেন। আর, অত্যন্তবিশ্বস্ত এই সিদ্ধার্থকের নিকট বাচনিক সংবাদ শুনিবেন ইতি।"

মলয়কেতু। সখে! ভাগুরায়ণ! এ কি রকম পত্র!

ভাগুরায়ণ। ভদ্র! সিদ্ধার্থক! কাহার নিকট এই পত্র নিয়া যাইতেছ ?

সিদ্ধার্থক। আর্য্য! তাহা জানি না।

ভাগুরায়ণ। ধূর্ত্ত! পত্র নিয়া যাইতেছ, অথচ কাহার নিকট নিয়া যাইতেছ তাহা জান না। সব থা'ক্। তোমার নিকট সংবাদ শুনিবে কে ?

सिद्धार्थकः। भयं नाटयन्। तुम्हेहिं। (युष्माभिः) (ग)।

भागुरायणः। किमस्माभिः? [घ]।

सिद्धार्थकः। मिस्सेहिं गिहीदो ण आणामि किं भणामि त्ति। (मिश्रैर्गृहीतः न जानामि किं भणामीति) (ङ)।

भागुरायणः। सरोषम्। एव जानासि। भद्र! भासुरक! बहिर्नीत्वा तावत्ताड्यताम्, यावत् सर्वमयं कथयति [च]।

पुरुषः। जं अज्जो आणवेदि। (इति तेन सह निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) अज्ज! इअं मुद्दालञ्छिदा पेडिआ तस्स कक्खादो णिपडिदा। (यदार्य्य आज्ञापयति। आर्य्य! इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य कक्षात् निपतिता) (छ)।

(ग) सिद्धेति। युष्माभिः श्रोतव्यमित्यन्वयः। अत्र ध्वंशी नाम नाट्यलक्षणम्, "हृतादीनां भवेद्ध्वंशो वाच्यादन्यतरद्वचः" इति लक्षणात्।

(घ) भागुरेति। किम् अस्माभिः श्रोतव्यम्; तन्न सम्भवति तथात्वे दूरस्याङ्स्वरासम्भवादिति भावः।

[ङ] सिद्धेति। मिश्रैर्माननीयैर्भवद्भिः, गृहीतो बलात् साक्रोशं धृतः। अत एव किं भणामीति न जानामि, भयविह्वलत्वादित्याशयः।

[च] भागुरेति। विवेचनपूर्वककथनावसरप्रदानार्थं बहिर्नयनमुपदिष्टम्। तावत् तावन्तं कालं यावत्, ताड्यतां प्रक्रियताम्।

সিদ্ধার্থক। (ভয় অভিনয় করতঃ) আপনারা।

ভাগুরায়ণ। কি! আমরা?

সিদ্ধার্থক। মাননীয় আপনারা ধরিয়াছেন; তাই কি বলি, তাহা বুঝিতেছি না।

ভাগুরায়ণ। (ক্রোধের সহিত) এই বুঝিতেছিস্। ভদ্র! ভাসুরক! বাহিরে নিয়া তত কাল প্রহার কর, যত কাল এ সমস্ত বলে।

ভাগুরায়ণঃ। বিলোক্য। কুমার! ইয়মপি রাক্ষসমুদ্রাঙ্কি-তৈব [জ]।

মলয়কেতুঃ। সখে! অয়ং লেখস্যাশূন্যার্থো ভবিষ্যতি। ইমা-মপি মুদ্রাং পরিপালয়ন্ উদ্ঘাট্য দর্শয় [ঝ]।

ভাগুরায়ণঃ। তথা কৃত্বা দর্শয়তি।

মলয়কেতুঃ। বিলোক্য। অয়ে! তদিদমাভরণম্, যন্ময়া স্বশরীরা-দবতার্য্য রাক্ষসায় প্রেষিতম্। ব্যক্তং চন্দ্রগুপ্তস্যায়ং লেখঃ [ঞ]।

[ছ] পুরুষ ইতি। মুদ্রয়া উৎকীর্ণ রাক্ষসনামাক্ষরয়া রাক্ষসস্যৈব অঙ্গুলীমুদ্রয়া লাঞ্ছিতা অঙ্কিতা, পেটিকা মঞ্জুষা, তস্য সিদ্ধার্থকস্য, কক্ষাৎ বাহুমূলাৎ।

[জ] ভাগুরিতি। ইয়মপি পেটিকা। অতোঽয় রাক্ষসঃ সংসৃষ্ট এবেতি প্রতীয়ত ইতি ভাবঃ।

(ঝ) মলয়েতি। অয়ং পেটিকারূপঃ পদার্থঃ, লেখস্য পঠিতপত্রস্য, অশূন্যার্থঃ সোপহারার্থঃ। ইমামপি পেটিকামপি। পরিপালয়ন্ পূর্ববদবিকলমেব রক্ষন্।

(ঞ) মলয়েতি। অবতার্য্য প্রস্থাপ্য। অয়ং লেখঃ পত্রম্, ব্যক্তং স্পষ্টং চন্দ্র-

---

পুরুষ। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া, সিদ্ধার্থকের সহিত বাহিরে যাইয়া, পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্য্য! এই মুদ্রাচিহ্নিত পেটরাটী তাহার কক্ষদেশ হইতে পড়িয়াছে।

ভাগুরায়ণ। (দেখিয়া) কুমার! এই পেটরাটীও রাক্ষসনাম-চিহ্নিতই।

মলয়কেতু। সখে! পত্রখানা খালি না যায়, তাহার জন্যই এই পেটরাটী প্রেরিত হইয়া থাকিবে। ছিল্‌টী অবিকল রাখিয়া, এই পেটরা-টীও খুলিয়া দেখাও।

ভাগুরায়ণ। (সেইরূপ করিয়া দেখাইল)

भागुरायणः। कुमार! एष निर्णीयते संशयः। भद्र! पुनरपि ताड्यताम् [ट]।

पुरुषः। तह। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) अज्ज! एसो क्खु ताड़िज्जमाणो कुमारस्स एव्व णिवेदेमि त्ति भणादि। (तथा। आर्य्य! एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामि इति भणति) (ठ)।

मलयकेतुः। प्रवेशय।

मित्यर्थः, चन्द्रगुप्तस्य अन्तिके यास्यतीति तात्पर्य्यम्। तथा च पत्रे "मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य" इति यदुक्तं तत्र प्रतिपक्षं चाणक्यमेवेति प्रतीयते; मया यदाभरणं राक्षसाय दत्तम्, तदन्यहस्ते गन्तुं न शक्नोति; अथ च तदिदं दृश्यते; अयञ्च राक्षसस्यैव लोकः; इत्यादिकारणादयं लेखश्चन्द्रगुप्तस्यान्तिक एव यास्यतीति भावः।

अतएवात्र अनुमानं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्, "लिङ्गादूहोऽनुमानता" इति लक्षणात्।

[ट] भागुरेति। संशय्यत इति संशयः सन्देहविषयः। पुनरपि ताड्यताम् अयं सिद्धार्थक इति शेषः; सर्वं स्पष्टमेव श्रोतुमित्याशयः।

[ठ] पुरुष इति। कुमारस्यैव मलयकेतोरन्तिक एव। अन्यथा यदि यूयं विकलीकृत्य ब्रूथेति भावः।

মলয়কেতু। (দেখিয়া) ও! এই সেই অলঙ্কার, যাহা আমি নিজের অঙ্গ হইতে খুলিয়া রাক্ষসের নিকট পাঠাইয়াছিলাম। নিশ্চয়ই এ পত্র চন্দ্রগুপ্তের।

ভাগুরায়ণ। কুমার! এই সন্দেহের বিষয় নিশ্চয় করিতেছি। ভাসুরক! আবারও প্রহার কর।

পুরুষ। তাহাই। (এই বলিয়া চলিয়া গিয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্য্য! ইহাকে প্রহার করিতে লাগিলে, এ বলে যে, কুমারের নিকটই বলিব।

মলয়কেতু। প্রবেশ করাও।

পুরুষঃ। জং কুমারো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রম্য সিদ্ধার্থকেন সহ প্রবিশতি। [যৎ কুমার আজ্ঞাপয়তি]।

সিদ্ধার্থকঃ। পাদয়োর্নিপত্য। অভএণ মে কুমারো পসাদং করেদু। [অভয়েন মে কুমারঃ প্রসাদং করোতু] [ড]।

মলয়কেতুঃ। ভদ্র! অভয়মেব পরবতো জনস্য। তন্নিবেদ্যতাং যথাবস্থিতম্ [ঢ]।

সিদ্ধার্থকঃ। ণিসামেদু কুমারো। অহং কখু অমচ্চরক্খসেণ্ণ ইমং লেহং দেইঅ চন্দউত্তসআসং পেসিদোম্হি। [নিশাময়তু কুমারঃ। অহং খলু অমাত্যরাক্ষসেন ইমং লেখং দত্বা চন্দ্রগুপ্তসকাশং প্রেষিতোঽস্মি।] [ণ]

মলয়কেতুঃ। বাচিকমিদানীং শ্রোতুমিচ্ছামি।

[ড] সিদ্ধেতি। অভয়েন অভয়দানেন। প্রসাদমনুগ্রহম্।

[ঢ] মলয়েতি। ভয়স্যাভাবঃ অভয়ম্, অভাবার্থে অব্যয়ীভাবঃ। পরবতঃ পরাধীনস্য। যেন হি পরাধীনো জনঃ পরাদেশেনৈব কার্য্যং করোতি; অতস্তস্যাপরাধো নাস্তীতি ভাবঃ। অবস্থিতমনতিক্রম্যেতি যথাবস্থিতং যথাযথমিত্যর্থঃ।

(ণ) সিদ্ধেতি। কুমারো ভবান্ মলয়কেতুঃ, নিশাময়তু শৃণোতু।

পুরুষ। কুমার যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া চলিয়া গিয়া, সিদ্ধার্থকের সহিত প্রবেশ করিল]

সিদ্ধার্থক। [মলয়কেতুর চরণযুগলে পতিত হইয়া] অভয় দান করিয়া কুমার আমার প্রতি অনুগ্রহ করুন।

মলয়কেতু। ভদ্র! পরাধীন ব্যক্তির অভয়ই রহিয়াছে। অতএব যথার্থভাবে বল।

সিদ্ধার্থক। কুমার শ্রবণ করুন। অমাত্য রাক্ষস এই পত্র খানা দিয়া আমাকে চন্দ্রগুপ্তের নিকট পাঠাইয়াছেন।

মলয়কেতু। মৌখিক সংবাদ কি, এখন তাহা শুনিতে ইচ্ছা করি।

सिद्धार्थकः। कुमाल। आदिट्ठोह्मि अमच्चेण। जहा एदे मह वअस्सा पञ्च राआणो तुए सह समुप्पसिणेहा। ते जहा, कुलूदाहिवो चित्तवम्मा, मलअजणवदाहिवो सिंहणादो, कह्मीरदेसणाहो पुक्खरक्खो, सिन्धुराओ सिन्धुसेणो, पारसीआधिवदो मेहक्खो त्ति। एत्थ ज्जेव पढमभणिदा तिण्णि राआणो मलअकेदुणो विसअं अहिलसन्ति, इदरे वि दुवे कोसहत्थिबलं त्ति। ता जह चाणक्कं णिराकरिअ महाराएण मह पीदी समुप्पादिदा, तहा एदाणं पि पढमभणिदो अत्थो सम्पादइदव्वो त्ति। एत्तिओ वाआसन्देसो। [कुमार! आदिष्टोऽस्मि अमात्येन। यथा एते मम वयस्याः पञ्च राजानस्त्वया सह समुत्पन्नस्नेहाः। ते यथा, कुलूताधिपश्चित्रवर्म्मा, मलयजनपदाधिपः सिंहनादः, काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः, सिन्धुराजः सिन्धुसेनः, पारसीकाधिपतिः मेघाक्ष इति। अत्रैव प्रथमभणितास्त्रयो राजानो मलयकेतोः विषयमभिलषन्ति। इतरावपि द्वौ कोषहस्तिबलमिति। तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाराजेन मम प्रीतिः समुत्पादिता, तथा एतेषामपि प्रथमभणितः अर्थः सम्पादयितव्य इति। एतावान् वाक्सन्देशः।] [त]।

[त] सिद्धेति। समुत्पन्न प्रायेण वाचानुकारादिना सञ्जातः स्नेहः सौहार्द्दं येषां ते तादृशाः। विषयं भूसम्पत्तिम्। कोषहस्तिबलम्, अभिलषत इति सम्बन्धः। महाराजेन त्वया चन्द्रगुप्तेन, मम राक्षसस्य। प्रथमभणितः त्वयैव पूर्वमङ्गीकृतः, अर्थः विषयकोषहस्तिबलदानरूपः। वाक्सन्देशो वाचनिकसंवादः।

সিদ্ধার্থক। কুমার! অমাত্যরাক্ষস আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে, এই পাঁচ জন রাজা আমার বন্ধু, পূর্ব্বেই তোমার সহিতও ইঁহাদের বন্ধুত্ব জন্মিয়াছিল। তাঁহারা এই—কুলূতদেশের রাজা চিত্রবর্ম্মা, মলয়দেশের রাজা সিংহনাদ, কাশ্মীরদেশের রাজা পুষ্করাক্ষ, সিন্ধুদেশের রাজা সিন্ধুসেন এবং পারস্যদেশের রাজা মেঘাক্ষ। ইঁহাদের মধ্যে

মলয়কেতুঃ। স্বগতম্। কথং চিত্রবর্ম্মাদয়োঽপি মহ্যমভিদ্রুহ্যন্তি। অতএবৈষাং রাক্ষসে নিরতিশয়া প্রীতিঃ। প্রকাশম্। বিজয়ে। রাক্ষসং দ্রষ্টুমিচ্ছামি [থ]।

প্রতীহারী। জং কুমারো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রান্তা। [যত্ কুমার আজ্ঞাপয়তি।]

ততঃ প্রবিশত্যাসনস্থঃ স্বভবনগতঃ পুরুষেণানুগম্যমানঃ সচিন্তো রাক্ষসঃ।

রাক্ষসঃ। স্বগতম্। পূর্ণমস্মদ্বলং চন্দ্রগুপ্তবলৈরিতি যত্সত্যং ন মে মনসঃ পরিশুদ্ধিরাস্তে। কুতঃ—(দ)

[থ] মলয়েতি। অত্র সম্ভাবনায়াং কথশব্দঃ। অভিদ্রুহ্যন্তীতি সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ। "কথং হর্ষে চ গর্হায়াং প্রকারার্থে চ সম্ভ্রমে। প্রশ্নে সম্ভাবনায়াঞ্চ" ইতি মেদিনী।

[দ] রাক্ষস ইতি। অস্মাকং বলং সৈন্যম, চন্দ্রগুপ্তস্য বলৈর্ভূতপূর্ব্বসৈন্যৈর্ভদ্রভটাদিভিরপূর্ণং ব্যাপ্তম্, ইতি হেতোঃ, যত্সত্যং ধ্রুবমেব, মে মনসঃ, পরিশুদ্ধির্জয়লাভে সন্দেহাভাবনিবন্ধনঃ প্রসাদঃ, নাস্তি।

প্রথমোক্ত তিন জন মলয়কেতুর ভূসম্পত্তি লাভ করিতে ইচ্ছা করেন; আর অপর দুই জন উহার কোষ ও হস্তিসৈন্য চান। অতএব আপনি চাণক্যকে প্রত্যাখ্যান করিয়া যেমন আমার প্রীতি জন্মাইয়াছেন; তেমন ইঁহাদেরও প্রথম অঙ্গীকৃত বিষয় সম্পাদন করিবেন। এই টুকুই মৌখিক সংবাদ।

মলয়কেতু। [স্বগত] চিত্রবর্ম্মাপ্রভৃতিও আমার বিদ্রোহ করিতেছে। এই জন্যই ইহাদের রাক্ষসের প্রতি অসাধারণ প্রণয়। [প্রকাশ্যে] বিজয়া! রাক্ষসকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

প্রতীহারী। কুমার যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

তদনন্তর আপনগৃহে আসনস্থিত এবং সচিন্ত অবস্থায় রাক্ষস প্রবেশ করিলেন, তাঁহার সঙ্গে তাঁহার অনুচরও প্রবেশ করিল।

সাধ্যে নিশ্চিতমন্বয়েন ঘটিতং বিভ্রৎ সপক্ষে স্থিতিং
ব্যাবৃত্তঞ্চ বিপক্ষতো ভবতি যত্তৎ সাধনং সিদ্ধয়ে।
যৎ সাধ্যং স্বয়মেব তুল্যমুভয়োঃ পক্ষে বিরুদ্ধঞ্চ যৎ
তস্যাঙ্গীকরণেন বাদিন ইব স্যাৎ স্বামিনো নিগ্রহঃ ॥১০॥

"বরূথিনী বলং সৈন্যম্" ইত্যমরঃ। যত্তস্যমিত্যেকমেবাব্যয়ং প্রবার্থে।

অন্বয়ঃ—যৎ সাধ্যে নিশ্চিতম্, অন্বয়েন ঘটিতম্, সপক্ষে স্থিতিং বিভ্রৎ, বিপক্ষতঃ ব্যাবৃত্তঞ্চ ভবতি; তৎ সাধনং সিদ্ধয়ে ভবতি। যৎ, স্বয়ম্ এব সাধ্যম্, যচ্চ উভয়োঃ তুল্যম্, পক্ষে বিরুদ্ধঞ্চ (ভবতি); তস্য অঙ্গীকরণেন বাদিনঃ ইব স্বামিনঃ নিগ্রহঃ স্যাৎ ॥১০॥

সাধ্য ইতি। যৎ সাধনং সৈন্যম্, সাধ্যে সম্পাদয়িতব্যে শত্রুবিজয়ে, নিশ্চিতং সুযোগ্যতয়া নিশ্চিতশক্তিকম্; অন্বয়েন যথাযথবেতনলাভাদিনা সন্তুষ্টত্বাৎ আনুগত্যেন, ঘটিতং স্বামিনি সম্মিলিতম্; সপক্ষে স্বামিন এবাত্মীয়বর্গে, স্থিতিমবস্থানম্, বিভ্রৎ অবলম্বমানম্, ন পুনর্গুপ্তভাবেন পরপক্ষেঽপি গচ্ছদিতি ভাবঃ; বিপক্ষতঃ শত্রুপক্ষাৎ, ব্যাবৃত্তং সর্বাত্মনা নিস্পৃহঞ্চ ভবতি; তৎ সাধনং সৈন্যম্, সিদ্ধয়ে শত্রুবিজয়নিষ্পত্তয়ে ভবতি। কিন্তু যৎ সাধনম্, স্বয়ং স্বামিনৈব, সাধ্যং প্রলোভনভয়প্রদর্শনাদিনা আয়ত্তীকর্ত্তব্যম্; যচ্চ সাধনম্, উভয়োঃ সপক্ষবিপক্ষয়োঃ, তুল্যম্ উভয়পক্ষত এব বেতনগ্রহণাদিনা সমানবৃত্তিকম্, পক্ষে সপক্ষে, বিরুদ্ধং বিপক্ষীয়ত্বেন স্বপক্ষবিদ্বেষাদিনা বা বিরোধি, অথ চ মুখতঃ স্বপক্ষীয়মিব ভবতীতি ভাবঃ; তস্য সাধনস্য অঙ্গীকরণেন যুদ্ধায় স্বীকরণেন, বাদিনস্তর্কবাদবিচারকারিণো জনস্যেব, স্বামিনঃ প্রভোঃ, নিগ্রহঃ পরাজয়ঃ, স্যাৎ। এবঞ্চ ভদ্রভটাদীনামস্মৎপক্ষে বিরুদ্ধত্বসন্দেহেন শত্রুবিজয়সন্দেহাৎ ন মে মনসঃ পরিশুদ্ধিরস্তীতি ভাবঃ।

রাক্ষস। (স্বগত) আমাদের সৈন্য, চন্দ্রগুপ্তের সৈন্য দ্বারা পরিপূর্ণ হইয়াছে; এই জন্য বাস্তবিকই আমার মনের প্রসন্নতা নাই। কারণ,

[১০)···অন্বয়েন কথিতম্··· স্বপক্ষে ···।

पक्षान्तरे तु यत् साधनं 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ धूमादिर्हेतुः, साध्ये अनुमितिविधेये वह्न्यादौ, निश्चितं निश्चितनियतसमानाधिकरण्यम् ; अन्वयेन अन्वय-व्याप्त्या, घटितं युक्तम् ; समानः पक्षः सपक्षस्तस्मिन् चत्वर-गोष्ठ-महानसादौ, स्थितिं विद्यमानताम्, बिभ्रत् धारयत् ; विपक्षतो जलह्रदादितः, व्यावृत्तम् अपसृतम्, भवति ; तत् साधनं हेतुः, सिद्धये अनुमितिनिष्पत्तये भवति । किन्तु यत् साधनं हेतुः, स्वयं वादिभिरेव, साध्यं स्वतः सिद्धत्वाभावात् पक्षवृत्तित्वादिसाधनान्तरेण सम्पाद्यम् ; यच्च साधनम् उभयोः सपक्षविपक्षयोः, तुल्यं समानं 'धूमवान् वह्नेः" इत्यादौ वह्न्यादिकं साध्यवत्पक्षे पर्वतादौ साध्याभाववत्पक्षे अयोगोलकादौ च तुल्यभावेनैव स्थिति-मित्यर्थः ; पक्षे विरुद्धञ्च अवृत्तिमदेव च 'गोत्ववान् अश्वत्वात्" इत्यादिस्थले गवादि-पक्षे अश्वत्वादिरूपं सर्वथा अविद्यमानमेव भवतीत्यर्थः ; तस्य तादृशस्य साधनस्य, अङ्गीकरणेन वादविचारे स्वीकरणेन उक्तं खिन्नेति यावत्, वादिनो निग्रहः पराजयः स्यात् ; हेत्वाभासापातात् अनुमित्यनिष्पत्तेरिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतसाधनसामान्यात् प्रस्तुतभद्रभटादिचन्द्रगुप्तसाधनविशेषप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः श्रौती पूर्णोपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम् ।

"साधनं निर्वृतौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धे वधे गतौ । उपाये मृतसंस्कारे दापनेऽनु-गमे धने ।" इति विश्वः ।

"साध्यतावच्छेदकम् अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः" इति सिद्धान्तलक्षण-टीकायां जगदीशः । "द्वैविध्यन्तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ।" इति भाषापरिच्छेदः । अन्वयव्याप्तिर्यथा "प्रतियोग्यसमानाधिकरण यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः" इति सिद्धान्त-लक्षणमूले । "सिसाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते । स पक्षः—" इति भाषा-परिच्छेदः । इति संक्षेपः ॥१०॥

শত্রুকে জয় করিতে যে সৈন্যের শক্তি আছে বলিয়া নিশ্চিত ; যে সৈন্য আনুগত্য সহকারে প্রভুর সহিত সম্মিলিত হয়, আত্মীয় পক্ষে অব-স্থান করে এবং বিপক্ষ হইতে সর্ব্বপ্রকারে নিবৃত্ত থাকে ; সেই সৈন্যই

অথবা তৈস্তৈর্বিজ্ঞাতাপরাগহেতুভিঃ প্রাক্ পরিগৃহীতোপজাপৈরাপূর্ণমিতি ন বিকল্পয়িতুমর্হামি। প্রকাশম্। ভদ্র! প্রিয়ংবদক! উচ্যন্তামস্মদ্বচনাৎ কুমারানুযায়িনো রাজানঃ। সম্প্রতি দিনে দিনে প্রত্যাসীদতি কুসুমপুরম্। তৎ পরিকল্পিতবিভাগৈর্ভবদ্ভিঃ প্রয়াণে প্রস্থাতব্যম্। কথমিতি—(ধ)

[ধ] অথ তর্হি তাদৃশা ভদ্রভটাদয়ঃ পরিত্যজ্যন্তামিত্যাহ অথবেতি। তৈস্তৈঃ ভদ্রভটাদিভিঃ, বিজ্ঞাতাঃ অস্মাভিরেবাবগতাঃ অপরাগহেতবঃ চন্দ্রগুপ্তং প্রতি বিরাগকারণানি যেষাং তৈঃ, প্রাক্ অস্মৎপক্ষাবলম্বনাৎ পূর্বমেব পরিগৃহীতঃ স্বীকৃতঃ উপজাপঃ অস্মৎপ্রযুক্তো ভেদো যৈস্তৈঃ, আপূর্ণম্ অস্মদ্বলং ব্যাপ্তম্, ইতি হেতোঃ, বিকল্পয়িতুং প্রকৃতযুদ্ধকালে অস্মৎপক্ষে স্থাস্যন্তি ন বেতি সংশয়িতুং নার্হামি; বিজ্ঞাতাপরাগহেতুত্বাৎ প্রাক্ পরিগৃহীতোপজাপত্বাচ্চেতি ভাবঃ। প্রত্যাসীদতি নিকটবর্তি ভবতি। পরিকল্পিতো বিহিতঃ বিভাগঃ অংশবিশেষো যৈস্তৈঃ। প্রয়াণে যুদ্ধযাত্রায়াঃ। ইতি বিভাগঃ, কথং কীদৃশঃ, ইতি স্বয়মেব পৃষ্ট্বা সমাধত্তে।

জয় লাভের উপযোগী হয়। আর, যে সৈন্যকে প্রভুর নিজেরই প্রলোভন বা ভয় প্রদর্শন দ্বারা আয়ত্ত করিতে হয়; কিম্বা যে সৈন্য, স্বপক্ষ বা বিপক্ষ দুই দিকেই সমান, অথবা আপন পক্ষের বিরুদ্ধ; সে সৈন্য গ্রহণ করিলে, বাদবিচারকারীর ন্যায় প্রভুর পরাজয় হয় ॥১০॥

অথবা চন্দ্রগুপ্তের প্রতি যাহাদের বিরাগের কারণ আমরাই জানি এবং যাহারা পূর্ব্বেই আমাদের প্রযুক্ত ভেদনীতি গ্রহণ করিয়াছিল, সেই ভদ্রভটপ্রভৃতি দ্বারা আমাদের সৈন্য পরিপূর্ণ হইয়াছে; ইহাতে সন্দেহ করিতে পারি না। (প্রকাশ্যে) ভদ্র! প্রিয়ংবদক! তুমি আমার আদেশ অনুসারে কুমারের অনুগামী রাজগণকে বল যে, এখন প্রত্যহই কুসুমপুর নিকটবর্ত্তী হইতেছে; অতএব আপনারা বিভক্ত হইয়া যুদ্ধযাত্রায় গমন করুন। কিরূপ বিভক্ত হইবেন, (তাহা বলিতেছি)—

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनु व्यूढसैन्यैः,
गान्धारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चात्तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संवृताश्चेदिहूणैः
कौलूताद्यश्च शिष्टः पथि परिवृणुयाद्राजलोकः कुमारम् ॥११॥

अन्वयः—व्यूढसैन्यैः खस-मगधगणैः माम् अनु पुरस्तात् प्रस्थातव्यम् ; सयवनपतिभिः गान्धारैः मध्ययाने प्रयत्नः संविधेयः । चेदिहूणैः संवृताः वीराः शकनरपतयः पश्चात् तिष्ठन्तु ; शिष्टः कौलूताद्यः राजलोकश्च पथि कुमारं परिवृणुयात् ॥११॥

प्रस्थातव्यमिति । व्यूढा व्यूहभावेन सज्जीकृताः सैन्या यैस्तैः, खस-मगधगणैः खसदेशीय-मगधदेशीयराजसमूहैः, माम् अनु मया सह, अत्रानुशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयत्वात् मामिति द्वितीया । पुरस्तात् अन्यसैन्यानाम् अग्रतः, प्रस्थातव्यं कुसुमपुराक्रमणाय गन्तव्यम् । एतेन राक्षसस्य सर्वाग्रगामित्वं दर्शितम् । यवनपतिभिः सहेति सयवनपतिभिः, गान्धारैः गान्धारदेशीयसैन्यैः, मध्ययाने मध्यभागे गमने, प्रयत्नश्चेष्टा, संविधेयः कर्त्तव्यः । चेदिहूणैः चेदिदेशीय-हूणदेशीयसैन्यैः, संवृताः परिवेष्टिताः, वीराः शकनरपतयः, पश्चात् तिष्ठन्तु । शिष्टः अवशिष्टः, कौलूतः कुलूतदेशीयो राजा चित्रवर्म्मा आद्यो यस्य स तादृशः, राजलोकः सिंहनाद-पुष्कराक्ष-सिन्धुषेण-मेघाक्षरूपी राजगणः, पथि, कुमारं मलयकेतुम्, परिवृणुयात् परिवेष्ट्य गच्छतु ; तेषां कुमारस्य परमप्रियत्वादिति भावः ।

कौलूतादिभिः कुमारस्यायं परिवेष्टनोपदेशो हितार्थैव राक्षसेन कृतः ; किन्तु दुर्दैवादयमुपदेशोऽपि राक्षसमलयकेत्वोर्भेदे एकतमं कारणमिति परस्ताद्व्यक्तीभविष्यति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥११॥

খসদেশীয় এবং মগধদেশীয় রাজগণ সৈন্য সজ্জিত করিয়া, আমার সহিত সমস্ত সৈন্যের অগ্রে গমন করিতে থাকুন ; যবনরাজগণের সহিত গান্ধারদেশীয় সৈন্যগণ মধ্যস্থানে যাইবার জন্য যত্ন করুন ; চেদিদেশীয়

(११) व्यूह्य सैन्यैः···संवृताश्चीनहूणैः · पथि पथि वृणुयात् ।

প্রিয়ংবদকঃ। জং অমচ্চো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ। [যৎ অমাত্য আজ্ঞাপয়তি]।

প্রবিশ্য প্রতীহারী। জেদু অমচ্চো। ইচ্ছদি কুমারো তুমং পেক্খিদুং। [জয়তু অমাত্যঃ। ইচ্ছতি কুমারস্ত্বাং প্রেক্ষিতুম্]।

রাক্ষসঃ। ভদ্রে! মুহূর্ত্তং তিষ্ঠ। কঃ কোঽত্র ভোঃ? (ন)

প্রবিশ্য পুরুষঃ। আণবেদু অমচ্চো। (আজ্ঞাপয়ত্বমাত্যঃ]

রাক্ষসঃ। উচ্যতাং শকটদাসঃ। যথা, পরিধাপিতা কুমারেণাভরণানি বয়ম্। তন্ন যুক্তমনলঙ্কৃতৈঃ কুমারদর্শনমনুভবিতুম্। অতো যত্তদলঙ্করণত্রয়ং ক্রীতং তন্মধ্যাদেকং দীয়তামিতি (প)।

(ন] রাক্ষস ইতি। মুহূর্ত্তং কিয়ৎক্ষণম্। ভো ইতি ভৃত্যসম্বোধনম্।

(প) রাক্ষস ইতি। অনলঙ্কৃতৈঃ অস্মাভিরিতি শেষঃ। ন যুক্তং ন সঙ্গতম্। তথাত্বে কুমারস্যানুরোধভঙ্গঃ স্যাদিতি ভাবঃ।

এবং হূণদেশীয়সৈন্যগণে পরিবেষ্টিত হইয়া মহাবীর শকনরপতিগণ পিছনে থাকুন; আর, কৌলূতপ্রভৃতি রাজগণ পথে কুমারকে পরিবেষ্টন করিয়া গমন করুন ॥১১॥

প্রিয়ংবদক। অমাত্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

প্রতীহারী প্রবেশ করিয়া। মন্ত্রী মহাশয়ের জয় হউক। কুমার আপনাকে দেখিতে ইচ্ছা করেন।

রাক্ষস। ভদ্রে! একটু কাল দাঁড়াও। এখানে কে কে আছ হে?

কোন পুরুষ প্রবেশ করিয়া। মন্ত্রী মহাশয় আদেশ করুন।

রাক্ষস। শকটদাসকে বল যে, কুমার আমাকে অলঙ্কার পরাইয়াছেন; অতএব অনলঙ্কৃত অবস্থায় কুমারের সাক্ষাৎকার করা আমার

পুরুষঃ। জং অমচ্চো আণবেদি। ইতি নিষ্ক্রম্য পুনঃ প্রবিশ্য চ অমচ্চ! ইদং তং অলঙ্করণং। (যদমাত্য আজ্ঞাপয়তি। অমাত্য! ইদং তদলঙ্করণম্]।

রাক্ষসঃ। নাট্যে নাত্মানমলঙ্কৃত্যোত্থায়। ভদ্রে! রাজোপগামিনং মার্গমাদেশয় (ফ)।

প্রতীহারী। এদু এদু অমচ্চো। [এতু এতু অমাত্যঃ]

রাক্ষসঃ। স্বগতম্। অধিকারপদং নাম নির্দ্দোষস্যাপি পুরুষস্য মহদাশঙ্কাস্থানম্। কুতঃ—(ব)

ভয়ং তাবৎ সেব্যাদভিনিবিশতি সেবকজনং
ততঃ প্রত্যাসন্নাদ্ভবতি হৃদয়ে চৈব নিহিতম্।

[ফ) রাক্ষস ইতি। রাজানং মলয়কেতুম্ উপগচ্ছতীতি তং কুমারশিবিরগামিনমিত্যর্থঃ। মার্গং পন্থানম্, আদেশয় প্রদর্শয়।

(ব] রাক্ষস ইতি। অধিকারপদং নিয়োগস্থানং মন্ত্রিত্বাদিদাসত্বমিত্যর্থঃ, নির্দ্দোষস্যাপি ন কেবলং সাপরাধস্য নিরপরাধস্যাপি, আশঙ্কাস্থানং ভয়কারণম্।

উচিত নহে। সুতরাং সেই যে তিন খানা অলঙ্কার কিনিয়াছিলাম, তাহার মধ্য হইতে একখানা দাও।

পুরুষ। মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া, চলিয়া গিয়া, আবার প্রবেশ করিয়া) মন্ত্রী মহাশয়! এই সেই অলঙ্কার।

রাক্ষস। (অভিনয়ের প্রণালীতে আপনাকে অলঙ্কৃত করিয়া, উঠিয়া) ভদ্রে! রাজশিবির গামী পথ বলিয়া দাও।

প্রতীহারী। মন্ত্রী মহাশয় আসুন আসুন।

রাক্ষস। (স্বগত) দাসত্বটা নির্দোষ লোকেরও গুরুতর আশঙ্কার কারণ। কেন না,

---

[১২) হৃদয়েষ্বেব নিহিতম্…ততোঽধ্যারূঢ়ানাম্।

अतोऽध्यारूढानां पदमसुजनद्वेषजननं
मतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥१२॥

अन्वयः—सेव्यात् भयं सेवकजनम् अभिनिविशते तावत्, ततः प्रत्यासन्नात् भयं च एव हृदये निहितं भवति । अध्यारूढानां पदम् असुजन द्वेष-जननं भवति । अतः सोच्छ्रायाणां मतिः पतनम् अनुकूलं कलयति ॥१२॥

भयमिति । सेव्यात् सेवनीयात् प्रभुजनादित्यर्थः, भयं कर्त्तृ, सेवकजनं मन्त्रिप्रभृतिकर्म्मचारिलोकम्, अभिनिविशते प्रथममाश्रयति । तावच्छब्दः सम्भ्रमे । ततोऽनन्तरम्, प्रत्यासन्नात् प्रभोः प्रणयित्वेन सन्निहितजनात्, भयञ्चैव, हृदये सेवकजनस्य मनसि, निहितं स्थापितं भवति । विशेषतश्च अध्यारूढानां मन्त्रित्वाद्युच्चपदस्थानाम्, पदं स्थानम्, असुजनानां दुर्जनानां द्वेषजननं हिंसाजनकं भवति । अतः कारणात्, सोच्छ्रायाणां मन्त्रिप्रभृत्युच्चपदस्थानां जनानाम्, मतिर्बुद्धिः, पतनं पदच्युतिम्, अनुकूलम् अनुसारि अवश्यम्भावीत्यर्थः, कलयति मन्यते । अतोऽहमपि निजपतनं कलयामीति भावः ।

अत्राप्रस्तुतानां सेवकाध्यारूढसोच्छ्रायसामान्यानामभिधानात् प्रस्तुतस्वरूपसेवकाध्यारूढसोच्छ्रायप्रतीतेस्त्रय एवाप्रस्तुतप्रशंसालङ्काराः ; तेषाञ्च परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा द्वितीयपादे भयपदानभिधानात् सेवकजनपदानभिधानाच्च न्यूनपदतादोषः ; स च 'ततः प्रत्यासन्नादुदयति च तस्य हृदये' इति पाठेन समाधेयः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः । तथा उद्वेगो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्, "नृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्त्तितः" इति लक्षणात् ।

अभिनिविशत इति "नेर्विशः" इति सूत्रादित्वादात्मनेपदम्, "अभिनिविशश्च" इत्यधिकरणीभूतसेवकजनस्य कर्म्मत्वम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥१२॥

প্রথমে প্রভুর ভয় দাসজনকে আশ্রয় করে; তার পর প্রভুর প্রণয়ী লোকের ভয় দাসজনের হৃদয়ে উপস্থিত হয়। বিশেষতঃ উচ্চপদস্থ লোকের পদটা দুর্জনের হিংসা জন্মায়; এই কারণে উচ্চপদস্থ লোকের মন আপন পতনকে অবশ্যম্ভাবী বলিয়া মনে করে ॥১২॥

পরিক্রম্য প্রতীহারী। **অমচ্চো! অঅং কুমারো চিট্ঠদি; তা উপসপ্পদু ণং অমচ্চো।** [অমাত্য! অয়ং কুমারস্তিষ্ঠতি; তৎ উপসর্পতু এনম্ অমাত্যঃ]।

রাক্ষসঃ। বিলোক্য। **অয়ং কুমারস্তিষ্ঠতি। য এষঃ—**

পাদাগ্রে দৃশমবধায় নিশ্চলাঙ্গীং
শূন্যত্বাদপরিগৃহীততদ্বিশেষাম্।
বক্ত্রেন্দুং বহতি করেণ দুর্বহাণাং
কার্য্যাণাং কৃতমিব গৌরবেণ নম্রম্॥১৩॥

অন্বয়ঃ—পাদাগ্রে শূন্যত্বাৎ অপরিগৃহীততদ্বিশেষাং নিশ্চলাঙ্গীং দৃশম্ অবধায় দুর্বহাণাং কার্য্যাণাং গৌরবেণ নম্রং কৃতম্ ইব বক্ত্রেন্দুং করেণ বহতি॥১৩॥

পাদাগ্র ইতি। পাদাগ্রে চরণোপরিভাগে, শূন্যত্বাৎ দৃশ এব বিষয়রাহিত্যাৎ, অপরিগৃহীতো ন জ্ঞাতঃ তস্য পাদাগ্রস্যাপি বিশেষঃ স্বরূপং যয়া তাম্, নিশ্চলানি নিষ্পন্দানি অঙ্গানি অপাঙ্গাদয়ো যস্যাস্তাম্, দৃশং নয়নম্, অবধায় নিধায়, দুর্বহাণাং কার্য্যাণাং সৈন্যচালনাদিকর্ম্মণাম্, গৌরবেণ ভারেণ, নম্রম্ অবনতম্, কৃতমিব স্থিতম্, বক্ত্রেন্দুং মুখচন্দ্রম্, করেণ পাণিনা, বহতি ধারয়তি।

অত্র ইন্দোর্গৌরবাসম্ভবেন নম্রমিতি পদস্য রূপকবাধকত্বাৎ উপমাসাধকত্বাচ্চ বক্ত্রেন্দুমিতি লুপ্তোপমালঙ্কারঃ, কৃতমিবেতি চ বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা, অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ।

প্রহর্ষিণী বৃত্তম্, "ত্র্যাশাভির্মনজরগাঃ প্রহর্ষিণীয়ম্" ইতি লক্ষণাৎ॥১৩॥

প্রতীহারী। (পদক্ষেপ করিয়া) মন্ত্রী মহাশয়! এই কুমার রহিয়াছেন; আপনি ইঁহার নিকটে যান।

রাক্ষস। (দর্শন করিয়া) এই কুমার রহিয়াছেন। যে ইনি—

নিশ্চল দৃষ্টি চরণের উপরে সংস্থাপন করিয়াছেন; কিন্তু সে দৃষ্টির কোন বিষয় নাই বলিয়া, তাহা সে চরণেরও রূপ গ্রহণ করিতেছে না।

उपसृत्य। विजयतां कुमारः।

मलयकेतुः। आर्य्य! अभिवादये। इदमासनम्, आस्यताम् (भ)।

राक्षसः। तथा करोति (म)।

मलयकेतुः। आर्य्य! चिरदर्शनेनार्य्यस्य वयमुद्विग्नाः (य)।

राक्षसः। कुमार! प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमारादयमुपालम्भोऽधिगतः (र)।

(भ) मलयेति। आस्यताम् अस्मिन्नासन एवोपविश्यताम्।

[म] राक्षस इति। तथा करोति तस्मिन्नासन एवोपविशति।

[य) मलयेति। आर्य्यस्य माननीयस्य भवतः, चिरात् चिरकालात् अनेकक्षणात् यद् दर्शनं चिरदर्शनं तेन।

(र) राक्षस इति। प्रयाणे युद्धयात्रायाम्, प्रतिविधानं प्रत्येकविषय एव शृङ्खला-सम्पादनम्, अनुतिष्ठता कुर्वता ; अतएव विलम्बमानेनेति भावः, उपालम्भस्तिरस्कारः, अधिगत प्राप्तः। मयि चन्द्रगुप्तकारणाल्वीपन्यास एव तिरस्कार इत्याशयः।

এবং দুর্ব্বিহ কার্য্যের ভার চন্দ্রতুল্য মুখখানিকে অবনত করিয়াছে; হস্ত দ্বারা সেই মুখখানিকে ধারণ করিয়া রহিয়াছেন ॥১৩॥

(নিকটে যাইয়া) কুমারের জয় হউক।

মলয়কেতু। আর্য্য! অভিবাদন করি। এই আসন, উপবেশন করুন।

রাক্ষস। তাহা করিলেন।

মলয়কেতু। আর্য্য! বহুকাল পরে আপনার দর্শনে আমরা উদ্বিগ্ন হইয়াছি।

রাক্ষস। কুমার! যুদ্ধযাত্রায় প্রত্যেক বিষয়ে শৃঙ্খলা স্থাপন করিতে থাকায় আপনার নিকট এই তিরস্কার পাইলাম।

मलयकेतुः। आर्य्य! प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतु-मिच्छामि (ल)।

राक्षसः। कुमार! एवमादिष्टाः कुमारस्यानुयायिनो राजानः। "प्रस्थातव्यम्" इति पूर्वोक्तं पठति [व]।

मलयकेतुः। स्वगतम्। कथं य एव मद्विनाशेन चन्द्रगुप्त-माराधयितुमुद्यताः, त एव मां परिव्रजन्ति। प्रकाशम्। आर्य्य! अस्ति कश्चित्, यः कुसुमपुरं प्रति गच्छति तत आगच्छति वा? (श)।

राक्षसः। अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम्। अल्पैरहोभिर्वयमेव तत्र गन्तारः (ष)।

[ल] मलयेति। कथं कीदृशम्, प्रतिविहित प्रस्थितविषये शृङ्खला विहिता।

[व] राक्षस इति। "प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खस-मगधगणैः" इत्यादिपूर्वोक्तं श्लोकम्।

(श) मलयेति। य एव चित्रवर्म्मादयः। आराधयितुं सन्तोषयितुम्; परिव्रजन्ति परिवेष्टन्ते। अतोऽत्रापि दुरभिसन्धिरस्तीति भावः।

মলয়কেতু। আর্য্য! যুদ্ধযাত্রায় কিরূপ শৃঙ্খলা স্থাপন করিলেন শুনিতে ইচ্ছা করি।

রাক্ষস। কুমার! আপনার অনুগামী রাজগণকে এইরূপ আদেশ করিয়াছি। (ইহা বলিয়া "প্রস্থাতব্যং পুরস্তাৎ" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিলেন)

মলয়কেতু। (স্বগত] আঁ! যাহারাই আমাকে বিনষ্ট করিয়া চন্দ্র-গুপ্তকে সন্তুষ্ট করিতে উদ্যত হইয়াছে, তাহারাই আমাকে পরিবেষ্টন করিবে! [প্রকাশ্যে) আর্য্য! এমন কেহ আছে কি? যে কুসুমপুর যাইবে, বা সেখান হইতে আসিবে।

मलयकेतुः। स्वगतम्। विज्ञायते। प्रकाशम्। यद्येवम्, ततः किमार्य्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः ? (ख)।

राक्षसः। विलोक्य। अये सिद्धार्थक! भद्र! किमिदम् ? (ङ)।

सिद्धार्थकः। सवाष्पं लज्जां नाटयन्। पसीददु अमच्चो। ताड़ीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं। (प्रसीदतु अमात्यः। ताड्यमानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् [च]।

(ग] राक्षस इति। अवसितं समाप्तम्, गतागतप्रयोजनं गमनागमनोद्देश्यम्।

(ख)· मलयेति। विज्ञायते, गतागतप्रयोजनमवसितं न वेति मया बुध्यत एवेत्यर्थः। शिरश्चालनपूर्वकमिदमुक्तम्। महामिथ्यावादी च त्वमित्यभिप्रायः। यदि एवं गतागतप्रयोजनमवसितञ्चेदित्यर्थः।

(ङ) राक्षस इति। अये इति निकृष्टसम्बोधने। सिद्धार्थकस्यासन्तोषमाशङ्का तदपनोदनायाह भद्र इति। भद्र! उत्कृष्ट!। भद्रस्य ईदृशं मिथ्यावचनमतीवान्याय्यमिति भावः।

(च) सिद्धेति। रहस्यं गोपनीयम्, धारयितुं संवरीतुम्, न पारितं न शक्तम्; ताडननिबन्धनवेदनया असह्यत्वादिति भावः।

রাক্ষস। গমনাগমনের প্রযোজন এখন সমাপ্ত হইয়াছে। কেন না, আমরাই অল্পদিনের মধ্যে সেখানে যাইব।

মলয়কেতু। (স্বগত) বুঝিতে পারিয়াছি। (প্রকাশ্যে] যদি এইরূপই হইয়া থাকে, তবে, আপনি পত্রের সহিত এই লোকটাকে পাঠাইয়াছেন কেন ?

রাক্ষস। [সিদ্ধার্থকের মুখের দিকে চাহিয়া) এই সিদ্ধার্থক! ভদ্র! এ কি ?

সিদ্ধার্থক। (অশ্রুপাতের সহিত লজ্জা অভিনয় করতঃ) মন্ত্রী মহা-

রাক্ষসঃ। ভদ্র! কীদৃশং রহস্যমিতি ন খল্ববগচ্ছামি (ক)।

সিদ্ধার্থকঃ। ণং বিণ্ণবেমি তাড়ীঅন্তো ণ মএ—ইত্যর্দ্ধোক্তে সভয়মধোমুখস্তিষ্ঠতি। [ননু বিজ্ঞাপয়ামি তাড্যমানেন ময়া] [খ]।

মলয়কেতুঃ। ভাগুরায়ণ! স্বামিনঃ পুরস্তাদ্ভীতো লজ্জিতো বা নৈষ কথয়িষ্যতি। স্বয়মেবার্য্যস্য কথয় (গ)।

ভাগুরায়ণঃ। যদাজ্ঞাপয়তি কুমারঃ। অমাত্য! এষ কথযতি, যথাহমমাত্যেন লেখং দত্ত্বা বাচিকং সন্দিশ্য চন্দ্রগুপ্তসকাশং প্রেষিত ইতি (ঘ)।

(ক) রাক্ষস ইতি। অবগচ্ছামি বুধ্যে। অবিজ্ঞার্থীক্রিয়েয়ম্‌।

(খ] সিদ্ধ তি। নন্বিত্যাদিনা এতদেব সূচিতং যৎ, নব রহস্যমস্যাব, কিন্তু তাড্যমানেন ময়া প্রকাশিতম্‌। অতো মে নাপরাধ ইতি।

(গ) মলয়েতি। পুরস্তাদগ্রতঃ। স্বয়মেব ত্বম্‌, আর্য্যস্য রাক্ষসস্য সমীপে।

(ঘ) ভাগুরেতি। লেখং পত্রম্‌। বাচিকং মৌখিকং বৃত্তান্তম্‌।

শয় প্রসন্ন হউন। আমাকে প্রহার করিতেছিল, তাই আমি আপনার গুপ্ত বিষয় সম্বরণ করিতে পারি নাই।

রাক্ষস। ভদ্র! কি রকম গুপ্ত বিষয়, তাহা ত আমি বুঝিতে পারিলাম না।

সিদ্ধার্থক। আমি নিবেদন করিতেছি; আমাকে প্রহার করিতে থাকায় আমি—[এই পর্য্যন্ত বলিয়া সভয়ে অধোমুখ হইয়া থাকিল]

মলয়কেতু। ভাগুরায়ণ! এই ব্যক্তি প্রভুর সম্মুখে ভীত বা লজ্জিত হইয়া পড়িয়াছে; তাই এ নিজে বলিবে না। তুমি নিজেই ইঁহার নিকট বল।

ভাগুরায়ণ। কুমার যাহা আদেশ করেন। মন্ত্রী মহাশয়! এ

राक्षसः । भद्र ! सिद्धार्थक ! अपि सत्यम् ? (ङ) ।

सिद्धार्थकः । लज्जां नाटयन् । एवं ताड़ीअन्तेण मए णिवेदिदं । [एवं ताड्यमानेन मया निवेदितम्] [च) ।

राक्षसः । कुमार ! अनृतमेतत् । ताड्यमानः किं न ब्रूयात् ? (छ) ।

मलयकेतुः । भागुरायण ! दर्शय लेखम् । वाचिकमयमस्मै स्वभृत्यः कथयिष्यति (ज) ।

(ङ) राक्षस इति । एतद्वचनं तव किं सत्यमित्यर्थः । भद्रस्येदं मिथ्यावचनमतीवविस्मयकरमिति भावः ।

[च] सिद्धेति । एतत्र मिथ्यानिवेदनेन आत्मन च गुप्तवृत्तान्तप्रकाशेन लज्जाभिनय इति बोध्यम् । एवं निवेदितं वाक्येनैव ज्ञापितम्, उक्तमित्यर्थः । यदि न किञ्चिदपि ब्रवीमि, तदा ताड़नकारिणो जना न निवर्त्तेरन्निति ईदृशं मया निवेदितम् । वस्तुतस्तु सर्वमेव तन्मिथ्येति राक्षसं प्रति स्वाभिप्रायः प्रकटितः । प्रहारवेदनाया असह्यत्वाद्विशेषगोपनीयमप्येतन्निवेदितमिति तु मलयकेतुं प्रत्याशयः प्रकाशितः ।

अहो ! महाधूर्त्तस्य सिद्धार्थकस्य महाचातुर्य्यमिदम् ।

[छ] राक्षस इति । अनृतं मिथ्या । अपि तु ताड़नवेदनया विह्वलत्वात् सर्वमेव ब्रूयादित्यर्थः । तत्र भवद्भिरपि ज्ञातव्यः प्रत्येतव्यम् । अतः सर्वथैवेदं मिथ्येति भावः ।

বলিতেছে যে, মন্ত্রী মহাশয় একখানা পত্র দিয়া এবং বাচনিক সংবাদ বলিয়া দিয়া আমাকে চন্দ্রগুপ্তের নিকট পাঠাইয়া দিয়াছেন।

রাক্ষস। ভদ্র! সিদ্ধার্থক! তোমার এ কথা কি সত্য?

সিদ্ধার্থক। (লজ্জা অভিনয় করতঃ] আমাকে প্রহার করিতেছিল; তাই আমি এইরূপ বলিয়াছি।

রাক্ষস। কুমার! একথা মিথ্যা। কেন না, প্রহার করিতে থাকিলে, সে লোক কি না বলে?

भागुरायणः। अमात्य! अयं लेखः।

राक्षसः। वाचयित्वा। कुमार! शत्रोः प्रयोग एषः (झ)।

मलयकेतुः। लेखस्याशून्यार्थमार्य्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम्। तत् कथं शत्रोः प्रयोग एषः? इत्याभरणं दर्शयति [ञ]।

राक्षसः। आभरणं निर्वर्ण्य। कुमार! नैतन्मयानुप्रेषितम्। एतद्धि कुमारेण मह्यं दत्तम्, मया च परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् (ट)।

(ज) मलयेति। लेखं पत्रम्। वाचिकं मौखिकसंवादम्। तथात्वे चास्य वचनं सत्यमेव भविष्यतीत्याशयः।

(झ) राक्षस इति। प्रयुज्यत इति प्रयोगः सिद्धार्थकवचन-पत्रलिखन-तत्प्रेरणादिव्यापार इत्यर्थः। अतः सर्व एवायं व्यापारो मिथ्येभिप्रायः।

(ञ) मलयेति। लेखस्य एतस्य पत्रस्य, अशून्यार्थं रिक्ततादूरीकरणार्थम्, आर्य्येण भवता, अनुप्रेषितं पत्रस्य सहभावेन प्रेरितम्। मयैव भवते दत्तस्य आभरणस्य शत्रुहस्ते गमनासम्भवेन शत्रुणा तत्प्रेरणस्याप्यसम्भवात् कथमेष शत्रोः प्रयोगो भवितुमर्हतीति भावः।

[ट) राक्षस इति। निर्वर्ण्य दृष्ट्वा। तदेवेदमाभरणं नवेति ज्ञातुं निर्वर्णनम्। हि यस्मात्। परितोषस्थाने सन्तोषप्रसङ्गे। दत्तं पारितोषिकभावेनेत्यर्थः।

মলয়কেতু। ভাগুরায়ণ! পত্র খানা দেখাও। আর, উঁহার এই নিজের ভৃত্যই উঁহাকে মৌখিক সংবাদ বলিবে।

ভাগুরায়ণ। মন্ত্রী মহাশয়! এই পত্র।

রাক্ষস। (পত্রখানা পড়িয়া) কুমার! এ শত্রুর প্রয়োগ।

মলয়কেতু। পত্র খানা খালি না যায়, এই জন্য আপনি এই অলঙ্কারও সঙ্গে পাঠাইয়াছেন। তবে, ইহা শত্রুর প্রয়োগ হইবে কি করিয়া?

রাক্ষস। (অলঙ্কার দেখিয়া) কুমার! ইহা আমি পত্রের সঙ্গে

ভাগুরায়ণঃ। ভো অমাত্য! ঈদৃশস্যাভরণবিশেষস্য, বিশেষতঃ কুমারেণ স্বগাত্রাদবতার্য্য দত্তস্য অয়ং পরিত্যাগভূমিঃ! (ঠ)।

মলয়কেতুঃ। বাচিকমপ্যাপ্ততমাৎ সিদ্ধার্থকাৎ শ্রোতব্যমিতি লিখিতমার্য্যেণ (ড)।

রাক্ষসঃ। কুতো বাচিকম্, কস্য বা লেখঃ, অয়মেবাস্মদীয়ো ন ভবতি (ঢ)।

(ঠ) ভাগুরীতি। রাক্ষসস্য বিশ্বাসঘাতকত্বাৎ মিথ্যাবাদিত্বাৎ ঘাতুকত্বাচ্চ ভো ইতি সম্বোধনেন তং প্রতি অবজ্ঞা সূচিতা। ঈদৃশস্য মহামূল্যস্য, অতএব আভরণবিশেষস্য অলঙ্কারোত্তমস্য। অয়ং সিদ্ধার্থকঃ, পরিত্যাগভূমিঃ দানপাত্রম্। তথা চ প্রথমত ঈদৃশমহামূল্যাভরণস্য দানমেব ন সম্ভবতি; ততোঽপি চ কুমারেণ নিজগাত্রাদবতার্য্য দানেন গৌরবাতিরেকাৎ তদ্দানে চ কুমারস্যাসন্তোষসম্ভবাৎ দানং ন যুজ্যতে, ততোঽপি চ দানপাত্রস্য নিতান্তাধমত্বাৎ কুতোঽপি দানং ন ভবিতুমর্হতীতি ত্বদুক্তিঃ সর্ব্বথৈব মিথ্যেতি ভাবঃ।

[ড] মলয়েতি। ন কেবলমাভরণমনুপ্রেষিতম্, বাচিকমপীত্যাদিকমপেরর্থঃ। আপ্ততমাৎ অতীববিশ্বস্তাৎ। "আপ্তঃ প্রত্যয়িতাস্ত্রিষু" ইত্যমরঃ।

[ঢ] রাক্ষস ইতি। অয়ং সিদ্ধার্থক এব, অস্মদীয়ঃ অস্মৎসম্বন্ধী ভৃত্যঃ।

পাঠাই নাই। ইহা আপনি আমাকে দিয়াছিলেন; আমি আবার কোন সন্তোষের সময় পারিতোষিকরূপে সিদ্ধার্থককে দিয়াছিলাম।

ভাগুরায়ণ। ওহে মন্ত্রী মহাশয়! এই রূপ উৎকৃষ্ট অলঙ্কার, বিশেষতঃ কুমার ইহা আপন অঙ্গ হইতে খুলিয়া দিয়াছিলেন; ইহার দানের পাত্র হইল এই ব্যক্তি!

মলয়কেতু। 'অতিবিশ্বস্ত সিদ্ধার্থকের নিকট বাচনিক সংবাদ শুনিবেন' ইহাও ত আপনি লিখিয়াছেন।

মলয়কেতুঃ। তর্হি কস্য মুদ্রা ? [গ] ।

রাক্ষসঃ। কুমার! কপটমুদ্রামপ্যুৎপাদয়িতুং শক্নুবন্তি ধূর্ত্তাঃ (ঘ)।

ভাগুরায়ণঃ। কুমার! সম্যগমাত্যো বিজ্ঞাপয়তি। ভদ্র! সিদ্ধার্থক! কেনায়ং লিখিতো লেখঃ ? । (ঙ)

সিদ্ধার্থকঃ। রাক্ষসমুখমবলোক্য তূষ্ণীমধোমুখস্তিষ্ঠতি। [চ]

অতোঽপি মত্প্রযুক্তত্বাদেতৎ কৃতো ব্যাপারঃ সর্ব্ব এব মিথ্যা, অর্থো আভরণদানন্তু মযা অনাদৈব কৃতমিত্যাশয়ঃ।

(গ) মলয়েতি। তথা চ অয়ং মত্প্রযুক্তো ভবতু, ততশ্চাস্য বাক্যাদিকমপি মিথ্যা ভবতু; কিন্তু ভবদীয়া অঙ্গুলীমুদ্রা কুতোঽপি মত্হস্তং গন্তুং নার্হতি। ততশ্চাত্র পত্রে কথং ভবদীয়াঙ্গুলীমুদ্রৈব বর্ত্ততে। অতো ভবদুক্তিরেব সর্ব্বা মিথ্যেত্যভিপ্রায়ঃ।

[ঘ] রাক্ষস ইতি। কপটমুদ্রাং ছলপ্রযুক্তমিথ্যামুদ্রাম্। অত এতন্মুদ্রাপি মত্প্রযুক্তৈবেতি ভাবঃ।

(ঙ) ভাগুরেতি। সম্যক্ যথার্থকম্। লেখঃ পত্রম্। রাক্ষসবন্ধুনা শকটদাসেনৈব লিখিত ইতি প্রাগেবাবগতত্বাৎ ভাগুরায়ণস্যায়ং প্রশ্ন ইতি বোধ্যম্।

[চ] সিদ্ধেতি। রাক্ষসঃ কিং করোতীতি ভক্তিপ্রদর্শনার্থং রাক্ষসমুখাবলোকনম্।

রাক্ষস। বাচনিক সংবাদ কোথায়, কাহারই বা পত্র, এই ব্যক্তিই যে আমার নহে।

মলয়কেতু। তা হইলে এ মুদ্রা কার ?

রাক্ষস। কুমার! ধূর্ত্তেরা কৃত্রিম মুদ্রাও জন্মাইতে পারে।

ভাগুরায়ণ। কুমার! মন্ত্রী মহাশয় ঠিক্ কথাই বলিয়াছেন। ভদ্র! সিদ্ধার্থক! এ পত্রখানা লিখিয়াছে কে ?

সিদ্ধার্থক। [রাক্ষসের মুখ দর্শন করিয়া নীরবে অধোমুখ হইয়া থাকিল]

भागुरायणः। अलं पुनरात्मानं ताड़यित्वा; कथय। (ध)

सिद्धार्थकः। अज्ज ! सअडदासेण। [आर्य्य ! शकटदासेन)। (न]

राक्षसः। कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितस्तर्हि मयैव लिखितः। (प)

मलयकेतुः। विजये ! शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि। (फ)

प्रतीहारी। जं कुमारो आणवेदि। (यत् कुमार आज्ञापयति)।

भागुरायणः। स्वगतम्। न खल्वनिश्चितार्थमार्य्यचाणक्यप्रणिधयोऽभिधास्यन्ति। आगत्य शकटदासो वा 'सोऽयं' लेखः' इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत्। एवं सति सन्दिहानो

(ध) भागुरीति। अकथने पुनरपि त्वां ताड़यिष्यन्तीति भावः। ताड़यित्वेति प्रतिषेधार्थकालंशब्दोपपदे "अल खल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा" इति क्त्वा प्रत्ययः।

[न) सिद्धेति। शकटदासेन अयं लेखो लिखित इति पूर्वेणान्वयः।

(प) राक्षस इति। मयैव लिखितः मल्लिखितसदृश एवेत्यर्थः, शकटदासस्य सर्वथा मदन्युत्वादिति भावः।

(फ) मलयेति। विजये ! इति नाम्ना प्रतीहार्य्याः सम्बोधनम्।

(ब) भागुरीति। आर्य्यचाणक्यस्य प्रणिधयो गुप्तचराः, अनिश्चित आत्मना अविदितश्चासौ अर्थो विषयश्चेति तम्, न खलु अभिधास्यन्ति नैव कथयिष्यन्ति। एतञ्च शकटदासेनैवायं लेखो लिखित इति निश्चयेन विदित्वैव सिद्धार्थकेन 'शकटदासेन

ভাগুরায়ণ। আবার আপনাকে প্রহার করাইও না, বল।

সিদ্ধার্থক। আর্য্য ! শকটদাস লিখিয়াছেন।

রাক্ষস। কুমার ! যদি শকটদাস লিখিয়া থাকেন, তবে আমিই লিখিয়াছি।

মলয়কেতু। বিজয়া ! শকটদাসকে দেখিতে ইচ্ছা করি।

প্রতীহারী। কুমার যাহা আদেশ করেন।

মলয়কেতুরস্মিন্ প্রয়োগে শ্লথাদরো ভবেৎ। প্রকাশম্। কুমার! ন কদাচিদপি শকটদাসোঽমাত্যরাক্ষসস্যাগ্রতো ময়া লিখিত ইতি প্রতিপৎস্যতে। অতোঽন্যলিখিতমস্যানীয়তাম্, বর্ণ-সংবাদ এবৈতং বিভাবয়িষ্যতি। (ব)

মলয়কেতুঃ। বিজয়ে! এবং ক্রিয়তাম্। (ভ)

লিখিতঃ' ইত্যুক্তম্। অতঃ শকটদাসস্যাগমনেঽপি ন দোষ ইত্যাশয়ঃ। শকটদাসস্যাগমনে পুনঃ প্রকৃতে আগত্যেতি। বা অথবা। প্রত্যভিজ্ঞায় স্বলিখিতত্বেন জ্ঞাত্বা, পূর্ববৃত্তম্ 'কুসুমপুরে চাণক্যেন হাবহারা আদিষ্টোঽহমিমং লেখং লিখিতবান্' ইতি তদানীন্তনবৃত্তান্তম্। এবং সতি তাদৃক্ প্রকাশে কৃতে সতি, সন্দিহানঃ 'চাণক্যস্যৈবায়ং প্রয়োগঃ, বস্তুতো রাক্ষসস্য বা' ইতি সংশয়ং কুর্বন্, অস্মিন্ প্রয়োগে রাক্ষসস্য পরিত্যাগে, শ্লথাদরঃ শিথিলপ্রযত্নঃ, ভবেৎ। অতঃ শকটদাসাগমনং সর্বথৈব ময়া নিবারণীয়মিতি ভাবঃ। ন প্রতিপৎস্যতে ন স্বীকরিষ্যতি; রাক্ষসস্যৈব নিষেধাৎ বন্ধুত্বভঙ্গভয়াদিত্যভিপ্রায়ঃ। অস্য শকটদাসস্য। বর্ণানামক্ষরাণাম্, সংবাদঃ সম্মিলনমেব, এতং লেখম্, বিভাবয়িষ্যতি তল্লিখিতত্বেন জ্ঞাপয়িষ্যতি।

অস্য ভেদনীতিপ্রয়োগস্য সফলতাং প্রতি ভাগুরায়ণ এব প্রধানো হেতুঃ। অন্যথা শকটদাসেনাগত্য পূর্ববৃত্তপ্রকাশনে কৃতে সর্বথা তস্য বৈফল্যমেব ভবেদিত্যালোচনীয়ম্।

(ভ) মলয়েতি। এবং ক্রিয়তাং শকটদাসস্য অন্যলিখিতমানীয়তাম্।

ভাগুরায়ণ। (স্বগত] আর্য্য চাণক্যের গুপ্তচরেরা নিশ্চিতভাবে অজ্ঞাত বিষয় কখনও বলিবে না। অথবা, শকটদাস আসিয়া 'এই সেই পত্র' ইহা বুঝিয়া পূর্ববৃত্তান্ত প্রকাশ করিয়া ফেলিবে। এরূপ হইলে মলয়কেতু সন্দেহ করিয়া এই ব্যাপারে শিথিলপ্রযত্ন হইয়া পড়িবে। [প্রকাশ্যে] কুমার! শকটদাস কখনই মন্ত্রী রাক্ষসের সম্মুখে 'আমি লিখিয়াছি' বলিয়া স্বীকার করিবে না। অতএব শকটদাসের লিখিত অন্য পত্র আনয়ন করুন, অক্ষরের মেলনই এ বিষয় জানাইয়া দিবে।

মলয়কেতু। বিজয়া! এই রূপই কর।

भागुरायणः। कुमार! मुद्रामप्यानययिमम्। (म)

मलयकेतुः। उभयमप्यानीयताम्। (य)

प्रतीहारी। जं कुमारो आणवेदि। [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य] कुमार! एदं तं सअडदासेन सहत्थलिहिदं पत्तअं मुद्दावि। [यत् कुमार आज्ञापयति। कुमार! एतत् तत् शकटदासेन स्वहस्तलिखितं पत्रकम्, मुद्रापि)। [र]

मलयकेतुः। उभयमपि नाट्येनावलोक्य। आर्य्य! संवदन्त्यक्षराणि। (ल)

राक्षसः। स्वगतम्। संवदन्त्यक्षराणि, शकटदासस्तु मम

(म) भागुरीति। इयं विजया। मुद्राया आनयने तया सहापि एतन्मुद्रा-चिह्नस्य सर्वथा मेलने सुदृढ़ एव निर्णयो भवेदिति भावः।

(य) मलयेति। उभयम् अन्यलिखितं मुद्रा चेति द्वयमपि।

(र) प्रतीहारीति। इदं पत्रमानीतं मुद्राप्यानीतेत्यर्थः।

(ल) मलयेति। उभयमपि सिद्धार्थकाद्गृहीतं पत्र शकटदासेन लिखितमन्य-पत्रञ्च। आर्य्येति राक्षसस्यैव सम्बोधनम्। अक्षराणि उभयोरेव पत्रयोः ककारादि-वर्णाः, संवदन्ति सम्मिलन्ति एकहस्तलिखितत्वात् सर्वथैव अविकलानि भवन्तीत्यर्थः। अतः शकटदासेनैव लिखितोऽयं लेख इति भावः।

ভাগুরায়ণ। কুমার! বিজয়া মুদ্রাটাও আনয়ন করুক।

মলয়কেতু। দু'ই আসুক।

প্রতীহারী। কুমার যাহা আদেশ করেন। [এই বলিয়া চলিয়া গিয়া, আবার প্রবেশ করিয়া] কুমার। এই সেই শকটদাসের স্বহস্ত-লিখিত পত্র, আর এই মুদ্রা।

মলয়কেতু। [অভিনয়ের প্রণালীতে উভয়ই দেখিয়া) আর্য্য! অক্ষরগুলি মিলিয়া গিয়াছে।

मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । तत् किं शकटदासेन लिखितम् ? । (व)

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विस्मृताः स्वामिभक्तयः ।
चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥१४॥

(व) राक्षस इति । यदि संवदन्त्यक्षराणि तदित्यर्थः, 'शकटदासो मम मित्रम्' इति अक्षराणि इमे वर्णाः, विसंवदन्ति अर्थेन सह विरुद्धानि भवन्ति । तथा च मित्रस्य हितकरणमेव मित्रस्य कार्य्यम् ; किन्त्विदानीं शकटदासेन मम अहितस्यैव करणात् अमित्ररूपः शत्रुरेव जातः । तेन 'मित्रम्' इति पदघटकानि अक्षराणि अमित्रार्थे विरुद्धान्येवेत्याशयः । पूर्व्वव्यवहारस्मरणात् पुनः सन्देहं कुरुते तदित्यादि । लिखितम् इदं पत्रमिति शेषः ।

अन्वयः = (शकटदासेन) चलेषु अर्थेषु लुब्धेन (सता) अनपायिषु यशःसु लुब्धेन न [सता], पुत्रदाराणां स्मृतं स्यात्, स्वामिभक्तयः [तु] विस्मृताः ॥१४॥

शकटदासेनैव लिखितमित्यर्थे हेतुमुपन्यस्यति स्मृतमिति । शकटदासेन, चलेषु अस्थिरेषु आशुविनश्वरेष्वित्यर्थः, अर्थेषु धनेषु, लुब्धेन लोभवता सता, किन्तु अनपायिषु अविनश्वरेषु चिरस्थायिषु, यशःसु, लुब्धेन न सता, पुत्रदाराणां स्मृतं स्यात् पुत्रा दाराश्च स्मृता इत्यर्थः ; किन्तु स्वामिभक्तयः प्रभुभक्तयः, विस्मृताः । तथा च स्वामिभक्तिस्मरणे चिरस्थायि यशः सम्पद्यते ; किन्तु शकटदासेन तद्विस्मृत्य स्त्रीपुत्रादिनिमित्तं चाणक्य-सकाशादचिरस्थायि धनं गृहीत्वा इदं दुष्कार्य्यं कृतं वा भवेत् । एतेन च तस्य महती निन्दा भविष्यतीति भावः ।

अत्र नेत्यादिना यशोव्यपोहनात् शाब्दी परिसंख्यालङ्कारः । तेन च शकटदासस्य नितान्तनिकृष्टत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा शकटदासेनेति कर्त्तृपदान-

---

রাক্ষস। (স্বগত) যদি অক্ষরগুলি মিলিয়া গিয়া থাকে, তবে—'শকটদাস আমার মিত্র' এই অক্ষরগুলিও বিরুদ্ধ হইয়া গিয়াছে। তবে কি শকটদাসই লিখিয়াছে ?

---

[१४] स्मृतं स्यात् पुत्रदारस्य··· ।

अथवा, कः सन्देहः ? (ग्र)

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी, सिद्धार्थकस्तत्सुहृत्,
तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम्।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः सन्धाय सार्द्धं परैः
भर्त्तृस्नेहपराङ्मुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥१५॥

भिधानात् न्यूनपदता दोषः; स्मृतमिति भावे प्रत्ययः, विस्मृता इति च कर्म्मणीति प्रत्ययभेदाद्भग्नप्रक्रमतादोषश्च। तयोः समाधानाय पूर्वार्द्धमेवं पठनीयम् 'पुत्रदाराः स्मृतास्तेन विस्मृताः स्वामिभक्तयः" ॥१४॥

(ग्र) निश्चयपक्षं विवरीतुमाह अथवेति। शकटदासेन लिखितोऽयं लेख इत्यत्र कोऽपि सन्देहो नास्तीत्यर्थः।

अन्वयः—मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी, (अयं) सिद्धार्थकः तत्सुहृत्, इदं प्रयोगाश्रयं लेख्यं तस्य एव अपरलेख्यसूचितम्। (अतएव) प्राणार्थिना भर्त्तृस्नेह-पराङ्मुखेन शकटेन भेदपटुभिः परैः सार्द्धं सन्धाय कृपणं चेष्टितम्, (इति) सुव्य-क्तम् ॥१५॥

कथं सन्देहो नास्तीत्याह मुद्रेति। मुद्रा मदीयाङ्गुलिमुद्रा, तस्य शकटदासस्य, कराङ्गुलेः प्रणयिनी प्रेमवती प्रणयेन मया तत्रैव स्थापितेत्यर्थः; अत एतत्पत्रोपरि तच्चिह्नदानम् अनायाससाध्यमिति भावः। अयं सिद्धार्थकः, तस्य शकटदासस्य सुहृत् मित्रम्; तेनास्य ईदृशभावेन प्रेरणमपि सुकरमित्याशयः। इदम्, प्रयोगं भेदयोज-नम् आश्रयति सम्पादयतया अवलम्बत इति तत् ताहृशम्, लेख्यं पत्रम्, तस्य शकटदास-स्यैव, अपरेण लेख्येन प्रतीहार्य्या आनीतेन अनेन पत्रेण पत्रगताक्षरसंवादेनेत्यर्थः

শকটদাস অস্থায়ী ধনের লোভী হইয়া স্ত্রী-পুত্রকে স্মরণ করিল; কিন্তু প্রভুভক্তি বিস্মৃত হওয়ায় চিরস্থায়ী যশের লোভ করিল না ॥১৪॥

অথবা এবিষয়ে সন্দেহ কি,

---

(१५)···पत्रं प्रयोगाश्रयम्···भेदपटुना···भर्त्तुः स्नेहपराङ्मुखेन···।

मलयकेतुः। आर्य्य ! 'अलङ्कारत्रयं श्रीमता यदनुप्रेषितं तदुपगतम्' इति यल्लिखितम्, तन्मध्यात् किमिदमेकम् ? (निर्वर्ण्यात्मगतम्) कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम्। (प्रकाशम्) आर्य्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ? (ष)।

सूचितं तल्लिखिततयैव द्योतितम्। अतएव प्राणार्थिना आत्मजीवनरक्षार्थिना, अन्यथा चाणक्यो जीवनं नाशयेदिति भावः; तेनैव च भर्त्तुः स्नेहात् प्रभुभक्तेः पराङ्मुखेन निवृत्तेन, न पुनः पूर्वोक्तेन धनलुब्धेनेत्यभिप्रायः; शकटेन शकटदासेन, भेदपटुभिः भेदप्रयोगनिपुणैः, परैः शत्रुभिश्चाणक्यादिभिः, सार्द्धं सह, सन्धाय सन्धिं कृत्वा, कृपणं स्फुटं नितान्तमेव निकृष्टं यथा स्यात्तथेत्यर्थः, चेष्टितम् इदं कार्य्यं कृतम्; इति सुव्यक्तं सर्वथा स्पष्टीभूतम्।

अत्र परार्द्धं प्रति पूर्वार्द्धवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, शकटचेष्टितत्वं प्रति मुद्रेत्यादिबहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, भेदपटुभिरित्यादिविशेषणानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्द्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम्।

अहो राक्षसो यदि शकटदासमाहूयानीय पृच्छेत्, तदा ईदृगनर्थो न स्यात्। इत्थञ्च पूर्वमपि अज्ञातकुलशीलानां सिद्धार्थकादीनामाश्रयदानादिकम् अनेकमेव राक्षसस्य स्खलितमासीत्। तेन च न खलु राक्षसं सर्वथा बुद्धिमन्तं वक्तुमर्हामीति समालोचनीयम् ॥१५॥

[ष] मलयेति। लिखितम् अस्मिन् चन्द्रगुप्तपत्रे इति शेषः। एतेनेदानीं

কারণ, এই মুদ্রা শকটদাসের হাতের আঙ্গুলেই ছিল ; এই সিদ্ধার্থকও তাহারই মিত্র ; ভেদপ্রয়োগের কারণ এই পত্র খানাও, তাহারই অন্য পত্রের অক্ষরের সঙ্গে মিলিয়া যাওয়ায় তাহারই লিখিত বলিয়া প্রকাশ পাইতেছে। সুতরাং নিশ্চয়ই শকটদাস প্রাণরক্ষার জন্য প্রভুভক্তি হইতে নিবৃত্ত হইয়া, ভেদনিপুণ শত্রুগণের সঙ্গে সন্ধি করিয়া এই হীন কার্য্য করিয়াছে ॥১৫॥

राक्षसः। वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः (ङ)।

मलयकेतुः। विजये! अपि प्रत्यभिजानासि भूषणमिदम्? (छ)।

प्रतीहारी। निर्वर्ण्य सवाष्पम्। कुमार! कहं ण पच्चभिजाणामि। इदं क्खु सुगिहीदणामधेएण देएण पव्वदीसरेण धारिदपुव्वं। (कुमार! कथं न प्रत्यभिजानामि। इदं खलु सुगृहीतनामधेयेन देवेन पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम्) (ज)।

मलयकेतुः। सवाष्पम्। हा तात!

मलयकेतुना राक्षसप्रेरितमेव तत् पत्रमिति निश्चितमिति बोद्धव्यम्। क्रुतः प्राप्त इति शेषः।

[ङ] राक्षस इति। अधिगतः प्राप्तः।

[छ] मलयेति। प्रत्यभिजानासि 'तदिदम्' इति रूपेण बुध्यसे। तथा च "अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञा" इति महान्तः।

[ज] प्रतीहारीति। सुगृहीतनामधेयेन प्रातःस्मरणीयनाम्ना।

মলয়কেতু। আর্য্য! আপনি এই পত্রে যে লিখিয়াছেন 'শ্রীমান্ যে তিন খানি অলঙ্কার পাঠাইয়াছেন, তাহা পাইয়াছি' ইহা কি তাহার মধ্যের এক খানি? (বিশেষরূপে দেখিয়া স্বগত) হায়! এ অলঙ্কার যে পিতৃদেব পূর্ব্বে ধারণ করিতেন। (প্রকাশ্যে) আর্য্য! অলঙ্কার কোথা হইতে পাইলেন?

রাক্ষস। বণিক্‌দিগের নিকট কেনায় পাইয়াছি।

মলয়কেতু। বিজয়া! এ অলঙ্কার চিনিয়াছি।

প্রতীহারী। (দেখিয়া অশ্রুপাতের সহিত) কুমার! কেন চিনিব না। প্রাতঃস্মরণীয়নামা মহারাজ পর্ব্বতেশ্বর এই অলঙ্কারই পূর্ব্বে ধারণ করিতেন।

মলয়কেতু। (অশ্রুপাতের সহিত) হা পিতঃ!

এতানি তানি তব ভূষণবল্লভস্য
গাত্রোচিতানি কুলভূষণ! ভূষণানি।
যৈঃ শোভিতোঽসি মুখচন্দ্রকৃতাবভাসো
নক্ষত্রবানিব শরৎসময়প্রদোষঃ ॥১৬॥

রাক্ষসঃ। স্বগতম্। কথং পর্ব্বতেশ্বরেণ ধৃতপূর্ব্বাণীত্যাহ। অস্মামেবাস্য ভূষণানি। প্রকাশম্। এতান্যপি চাণক্যপ্রযুক্তেন বণিগ্জনেনাস্মাসু বিক্রীতানি (ক)।

অন্বয়ঃ—[হে] কুলভূষণ! ভূষণবল্লভস্য তব গাত্রোচিতানি এতানি তানি ভূষণানি। যৈঃ মুখচন্দ্রকৃতাবভাসঃ (ত্বং) নক্ষত্রবান্ শরৎসময়প্রদোষঃ ইব শোভিতঃ অসি ॥১৬॥

এতানীতি। হে কুলভূষণ! অর্থাদ্ বংশালঙ্কার! ভূষণবল্লভস্য অলঙ্কারপ্রিয়স্য তব, গাত্রোচিতানি বহুমূল্যত্বাৎ অঙ্গযোগ্যানি, এতানি তানি ভূষণানি, দৃশ্যন্ত ইতি শেষঃ। যৈর্ভূষণৈঃ, মুখং চন্দ্র ইব তেন কৃতঃ অবভাসঃ শোভা যস্য স তাদৃশস্ত্বম্, অন্যত্র তু মুখে আদ্যসময়ে চন্দ্রেণ কৃতঃ অবভাসঃ প্রকাশো যস্য স তথোক্তঃ, নক্ষত্রবান্ তারাশালী, শরৎসময়স্য প্রদোষো রাত্রেঃ প্রথমভাগ ইব. শোভিতঃ অসি।

অত্র শ্রৌতী পূর্ণোপমালঙ্কারঃ, তানীতিভাগস্য অসকৃদাবৃত্তের্বৃত্ত্যনুপ্রাসঃ, কুলভূষণ ভূষণানীতি চ শব্দার্থয়োঃ পৌনরুক্ত্যাৎ তাৎপর্য্যমাত্রতো ভেদাচ্চ লাটানুপ্রাস ইত্যেতেষাং সংসৃষ্টিঃ। শরৎসময়প্রদোষস্য মেঘাভাবেন বিশেষসৌন্দর্য্যাদুপমেয়স্যাপি বিশেষসৌন্দর্য্য-দ্যোতনার্থং শরৎসময়পদমিতি নাপুষ্টার্থতাদোষঃ। করুণো রসঃ, প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, বসন্ততিলকা চ বৃত্তম্ ॥১৬॥

হে বংশালঙ্কার! আপনি অলঙ্কারপ্রিয় ছিলেন; তাই আপনার অঙ্গেরই যোগ্য এই সেই অলঙ্কার। প্রথমে চন্দ্র শোভিত শরৎকালের প্রদোষকাল যেমন নক্ষত্র দ্বারা শোভা পায়, আপনিও তেমন মুখচন্দ্র শোভিত হইয়া যে অলঙ্কার দ্বারা শোভা পাইতেন ॥১৬॥

मलयकेतुः। आर्य्य! तातेन धृतपूर्व्वाणां विशेषतश्चन्द्रगुप्तहस्तगतानां वणिग्विक्रय इति न युज्यते। अथवा युज्यत एवैतत्। कुतः—(ख)

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः।
कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥१३॥

[क] राक्षस इति। सम्भ्रमे कथंशब्दः। आह ब्रवीति प्रतीहारीति शेषः। पूर्वं जात्यपेक्षया एकवचनं प्रयुक्तम्, अत्र तु व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनमिति न विरोधः। व्यक्तं स्पष्टं ध्रुवमित्यर्थः; अस्य पर्वतेश्वरस्य। न केवलं सिद्धार्थकादयश्चाणक्येन प्रयुक्ताः, एतानि भूषणान्यपि इत्यपेरर्थः। चाणक्यप्रयुक्तानीत्यनुमीयत इति भावः।
(ख) मलयकेतुरिति। वणिग्भिर्विक्रय इति वणिग्विक्रयः। न युज्यते न सम्भवति। तथा च चाणक्येनैव विषकन्याप्रयोगेण तातः पर्वतेश्वरो निहतः, इति तावद्भवता मतम्; तस्मात्तातभूषणानामलङ्काराणां चन्द्रगुप्तहस्तगमनस्यैव सर्वथा सम्भवः; चन्द्रगुप्तस्य राजा महाधनी; तेन च तस्य धनग्रहणार्थं महामूल्यतया महादरणीयानामलङ्काराणां वणिग्भ्यो विक्रयो वणिग्भिर्वान्यस्मै विक्रयो वा कुतोऽपि न सम्भवति। अतश्च 'वणिग्भ्यः क्रयोऽस्माभिः' इति यदुक्तं तदपि सर्वथैव मिथ्येति भावः। आक्रोशेन पक्षान्तरं वदन्नाह अथवेति। एतेन चन्द्रगुप्तेन तदलङ्कारविक्रयणम्।

রাক্ষস। (স্বগত) 'পূর্ব্বে পর্ব্বতেশ্বর ধারণ করিতেন' এই কথা যে প্রতীহারী বলিল! নিশ্চয়ই এগুলি পর্ব্বতেশ্বরেরই অলঙ্কার। (প্রকাশ্যে) এগুলিও চাণক্যপ্রেরিত বণিকেরাই আমার নিকট বিক্রয় করিয়া গিয়াছে।

মলয়কেতু। আর্য্য! পিতৃদেব এ অলঙ্কারগুলি পূর্ব্বে ধারণ করিতেন; বিশেষতঃ এগুলি চন্দ্রগুপ্তের হাতে গিয়াছিল। সুতরাং 'এগুলি বণিকেরা বিক্রয় করিয়াছে' ইহা সম্ভব হইতে পারে না। অথবা অবশ্যই সম্ভব হইতে পারে। কেন না,

राक्षसः । स्वगतम् । अहो ! सुश्लिष्टोऽभूदेष प्रयोगः । कुतः—(ग)

लेखोऽयं न ममेति नोत्तरमिदं मुद्रा मदीया यतः,
सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रद्धेयमेतत् कथम् ।
मौर्य्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम सम्भावयेत्,
तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरेव हि वरं, न ग्राम्यमत्रोत्तरम् ॥१८॥

अन्वयः—क्रूरेण भवता अधिकं लाभम् इच्छतः विक्रेतुः चन्द्रगुप्तस्य (सम्बन्धे) वयम् एतेषां मूल्यं कल्पिताः ॥१७॥

चन्द्रेति । क्रूरेण हिंस्रस्वभावेन, भवता राक्षसेन, अधिकं न्याय्यादतिरिक्तं लाभम्, इच्छतः, अतएव विक्रेतुः, चन्द्रगुप्तस्य सम्बन्धे वयम् अहमित्यर्थः, एतेषाम् अलङ्काराणाम्, मूल्यम्, कल्पिता निरूपिताः । तथा च चन्द्रगुप्त एतदलङ्कारदानेन मां ग्रहीतुमिच्छति ; त्वमपि एतदलङ्कारग्रहणेन मामेव तस्मै दातुं प्रवर्त्तसे ; स एव च चन्द्रगुप्तस्य न्याय्यमूल्यापेक्षया अधिको लाभ इति भावः ।

अतएवात्र पर्य्यायोक्तमलङ्कारः, "पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते" इति लक्षणात् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

मूल्यमित्यस्य विधेयतया प्राधान्येऽपि वयमित्युद्देश्यस्य बहुत्वात् पुंस्त्वाच्च कल्पिता इत्यत्र बहुवचनं पुंस्त्वञ्च ; "उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यसमानवचनत्वमाख्यातस्य" इति काशिकाप्रामाण्यात् । आख्यातस्येति साध्यमानक्रियाया इत्यर्थः ॥१७॥

[ग] राक्षस इति । एष प्रयोगः भेदसम्पादनव्यापारः, सुश्लिष्टः सुसंलग्नः, अभूत् । तत्र कारणमाह कुत इति ।

अन्वयः—अयं लेखः न मम इति इदम् उत्तरं न [सङ्गच्छते], यतः मदीया मुद्रा ; शकटेन सौहार्दं खण्डितम्, इति एतत् कथं श्रद्धेयम् । कः नाम नरपतौ

চন্দ্রগুপ্ত বিক্রেতা হইয়া অধিক লাভ ইচ্ছা করিয়াছে ; তাই হিংস্র-স্বভাব আপনি তাহার নিকট আমাকেই এই অলঙ্কারগুলির মূল্য কল্পনা করিয়াছেন ॥১৭॥

मलयकेतुः। एतदार्य्यं पृच्छामि (ष)।

मौर्य्ये भूषणविक्रयं सम्भावयेत्, तस्मात् सम्प्रतिपत्तिः एव हि वरम्, अत्र ग्राम्यम् उत्तरं न ॥१८॥

लेख इति। अयं लेखः पत्रम्, न मम, इत्येवम्, इदमुत्तरम्, न सङ्गच्छत इति शेषः। यतो हेतोः, मदीया मुद्रा पत्राङ्के ममाङ्कुरीमुद्राचिह्नमेव वर्त्तते। पत्रस्य अस्मदीयत्वे तदुपरि मन्मुद्राचिह्नं न यातुमर्हतीति भावः। अथ पूर्वसौहार्द्दनाशात् शकटदासेनैव मुद्राचिह्नं दत्तमिति चेत्तत्राह शकटेन शकटदासेन, सौहार्द्दं मम मित्रत्वम्, खण्डितं छिन्नम्, इत्येतदुत्तरम्, कथं श्रद्धेयं लोकैर्विश्वास्यम्? अपि तु कथमपि नेत्यर्थः; तत् खण्डनकारणादर्शनादित्याशयः। इतरं प्रयोगान्तरं दर्शयति मौर्य्ये इति। को नाम जनः, नरपतौ राजनि, मौर्य्ये चन्द्रगुप्ते, भूषणानां विक्रयम्, सम्भावयेत् सम्भवपरतया तर्कयेत्? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः, नरपतेर्भूषणविक्रयलब्ध-धनस्यानावश्यकत्वात् स्वभावत एव धनप्राचुर्य्यसत्त्वादित्यभिप्रायः। तस्माद्धेतोः, सम्प्रति-पत्तिरेव हि 'ममैवायं लेखः' इति स्वीकारोक्तिरेव, वरम् ईषत् प्रिया; किन्तु अत्र विषये, ग्राम्यम् 'अयं लेखो न मम' इत्यधमयोग्यम्, उत्तरं प्रतिवाक्यम्, न वरम्, तथात्वे दुर्बलतामात्रप्रकाशात् वस्तुतश्च विश्वासासम्भवादिति भावः।

अत्र सम्प्रतिपत्तेर्वरत्वं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, नेत्यादिना अत्यन्तापह्नवात् शाब्दी परिसंख्या चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। "यः कौमारहरः स एव हि वरः" इत्यादिवदेव 'एव हि' शब्दद्वयेनैव अत्यन्तावधारणसूचनान्नाधिकपदता दोषः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शार्दूलविक्रीडितञ्च वृत्तम् ॥१८॥

রাক্ষস। (স্বগত) ভাল! শত্রুর এই ভেদপ্রয়োগটী সুসংলগ্নই হইয়াছে। কারণ,

'এ পত্র আমার নহে' এ উত্তর সঙ্গত হয় না; যেহেতু ইহার উপরে আমারই মুদ্রাচিহ্ন রহিয়াছে। 'শকটদাস সে সৌহার্দ্দ ভঙ্গ করিয়াছে' এ উত্তর বিশ্বাসযোগ্য হইবে কেন। 'রাজা চন্দ্রগুপ্ত অলঙ্কার বিক্রয় করিয়াছে' ইহা কোন্ ব্যক্তি ধারণা করিবে। অতএব স্বীকার করাই ভাল; কিন্তু অধমের যোগ্য উত্তর করা ভাল নহে ॥১৮॥

राक्षसः। सवाष्पम्। य आर्य्यस्तं पृच्छ। वयमिदानीमनार्य्याः संवृत्ताः (ङ)।

मलयकेतुः।—

मौर्य्योऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो, मित्रपुत्रस्तवाहं,
दाता सोऽर्थस्य तुभ्यं, स्वमतमनुगतस्त्वन्तु मह्यं ददासि।
दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते, स्वाम्यमत्र,
स्वार्थे कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्य्यं करोति॥१९॥

[घ] मलयेति। आर्य्यं भवन्तम्, एतत् "इदमिदानीं किम्" इति वक्ष्यमाणमित्यर्थः। किन्तु तन्मध्य एव "य आर्य्यः" इत्यादि राक्षसो ब्रवीतीति बोध्यम्।

[ङ] राक्षस इति। इदानीम्—ईदृशघटनया तत्र मनोवृत्तेः परीक्ष्यकाले। तथा च "कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः।" इत्यार्य्यलक्षणात् तव मते अस्माभिरिदानीं सर्वथैवाकर्त्तव्याया विश्वासघातकताया आचरणादस्मात् अनार्य्या एव वयं जाता इति भावः। सक्षोभोक्तिरियम्।

अन्वयः—असौ मौर्य्यः तव स्वामिपुत्रः परिचरणपरः [च], अहं मित्रपुत्रः; सः तुभ्यम् अर्थस्य दाता, त्वन्तु अनुगतः [सन्] मह्यं स्वमतं ददासि। तत्र ते दास्यम् [अपि] सत्कारपूर्वं सचिवपदं ननु, अत्र [तु] स्वाम्यम्। अधिकतरे कस्मिन् स्वार्थे समीहा पुनः त्वाम् अनार्य्यं करोति॥१९॥

मौर्य्य इति। असौ मौर्य्यश्चन्द्रगुप्तः, तव, स्वामिनः प्रभोर्नन्दस्य पुत्रः, तथात्वेऽपि च परिचरणपरः तवैव परिचर्य्यापरायणः; अतस्तस्मिन् तवानुरागातिशयः सम्भवत्येवेति भावः। किन्तु अहम्, तव मित्रस्य पर्वतेश्वरस्य पुत्र एव न पुनः स्वामिपुत्रम्; अतो मयि तवानास्था युज्यत एवेत्याशयः। स मौर्य्यः, तुभ्यं राक्षसाय, अर्थस्य धनस्य, दाता वेतनपारितोषिकादिभावेन अर्पयिता भविष्यति; त्वन्तु, अनुगतः सन् मम

मलयकेतु। আর্য্যকে (আপনাকে) এই বিষয় জিজ্ঞাসা করিতেছি।

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) যে আপনার আর্য্য, তাঁহাকে জিজ্ঞাসা করুন। আমি এখন অনার্য্য হইয়া পড়িয়াছি।

राक्षसः । कुमार ! एवमयुक्तव्याहारिणा भवतैव मे निर्णयो दत्तः । कुतः—'मौर्य्योऽसौ स्वामिपुत्रः' इति युष्मदस्मदीयश्लोकद्वयेन पठति (च) ।

सर्वथा स्वाधीनत्वात् मयि सर्वदैवानुगत्येन वर्त्तमानः सन्, मह्यम्, स्वमतं राजकार्य्यादिषु निजाभिप्रायम् ददासि ज्ञापयसि । तथा च तत्र भायः, अत्र तु व्यय इति पर्य्यालोचनयाऽपि तत्पक्षाश्रयस्तव श्रेयानित्यभिप्रायः । तथा तत्र चन्द्रगुप्तपक्षे, ते तव, दास्यं भृत्यत्वमपि, सत्कारपूर्वं स्वाधीनतासमर्पणात् सम्मानपूर्वकम्, सचिवपदं ननु मन्त्रित्वपदमेव ; अतो नाममात्रेण दासत्वं तुच्छमेवेति भावः । किन्तु अत्र मयि, स्वाम्यं स्वाधीनत्वात् प्रभुत्वम्, तेन च त्वयि नियोज्यत्वमित्यर्थः । अतोऽपि तव तत्पक्षावलम्बनमेव न्याय्यमित्याशयः । अतएव अधिकतरे कस्मिन् स्वार्थे स्वप्रयोजनीभूतविषये, समीहा त्वामचेष्टा कर्त्री, पुनः, त्वाम्, अनार्य्यम् असदाचरणात् आर्य्यविपरीतम्, करोति ? कस्मिन्नपि नेत्यर्थः । तथा च "मनः स्वार्थं समीहते" इति न्यायात् उक्तयुक्तिसमुदायेन च चन्द्रगुप्तपक्ष एव तव स्वार्थाधिक्यात् स्वार्थाधिक्ये प्रवृत्तेश्च प्रकृताचारसिद्धत्वात् तवेयं चन्द्रगुप्तपक्षावलम्बनचेष्टा कथमपि न त्वामनार्य्यं करोतीति भावः । लोलुपहृतनीतिविषम् । ईदृशव्याख्याने परवर्त्ती युष्मदस्मदीयश्लोकद्वयेन राक्षसपाठः सर्वथा सङ्गच्छते ; प्राचां व्याख्याने तु तथा नेति सुधीभिर्विवेचनीयम् ।

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थं प्रति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, स्रग्धरा च वृत्तम् ॥१९॥

[च] राक्षस इति । एवम् इत्थं "चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुः—" इत्यादिरूपेणेत्यर्थः अयुक्तम् असम्भावनीयत्वात् असम्भवत्वाच्च असङ्गतं व्याहरति वदतीति सः, तेन तथाविधे-

মলয়কেতু। ঐ চন্দ্রগুপ্ত আপনার প্রভুর পুত্র এবং পরিচর্য্যাপরায়ণ ; আর আমি আপনার মাত্র মিত্রের পুত্র। চন্দ্রগুপ্ত আপনাকে ধন দিবে ; আর আপনি অনুগত থাকিয়া আমাকে নিজের মত দিবেন। এবং সেখানে আপনার দাসত্ব হইলেও সম্মানপূর্ব্বক মন্ত্রিপদই বটে ; আর এখানে আমারই প্রভুত্ব, আপনার পরাধীনত্ব। সুতরাং অধিকতর কোন ... আপনাকে অনার্য্য করিতেছে ? ॥১৯॥

নাপি সতা, ভবতৈব ত্বয়ৈব, মে মম, নিশ্চয়ো দত্তঃ কস্য পক্ষস্যাশ্রয়ঃ শ্রেয়ানিতি বিষয়ে নিশ্চয়ঃ প্রতিপাদিতঃ। কস্মাদ্বাক্যাৎ প্রতিপাদিত ইত্যাহ কুত ইতি। ইতি ইত্যাদিকং পূর্বোক্তশ্লোকম্‌, অন্বয়েন পরস্পরপরিবর্তনেন যুষ্মৎপদস্থানে অস্মৎপদস্য অস্মৎপদস্থানে চ যুষ্মৎপদস্য প্রয়োগেণেত্যর্থঃ। স পাঠস্তু—

মৌর্য্যোঽসৌ স্বামিপুত্রঃ, পরিচরণপরো মিত্রপুত্রো মম ত্বম্‌,
দাতা সোঽর্থস্য মহ্যম্‌, স্বমতমনুগতোঽহন্তু তুভ্যং দদামি।
দাস্যং সৎকারপূর্বং ননু সচিবপদং তত্র মে স্বাম্যমত্র,
স্বার্থে কস্মিন্‌ সমীহা পুনরধিকতরে মামনার্য্যং করোতি॥

ইত্থম্ভূতপাঠে চ রাক্ষসাভিপ্রেতোঽয়মর্থঃ—অসৌ মৌর্য্যঃ মম স্বামিপুত্রঃ, ত্বন্তু মম মিত্রপুত্রঃ পরিচরণপরঃ পরিচর্য্যাপরায়ণশ্চ। এবঞ্চ স্বামিপুত্রত্বেন মিত্রপুত্রত্বেন চ যুবয়োরুভয়োর্বিশেষাভাবেঽপি ত্বং পরিচর্য্যাপরায়ণ ইতি ত্বৎপক্ষাবলম্বনমেব মে সঙ্গচ্ছত ইতি ভাবঃ। স মৌর্য্যঃ, মহ্যম্‌, অর্থস্য বেতনধনস্য, দাতা; অহন্তু, অনুগতঃ তব সর্বকার্য্যেষ্বেব অনুসৃতঃ সম্বদ্ধঃ সন্নিত্যর্থঃ, তুভ্যম্‌, স্বমতং সর্বকার্য্যেষ্বেব আত্মাভিপ্রায়ং দদামি। তথা চ চন্দ্রগুপ্তপক্ষে বেতনগ্রহণাদহং তস্য মতানুবর্ত্তী, তব পক্ষে তু তদগ্রহণাৎ ত্বমেব মম মতানুবর্ত্তীতি কার্য্যসৌকর্য্যাৎ ত্বৎপক্ষাশ্রয় এব মে শ্রেয়ানিত্যাশয়ঃ। অতএব চ তত্র চন্দ্রগুপ্তপক্ষে, সৎকারপূর্বম্‌ আদরপূর্বকং সচিবপদমপি, দাস্যং ননু বেতনগ্রহণাৎ দাসত্বমেব; অত্র তব পক্ষে তু, স্বাম্যং বেতনাগ্রহণাৎ প্রভুত্বম্‌। তেনাপি আবস্থায়া মহাপার্থক্যাৎ ত্বৎপক্ষস্থিতিরেব মে সর্বথা ন্যায্যেত্যভিপ্রায়ঃ। তস্মাৎ কস্মিন্‌ অধিকতরে স্বার্থে, সমীহা চেষ্টা, মামনার্য্যং করোতি, অপি তু কুত্রাপি নেত্যর্থঃ। তেনাত্র পূর্বার্থাৎ সম্পূর্ণবিপরীত এবার্থ ইতি দ্রষ্টব্যম্‌।

অতএবাত্র মলয়কেতূক্তেরন্যথা যোজনাৎ অর্থশ্লেষাচ্চ শ্লেষবক্রোক্তিরলঙ্কারঃ পূর্ববৎ কাব্যলিঙ্গঞ্চেতি সঙ্করঃ। উদাহরণং নাম নাট্যলক্ষণম্‌ "যত্র তুল্যার্থযুক্তেন বাক্যেনাভিপ্রদর্শনাৎ। সাধ্যতেঽভিমতশ্চার্থস্তদুদাহরণং মতম্‌" ইতি লক্ষণাৎ।

রাক্ষস। কুমার! এই ভাবে অসঙ্গত বলিয়াও আপনিই আমার নিশ্চয় করিয়া দিয়াছেন। কেন না,—(এই বলিয়া "মৌর্য্যোঽসৌ স্বামি-

मलयकेतुः । लेखमलङ्कारस्थगिकाञ्च निर्दिश्य । इदमिदानीं किम् ? [छ] ।

राक्षसः । सबाष्पम् । विधेर्विलसितमिदम्, न चाणक्यस्य । कुतः—[ज]

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात् प्रभूणां सतां
पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषामभिन्ना वयम् ।
ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षताः
तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥२०॥

[छ] मलयेति । सर्वविषय एवास्वीकारः क्रियते, अथ च 'इदमिदानीं किम्' त्वया एतत् सर्वं प्रेषितं कथमित्यर्थः ।

[ज] राक्षस इति । विलसितं खेलितं व्यापार इति यावत् । न पुनश्चाणक्यस्य विलसितमित्यन्वयः । विपरीतलक्षणया चाणक्यस्यैव सर्वमिदं विलसितमिति द्योतितम् ।

अन्वयः—परिभावधामनि भृत्यत्वे सति [अपि] वयं सतां कृतवेदिनां कृतधियां येषां प्रभूणां स्नेहात् पुत्रेभ्यः अभिन्नाः [आस्म] ; पापेन येन लोकस्य परीक्षकाः ते क्षितिभृतः क्षताः, पुंसां प्रयत्नच्छिदः तस्य विधेः इदं विपुलं विलसितम् ॥२०॥

পুত্রঃ" ইত্যাদি শ্লোকটাকে যুষ্মৎপদের স্থানে অস্মৎপদ এবং অস্মৎপদের স্থানে যুষ্মৎপদ পরিবর্ত্তিত করিয়া পাঠ করিলেন)।

মলয়কেতু। (পত্র ও অলঙ্কারের থলি দেখাইয়া) এ গুলি এখন কি ?

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) এ গুলি বিধির খেলা, কিন্তু চাণক্যের নহে। কারণ,—

---

(২০) কৃতধিয়ঃ যেষাং ন ভিন্না বয়ম্ ।

मलयकेतुः । सक्रोधम् । किमद्यापि निह्नूयत एव । विधे-र्विलसितमिदं न ममेति । अनार्य्य ! (भ)

"विधेर्विलसितमिदम्" इति श्लोकमेव विवृण्वन्नाह भवत्ब इति । परिभावधामनि वैतनग्रहणेन भाव्यावहत्वात् अपमानास्पदे, भृत्यत्वे अस्मासु दासत्वे सत्यपि, वयम्, सता साधुस्वभावानाम्, कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतोपकारस्मर्त्तॄणामित्यर्थः, कृतधियां शिक्षितबुद्धीनाम्, येषां प्रभूणां स्वामिनां नन्दानाम्, स्नेहानुरागसत्त्वात्, पुत्रेभ्यस्तेषामेव तनयेभ्यः, अभिन्नाः अभिन्ना एव आस्म इति शेषः ; पापेन पापानवन्धनदुःखदायिना, येन विधिना, लोकस्य लोकचरित्रस्य, परीक्षकाः सर्वथा द्रष्टारः अभिज्ञा इत्यर्थः, ते क्षिति-भृतो राजानो नन्दाः, क्षता नाशिताः, पुंसां लोकानाम्, समस्तचित्रः सर्वप्रकारचेष्टा-नाशकस्य, तस्य विधेर्दैवस्यैव, इदं विपुलं विशालम्, विलसितं खेलितं चेष्टित-मिति तात्पर्य्यम् ; न पुनश्चाणक्यस्य ।थ ः । अन्यथा कथं मया तदनुकारस्य मौलम्, कथं वा भवागमनकाले तन्मध्यादेवैकं पारावृतामात भावः ।

अत्र पुत्राभिन्नत्वं प्रति कृतवेदितामिति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गमलङ्कारः, विधेरेवेदं विलसितं न पुनश्चाणक्यस्येति अन्यव्यपोहनादार्थी परि-संख्या, तृतीयचरणे वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । आस्म इत्यनु-क्तावपि न न्यूनपदता दोषः, प्रभृति गुण एव वक्तुर्विषादमयत्वात् "उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

विलसितमिति भावे क्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

(भ) मलयेति । अद्यापि इदानीमपि यथेष्टभ्रमणेन 'तवैवायं सर्वो व्यापारः' इति निश्चयकालेऽपीत्यर्थः, किं कथम्, निह्नूयते गोप्यते एव । केन प्रकारेण निह्नू-

অপমানের স্থান দাসত্ব থাকলেও, সৎস্বভাব কৃতজ্ঞ এবং শিক্ষিত বুদ্ধি যে প্রভুগণের স্নেহবশতঃ আমরা তাঁহাদের পুত্র হইতে অভিন্নই ছিলাম ; লোকচরিত্রাভিজ্ঞ সেই রাজগণকে যে পাপিষ্ঠ বিধি নষ্ট করিয়াছে, মানুষের সমস্তচেষ্টানাশক সেই বিধিরই এই একটা বিশাল খেলা (কিন্তু চাণক্যের নহে) ॥২০॥

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्न ! त्वया
विस्रम्भप्रवणस्तदा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।
सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपोः
प्रारब्धाः प्रणयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥२१॥

यत इत्याह विधेरित्यादि । इति अनेन प्रकारेणेत्यर्थः अतएव सम्बोधयति अनार्य्य ! आर्य्यविपरीतत्वात् निकृष्ट इति ।

अन्वयः—[हे) कृतघ्न ! त्वया तीव्रविषप्रयोगविषमां कन्यां कृत्वा तदा विस्रम्भप्रवणः मम पिता कथाशेषतां नीतः । सम्प्रति (च] रिपोः मन्त्राधिकारे आहितगौरवेण भवता प्रणयाय एते वयं मांसवत् विक्रेतुं प्रारब्धाः, अहो ! ॥२१॥

कार्य्यतोऽप्यनार्य्यतां प्रतिपादयितुमाह कन्यामिति । हे कृतघ्न ! उपकारिणः प्रत्यपकारकारित्वं कृतघ्नत्वं हे तादृश । त्वया, तीव्रविषस्य प्रयोगेण प्रदानेन विषमां भयानकां कन्याम्, कृत्वा शय्यायामर्पयित्वा, तदा तस्मिन् काले विस्रम्भप्रवणः त्वय्येव विश्वासनिरतः, मम पिता पर्व्वतेश्वरः, कथाशेषतां नाममात्रावशिष्टताम्, नीतः प्रापितः विनाशित इत्यर्थः । सम्प्रति च, रिपोः शत्रोश्चन्द्रगुप्तस्य, मन्त्राधिकारे मन्त्रणादानकार्य्ये मन्त्रिपदे इति तात्पर्य्यम्, आहितं स्वयमेव दृढ़शय्यापारेण स्थापितं गौरवं सम्मानं येन तेन तादृशेन, भवता त्वया, प्रणयाय तस्यैव रिपोः सौहार्द्द-लाभाय, एते वयम् एषोऽहमित्यर्थः, मांसवदेव, विक्रेतुम्, प्रारब्धा उपक्रान्ताः । इति अहो आश्चर्य्यम् । अतः कार्य्यतोऽपि ते अनिर्व्वचनीयमेवानार्य्यत्वमिति भावः ।

अत्र मांसवदिति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययादार्थीपमालङ्कारः । तेन च त्वया मयि जड़त्वं सम्भावितं तत्र न सम्भवष्यतीति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । रौद्रो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । त्रोटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्, "त्रोटकं पुनः ।

মলয়কেতু । [ক্রোধের সহিত] 'এটা বিধাতার খেলা, কিন্তু আমার নহে' এই বলিয়া এখনও গোপনই করিতেছ কেন ? নীচ !

[...] ... प्रलयाय ... ।

राक्षसः । स्वगतम् । अयमपरो गण्डस्योपरि विस्फोटः । प्रकाशम् । कर्णौ पिधाय । शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । नाऽहं पर्वतेश्वरे विषकन्यां प्रयुक्तवान् । (ञ)

मलयकेतुः । केन तर्हि व्यापादितस्तातः ? । (ट)

सं रब्धवाक्" इति लक्षणात् । गर्हणं नाम नाट्यलक्षणञ्च, "दूषणोद्घोषणायान्तु भर्त्सना गर्हणन्तु तत्" इत्यभिधानात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२१॥

(ञ) राक्षस इति । अयं पर्वतेश्वरहत्यापवादः, गण्डस्य पिटकस्य विस्फोटस्योपरि यावत्, विस्फोटो व्रणविशेषस्वरूपः । तथा च यथा गात्रे एकस्मिन् विस्फोटे जाते यादृशी वेदना जायते, तदुपरि विस्फोटान्तरे जाते तु ततोऽप्यधिका वेदना समुत्पद्यते ; तथा मलयकेतुजिघांसापवादे आरोपिते यादृशं दुःखं जातम्, पर्वतकहत्यापवादे आरोपिते तु ततोऽप्यधिकं दुःखं जातमिति भावः । शान्तं पापम्, ईदृशं न वाच्यमित्यर्थः, तस्यातिशायने द्विरुक्तिः ।

अत्र विस्फोटो विस्फोटस्वरूप इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

"गण्डः कपोले पिटके योगभेदे च गण्डके । गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यात् अश्वभूषणबुद्बुदे ।" इति विश्वः । पिटक एव विस्फोटः ।

(ट) मलयेति । तर्हि त्वया विषकन्यायाः प्रयोगे कृते ।

কৃতঘ্ন ! তুমি, তীব্রবিষদায়িনী ভয়ঙ্কর একটা কন্যাকে প্রেরণ করিয়া, (তোমারই উপরে] অত্যন্তবিশ্বস্ত আমার পিতাকে নামমাত্রে অবশিষ্ট করিয়াছ। এখনও শত্রুর মন্ত্রিত্বপদে গৌরবস্থাপনপূর্ব্বক শত্রুরই প্রণয়লাভের জন্য তুমি আমাকে মাংসেরই মত বিক্রয় করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছ ; কি আশ্চর্য্য ! ॥২১॥

রাক্ষস। (স্বগত] এই আর একটা বিস্ফোটের উপরে বিস্ফোট। [প্রকাশ্যে। কর্ণযুগল আবৃত করিয়া) ও কথা বলিবেন না, ও কথা বলিবেন না। আমি পর্বতেশ্বরের প্রতি বিষকন্যা প্রয়োগ করি নাই।

মলয়কেতু। কে তবে পিতৃদেবকে হত্যা করিল ?

राक्षसः। दैवमत्र प्रष्टव्यम्। (ठ)

मलयकेतुः। सक्रोधम्। दैवमत्र प्रष्टव्यम्, न क्षपणको जीवसिद्धिः!। (ड)

राक्षसः। स्वगतम्। कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः। हन्त! हृदयमपि मे रिपुभिः स्वीकृतम्। (ढ)

मलयकेतुः। सक्रोधम। भासुरक! आज्ञाप्यतां शिखरसेनः

(ठ] राक्षस इति। अत्र पर्वतकहत्याविषये, दैवम् अदृष्टम्। तथा च पर्वतकस्यैव दुर्दैवं सहायीकृत्य चाणक्येनैवासौ व्यापादित इत्याशयः।

(ड] मलयेति। तव सुहृदा जीवसिद्धिनैव कथितं यत 'तव पिता पर्वतको राक्षसेनैव विषकन्यया घातितः" इति। तेन च तत् सत्यमेवेत भावः।

(ढ) राक्षस इति। कथमिति विषादे। चाणक्यस्य प्रणिधिश्चरः। अन्यथा कथमसौ मद्विरुद्धं वदेदिति भावः। स्वीकृतम् आयत्तीकृतम्; हृदयतुल्यसुहृदो जीवसिद्धेरपि चाणक्यस्यैव चरत्वेन तस्यैव वशीभूतत्वादित्यभिप्रायः।

अहो! इदानीं खल्वीदृशीमनुशोचनां कुर्वन् राक्षसः पदे पदे निजां विच्युतिमेव महतीं द्योतयति। तथा च अज्ञातकुलशीलानां जीवसिद्धिप्रभृतीनां बन्धुत्वेन परिग्रह एव प्रथमो दोषः; परतस्त्विदानीं शकटदासस्य अनाह्वानम्, युक्तियुक्तमुत्तरं विना 'दैवमत्र प्रष्टव्यम्" इत्युत्तरदानम्, आसन्नविपदि प्रतीकारचेष्टां विना अनुशोचना च विच्युतिः। आकस्मिकविपत्तेर्विह्वलतयेति चेत् तादृशपदस्थस्य विह्वलतैव गरीयान् दोषः। इत्यमालोचनीयम्।

রাক্ষস। এবিষয়ে দৈবকে জিজ্ঞসা করা উচিত।

মলয়কেতু। (ক্রোধের সহিত) এ বিষয়ে দৈবকে জিজ্ঞাসা করা উচিত; কিন্তু বৌদ্ধসন্ন্যাসী জীবসিদ্ধিকে নহে!

রাক্ষস। (স্বগত) আঁ্যা। জীবসিদ্ধিও চাণক্যের চর। হায়! আমার হৃদয়টাকেও শত্রুরা আয়ত্ত করিয়াছে।

সেনাপতিঃ ‘যে এতেন রাক্ষসেন সহ সৌহার্দ্দমুৎপাদ্য অস্মচ্ছরীরাভিদ্রোহেণ চন্দ্রগুপ্তমারাধয়িতুকামাঃ পঞ্চ রাজানঃ। কৌলূতশ্চিত্রবর্ম্মা, মলয়নৃপতিঃ সিংহনাদঃ, কাশ্মীরঃ পুষ্করাক্ষঃ, সিন্ধুরাজঃ সুষেণঃ, পারসীকাধিপো মেঘনাদ ইতি। তত্র যে ত্রয়ঃ প্রথমে মদীয়াং ভূমিং কাময়ন্তে, তে গম্ভীরশ্বভ্রমুপনীয় পাংশুভিঃ পূর্য্যন্তাম্। ইতরৌ হস্তিবলকামুকৌ হস্তিনৈব ঘাত্যেতাম্’ ইতি। (ণ)

[ণ] মলয়েতি। ভাসুরকেতি নাম্না সন্নিহিতভৃত্যস্য সম্বোধনম্। শিখরং শিখরসদৃশ্যা উৎকৃষ্টা সেনা যস্য স শিখরসেনো নাম। অস্মাকং মম শরীরস্য অভিদ্রোহেণ বিনাশেন, আরাধয়িতুকামাঃ সন্তোষয়িতুমভিলাষুকাঃ। কে তে রাজান ইত্যাহ কৌলূত ইতি। তত্র তেষু মধ্যে, প্রথমে প্রথমোক্তাঃ, ভূমিং ভূমিসম্পত্তিম্, গম্ভীরশ্বভ্রং গভীরভূরন্ধ্রম, উপনীয় প্রাপয্য তত্র নিপাত্যেত্যর্থঃ, পাংশুভির্ধূলিভিঃ। ভূমিকামত্বাৎ ভূমিরন্ধ্রপ্রবেশনয়ৈব তেষাং হত্যেতি ভাবঃ। ইতরৌ সুষেণমেঘনাদৌ, ঘাত্যেতাং বিনাশ্যেতাম্। হস্তিসৈন্যকামুকত্বাৎ হস্তিনৈব তয়োর্ঘাতনমিত্যাশয়ঃ। “রন্ধ্রং শ্বভ্রং বপা শুষিঃ” ইত্যমরঃ।

মলয়কেতু। (ক্রোধের সহিত) ভাসুরক! সেনাপতি শিখরসেনকে এই আদেশ কর, যে পাঁচজন রাজা এই রাক্ষসের সহিত সৌহার্দ্দস্থাপনপূর্ব্বক আমাকে হত্যা করিয়া চন্দ্রগুপ্তকে সন্তুষ্ট করিতে ইচ্ছা করে। যথা কুলূতদেশের রাজা চিত্রবর্ম্মা, মলয়দেশের রাজা সিংহনাদ, কাশ্মীরদেশের রাজা পুষ্করাক্ষ, সিন্ধুদেশের রাজা সুষেণ এবং পারস্যদেশের রাজা মেঘনাদ। ইহাদের মধ্যে প্রথম যে তিন জন আমার ভূসম্পত্তি লাভ করিতে ইচ্ছা করে, তাহাদিগকে গভীর গর্ত্তে ফেলিয়া দিয়া ধূলি দ্বারা সে গর্ত্ত পূর্ণ করিয়া ফেলুক; আর অপর দুই জন আমার হস্তিসৈন্য লাভ করিতে ইচ্ছা করে, সুতরাং তাহাদিগকে হস্তী দ্বারাই হত্যা করা হউক।

पुरुषः । जं कुमारो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । [यत् कुमार आज्ञापयति] ।

मलयकेतुः । सक्रोधम् । राक्षस ! राक्षस ! नाहं विस्रम्भघाती राक्षसः, मलयकेतुः खल्वहम् । तद्गच्छ, समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पश्य— (त)

विष्णुगुप्तञ्च मौर्य्यञ्च सममप्यागतौ त्वया ।
उन्मूलयितुमीशोऽहं त्रिवर्गमिव दुर्नयः ॥२२॥

अहो ! मलयकेतुरपि नितरामविमृष्यकारी शूकरवदेकाग्रहश्च । येनासौ हतभाग्यानां चित्रवर्म्मादीनां वचनमश्रुत्वैव तेषां वधमाज्ञप्तवान् । ईदृशस्य प्रभोः ईदृशस्य मन्त्रिणश्च विपक्षतया प्राप्तत्वादेव च चाणक्यस्य जयः सुकर आसीदित्यालोचनीयम् ।

[त] मलयेति । विस्रम्भघाती विश्वासघातकः । मलयकेतुः खल्वहमित्यनेनात्मनो महावीरत्वादविस्रम्भघातित्वं प्रकाश्ययोद्धृत्वञ्च सूचितम् । सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन ।

अन्वयः—दुर्नयः त्रिवर्गम् इव अहं त्वया समम् आगतौ अपि विष्णुगुप्तञ्च मौर्य्यञ्च (एतौ] उन्मूलयितुम ईशः (अस्मि) ॥२२॥

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नयो दुष्टा नीतिः असमीचीनो व्यवहार इति यावत्, त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां वर्गं समूहमिव, अहम्, त्वया राक्षसेन. समं सह. आगतौ यौच 'मप-

---

পুরুষ। কুমার! যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

মলয়কেতু। (ক্রোধের সহিত) রাক্ষস! রাক্ষস! আমি বিশ্বাসঘাতক রাক্ষস নহি, আমি মলয়কেতু। অতএব যাও, সর্ব্বপ্রযত্নে যাইয়া চন্দ্রগুপ্তকে আশ্রয় কর। দেখ—

দুর্নীতি যেমন ধর্ম্ম, অর্থ ও কামকে নষ্ট করিতে সমর্থ হয়; তেমন

भागुरायणः । कुमार ! कृतं कालहरणेन । साम्प्रतं कुसुम-पुरोपरोधायाज्ञाप्यन्तामस्मद्बलानि (थ) ।

गौड़ीनां लोध्रधूलीपरिमलधवलान् धूम्रयन्तः कपोलान्
क्लिश्नन्तः कृष्णिमानं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
पांशुस्तम्भा बलानां तुरग-खुर-पुट-क्षोद-लब्धात्मलाभाः
शत्रूणामुत्तमाङ्गे गज-मद-सलिल-च्छिन्न-मूलाः पतन्तु ॥२३॥

स्थितावपि, विष्णुगुप्तं चाणक्यञ्च, मौर्य्यं चन्द्रगुप्तञ्च, एतौ, उन्मूलयितुम् उत्पादयितुम्, ईशः समर्थोऽस्मि । अतएव परित्यागे क्वचिदपि न मम क्षतिरिति भावः ।

अत्र प्रतीपमालङ्कारः, वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ॥२२॥

[थ) भागुरेति । कालहरणेन अयथासमयक्षेपेण, कृतमलम् ।

अन्वयः—बलानां तुरग-खुर-पुट-क्षोद-लब्धात्मलाभाः पांशुस्तम्भाः, लोध्र-धूलि-परिमल-धवलान् गौड़ीनां कपोलान् धूम्रयन्तः, भ्रमर-कुल-रुचः कुञ्चितस्य अलकस्य कृष्णिमानं क्लिश्नन्तः, गज-मद-सलिल-च्छिन्न-मूलाः (च सन्तः) शत्रूणाम् उत्तमाङ्गे पतन्तु ॥२३॥

गौड़ीनामिति । बलानामस्मत्सैन्यानाम्, ये तुरगा अश्वास्तेषां खुरपुटैः क्षोदेन भूतलस्य चूर्णतया लब्ध आत्मलाभ उत्पत्तिर्यैस्ते तथोक्ताः, पांशुस्तम्भा धूलीराशयः, लोध्राणां तदाख्यपुष्पाणां धूल्यः परागा एव परिमला गन्धद्रव्याणि तैर्धवलान् शुभ्रवर्णी-भूतान्, गौड़ीनां गौड़देशवासिनीनां रमणीनाम्, कपोलान् गण्डदेशान्, धूम्रयन्तः तेषु पतनेन धूम्रवर्णीकुर्वन्तः, आत्मनां धूम्रवर्णत्वादिति भावः ; तथा भ्रमरकुलस्य रुचिश्च

আমি, তোমার সহিত উপস্থিত হইলেও চাণক্য এবং চন্দ্রগুপ্তকে নষ্ট করিতে সমর্থ হইব ॥২২॥

ভাগুরায়ণ। কুমার! আর সময়ক্ষেপ করায় প্রয়োজন নাই। এখন কুসুমপুর অবরোধের জন্য আমাদের সৈন্যগণকে আদেশ করুন।

(২৩)···परिमलबहुलान् धूम्रयन्तः···पांशुस्तम्भाः ।

इति सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः [द) ।

राक्षसः । सावेगम् । हा धिक् कष्टम् । तेऽपि घातिताश्चित्रवर्म्मादयस्तपस्विनः । तत् कथं सुहृद्विनाशाय राक्षसश्चेष्टते, न रिपुविनाशाय । तत् किमिदानीं मन्दभाग्यः करवाणि (ध) ।

रुक् कान्तिर्यस्य तस्य, कुञ्चितस्य कुटिलीभूतस्य, अलकस्य गौडीनामेव चूर्णकुन्तलस्य, कृष्णिमानं कृष्णवर्णम्, क्षिपन्तः स्वपतनेन प्रायो धूम्रवर्णीकरणात् अपनयन्तः; तथा गजानाम् अस्मदीयहस्तिनां मदसलिलैर्दानजलैः छिन्नानि पृथक् कृतानि मूलानि निम्नभागा येषां ते तादृशाश्च सन्तः, शत्रूणाम्, उत्तमाङ्गे मस्तके, पतन्तु आक्रमणकाले इति भावः ।

अत्र धूम्रीकरणस्य कृष्णिमलोपस्य च असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः, स च भ्रमरकुलरुच इति लुप्तोपमया सङ्कीर्य्यते । वीरो रसः, ओजो गुणः, गौड़ी च रीतिः ।

धूम्राम् कुर्वन्त इति धूम्रयन्तः, "इन् कारितं धात्वर्थे" इति धूम्रशब्दादिन् । कृष्णस्य भावः कृष्णिमा पृथ्व्यादित्वादिमन् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥२३॥

(द) इतीति । इति भागुरायणोक्तेः परमित्यर्थः ।

[ध) राक्षस इति । हा धिक् कष्टमित्येकमेवाव्ययम् अत्यन्तविषादे । तपस्विनः शोच्याः, कारणं विना घातितत्वादिति भावः । सुहृदां चित्रवर्म्मादीनामेव विनाशाय

আমাদের সৈন্যের অন্তর্গত অশ্বগণের খুরের আঘাতে উৎপন্ন ধূলিরাশি, গৌড়দেশবাসিনী রমণীগণের লোধ্রপুষ্পরেণু দ্বারা শুভ্রবর্ণ গণ্ডদেশকে ধূম্রবর্ণ করিয়া, তাহাদেরই ভ্রমরতুল্যকৃষ্ণবর্ণ কুঞ্চিত কেশকলাপের কৃষ্ণবর্ণকে অপনীত করিয়া এবং হস্তিগণের মদজলে ছিন্নমূল হইয়া, শত্রুগণের মস্তকে যাইয়া পতিত হউক ॥২৩॥

[ইহার পরে মলয়কেতু ভাগুরায়ণপ্রভৃতি পরিজনগণের সহিত চলিয়া গেলেন)

কিং গচ্ছামি তপোবনং ন তপসা শাম্যেৎ সবৈরং মনঃ,
কিং ভর্তৄননুযামি জীবতি রিপৌ স্ত্রীণামিয়ং যোগ্যতা।
কিং বা খড়্গসখঃ পতাম্যরিবলে নেদং ন যুক্তং ভবেৎ
চেতশ্চন্দনদাসমোক্ষরভসং রুন্ধ্যাৎ কৃতঘ্নং ন চেৎ ॥২৪॥

চেষ্টতে। ইদানীমপ্যেতৎপ্রত্যবস্থানেনেত্যর্থঃ। তথা চ ইদানীমপি এতৎপ্রত্যবস্থানে শ রক্ষস্য চিত্রবর্ম্মাদিবিনাশস্য বাধায়া অসম্ভবাৎ তন্নষ্টৈব কৃতা স্যাদিতি ভাবঃ। অত্র বিদ্রবো নাম গর্ভসন্ধ্যঙ্গম্, "শঙ্কাভয়ত্রাসকৃতঃ সম্ভ্রমো বিদ্রবো মতঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

অন্বয়ঃ—কিং তপোবনং গচ্ছামি? তপসা সবৈরং মনঃ ন শাম্যেৎ; কিং ভর্তৄন্ অনুযামি? রিপৌ জীবতি ইয়ং স্ত্রীণাং যোগ্যতা। কিং বা খড়্গসখঃ (সন্) অরিবলে পতামি, ইদং যুক্তং ন ভবেৎ (ইতি] ন; কিন্তু চন্দনদাসমোক্ষরভসং কৃতঘ্নং চেতঃ চেৎ ন রুন্ধ্যাৎ ॥২৪॥

কিমিতি। কিং তপোবনং গচ্ছামি? তন্নেত্যাহ—তপসা, সবৈরং শত্রুতাযুক্তং মম মনঃ, ন শাম্যেৎ বৈরাপগমেন শান্তিং ন লভেত; বৈরস্যৈব প্রবলত্বাদিতি ভাবঃ। তর্হি কিং ভর্তৄন্ নন্দাদীন্ প্রভূন্, অনুযামি উদ্বন্ধনাদিনা মরণেন অনুগচ্ছামি? তদপি নেত্যাহ—রিপৌ চন্দ্রগুপ্তে চাণক্যে চ জীবতি সতি, ইয়ং ভর্ত্রনুগমনাত্মিকা, স্ত্রীণাং যোগ্যতা যোগ্যা ক্রিয়া; তেজঃশূন্যতাসূচকত্বাদিত্যাশয়ঃ। কিং বা খড়্গস্য সখা খড়্গসখঃ কৃপাণপাণিঃ সন্নিত্যর্থঃ, অরিবলে শত্রুসৈন্যমধ্যে, পতামি তন্নিহন্তুমেব প্রবিশামি? ইদং যুক্তং ন ভবেদিতি ন, অপি তু ইদমেব যুক্তমুচিতং ভবেদিত্যর্থঃ; বাস্ত-

---

রাক্ষস। (আবেগের সহিত) হায়! বড়ই কষ্ট। শোচনীয় সেই চিত্রবর্ম্মাপ্রভৃতিকেও হত্যা করাইল। হায়! রাক্ষস বন্ধুবিনাশের জন্য চেষ্টা করিবে, কিন্তু শত্রুবিনাশের জন্য চেষ্টা করিবে না। তবে, মন্দভাগ্য আমি এখন কি করি—

[২৪) নৈতদ্ যুক্তং ভবেৎ।

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্ব্বে।

ইতি পঞ্চমোঽঙ্কঃ ॥০॥

বিকপুরুষত্বপ্রকাশাদিত্যভিপ্রায়ঃ। তর্হি তদেব ক্রিয়তামিত্যাহ—চন্দনদাসস্য মোক্ষে কারাগারাৎ মুক্তৌ রভসো বেগো যস্য তাদৃশম্, কৃতঘ্নম্ উপকারিবধস্য প্রত্যুপকার-ত্বং মুখ্যাদিতি ভাবঃ, চেতঃ মর্ম চ মনঃ বার্ত্তং, চেদ্যদি, ন রুন্ধ্যাৎ অরিবলপ্রবেশে ন প্রতিবধ্নীয়াৎ। তথা চ একাকিনঃ মম অরিবলপ্রবেশে মরণাবশ্যম্ভাবেন চন্দনদাসস্য মোক্ষো ন স্যাদিতি বিভাব্য মন্মন এব তৎপ্রবেশে মাং রুণদ্ধীতি ভাবঃ।

অত্র আবেগাদয়ো ব্যভিচারিভাবা জ্ঞেয়াঃ। প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী চ রীতিঃ। শার্দ্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥২৪॥

ইতি শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচার্য্যবিরচিতায়াং মুদ্রারাক্ষসনাটক-টীকায়াং চাণক্যচাতুরীসমাখ্যায়াং পঞ্চমাঙ্কবিবরণম্ ॥০॥

তপোবনে যাইব কি? (না, তাহা হইবে না; কারণ) তপস্যা দ্বারা শত্রুদ্বেষী হৃদয় শান্তি লাভ করিবে না। তবে কি প্রভুদের অনুসরণ করিব? (তাহাও হইবে না; কেন না—) শত্রু জীবিত থাকিতে তাহা করা স্ত্রীলোকের কার্য্য। তবে কি তরবারি ধারণ করিয়া শত্রুসৈন্যের উপরে পড়িব? ইহাই সঙ্গত হইতে বটে; কিন্তু চন্দনদাসের মুক্তির জন্য ব্যগ্র অকৃতজ্ঞ চিত্ত যদি বাধা না দিত ॥২৪॥

[ইহার পর সকলেই চলিয়া গেল)

षष्ठोऽङ्कः।

———:*:———

ततः प्रविशत्यलङ्कृतः सहर्षः सिद्धार्थकः (क)।

सिद्धार्थकः। जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
जअदि अ जणदिट्ठीचन्दमा चन्दउत्तो।
जअदि जअणसज्जं जा अकाऊण सेण्णं
पडिहदपरपक्खा अज्ज चाणक्कणीदी॥१॥

(क) तत इति। मलयकेतुना सह राक्षसस्य भेदसम्पादने सिद्धार्थकस्यैव प्रधानपात्रत्वात् चन्द्रगुप्तचाणक्यप्रदत्तैः पारितोषिकालङ्कारैरलङ्कृत इत्यर्थः, अतएव सहर्ष इत्याशयः।

इतः प्रभृतिषष्ठाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो विमर्शसन्धिः। तथा चात्र उद्बन्धनेन मरणप्रवृत्तस्य पुरुषस्य चरितं प्रकरी नाम अर्थप्रकृतिः। यथा दर्पणे—

"प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता।"

मलयकेतुकृतपरित्यागेन तदयोगरूपविघ्नाभावात् राक्षसस्य निश्चितप्राप्तिरूपा नियताप्तिर्नाम कार्य्यावस्था। यथा तत्रैव—

"अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता।"

तथा भेदव्यापारस्य निष्पन्नतया राक्षसग्रहणरूपमुख्यफलस्य उपायभूतश्चाणक्योत्साहो गर्भसन्ध्यपेक्षया आधिक्येन प्रकाशितः; तथा राक्षसस्य यथाकथञ्चिन्निरुद्दिष्टतया सोत्साहः सान्तरायः। तथा च तत्रैव—

'यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः॥"

अत्रापि अपवादादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः।

---

(१)···जअदि जअणकज्जं जाव काऊण सव्वं···।

[जयति जलदनील: केशव: केशिघाती
जयति च जनदृष्टि-चन्द्रमाश्चन्द्रगुप्त: ।
जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं
प्रतिहतपरपक्षा आर्य्यचाणक्यनीति:) ॥

दाव चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थअं पेक्खामि । परिक्रम्यावलोक्य च । एसो मे पिअवअस्सो समिद्धत्थओ इदो एव्व उवसप्पदि । जाव णं उवसप्पामि । [तावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं

जयतीति । जलदो मेघ इव नील: श्यामवर्ण:, केशिघाती केशिनामकदैत्यहन्ता, केशवो नारायण:, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अन्यजये वक्तव्ये आदौ इष्टदेवताजयस्य सर्वथा वक्तव्यत्वादिदमप्रासङ्गिकमप्युक्तम् । जनानां दृष्टौ दर्शनविषये चन्द्रमा: सौन्दर्य्येणाह्लादजनकत्वाच्चन्द्र इव स:, चन्द्रगुप्तश्च जयति ; असाधारणभाग्यवत्त्वादिति भाव: । तथा या आर्य्यचाणक्यनीति:, सैन्यम्, जयने शत्रुविजयव्यापारे सज्जं सन्नद्धम्, अकृत्वा च अविधायापि, प्रतिहत: पराजित: परपक्ष: शत्रुवर्गो यया सा तादृशी जाता, सा आर्य्यचाणक्यनीतिश्च, जयति ; अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्याशय: ।

अत्र सैन्यसज्जत्वरूपकारणाभावेऽपि परपक्षप्रतिहननरूपकार्य्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारो लुप्तोपमाभ्यां संसृज्यते । प्रसादो गुण:, वैदर्भी रीति:, मालिनी च वृत्तम् ॥१॥

(ख) तावदिति । कालस्यात्यानन्तर्य्यसम्बन्धे षष्ठी, बहुकालात् परमित्यर्थ: ;

তদনন্তর অলঙ্কৃত অবস্থায় আনন্দিতচিত্ত সিদ্ধার্থক প্রবেশ করিল।

সিদ্ধার্থক। কেশিদৈত্যনিহন্তা মেঘতুল্যনীলবর্ণ নারায়ণের জয় হউক; এবং লোকদৃষ্টিতে চন্দ্রতুল্য চন্দ্রগুপ্তের জয় হউক; আর, যে চাণক্যনীতি বিজয়ের জন্য সৈন্যসজ্জা না করিয়াও শত্রুপক্ষ জয় করিয়াছে, মাননীয় চাণক্যের সেই নীতির জয় হউক ॥১॥

বহুকালের পর প্রিয়বয়স্য সমিদ্ধার্থকের সঙ্গে দেখা করিব। (পাদ-ক্ষেপপূর্ব্বক, দর্শন করিয়া) এই আমার প্রিয়বয়স্য সমিদ্ধার্থক এই দিকেই আসিতেছে। ইহার নিকটে যাই।

समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे प्रियवयस्यः समिद्धार्थक इत एव उपसर्पति । यावदेनमुपसर्पामि] [ख) ।

ततः प्रविशति समिद्धार्थकः ।

समिद्धार्थकः । सन्दावे तारेसाणं गेह्सवे सुहाअन्ताणं ।
हिअअट्ठिदाणं विहवा विरहे मित्ताणं दूणन्ति ॥२
(सन्तापे तारेशानां गेहोत्सवे सुखायमानानाम् ।
हृदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राणां दुन्वन्ति) ॥

सुदं च मए मलअकेदुकडआदो पिअवअस्सो सिद्धत्थओ आअदो त्ति । ता अस्सेसामि । इति परिक्रामति । विलोक्य । एसो सिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअवअस्सस्स ? । (श्रुतञ्च मया मलयकेतु-कटकात् प्रियवयस्यः सिद्धार्थकः आगत इति । एनमन्विष्यामि । एष सिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ? । (ग)

भेदसंघटनार्थमियन्तं कालं यावत् राक्षसान्तिक एव निवासादिति भावः । समिद्धः सम्यग् दीप्तः अर्थो बुद्धिरूपं वस्तु यस्येति समिद्धार्थकस्तम् ।

सन्ताप इति । सन्तापे दुःखमेव ग्रीष्मस्तस्मिन्, तारायां नक्षत्राणामीशा अधिपतयश्चन्द्रास्तेषां शीतलत्वजननसाम्यात् तत्स्वरूपाणामित्यर्थः, गेहोत्सवे गेहेषु आनन्दव्यापारे, सुखायमानानां योगदानेन सुखं जनयताम्, हृदयस्थितानां चिन्तावशात् सर्वदैव मनसि विद्यमानानाम्, मित्राणां सुहृदाम्, विरहे विच्छेदे, विभवा धनसम्पदः, दुन्वन्ति साहचर्य्येण विभवसाध्यसुखानुभवाभावात् सन्तापयन्ति ; अत एव मित्रं सिद्धार्थकमन्विष्यामीति भावः ।

अत्र सन्तापे तारेशानामिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ॥२॥

তাহার পর সমিদ্ধার্থক প্রবেশ করিল।

সমিদ্ধার্থক। সন্তাপের সময় চন্দ্রস্বরূপ, গৃহের উৎসবে সুখজনক এবং সর্ব্বদাই হৃদয়ে বিদ্যমান বন্ধুজনের বিচ্ছেদের সময় ধনসম্পত্তি দুঃখ উৎপাদন করে ॥২॥

सिद्धार्थकः। विलोक्य। कधं सुहिदो ज्जेव पिअवअस्सो समिद्धत्थओ। उपगम्य। अवि सुहं पिअवअस्सस्स? । (कथम् सुहृत् एव प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः। अपि सुखं प्रियवयस्यस्य?)। (घ]

अन्योन्यमालिङ्गतः।

समिद्धार्थकः। अह वअस्स!, कुदो मे सुहं, जस्स तुमं चिरआलप्पवासपच्चागदोवि अणाचिक्खिअ वुत्तन्तं अण्णदो गदोसि त्ति। [अह वयस्य! कुतो मे सुखम्? यस्य त्वं चिरकालप्रवासप्रत्यागतोऽपि अनाख्याय वृत्तान्तम् अन्यत्र गतोऽसि इति]। [ङ)

सिद्धार्थकः। पसीददु पसीददु पिअवअस्सो। अहं क्खु

[ग] सुतमिति। मलयकेतोः कटकात् शिबिरात्। एतं सिद्धार्थकम्। सुखं मङ्गलमित्यर्थः।

(घ] सिद्धेति। इत एव अस्यामेव मद्दिशि। आगच्छतीति शेषः।

(ङ] समिद्धेति। अह इत्येव सम्बोधनार्थमव्ययम्। चिरकालं दीर्घसमयं यावत् यः प्रवासो विदेशावस्थितिस्तस्मात् प्रत्यागतोऽपि।

আমি শুনিয়াছি যে, প্রিয়বয়স্য সিদ্ধার্থক মলয়কেতুর শিবির হইতে আসিয়াছে। অতএব উহার অন্বেষণ করি। (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ; তাহার পর দর্শন করিয়া) এই যে সিদ্ধার্থক। প্রিয়-বয়স্যের মঙ্গল ত ?

সিদ্ধার্থক। প্রিয়সুহৃৎ সমিদ্ধার্থক যে এই দিকেই আসিতেছে। (নিকটে যাইয়া) প্রিয়সখার মঙ্গল ত ?

পরস্পর আলিঙ্গন করিল।

সমিদ্ধার্থক। সখা! আমার মঙ্গল হইবে কোথা হইতে ? তুমি বহুকাল যাবৎ বিদেশবাস করিয়া ফিরিয়া আসিয়াও, যাহার নিকট সে বৃত্তান্ত না জানাইয়া অন্য স্থানে গিয়াছিলে।

दिट्ठमेत्तो ज्जेव अज्जचाणक्केण आणत्तो, जधा सिद्धत्थअ ! गच्छ, एदं वुत्तन्तं पिअं पिअदंसणस्स देअस्स चन्दसिरिणो णिवेदेहि त्ति । तदो तस्स तं णिवेदिअ एव्वं अणुभूदपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्सं पेक्खिदुं तुह गेहं चलिदोऽम्हि । प्रसीदतु प्रसीदतु प्रियवयस्यः । अहं खलु दृष्टमात्र एव आर्य्यचाणक्येन आज्ञप्तः, यथा सिद्धार्थक ! गच्छ, इमं वृत्तान्तं प्रियं प्रियदर्शनस्य देवस्य चन्द्रश्रियः निवेदय इति । ततस्तस्य तं निवेद्य एवम् अनुभूतपार्थिवप्रसादः अहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तव गेहं चलितोऽस्मि) । (च)

समिद्धार्थकः । वअस्स ! जदि मए एदं सुणिदव्वं भोदि, ता मं पि सुणावेहि ; किं तं पिअं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो णिवेदिदं त्ति । (वयस्य ! यदि मया एतत् श्रोतव्यं भवति, तत् मामपि श्रावय, किं तत् प्रियं प्रियदर्शनस्य चन्द्रश्रियः निवेदितमिति । (छ)

[च) सिद्धे ति । इमं वक्ष्यमाणम्, प्रियं प्रीतिकरं वृत्तान्तमित्यन्वयः, देवस्य राज्ञः, चन्द्रस्य श्रीरिव श्रीः कान्तिर्यस्य तस्य चन्द्रगुप्तस्य समीप इत्यर्थः । एवम् अनेन निवेदनेन, अनुभूतो लब्धः पार्थिवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य प्रसादोऽनुग्रहो येन स तथोक्तः ।

(छ] समिद्धे ति । चन्द्रश्रियश्चन्द्रवत् सुन्दरस्य चन्द्रगुप्तस्य ।

সিদ্ধার্থক। প্রিয়সখা ! প্রসন্ন হও প্রসন্ন হও। দর্শন করিবামাত্রই মাননীয় চাণক্য আমাকে আদেশ করিলেন যে, 'সিদ্ধার্থক ! যাও, যাইয়া এই প্রীতিকর বৃত্তান্তটী প্রিয়দর্শন রাজা চন্দ্রগুপ্তের নিকট জানাও।' তাহার পর আমি রাজা চন্দ্রগুপ্তের নিকট সেই বৃত্তান্ত জানাইয়া, এই ভাবে রাজার অনুগ্রহ লাভ করিয়া, তোমার সঙ্গে সাক্ষাৎ করিবার জন্য তোমার বাড়ীই যাইতেছিলাম।

সমিদ্ধার্থক। বয়স্য ! এ বিষয়টা যদি আমার শ্রোতব্য হয়, তাহা

सिद्धार्थकः। पिअवअस्स ! तवापि किं असुणिदव्वं अत्थि ? ता णिसामेहि। अत्थि दाव अज्ज चाणक्क-णीदि मोहिद-मदिणा मलअकेदुहदएण णिराकरिअ रक्खसं हदा चित्तवम्म-प्पमुहा प्पहाणा पञ्च पत्थिवा। तदो असमिक्खकारी एसो दुरा-आरो त्ति कदुअ उज्झिअ मलअकेदु-कडअ-भूमिं णिअभूमि-कुसलदाए भअ-विलोल-सेस्स तणूकिद-परिवारेसुं सकं सकं विसअं अभिप्पत्थिदेसुं पत्थिवेसुं भद्दभट-पुरुसदत्त-डिङ्गुरात-बलउत्त--राजसेण-भागुराअण--रोहिदक्ख- विअअवम्मप्पमुहेहिं संजमिदो मलअकेदू। (प्रियवयस्य ! तवापि किमश्रोतव्यमस्ति ? तन्निशामय। अस्ति तावत् आर्य्य-चाणक्य-नीति-मोहित मतिना मलयकेतुहतकेन निराकृत्य राक्षसं हताश्चित्रवर्म्मप्रमुखाः प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः। ततः असमीक्ष्यकारी एष दुराचार इति कृत्वा उज्झित्वा मलयकेतुकटकभूमिं निजभूमि-कुशलतया भय-विलोल सैन्य तनूकृत-परिवारेषु स्वकं स्वकं विषयम् अभिप्रस्थितेषु पार्थिवेषु भद्रभट पुरुषदत्त-डिङ्गुरात-बलगुप्त राजसेन-भागुरायण रोहिताक्ष-विजयवर्म्मप्रमुखैः संयमितो मलयकेतुः) (ज)।

[ज] णिसमे ति। अस्ति एष वृत्तान्त इति शेषः। आर्य्यचाणक्यस्य नीत्या कौशलेन मोहिता वैकल्यं नीता मतिर्यस्य तेन। असमीक्ष्यकारी अविविच्यकार्य्यविधायी। इति कृत्वा विभाव्य, मलयकेतोः कटकभूमिं शिविरदेशम्, उज्झित्वा परित्यज्य, निज-भूमौ स्वस्वदेशे कुशलतया स्वाधीनभावेनाचरणे समर्थतया हेतुना, भयेन विलोलैश्चञ्चलीभूतैः सैन्यैः तनूकृताः पलायनादल्पीकृताः परिवाराः परिजना येषां तेषु, पार्थिवेषु मलयकेतुपक्षवर्त्तिषु राजसु। स्वकं स्वकं निजं निजम्, विषयं देशम्, अभिप्रस्थितेषु लक्ष्यीकृत्य गतेषु सत्सु, संयमितो बद्धः।

আমাকেও শুনাও; প্রিয়দর্শন চন্দ্রগুপ্তের নিকট কি সে প্রিয় সংবাদ জানাইলে।

সিদ্ধার্থক। বয়স্য! তোমারও কি অশ্রোতব্য আছে? অতএব

সমিদ্ধার্থকঃ। বঅস্‌স ! ভদ্দভটপ্পমুহা কিল দেবস্‌স চন্দ-সিরিণো অবরত্তা মলঅকেদুং সমস্‌সিদা ত্তি লোএ মন্তীঅদি। তা কিং ণিমিত্তং এদং কুকবি-কিদ-ণাড়অস্‌স বিঅ অণ্ণং মুহে অণ্ণং ণিব্বহণে ত্তি। (বয়স্য ! ভদ্রভটপ্রমুখাঃ কিল দেবস্য চন্দ্রশ্রিয়ঃ অপ-রক্তাঃ মলয়কেতুং সমাশ্রিতা ইতি লোকে মন্ত্র্যতে। তৎ কিং নিমিত্তমেতৎ কুকবি-কৃত-নাটকস্য ইব অন্যৎ মুখে অন্যৎ নির্ব্বহণে ইতি) (ক)।

অথ মলয়কেতোর্দোষপ্রখ্যাপনাৎ অপবাদো নাম বিমর্শসন্ধেরঙ্গম্, "দোষপ্রখ্যাপবাদঃ স্যাৎ" ইতি লক্ষণাৎ।

[ক] সমিদ্ধেতি। চন্দ্রশ্রিয়শ্চন্দ্রগুপ্তস্য সম্বন্ধে, অপরক্তা বিরক্তাঃ সন্তঃ। লোকে জনসমাজে, মন্ত্র্যতে আলোচ্যতে। এতৎ সংঘটনম্. কুৎসিতো নিকৃষ্টঃ কবিঃ কুকবি-স্তেন কৃতং যন্নাটকং তস্যেব, মুখে লোকবদনে মুখসন্ধৌ চ, নির্ব্বহণে কার্য্যকালে নির্ব্বহণসন্ধৌ চ। তথা চ "বীজোপগমন সন্ধিঃ" ইত্যাদিনা আলঙ্কারিকৈর্মুখসন্ধৌ নির্ব্বহণসন্ধৌ চ একবিষয়কতা নিরূপিতা, তদ্বৈপরীত্যং যথা অসমঞ্জসম্; তথা য

শোন। এইরূপ ঘটনা হইয়াছে যে, মাননীয় চাণক্যের কৌশলে মলয়-কেতুর বুদ্ধি নষ্ট হইয়া গিয়াছিল; তাই সে দুরাত্মা, রাক্ষসকে তাড়া-ইয়া দিয়া চিত্রবর্ম্মাপ্রভৃতি প্রধান পাঁচ জন রাজাকে বধ করিয়াছিল। তারপর এই মলয়কেতু অবিবেচনাপূর্ব্বক কার্য্য করে এবং দুরাচারী এই-রূপ মনে করিয়া, রাজারা আপন আপন দেশে স্বাধীনভাবে কার্য্য করা যায় বলিয়া, মলয়কেতুর শিবির পরিত্যাগপূর্ব্বক আপন আপন দেশের দিকে চলিয়া গেলেন; তাঁহাদের সৈন্যেরা ভয়ে চঞ্চল হইয়া পলায়ন-পূর্ব্বক আগেই তাঁহাদের পরিজনদিগকে কমাইয়া দিয়াছিল; তাহার পরে ভদ্রভট, পুরুষদত্ত, হিঙ্গুরাত, বলগুপ্ত, রাজসেন, ভাগুরায়ণ, রোহি-ত[illegible] জয়বর্ম্মা প্রভৃতি মলয়কেতুকে বন্ধন করিল।

[illegible]ক। সখে! ভদ্রভটপ্রভৃতি মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের প্রতি [illegible]য়াই মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছেন ইহা লোকসমাজে

सिद्धार्थकः । वअस्स ! सुणु दाव, देवगदीए विअ अस्सुणिद-गदीए णमो अज्जचाणक्कणीदीए । (वयस्य ! शृणु तावत्, दैवगत्या इव अश्रुतगत्या नम आर्य्यचाणक्यनीत्यै ।) (ञ) ।

समिद्धार्थकः । वअस्स ! तदो तदो । वयस्य ! ततस्ततः ?

सिद्धार्थकः । वअस्स ! तदो पहुदि सारसाधणसमुदाएण इदो णिक्कमिअ अज्जचाणक्केण पडिवस्सं सअल-राअ-लोअ-सहिदं असेसं मेच्छबलं । (वयस्य ! ततः प्रभृति सारसाधनसमुदायेन इतो निष्क्रम्य आर्य्यचाणक्येन प्रतिपन्नं सकल-राज-लोक-सहितम् अशेषं म्लेच्छ-बलम्) (ट) ।

एव भद्रभटादयश्चन्द्रगुप्ते विरक्ताः सन्तो मलयकेतुमाश्रिता इति लोकमुखे आलोचना, त एव भद्रभटादयो मलयकेतुं बद्धवन्त इति कार्य्यकाले तदालोचनावैपरीत्यमसमञ्जसम्, तदेतत् कथं सञ्जातम् इति भावः । अत्र विपर्य्ययो नाम नाट्यलक्षणम्, "विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्य्ययः" इति लक्षणात् ।

[ञ] सिद्धेति । दैवस्य नियतेर्गत्याः प्रसरणस्येव, अश्रुता कुत्रापि नाकर्णिता गतिः प्रसरणं यस्यास्तस्याः, आर्य्यचाणक्यस्य नीत्याः कौशलस्य, नमः तां नमामीत्यर्थः । तथा च दैवगतिर्यथा अबोध्या, चाणक्यनीतिरपि तथैव अबोध्या ; तच्चाणक्यनीतिबलादेवेदं मुखनिर्वहणयोरसामञ्जस्यं जातमित्याशयः ।

"चतुर्थ्यर्थे षष्ठी" इति पिङ्गलसूत्रेण दैवगत्या इत्यादौ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।

[ट] सिद्धेति । ततः प्रभृति मलयकेतोः संयमनात् परमित्यर्थः, सारादि

আলোচনা করিয়া থাকে। সুতরাং এরূপ ঘটনা ঘটিল কি জন্য যে, নিকৃষ্টকবিকৃত নাটকের ন্যায় মুখে এক, নির্ব্বহণে আর এক ?

সিদ্ধার্থক। বয়স্য ! শোন ; দৈবের গতির ন্যায় মাননীয়চাণক্য-নীতির গতিও কোথাও শুনা যায় না ; তাই তাঁহাকে নমস্কার করি।

সমিদ্ধার্থক। সখে ! তার পর তার পর ?

সমিদ্ধার্থকঃ। বঅস্স! কহিং তং ? (বয়স্য! কস্মিন্ তৎ ?) (ঠ)।

সিদ্ধার্থকঃ। বঅস্স! জহিং এদে। (বয়স্য! যস্মিন্ এতে) (ড)।

অদিসঅগুরুএণ দাণদপ্পেণ দন্তী
সজলজলদলীলং উব্বহন্তো ণদন্তি।
কসপহরভএণ জাঅকম্পা তুরন্তা
গহিদঅজণসজ্জা সম্পদন্তে তুরঙ্গা ॥ ২ ॥

(অতিশয়গুরুকেণ দানদর্পেণ দন্তিনঃ
সজল জলদ-লীলামুদ্বহন্তো নদন্তি।
কশাপ্রহারভয়েন জাতকম্পাস্ত্বরমাণাঃ
গৃহীতজয়নসজ্জাঃ সম্পদ্যন্তে তুরঙ্গাঃ ॥ ২ ॥)

শ্রেষ্ঠানি যানি সাধনানি সৈন্যানি তেষাং সমুদায়েন সমূহেন সহ। প্রতিপন্নং গৃহীতম্ আক্রম্য ধৃতমিত্যর্থঃ।

[ঠ] সমিদ্ধেতি। তৎ ধৃতং ম্লেচ্ছবলম্, কস্মিন্ স্থানে, তিষ্ঠতীতি শেষঃ।

[ড] সিদ্ধেতি। যস্মিন্ স্থানে, এতে পদ্যান্তশ্চন্দ্রগুপ্তপক্ষীয়া দন্তিনস্তুরঙ্গাশ্চ, নদন্তি ত্বরন্তে চ, তত্র তৎ ধৃতং ম্লেচ্ছবলং তিষ্ঠতীত্যর্থঃ।

অতিশয়েতি। দন্তিনশ্চন্দ্রগুপ্তপক্ষীয়া হস্তিনঃ, অতিশয়েন গুরুকং মহান্ তেন দানস্য মদজলস্য দর্পো দর্পপূর্বকবর্ষণং তেন, সজলানাং জলদানাং বর্ষুকমেঘানাং লীলাং বিলাসং তত্তুল্যামবস্থামিত্যর্থঃ, উদ্বহন্তো ধারয়ন্তঃ সন্তঃ, নদন্তি শব্দায়ন্তে। গৃহীতানি জয়নসজ্জানি আস্তরণাদীনি যুদ্ধজয়োপযোগীনি উপকরণানি যৈস্তে, তুরঙ্গা অশ্বাঃ,

---

সিদ্ধার্থক। বয়স্য! তার পর, মাননীয় চাণক্য উৎকৃষ্ট সৈন্যসমূহের সহিত এই নগর হইতে নির্গত হইয়া, সমস্ত রাজগণের সহিত সমস্ত ম্লেচ্ছসৈন্যকে ধরিয়া ফেলিলেন।

সমিদ্ধার্থক। বয়স্য! সে ম্লেচ্ছসৈন্য কোথায় ?

সিদ্ধার্থক। সখে! যেখানে এ গুলি রহিয়াছে।

समिद्धार्थकः । वअस्स ! एदं दाव चिट्ठदु । तहा सव्वलोअ-पच्चक्खं उज्झिआहिआरो भविअ अज्जचाणक्को किं उणो वि तं एव्व मन्तिपदं आरूढो । [वयस्य ! एतत्तावत् तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रत्यक्षम् उज्झिताधिकारी भूत्वा आर्य्यचाणक्यः किं पुनरपि मन्त्रिपदमारूढः ?] [ढ] ।

सिद्धार्थकः । वअस्स ! अदिमुद्धोसि दाणिं तुमं, जो अमच्च-रक्खसेण वि अणवगाहिअपुव्वं अज्जचाणक्कचरिदं अवगाहिदुं इच्छसि । [वयस्य ! अतिमुग्धोऽसि इदानीं त्वम्, यः अमात्यराक्षसेनापि अनवगाहितपूर्वम् आर्य्यचाणक्यचरितम् अवगाहितुमिच्छसि] [ण] ।

कशानां ताड़नीनां प्रहाराद्भयेन, जातकम्पाः सन्तः, त्वरमाणा गमनाय सत्वराः, सम्पद्यन्ते भवन्ति ।

अत्र सजलानां जलदानां लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥३॥

(ढ] समिद्धेति । एतत् विपक्षसम्बन्धि आलोचनम् । उज्झितः परित्यक्तः अधिकारी मन्त्रिपदं येन सः ।

(ण) सिद्धेति । अतिमुग्धः नितान्तमूढ़ः । अनवगाहितपूर्वम् अबुद्धपूर्वम् । अवगाहितुं बोद्धुम् ।

হস্তিগণ দর্পসহকারে অতিপ্রচুর মদজলবর্ষণপূর্ব্বক, বর্ষণশীল মেঘের সাদৃশ্য ধারণ করতঃ, বৃংহিতধ্বনি করিতেছে ; আর, যুদ্ধার্থ সজ্জিত অশ্বগণ কশাপ্রহারের [চাবুক মারার] ভয়ে কম্পিত হইয়া, গমনের জন্য ত্বরান্বিত হইয়া রহিয়াছে ॥৩॥

সমিদ্ধার্থক । বয়স্য ! এ আলোচনা থা'ক । আর্য্য চাণক্য সকল লোকের সমক্ষে সেই ভাবে মন্ত্রিপদ ত্যাগ করিয়া, আবারও কি জন্য সেই মন্ত্রিপদেই আরোহণ করিলেন ?

সিদ্ধার্থক । সখে ! তুমি এখন অত্যন্তমুগ্ধই হইয়াছ ; কেন না,

समिद्धार्थकः। वअस्स! अध अमच्चरक्खसो सम्पदं कहिं ?।
[वयस्य! अथ अमात्यराक्षसः साम्प्रतं कस्मिन् ?] [त]।

सिद्धार्थकः। वअस्स! सो क्खु तस्सिं पलअकोलाहले वड्ढमाणे मलअकेदुकडआदो णिक्कमिअ उन्दुरणामधेएण चरेण अणुसरन्तो इमं ज्जेव कुसुमउरं आगदो त्ति अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं। [वयस्य! स खलु तस्मिन् प्रलयकोलाहले वर्द्धमाने मलयकेतुकटकात् निष्क्रम्य उन्दुरनामधेयेन चरेण अनुस्रियमाणः इदमेव कुसुमपुरम् आगत इति आर्य्यचाणक्यस्य निवेदितम्] [थ]।

समिद्धार्थकः। वअस्स! तधा णाम अमच्चरक्खसो णन्दरज्जपच्चाणअणे किदव्ववसाओ णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो पुणो वि कधं इमं ज्जेव कुसुमउरं आअदो ? (वयस्य! तथा नाम अमात्यराक्षसो नन्द-राज्य प्रत्यानयने कृतव्यवसायी निष्क्रम्य साम्प्रतम् अकृतार्थः पुनरपि कथम् इदमेव कुसुमपुरम् आगतः ?) [द]

[त) समिद्ध ति। कस्मिन् स्थाने, वर्त्तत इति शेषः।

(थ] सिद्ध ति। स राक्षसः, तस्मिन् चित्रवर्म्मादिपञ्चनृपतिवधकालोत्पन्ने, प्रलये प्रलयकाल इव यः कोलाहलस्तस्मिन्। चरेण चाणक्यस्यैव गुप्तचरेण, अनुस्रियमाणः अनुगम्यमानः। आर्य्यचाणक्यस्य समीपे, निवेदितं तेनैव चरेणेत्यर्थः।

অমাত্যরাক্ষসও পূর্ব্বে যাহা বুঝিতে পারেন নাই, তুমি আর্য্য চাণক্যের সেই চরিত্রই বুঝিতে ইচ্ছা করিতেছ।

সমিদ্ধার্থক। বয়স্য! অমাত্য রাক্ষস এখন কোথায় ?

সিদ্ধার্থক। সখে! সেই প্রলয়কালীন কোলাহল বৃদ্ধি পাইতে থাকিলে, তিনি মলয়কেতুর শিবির হইতে নির্গত হইয়া, এই কুসুমপুরেই আসিয়াছেন; উন্দুরনামক কোন গুপ্তচর তাঁহার অনুসরণ করিতেছিল, সে আসিয়া এ বিষয় আর্য্য চাণক্যের নিকট জানাইয়াছে।

सिद्धार्थकः। वअस्स! तक्केमि, चन्दणदासस्स सिणेहेण त्ति। (वयस्य! तर्कयामि चन्दनदासस्य स्नेहेनेति) (ध)।

समिद्धार्थकः। वअस्स! सच्चं चन्दणदासस्स सिणेहेण त्ति। अध चन्दनदासस्स मोक्खं पेक्खसि? [वयस्य! सत्यं चन्दनदासस्य स्नेहेनेति। अथ चन्दनदासस्य मोक्षं प्रेक्षसे) [न]।

सिद्धार्थकः। वअस्स! कुदो से अधण्णस्स मोक्खो? सो क्खु सम्पदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तीए दुवेहिं पि अम्हेहिं वज्झट्टाणं पवेसिअ वावादइदव्वो। (वयस्य! कुतः अस्य अधन्यस्य मोक्षः? स खलु साम्प्रतम् आर्य्यचाणक्यस्य आज्ञया द्वाभ्यामपि आवाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः) (प)।

(द) समिद्धेति। नन्दराजस्य प्रत्यानयने पुनरप्युद्धारे, तथा अनिश्चयेन, कृतो व्यवसायः अध्यवसायस्तेष्टो येन सः, निष्क्रम्य अस्मात् कुसुमपुरादेव निर्गत्य, अकृतार्थः अकृतकार्य्यः नन्दराज्यस्य प्रत्यानयने असमर्थः सन्नित्यर्थः, कथमागतः, लज्जाया बाधासत्त्वेऽपीति भावः।

[ध] सिद्धेति। स्नेहेन आगत इति सम्बन्धः।

[न] समिद्धेति। प्रेक्षसे सम्भावयसि?

(प) सिद्धेति। अधन्यस्य अपुण्यवतः पापिन इत्यर्थः, अकाले मृत्युपस्थितेरिति भावः। "सुकृती पुण्यवान् धन्यः" इत्यमरः।

समिद्धार्थक। বয়স্য! অমাত্যরাক্ষস নন্দরাজ্য ফিরাইয়া আনিবার জন্য সেইরূপ অধ্যবসায় করিয়া, এ স্থান হইতে নির্গত হইয়া, সে বিষয়ে অকৃতকার্য্য হইয়া, আবারও এই কুসুমপুরেই আসিলেন কেন?

সিদ্ধার্থক। সখে! চন্দনদাসের স্নেহে আসিয়াছেন ইহা আমি মনে করি।

সমিদ্ধার্থক। বয়স্য! চন্দনদাসের স্নেহেই আসিয়াছেন ইহা সত্য; চন্দনদাসের মুক্তি হইবে বলিয়া তুমি মনে কর কি?

সমিদ্ধার্থকঃ। সক্রোধম্। বঅস্স! কিং অজ্জচাণক্কস্স ঘাতঅজণো অণ্ণো ণত্থি, জদো অম্মে জ্জেব্ব ইদিসে ণিসংসে কম্মে ণিউঞ্জীঅদি। [বয়স্য! কিম্ আর্য্যচাণক্যস্য ঘাতকজনঃ অন্যঃ নাস্তি, যত আবাম্ ঈদৃশে নৃশংসে কর্ম্মণি নিযুজ্যাবহে) [ফ]।

সিদ্ধার্থকঃ। বঅস্স! কো জীবলোএ ণিবসিদুকামো অজ্জচাণক্কস্স আণত্তিং পড়িকূলেদি। তা এহি, চণ্ডালবেসধারিণো ভবিঅ চন্দনদাসং বজ্ঝট্ঠাণং ণেম্ম। (বয়স্য! ক জীবলোকে নিবসিতুকামঃ আর্য্যচাণক্যস্য আজ্ঞাং প্রতিকূলয়তি। তদেহি, চণ্ডালবেশধারিণৌ ভূত্বা চন্দনদাসং বধ্যস্থানং নয়াবঃ) (ব)।

ইত্যুভৌ নিষ্ক্রান্তৌ।

[ফ] সমিদ্ধেতি। নৃশংসে নির্দ্দয়ত্বাশ্রিতে। অত্র সম্ফেটো নাম বিমর্শসন্ধ্যঙ্গম্, "সম্ফেটো রোষভাষণম্" ইতি লক্ষণাৎ।

[ব) সিদ্ধেতি। আজ্ঞামিমাদেশম্. প্রতিকূলাং লঙ্ঘনাদিরূপাং করোতীতি প্রতিকূলয়তি অতিক্রামতীত্যর্থঃ। তদতিক্রমে তু মরণমবশ্যম্ভাবীতি ভাবঃ।

সিদ্ধার্থক। সখে! সে পাপিষ্ঠের মুক্তি হইবে কি রূপে? মাননীয় চাণক্যের আদেশে এখন আমাদের দুই জনেরই তাহাকে বধ্যস্থানে নিয়া বধ করিতে হইবে।

সমিদ্ধার্থক। [ক্রোধের সহিত] বয়স্য! মাননীয় চাণক্যের অন্য ঘাতক লোক কি নাই, যে, এইরূপ নৃশংসকার্য্যে আমাদিগকেই নিযুক্ত করিতেছেন।

সিদ্ধার্থক। সখে! জীবলোকে থাকিতে ইচ্ছা করে এমন কোন লোকই মাননীয় চাণক্যের আদেশের বিরুদ্ধাচরণ করে না। অতএব আইস, আমরা চণ্ডালের বেশ ধারণ করিয়া, চন্দনদাসকে শ্মশানে নিয়া যাই।

प्रवेशकः । (भ) ।

ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।

पुरुषः । छग्गुणसंजोअदिढ़ा उवाअपड़िवाड़ीघटिदपासमुही ।
चाणक्कणीदिरज्जू रिउसंजमणुज्जआ जअदि ॥४॥

[षड्गुणसंयोगदृढ़ा उपाय परिपाटी-घटित पाश मुखी ।
चाणक्य-नीति-रज्जु रिपु-संयमनोद्यता जयति ॥]

[भ) प्रवेशक इति । प्रवेशयति परवर्त्तिपात्रप्रवेशं सूचयतीति प्रवेशकः रूपकगतांशविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥"

शेषं वृत्तवर्त्तिष्यमाणकथांशनिदर्शकत्वं संक्षिप्तार्थत्वञ्च । तथा चात्र चित्रवर्म्मादिपञ्च-नृपतिवध-मलयकेतुबन्धनोल्लेखादिना वृत्तकथांशनिदर्शनम्, "चन्दनदासं वध्यस्थानं नीत्वा" इत्यनेन च वर्त्तिष्यमाणकथांशनिदर्शनमुन्नेयम् ।

षड्गुणेति । षट् गुणाः सन्ध्यादय एव सूत्राणि तेषां संयोगेन सम्यग्योजनेन दृढा अच्छेद्या, उपायानां चतुर्णामेव सामदानभेददण्डानां परिपाट्या यथायथप्रयोगेन घटितं निर्म्मितं पाशः अस्त्रविशेष एव मुखम् आदिमावस्था सम्मुखभागश्च यस्याः सा तादृशी च, रिपोः शत्रोः संयमनाय बन्धनाय उद्यता उद्युक्ता, चाणक्यस्य नीतिरेव रज्जुर्बन्धनदाम, जयति सर्वश्रेष्ठतया वर्त्तते ; मत्करधृतरज्जोरपि तत्प्रयुक्तत्वादिति भावः ।

अत्र श्लिष्टं साङ्गं रूपकमलङ्कारः ।

(ইহার পরে দুই জনেই চলিয়া গেল)

প্রবেশক ।

তাহার পর, রজ্জুহস্তে কোন পুরুষ প্রবেশ করিল ।

४···रिउसंजमण ऋजुआ ।

परिक्रम्यावलोक्य च। एसो सो अज्जचाणक्कस्स उन्दुरएण चरेण कहिदो पदेसो। जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तीए अमच्चरक्खसो पेक्खिदव्वो। विलोक्य। कधं एसो क्खु अमच्चरक्खसो किदाव-गुण्ठणो इदो ज्जेव आअच्छदि। ता जाव इमेहिं जिण्णु-ज्जाणपादवेहिं अववारिदसरीरो पेक्खामि, कहिं आसणपरि-ग्गहं करेदि। इति परिक्रम्य स्थितः। (एष स आर्य्यचाणक्यस्य उन्दुरकेण चरेण कथितः प्रदेशः। यस्मिन् मया आर्य्यचाणक्याज्ञया अमात्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः। कथम् एष खलु अमात्यराक्षसः कृतावगुण्ठन इत एव आगच्छति। तद्यावत् एभिः जीर्णोद्यानपादपैः अपवारितशरीरः प्रेक्षे, कस्मिन् आसनपरिग्रहं करोति) (म]।

"सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड् गुणाः" "सामदानभेददण्डमित्यु-पायचतुष्टयम्" इत्यमरः ॥४॥

[म] परिक्रम्येति। कृतम् अवगुण्ठनं वस्त्रेण मुखावरणं येन सः, अन्यथा मुखं दृष्ट्वा लोकः परिचिनुयादिति भावः। जीर्णस्य पुरातनस्य उद्यानस्य पादपैर्वृक्षैः, अप-वारितम् आच्छादितं शरीरं यस्य सः।

পুরুষ। ছয়টী গুণ সংযুক্ত করায় যাহা সুদৃঢ় এবং চারিটী উপায়ই উপযুক্তভাবে প্রয়োগ করায় যাহার পাশরূপ মুখ নির্ম্মিত হইয়াছে, শত্রু-বন্ধনে উদ্যত সেই চাণক্যের নীতিরূপ রজ্জুর জয় হউক ॥৪॥

[পাদক্ষেপ করিয়া দেখিয়া) মাননীয় চাণক্যের চর উন্দুর যাহার কথা বলিয়াছে, এই সেই স্থান; যে স্থানে আমি মাননীয় চাণক্যের আদেশে অমাত্য রাক্ষসের সহিত সাক্ষাৎ করিব। (দর্শন করিয়া) এই যে রাক্ষস অবগুণ্ঠন করিয়া এই দিকেই আসিতেছেন। অতএব এই পুরাতন উদ্যানের বৃক্ষসমূহ দ্বারা আবৃতশরীর হইয়া দেখি কোথায় ইনি আসন গ্রহণ করেন। (ইহার পর পাদক্ষেপ করিয়া অবস্থান করিল)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो राक्षसः [य]।

राक्षसः। सवाष्पम्। कष्टं भोः कष्टम् (र)।

उच्छिन्नाश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तरं श्रीर्गता,
तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः।
आप्तैरप्यनवाप्तपौरुषफलैः कार्यस्य धूरुज्झिता
किं कुर्वन्त्वथवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥५॥

(य) तत इति। यथा येन प्रकारेण निर्दिष्टः पूर्वमुक्तस्तेन प्रकारेण कृताव-गुण्ठनतयेत्यर्थः।

(र] राक्षस इति। भो इति विषादार्थकमव्ययम्। "भोस्तु सम्बोधनविषादयोः" इति मेदिनी।

अन्वयः—उच्छिन्नाश्रयकातरा श्रीः कुलटा इव गोत्रान्तरं गता; गतानुगतिकाः प्रजाः त्यक्तानुरागाः [सत्यः] ताम् एव अनुगताः। आप्तैः अपि अनवाप्तपौरुष-फलैः (पुम्भिः] कार्यस्य धूः उज्झिता; अथवा किं कुर्वन्तु; उत्तमाङ्गरहितैः अङ्गैः इव स्थीयते ॥५॥

उच्छिन्नेति। उच्छिन्नो विनष्टः आश्रयः अवलम्बनं यस्याः सा अतएव च कातरा विह्वला चेति सा तादृशी, श्रीः राजलक्ष्मीः, कुलटा व्यभिचारिणी स्त्री इव, गोत्रान्तरं भिन्नगोत्रं नन्दाच्चन्द्रगुप्तमित्यर्थः, गता प्राप्ता। कुलटापि पूर्वाश्रितपुरुषनाशे पुरुषान्तरं गच्छति। गतं तत् श्रिया गमनम् अनु लक्ष्यीकृत्य गतिर्गमनं यासां तास्त-थोक्ताः, मेषयूथानुसारिण्य इत्याशयः; प्रजा जनाः, त्यक्तः अनुरागः पूर्वप्रभुभक्तिर्याभिस्ताः तादृश्यः सत्यः, तां श्रियमेव, अनुगता अनुसृताः चन्द्रगुप्तं प्रत्येव अनुरक्ता इत्यर्थः।

তদনন্তর নির্দ্দিষ্টভাবে সশস্ত্র রাক্ষস প্রবেশ করিলেন।

রাক্ষস। (অশ্রুপাতের সহিত) কষ্ট! হায় কি কষ্ট।

---

[৫] উচ্ছিন্নাশ্রয়··· ···ঙ্গৈরিব স্থীয়তে।

अपि च, पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
गता छिद्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली।
स्थिरीभूता चास्मिन्, किमिह करवाम, स्थिरमपि
प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥६॥

तथा आप्तैरपि अविश्वस्तेषु च। तथा विश्वस्तैरपि जनैः, न अवाप्तं दैवप्रातिकूल्यात् न लब्धं पौरुषफलं यैस्तादृशैः सद्भिः, कार्य्यस्य धूर्भारः, उज्झिता त्यक्ता। ननु तथापि कथमुज्झिता इत्याह—अथवा किं कुर्वन्तु स्वाम्यभावात् किमपि न कुर्वन्तीत्यर्थः। अतएव उत्तमाङ्गरहितैः मस्तकशून्यैः, अङ्गैः कबन्धैरिव, स्थीयते निष्प्र्यै-ईत्यते। अयन्तु महानेव विषाद इति भावः।

अत्र विषादप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, श्रौतं पूर्णोपमाद्वयञ्च, तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा कुर्वन्त्विति कर्तृवाच्यप्रत्ययेन प्रक्रम्य स्थीयत इति भाववाच्यप्रत्ययाभिधानात् प्रत्ययविषया भग्नप्रक्रमता दोषः; स च 'किं कुर्वन्त्वथवोत्तमाङ्गरहितान्यङ्गानि तिष्ठन्ति वा' इति पाठेन समाधेयः। अत्र पाठे "लम्बितलोचनकर्णौ" इति माघश्लोकवत् इवार्थे वाशब्दः। विषादो व्यभिचारी भावः, प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः।

नन्देन मुराख्यायां दास्यां गूढमुत्पादितत्वात् चन्द्रगुप्तस्य नन्दापेक्षया नीचान्तरत्वमेव; "अशुल्कपद्धतायान्तु पितुर्दासा वाढुरेव ते" इति स्मृतेः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

অবলম্বন নষ্ট হইয়া যাওয়ায় আকুলা রাজলক্ষ্মী কুলটা রমণীর ন্যায় অন্য পুরুষ অবলম্বন করিয়াছে; গতানুগতিকরীতির অনুসারী প্রজাগণ অনুরাগ পরিত্যাগ করিয়া সেই রাজলক্ষ্মীরই অনুসরণ করিয়াছে; আর বিশ্বস্তলোকেরাও পুরুষকারের ফল না পাইয়া কার্য্যের ভার ত্যাগ করিয়াছে; অথবা তাহারা আর কি করিবে, মস্তকশূন্য অঙ্গের তুল্যই নিষ্ক্রিয়ভাবে রহিয়াছে ॥৫॥

प्रयत्नं नो येषाम् ..।

मया हि, दैवे गते दिवमतद्विधस्तुल्ययोग्ये
शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

अन्वयः—अविनीता वृषली इव श्रीः उच्चैरभिजनं भुवनपतिं देवं पतिं त्यक्त्वा छिद्रेण वृषलं गता ; अस्मिन् स्थिरीभूता च ; इह (वयं) किं करवाम ; दैवं द्विषत् इव (सत्] येषां नः स्थिरम् अपि प्रयत्नं विफलयति ॥६॥

पुनरपि श्रियः कुलटातुल्यत्वं प्रतिपादयति पतिमिति । अविनीता अशिक्षिता अशिक्षितत्वादेव दुश्चरित्रेत्यर्थः, वृषली शूद्री इव, श्रीः राजलक्ष्मीः, उच्चैः उन्नतः अभिजनो वंशो यस्य तम्, भुवनपतिं त्रिभुवनेश्वरम्, नन्दपक्षे मर्त्यभुवनेश्वरम्, देवं देवताभूतमिन्द्रम्, नन्दपक्षे राजानं देवराजतुल्यमेव राजानं नन्दमित्यर्थः, पतिं भर्त्तारम्, त्यक्त्वा, छिद्रेण पश्चद्वारादिच्छिद्रपथेन दैवस्यैव व्यवहारवैगुण्येन च, वृषलं शूद्रं चन्द्रगुप्तञ्च, गता आश्रिता । अतएव श्रियाः कुलटातुल्यत्वमिति भावः । अस्मिन् वृषले, स्थिरीभूता निश्चला जाता च । इह अस्मिन् विषये, वयं किं करवाम कर्त्तुमर्हाम ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः । येन हि दैवं नियतिः, द्विषदिव विद्वेषं कुर्वदिव सत्, येषां नः अस्माकम्, स्थिरमपि अदम्यत्वान्निश्चलमपि, प्रयत्नं चेष्टाम्, विफलयति विफलीकरोति । तथा च दैवप्रातिकूल्यादेव वयं किमपि कर्त्तुं न शक्नुम इत्याशयः ।

अत्र वृषलीवेति श्रौतोपमा, किमिहेत्यादि वाक्यं प्रति स्थिरमित्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, द्विषदिवेति क्रियोत्प्रेक्षा च । श्रौतोपमयोः सन्देहसङ्करश्च ; इत्येतेषां मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः । भावादयः पूर्ववत् ।

"वृषली गञ्जने शूद्रे चन्द्रगुप्ते च वाजिनि" इति मेदिनी ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥६॥

আর, অশিক্ষিত শূদ্রীর ন্যায় রাজলক্ষ্মী, উচ্চবংশসম্ভূত জগৎপতি রাজা নন্দরূপ পতিকে পরিত্যাগ করিয়া, (খিরকির দ্বার দিয়া) ত্রুটি-বশতঃ চন্দ্রগুপ্তকে গিয়া আশ্রয় করিয়াছে এবং তাহাতেই স্থির হইয়া রহিয়াছে। এ বিষয়ে আমরা কি করিব ; দৈব শত্রুতা আচরণ [illegible]ই যেন যে আমাদের অদম্য উদ্যম নিষ্ফল করিতেছে ।

তস্মিন্ হতে, তনয়মস্য, তথাপ্যসিদ্ধিঃ
দৈবং হি নন্দকুলশত্রুরসৌ ন বিপ্রঃ ॥৭॥
অহো ! বিবেকশূন্যতা ম্লেচ্ছস্য । কুতঃ—(ল)

অন্বয়ঃ—তথাবিধ মৃত্যোঃ অযোগ্যে দেবে দিবং গতে (সতি), ময়া তং শৈলেশ্বরম্ অধিকৃত্য প্রযত্নঃ কৃতঃ, তস্মিন্ হতে (সতি], অস্য তনয়ম্ অধিকৃত্য প্রযত্নঃ কৃতঃ ; তথাপি অসিদ্ধিঃ । দৈবং হি নন্দকুলশত্রুঃ, অসৌ বিপ্রঃ ন ॥৭॥

দেব ইতি । তদ্বিধস্যাদৃশঃ চাণক্যাভিচারজনিত ইত্যর্থঃ যো মৃত্যুস্তস্য যোগ্যঃ স ন ভবতীতি অতদ্বিধমৃত্যযোগ্যস্তস্মিন্, চিরবিনয়িত্বাদিতি ভাবঃ ; দেবে রাজনি নন্দে, দিবং স্বর্গম্, গতে সতি ; ময়া, তং প্রসিদ্ধম্, শৈলেশ্বর পর্বতেশ্বরম্, অধিকৃত্য অবলম্ব্য, প্রযত্নো নন্দরাজ্যোদ্ধারচেষ্টা, কৃতঃ । তস্মিন্ শৈলেশ্বরে, হতে বিষকন্যয়া বিনাশিতে সতি, অস্য শৈলেশ্বরস্য, তনয়ং মলয়কেতুম্, অধিকৃত্য প্রযত্নঃ কৃত ইতি সম্বন্ধঃ ; তথাপি অসিদ্ধিঃ নন্দরাজ্যোদ্ধারানিষ্পত্তির্ভূতা । অতএব দৈবং হি নিয়তিরেব, নন্দকুলস্য শত্রুঃ, কিন্তু অসৌ বিপ্রশ্চাণক্যো ন ; কার্য্যপরম্পরাদর্শনাদিত্যাশয়ঃ ।

অত্র প্রযত্নকারণরূপকারণে সত্যপি সিদ্ধিরূপকার্য্যানুৎপত্তের্বিশেষোক্তিরলঙ্কারঃ, দৈবমিত্যাদিকারণেন কার্য্যসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসঃ, ন বিপ্র ইত্যন্যব্যপোহনাৎ শাব্দী পরিসংখ্যা, দেবে দিবমিতি চ্ছেকানুপ্রাসশ্চেত্যেতেষাং মিথো নিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । ভাবাদয়ঃ পূর্ববৎ । প্রতিষেধো নাম বিমর্শসন্ধেরঙ্গম্, "ঈপ্সিতার্থপ্রতীঘাতঃ প্রতিষেধ ইতীষ্যতে" ইতি লক্ষণাৎ । বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৭॥

(ল) অহো ইতি । অহো অদ্ভুতা, বিবেকশূন্যতা সত্যাসত্যনির্ণয়াক্ষমতা, ম্লেচ্ছস্য অবিরতম্লেচ্ছসংসর্গাৎ ম্লেচ্ছপ্রায়ীভূতস্য মলয়কেতোঃ ; অতএব বর্বরত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

সেই প্রকার মৃত্যুর অযোগ্য মহারাজ নন্দ স্বর্গে আরোহণ করিলে, আমি পর্ব্বতেশ্বরকে অবলম্বন করিয়া নন্দরাজ্য উদ্ধার করিবার চেষ্টা করিলাম ; পর্ব্বতেশ্বর নিহত হইলে, আবার তাঁহার পুত্রকে আশ্রয় করিয়া সেই চেষ্টা করিলাম ; তথাপি কার্যসিদ্ধি হইল না । অতএব দৈবই নন্দবংশের শত্রু ; কিন্তু ঐ ব্রাহ্মণ নহে ।৭।

यो नष्टानपि बीजनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिनः
तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राक्षसः।
इत्थं वस्तुविवेकमूढ़मतिना म्लेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्य्यस्यति ॥८॥

अन्वयः—यः बीजनाशं नष्टान् अपि स्वामिनः अधुना (अपि) शुश्रूषते, असौ राक्षसः अक्षतः [सन्] तेषां वैरिभिः (सह) कथं सन्धास्यते ; वस्तुविवेकमूढ़मतिना म्लेच्छेन इत्थं न आलोचितम्। अथवा दैवेन उपहतस्य बुद्धिः पूर्वम् [एव] विपर्य्यस्यति ॥८॥

य इति। यो राक्षसः, बीजमिव नष्टानिति बीजनाशं नष्टान् दैववशात् समूलमुत्सन्नानपीत्यर्थः, स्वामिनः प्रभून् नन्दादीन्, अधुनापि शुश्रूषते सेवते तदीयवैरिनिर्यातनप्रवृत्त्या अनुसरतीति तात्पर्य्यम् ; असौ राक्षसः, अक्षतः सन् वैरिभिरक्षतशरीरस्तिष्ठन्, अक्षतशरीरत्वे तु तद्यातनाया असम्भवत्वेन कथमपि सन्धानसम्भव इति भावः, तेषां स्वामिनाम्, वैरिभिश्चन्द्रगुप्तादिभिः शत्रुभिः सह, कथम्, सन्धास्यते सन्धिं करिष्यति, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः ; प्रबलस्वामिभक्त्यैव प्रतिरुद्धत्वादित्याशयः। वस्तुविवेके पदार्थानां यथायथविवेचने मूढ़ा असमर्था मतिर्बुद्धिर्यस्य तेन, म्लेच्छेन म्लेच्छसंसर्गात् म्लेच्छप्रायीभूतेन मलयकेतुना, इत्थम् उक्तरूपम्, न आलोचितं न विचारितम्, वस्तुविवेकमूढ़मतित्वादेवेति भावः। अथवा दैवेन उपहतस्य अभिभूतस्य जनस्य बुद्धिः, पूर्वं कार्य्यकरणात् प्रागेव, विपर्य्यस्यति विपरीता भवति। अतएव म्लेच्छेन नालोचितमित्याशयः।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, आलोचनाभावं प्रति वस्तुविवेकमूढ़मतित्वादिपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गस्यानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। प्रसादो गुणः,

ম্লেচ্ছবেটার কি অদ্ভুত বিবেচনাশূন্যতা! কারণ,—

যে রাক্ষস বীজের ন্যায় সমূলে বিনষ্ট প্রভুদিগের অদ্যাপি সেবা করি-

[৮]…जीवनाशम् एतावद्धि विवेकशून्यमनसा। सर्वा विपर्य्यस्यति।

তদিদানীমপি তাবদরাতিহস্তগতো বিনশ্যেৎ, ন তু রাক্ষসশ্চন্দ্রগুপ্তেন সহ সন্দধীত (ব)। অথবা মম কামমসত্যসন্ধ ইতি বরমযশো ন তু শত্রুবঞ্চনপরিভূতিরিতি (শ)। (সমন্তা-

---

বৈদর্ভী চ রীতিঃ। ম্লেচ্ছৈরিত্যনেন মলয়কেতোস্তর্জনাৎ দ্যুতির্নাম বিমর্শসন্ধ্যঙ্গম্, "তর্জনোদ্বেজনে প্রোক্তা দ্যুতিঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

বীজন্যাসমিতি 'কর্ম্মণি চোপমানে' ইতি ণমুল্। শার্দ্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥৮॥

[ব) তদিতি। বিনশ্যেৎ অরাতিভিরেব শূলারোপণাদিনা ম্রিয়েত; ন সন্দধীত মন্ত্রিত্বস্বীকারাদিনা সন্ধিং ন কুর্য্যাৎ; নিরতিশয়কাপুরুষতাপাতাদিতি ভাবঃ।

[শ) ননু নন্দরাজ্যপ্রত্যানয়নে তব খলু প্রতিজ্ঞাসীৎ, নন্দরাজ্যপ্রত্যানয়নঞ্চ তদাধিপত্যকরণমেব, তচ্চ চন্দ্রগুপ্তেন সহ তদীয়মন্ত্রিভাবেন সন্ধিকরণ এব যথাকথঞ্চিৎ সম্ভবতি। অন্যথা ত্বতশ্চন্দ্রগুপ্তেন সহ সন্ধ্যকরণম্, ততোঽপি মলয়কেতুনা পরিত্যাগ ইতি নষ্টস্তথা তৎপ্রতিজ্ঞাভঙ্গাত্তব মহদেবাযশো ভবিষ্যতীত্যাহ অথবেতি। অসত্যা দৈবপ্রাতিকূল্যাৎ মিথ্যাভূতা সন্ধা নন্দরাজ্যপ্রত্যানয়নপ্রতিজ্ঞা যস্য সঃ, রাক্ষস ইতি সম্বন্ধঃ, ইতি হেতোঃ, মম, কামং পর্য্যাপ্তম্, অযশো নিন্দা, বরম্ ঈষৎপ্রিয়ম্; তু কিন্তু শত্রূণাং চাণক্যাদীনাং বচনৈঃ 'অহো নিগৃহীতমন্ত্রিন্! রাক্ষস!' ইত্যাদিবাক্যৈঃ, পরিভূতিস্তিরস্কারঃ, ন বরমিত্যন্বয়ঃ; নিরতিশয়কাপুরুষতাপ্রত্যায়কত্বাদিত্যাশয়ঃ। অত্র ব্যবসায়ো নাম বিমর্শসন্ধ্যঙ্গম্; "ব্যবসায়শ্চ বিজ্ঞেয়ঃ প্রতিজ্ঞাহেতুসম্ভবঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

তেছে, সে রাক্ষস অক্ষত শরীরে থাকিয়া তাঁহাদেরই শত্রুগণের সহিত কি প্রকারে সন্ধি করিবে; বস্তুর সত্য বিবেচনায় অক্ষমবুদ্ধি ম্লেচ্ছটা এরূপ আলোচনা করিল না! অথবা দৈবনিহত ব্যক্তির বুদ্ধি পূর্ব্বেই বিপরীত হইয়া যায় ॥৮॥

অতএব এখনও রাক্ষস শত্রুহস্তগত হইয়া বিনিষ্ট হইবে, কিন্তু তথাপি চন্দ্রগুপ্তের সঙ্গে সন্ধি করিবে না। অথবা 'রাক্ষস মিথ্যা প্রতিজ্ঞ' এইরূপ প্রচুর অযশও আমার ভাল; কিন্তু বাক্য দ্বারা শত্রুর

[illegible] सबाष्पम्) एतास्ता देवपादक्रमणपरिचयपवित्रीकृततलाः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः [घ] । इह हि—

शार्ङ्गज्याकृष्टिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्र देवी
देवेनाकारि चित्रं प्रजवितुरगं बाणमोक्षः स्थलेषु ।
अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्थं
सम्प्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥८॥

(घ) एता इति । देवस्य राज्ञो नन्दस्य पादयोश्चरणयोः क्रमणपरिचयेन विक्षेप-पौनःपुन्येन पवित्रीकृतं तलमुपरिभागो यासां ताः, कुसुमपुरस्य उपकण्ठभूमय आसन्न-प्रदेशाः ।

अन्वयः—अत्र देवी शार्ङ्ग-ज्याकृष्टि-मुक्त प्रशिथिल-कविका-प्रग्रहेण देवेन चित्रं प्रजवित तुरगं स्थलेषु बाणमोक्षः अकारि ; अस्याम् उद्यानराजौ स्थितम्, इह राजभिः (सह) कथितम् ; सम्प्रति तैः विना इत्थम् आलोक्यमानाः कुसुमपुरभुवः भूयसा दुःख-यन्ति ॥८॥

शार्ङ्गेति । अत्र अस्मिन् अङ्गुल्या निर्द्दिष्टे, देशे स्थाने, शार्ङ्गस्य शृङ्गनिर्म्मित-धनुषः ज्यया गुणस्य आकृष्टौ आकर्षणसमये मुक्तः गुणधारणे हस्तस्य व्यापृतत्वादेव त्यक्तः अतएव प्रशिथिलः प्रकर्षेण श्लथीभूतः कविकाप्रग्रहः खलीनरज्जुर्येन तेन तथोक्तेन, देवेन नन्देन, चित्रम् आश्चर्य्यं यथा स्यात्तथा, एवं प्रकृष्टो जवो वेगोऽस्य सञ्जात इति प्रजवितः तुरगो वाहनीभूतो घोटको यस्मिन् कर्म्मणीति तत् प्रजवितुरगं यथा स्यात्तथा, स्थलेषु अजलमयेषु पथिकपलक्ष्येषु इत्यर्थः ; बाणमोक्षः शरनिक्षेपः, अकारि कृतः ।

তিরস্কার ভাল নহে। (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া অশ্রুপাতের সহিত) মহারাজের বার বার চরণসঞ্চারণে যাহার উপরি ভাগ পবিত্র হইয়াছিল, এই সেই কুসুমপুরের নিকটবর্ত্তী স্থানসমূহ। এই স্থান-সমূহে—

[८)...शार्ङ्गाकर्षविमुक्तप्रशिथिल...।

तत् क्व नु खलु गच्छामि मन्दभाग्यः । (विलोक्य) भवतु, दृष्टमेतज्जीर्णोद्यानम्, अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य वृत्तान्तमुपलप्स्ये । अहो ! अलक्षितोपनिपाताः पुरुषाणां समविषमदशाविभागपरिणतयो भवन्ति । कुतः—(स)

एतेन देवस्य लघुहस्तत्वं शिक्षानैपुण्यञ्च दर्शितम् । अस्याम्, उद्यानराजौ उपवनश्रेण्याम्, स्थितं देवेनैव अवस्थितमासीत् ; इह अस्मिन् स्थाने, राजभिः समागतसामन्तनृपतिभिः, सह, कथितं देवेनैव आलपितमासीत् । सम्प्रति, तैः नन्दतद्वंशीयैः, विना, इत्थमालोक्यमानानि, कुसुमपुरस्य भुव इमानि स्थानानि, भूयसा बाहुल्येन, दुःखयन्ति मम दुःखं कुर्वन्ति ; तेषां स्मारकत्वादित्याशयः ।

अत्र एकस्य देवस्य अस्मादनेकस्थानेषु भवनात् पर्यायो नामालङ्कारः ; "क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते" इति लक्षणात् । खेदो नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम् ; "मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः" इति साहित्यदर्पणात् । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

प्रजवितेति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥९॥

(स) तदिति । कुतश्चित् जनात् । उपलप्स्ये ज्ञास्यामि । अत्र चन्दनदासवृत्तान्तोपलब्धिरूपकार्य्यार्थं मलयकेतुकृतपरित्यागरूपापमानसहनात् छादनं नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्, "तदाहुश्छादनं पुनः । कार्य्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत्" इति लक्षणात् । समाः समानभावेनावस्थिताः विषमा उन्नता अवनता वा या दशा अवस्था-

---

এই স্থানে মহারাজ নন্দ শৃঙ্গনির্ম্মিত ধনুর গুণ আকর্ষণ করিবার সময়ে ছাড়িয়া দিতেন বলিয়া ঘোড়ার লাগাম ঝুলিয়া পড়িত ; সেই অবস্থায় ঘোড়াটা বেগে দৌড়াইত ; এই অবস্থাতেই তিনি গমনশীল পক্ষিপ্রভৃতির উপরে বাণক্ষেপ করিতেন ; এই বনশ্রেণীর ভিতরে তিনি থাকিতেন এবং এই খানে রাজাদের সহিত আলাপ করিতেন । এখন তাঁহাদের ছাড়া এই ভাবে দেখিতে লাগিলে এই কুসুমপুরের স্থানগুলি অত্যন্ত দুঃখ উৎপাদন করে ॥৯॥

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनैः
यो राजेव पुरा पुरान्निरगमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।
भूयः सम्प्रति सोऽहमेव नगरे तत्रैव बन्ध्यश्रमः
जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव त्रासाद्विशामि द्रुतम् ॥१०॥

स्थाणां विभागा एकतमरूपाः परिणतयः परिणामाः, अलक्षिताः अतर्कगत उपनिपात उपस्थितिर्यासां तादृश्यो भवन्ति ; सम्पत् विपत् समानभावो वा कदा किं भवतीति केनापि ज्ञातुं न शक्यत इति सरलार्थः ।

अन्वयः = पुरा राजा इव राज्ञां सहस्रैः वृतः यः अहं पौरैः अङ्गुलिभिः नवेन्दुवत् शनैः निर्दिश्यमानः (सन्) पुरात् निरगमम् ; सम्प्रति बन्ध्यश्रमः सः एव अहं तत्र एव नगरे तस्करः इव एषः त्रासात् द्रुतं भूयः जीर्णोद्यानकं विशामि ॥१०॥

पौरैरिति । पुरा पूर्वं नन्दादीनां स्थितिकाले, राजा इव, अतएव राज्ञां सामन्तनृपतीनां सहस्रैः, वृतः परिवेष्टितः, योऽहम्, पौरैः पुरवासिभिः कर्त्तृभिः, अङ्गुलिभिः करणैः, नवेन्दुवत् नवोदितचन्द्र इव, शनैः तेषां सभयतया मन्दं मन्दम्, निर्दिश्यमानः प्रदर्श्यमानः सन्, पुरात् अस्मान्नगरात्, निरगमं निर्गतवान् । सम्प्रति, बन्ध्यो निष्फलः श्रमः नन्दराज्योद्धारप्रयासो यस्य स तादृशः, स एवाहम्, तत्रैव नगरे, तस्करश्चौर इव, एषः, त्रासात् यदि कश्चित् पश्येदिति भयात्, द्रुतम्, भूयः पुनः, जीर्णोद्यानकं कुत्सितं पुरातनोपवनम्, विशामि प्रविशामि । अयं विषमदशोपनिपातोऽपि मे अलक्षित एव जात इति भावः ।

अत्र त्रिस्र एव श्रौतीपमाः, पुरा पुरेति च्छेकानुप्रासश्चार्थ्ये तेषां मिथो निरपेक्षतया

অতএব মন্দভাগ্য আমি এখন কোথায় যাই। (দর্শন করিয়া) হউক, এই পুরাতন উপবন দেখিলাম, ইহার ভিতরে প্রবেশ করিয়া কোন ব্যক্তির নিকট হইতে চন্দনদাসের বৃত্তান্তটা জানিয়া লইতে হইবে। হায়! মানুষের সমান ও অসমান অবস্থার পরিণামটা অলক্ষিতভাবেই উপস্থিত হইয়া থাকে। কারণ—

অথবা যেষাং প্রসাদাদিদমাসীৎ ত এব ন সন্তি । [নাট্যেন প্রবিশ্য বিলোক্য চ] অহো ! জীর্ণোদ্যানস্য নাভিরমণীয়তা । অত্র হি (ছ)

বিপর্য্যস্তং সৌধং কুলমিব মহারম্ভরচনং,
সরঃ শুষ্কং সাধোর্হৃদয়মিব নাশেন সুহৃদঃ ।
ফলৈর্হীনা বৃক্ষা বিগুণবিধিযোগাদিব নয়াঃ,
তৃণৈশ্ছন্না ভূমির্মতিরিব কুনীতৈরবিদুষঃ ॥১১॥

সংস্থিতিঃ । গুণবতীতি পূর্ব্ববৎ । সম্যগ্বিপদীরাদিত্রয়কীর্ত্তনাৎ প্রসঙ্গো নাম বিমর্শসন্ধ্যঙ্গম্, "প্রসঙ্গো গুরুকীর্ত্তনম্" ইতি লক্ষণাৎ ।

জীর্ণোদ্যানকমিতি কুৎসায়াং কপ্রত্যয়ঃ । শার্দ্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১০॥

(ছ) অথবেতি । যেষাং নন্দানাম্, প্রসাদাদনুগ্রহাৎ, ইদম্ উক্তরূপং মদীয়ং সম্মানমাসীৎ, ত এব নন্দা ন সন্তি । অতো নাধিকং শোচনীয়মিত্যাশয়ঃ । অভিরমণীয়তা তৎ সর্ব্বতঃ সৌন্দর্য্যম্, ন অস্তীতি শেষঃ ।

অন্বয়ঃ—কুলম্ ইব মহারম্ভরচনং সৌধং বিপর্য্যস্তম্, সুহৃদঃ নাশেন সাধোঃ হৃদয়ম্ ইব সরঃ শুষ্কম্ । বিগুণ-বিধি যোগাৎ নয়াঃ ইব বৃক্ষাঃ ফলৈঃ হীনাঃ [জাতাঃ), কুনীতৈঃ অবিদুষঃ মতিঃ ইব ভূমিঃ তৃণৈঃ ছন্না ॥১১॥

বিপর্য্যস্তমিতি । কুলং নন্দানাং বংশ ইব, মহান্ আরম্ভ আড়ম্বরো যত্র সা

পূর্ব্বে রাজার ন্যায় সহস্র রাজগণে পরিবেষ্টিত হইয়া, যে আমি পুরবাসিগণকর্ত্তৃক অঙ্গুলি দ্বারা নবোদিত চন্দ্রের ন্যায় ধীরে ধীরে নির্দ্দিষ্ট হইতে থাকিয়া, নগর হইতে নির্গত হইতাম ; পরিশ্রম নিষ্ফল হইয়া যাওয়ায় সেই আমিই এখন সেই নগরেই চোরের মত এই পুরাতন উদ্যানে ভয়ে দ্রুত প্রবেশ করিতেছি ॥১০॥

অথবা যাঁহাদের অনুগ্রহে আমার এই সম্মান ছিল, তাঁহারাই নাই । (অভিনয়ের প্রণালীতে প্রবেশ করিয়া এবং দেখিয়া) হায় ! এই পুরাতন উপবনটীর সে সর্ব্বপ্রকারের সৌন্দর্য্য আর নাই । এই উপবনে—

अपि च,

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदग्रैः क्षितिरुहां
रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः।
स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया
श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नन्ति फणिनः ॥१२॥

तादृशी रचना यथायोग्यविन्यासो निर्म्माणञ्च यस्य सत् तथोक्तम्, सौधम् राजभवनम्, विपर्य्यस्तं विनष्टं भग्नञ्च। सुहृदो बन्धुजनस्य, नाशेन, साधोः सज्जनस्य, दुर्जनस्य तु प्रणयाद्यभावात् शोक एव न भवतीति भावः, हृदयमिव, सरो जलाशयः, शुष्कम् उच्छ्वास-शून्यं जलशून्यञ्च जातम्। एतेन सुहृच्चन्दनदासस्य नाशाशङ्कया ममापि हृदयं शुष्कमिति सूचितम्। विगुणविधियोगात् प्रतिकूलदैवसम्बन्धात्, नया नीति-प्रयोगा इव, वृक्षाः, फलैरृद्ध्यैश्वर्य्यविभवैः शस्यैश्च, हीना जाताः। विगुणविधियोगात् नयाः फलहीना भवन्तीत्यर्थे मद्वृत्तान्त एव दृष्टान्त इति भावः। तथा कुनीतैः कुत्-सितनीतिभिः, अविदुषो मूर्खस्य, मतिर्बुद्धिरिव, भूमिः, तृणैर्दूर्व्वादिभिः मोहैश्चेति गम्यते, छन्ना आवृता। कुनीतैरविदुषो मतिर्मोहच्छन्ना भवतीत्यर्थे च मलयकेतोर्मति-रेव प्रमाणमित्याशयः।

अत्र श्रौतीपमाचतुष्टयस्य मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिरलङ्कारः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥११॥

अन्वयः—तीक्ष्णैः उदग्रैः परशुभिः क्षताङ्गानां रुजा अविरतकपोतोपरुदितैः कूजन्तीनाम् [इव] क्षितिरुहां शाखानां व्रणं परिचितपरिक्लेश-कृपया श्वसन्तः फणिनः स्वनिर्मोक-च्छेदैः निबध्नन्ति इव। [बालसौकर्य्याय कथञ्चिदयमन्वगम्यन्वयः] ॥१२॥

মহা আড়ম্বরে নির্ম্মিত রাজভবন নন্দবংশের ন্যায় ভাঙ্গিয়া পড়িয়াছে; বন্ধুবিয়োগে সজ্জনের হৃদয়ের ন্যায় সরোবরটী শুকাইয়া গিয়াছে; প্রতিকূল দৈবের আক্রমণে নীতিপ্রয়োগের ন্যায় বৃক্ষসমূহ ফলশূন্য হইয়াছে এবং দূষিত নীতি দ্বারা মূর্খ লোকের বুদ্ধির ন্যায় ভূমিগুলি তৃণে আবৃত হইয়া গিয়াছে ॥১১॥

एते च तपस्विनः—(च)

अन्तःशरीरपरिशोषमुपाश्रयन्तः
कीटक्षतिं शुचमिवातिगुरुं वहन्तः ।
छायावियोगमलिना व्यसने निमग्नाः
वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥१३॥

क्षताङ्गानामिति । तीक्ष्णैः सुधारैः, उदग्रैरुन्नतैर्विशालैरित्यर्थः, परशुभिः कुठारैः, क्षतानि छिन्नानि अङ्गानि प्रशाखा यासां तासाम्, अतएव रुजा व्यथया, अविरतानि यानि कपोतानां पक्षिणाम उपरुदितानि आश्रयनाशात् रोदनतुल्यव्यथाव्यञ्जकरवास्तैः, कूजन्तीनाम् अव्यक्तशब्दं कुर्वतीनामिव स्थितानाम्, चिरविरूढा शाखानां वृक्षविटपानाम्, व्रणं परशुक्षतदेशम्, परिचितानां तेषां चिरविरूढानामिव परिक्लेशेन प्रशाखाच्छेदननिबन्धनदुःखेन या कृपा दया तया, श्वसन्तो निश्वासं त्यजन्तः, फणिनः सर्पाः, स्वनिर्मोकाणां परित्यक्तनिजकञ्चुकानां छेदैः खण्डैः, निबध्नन्तीव । अन्योऽपि परिचितजनस्य अङ्गच्छेदनकष्टदर्शने दयया निश्वसन् वस्त्रखण्डेन तच्छिन्नमङ्गं बध्नाति ।

अतएवात्र सर्पेषु कार्य्येण तादृशजनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, कूजन्तीनामित्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, निबध्नन्तीवेति च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । गुणादयः पूर्ववत् ॥१२॥

[च] एत इति । तपस्विनः पूर्वावस्थाया अभावात् शोच्याः । श्लोकस्थस्य वृक्षा इत्यस्य विशेषणमेतत् ।

আর, ধারাল লম্বা কুরুল দিয়া গাছের ছোট ছোট ডাল কাটিয়া নিয়াছে ; তাহাতে বেদনা হওয়ায় গাছের বড় ডালগুলি যেন অনবরত পায়রার রব দ্বারা কাঁদিতেছে ; এ দিকে গাছে থাকার জন্য চিরকালের পরিচয় ছিল বলিয়া সাপগুলি দয়াবশতই যেন নিশ্বাস ফেলিতে থাকিয়া, আপন খোলস দিয়া ডালের সেই ক্ষতস্থান বাঁধিয়া দিতেছে ॥১২॥

---

[१३] ··अन्तःशरीरपरिशोषमुदग्रयन्तः कीटक्षतिस्रुतिभिरश्रुमिवोद्वहन्तः···।

यावदस्मिन् विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मुहूर्त्त-मुपविशामि। उपविश्याकर्ण्य च। अये! किमयमाकस्मिकः शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनादः श्रूयते। य एषः—(क)

अन्वयः—अन्तःशरीरपरिशोषम् उपाश्रयन्तः, शुचम् इव अतिगुरुं कीटक्षतिं वहन्तः छायावियोगमलिनाः व्यसने निमग्नाः, [एते च तपस्विनः] वृक्षाः श्मशानम् उपगन्तुं प्रवृत्ताः इव ॥१३॥

अन्तरिति। अन्तःशरीरस्य शरीराभ्यन्तरदेशस्य परिशोषं मूले जलसेकाभावात् शुष्कताम्, उपाश्रयन्तः अवलम्बमानाः; शुचं शोकमिव, अतिगुरुं नितान्तमहतीम्, कीटक्षतिं कीटभक्षणनिबन्धनक्षतम्, वहन्तो धारयन्तः, छायावियोगेन पत्रशून्यत्वात् छायाया अभावेन मलिनाः सौन्दर्य्यहीनाः, तथा व्यसने मरणदशारूपविपदि निमग्नाः, एते च तपस्विनो वृक्षाः, श्मशानम् उपगन्तुं प्रवृत्ता इव मरणायोद्यता इवेत्यर्थः, प्रभुणा नन्दानां शोकादिति भावः।

अत्र शुचमिवेति श्रौतोपमा, प्रवृत्ता इवेति च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। गुणरीती पूर्ववत्। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१३॥

[क] यावदिति। विषमदशा महाविपदवस्था तस्याः परिणामे चरमसमये सुलभम् अनायासप्राप्यं तस्मिन्, ईदृशसमये उत्तमासनस्य दुर्लभत्वात् मम च तादृशसमयस्यैवोपस्थितत्वात् इदमेव मम योग्यमासनमिति भावः; भिन्ना भग्ना या शिला पाषाणखण्डास्तले उपरिभागे। आकस्मिकः सहसोत्पन्नः, शङ्खपटहाभ्यां तयोः शब्दाभ्यां विमिश्रो मिलितः, नान्दीनाद आनन्दकोलाहलः।

আর, এই শোচনীয় বৃক্ষসমূহ শরীরের ভিতরে শোষ ধারণ করিয়াছে, শোকের ন্যায় গুরুতর কীটক্ষত বহন করিতেছে, ছায়ার অভাবে বিশ্রী হইয়া গিয়াছে এবং বিপদসাগরে মগ্ন হইয়াছে; তাহাতে বোধ হইতেছে যেন ইহারা শ্মশানে যাইতে প্রবৃত্ত হইয়াছে ॥১৩॥

এই একখানা ভগ্ন শিলা রহিয়াছে, ইহাই বিপদের চরম সীমায় সুলভ আসন। সুতরাং এই খানেই কিছু কাল উপবেশন করি।

प्रकुर्वन् श्रोतॄणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोज्झित इव ।
अहो नान्दीनादः पटुपटहशङ्खध्वनिमहान्
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहल इव ॥१४॥

अन्वयः—पटु-पटह-शङ्ख-ध्वनि-महान् यः एषः नान्दीनादः गुरुतया श्रोतॄणां श्रुतिपथम् असारं कुर्वन्, बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोज्झितः इव [सन्] सकौतूहलः इव [च सन्] अहो दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति ॥१४॥

प्रकुर्वन्निति । पट्वोः शब्दकरणदक्षयोः पटहशङ्खयोर्ढक्काशङ्खयोः ध्वनिभिर्महान् विशालीभूतः, य एष नान्दीनाद आनन्दकोलाहलः, गुरुतया विशालतया, श्रोतॄणां जनानाम्, श्रुतिपथं कर्णरन्ध्रम्, असारं शब्दान्तरग्रहणासमर्थम्, कुर्वन्, बहुत्वात् प्रचुरत्वात्, प्रासादैर्नगरस्थिताट्टालिकाभिः, सपदि द्रुतम्, आदौ परिपीतः, अनन्तरञ्च उज्झित उद्गीर्ण इव सन् । अन्येनापि यत्किञ्चिद् दुग्धादिकमादौ परिपीयते परञ्च बहुत्वादुद्गीर्य्यते । तथा सकौतूहलः कौतुकान्वित इव च सन्, दिशां दैर्घ्यं दीर्घताम्, द्रष्टुम्, प्रसरति धावति ।

अत्र प्रथमा वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीया च तथैव गुणोत्प्रेक्षा, पटुपटहेति च्छेकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिणी च वृत्तम् ॥१४॥

(উপবেশন করিয়া এবং শুনিয়া) ওহে! শঙ্খ ও ঢক্কার শব্দমিশ্রিত আকস্মিক এই আনন্দকোলাহল শুনিতেছি কেন?

শব্দ উৎপাদনে নিপুণ ঢক্কা ও শঙ্খের শব্দসংযোগে বিশালীভূত এই আনন্দকোলাহল, বিশাল বলিয়া শ্রোতাদিগের কর্ণরন্ধ্রকে অসার করিয়া তুলিতেছে, অট্টালিকাগুলি হঠাৎ উহাকে পান করিয়া, প্রচুর বলিয়া আবার যেন উহাকে উদ্গিরণ করিয়া দিতেছে এবং উহা যেন

[১৪] প্রকুর্বন্ শ্রোতৄণাম্···অহো নান্দীনাদঃ···ধ্বনিযুতঃ।

विचिन्त्य। आं ज्ञातम्। एष हि मलयकेतुसंयमनसञ्जातो राजकुलस्य। इत्यर्द्धोक्ते सासूयम्। मौर्य्यकुलस्याधिकपरितोषं पिशुनयति। सबाष्पम्। कष्टं भोः कष्टम्। (ख)

श्रावितोऽस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः।
अनुभावयितुं मन्ये यत्नः सम्प्रति मां विधेः॥१५॥

[ख] विचिन्त्येति। आमिति स्मरणार्थमव्ययम्। एष नान्दीनादः, मलयकेतोः संयमनात् भागुरायणादिभिर्बन्धनात् तद्वृत्तान्तश्रवणादित्यर्थः सञ्जातः, राजकुलस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य तत्पार्श्वचरवर्गस्य च। अतर्कितभावेनापि आत्मनैव चन्द्रगुप्तं प्रति राजशब्दप्रयोगात् असूया, तया सहेति सासूयम्। अतएवावज्ञां सूचयितुमाह मौर्य्यकुलस्येति। मौर्य्यश्चन्द्रगुप्तः कुलञ्च तस्य पार्श्वचरगणस्तस्य। मौर्य्येण युक्तं कुलं मौर्य्यकुलम्, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपो समासः। पिशुनयति सूचयति। "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि" इति मेदिनी।

अन्वयः—(विधिना) शत्रोः श्रियं श्रावितः अस्मि, अभिनीय दर्शितश्च अस्मि। सम्प्रति माम् अनुभावयितुं विधेः यत्नः (अस्ति इति) मन्ये ॥१५॥

श्रावित इति। विधिना, शत्रोः, श्रियं राजसम्पत्तिम्, श्रावितः अस्मि, दूतादिभिरिति शेषः; तथा अभिनीय भागुरायणादिभिः करणैः भेदं प्रापय्य, दर्शितश्चास्मि, शत्रोस्तां सम्पत्तिरूपां श्रियमिति सम्बन्धः। सम्प्रति इदानीम्, माम्, अनुभावयितुं नयना-

---

কৌতুকান্বিত হইয়া, দিক্‌সমূহের দীর্ঘতা দেখিবার জন্য ধাবিত হইতেছে ॥১৪॥

(চিন্তা করিয়া) ও! বুঝিতে পারিয়াছি। মলয়কেতুর বন্ধনের সংবাদ পাওয়ায় এই আনন্দকোলাহল রাজকুলের। (এই কথা বলার পর অসূয়ার সহিত) মৌর্য্যকুলের অত্যন্ত আনন্দের সূচনা করিতেছে। (অশ্রুপাতের সহিত) কষ্ট, হায় কি কষ্ট।

---

(१५) सम्प्रति मां विना।

পুরুষঃ। আসীণো অম্ম। তা জাব অজ্জচাণক্কস্স আণত্তিং সংপাদেমি। রাক্ষসমপশ্যন্নিব তস্যাগ্রতো রজ্জুপাশেনাত্মানমুদ্বধ্নাতি। (আসীনঃ অয়ম্। তদ্যাবত্ আর্য্যচাণক্যস্য আজ্ঞপ্তিং সম্পাদয়ামি) (গ]।

রাক্ষসঃ। বিলোক্য স্বগতম্। অয়ে! কথমযমাত্মানমুদ্বধ্নাতি। নূনমহমিব দুঃখিতস্তপস্বী। ভবতু, পৃচ্ছাম্যেনম্। উপসৃত্য প্রকাশম্। ভদ্র! ভদ্র! কিমিদমনুষ্ঠীয়তে? (ঘ)।

দিনা শত্রোঃ শ্রিয়মিব প্রত্যক্ষীকারয়িতুম্, বিধের্দৈবস্য, যত্নঃ প্রবৃত্তিঃ, অস্তীতি মন্যে; ঘটনাক্রমেণ তস্মিন্ কুসুমপুর এবানয়নাদিতি ভাবঃ।

অত্র দারুণকষ্টপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বিধিকৃতশ্রাবণাদিকারণত্রয়োপন্যাসাত্ সমুচ্চয়োঽলঙ্কারঃ। বহুতরপদানামনুক্তাবপি বক্তুর্বিষাদময়ত্বান্ন ন্যূনপদতাদোষঃ; প্রত্যুত গুণ এব, "ক্বচিদ্ভাবানন্দময়াদিঃ স্যাত্ ন্যূনপদতা গুণঃ" ইতি সাহিত্যদর্পণাত্। শ্রাবণাদীনাং বিধিকার্য্যাণামাদানাত্ সংগ্রহো নাম বিমর্ষসন্ধ্যঙ্গম্, "কার্য্যসংগ্রহ আদানম্" ইতি লক্ষণাত্ ॥১৫॥

[গ) পুরুষ ইতি। অয়ং রাক্ষসঃ, আসীন উপবিষ্টঃ।

(ঘ) রাক্ষস ইতি। নূনং নিশ্চিতম্। তপস্বী শোচ্যঃ, উদ্বন্ধনীয়মানত্বাদিতি ভাবঃ।

বিধাতা শত্রুর সমৃদ্ধি আমাকে শুনাইয়াছেন এবং অভিনয় করিয়াও দেখাইয়াছেন; এখন আমাকে প্রত্যক্ষ করাইবার জন্য সে বিধাতার চেষ্টা চলিতেছে ইহা আমি মনে করি ॥১৫॥

পুরুষ। ইনি বসিয়াছেন; অতএব এখন মাননীয় চাণক্যের আদেশ পালন করি। [রাক্ষসকে না দেখিয়াই যেন তাঁহার সম্মুখে গলায় দড়ী দিতে লাগিল]

রাক্ষস। (দেখিয়া স্বগত) ওহে! এ ব্যক্তি আপনার উদ্বন্ধন করিতেছে কেন! নিশ্চয়ই এ ব্যক্তিও আমারই মত দুঃখিত এবং শোচনীয় হইবে। হউক, ইহাকে জিজ্ঞাসা করি। (নিকটে যাইয়া প্রকাশ্যে) ভদ্র! ভদ্র! এ কি করিতেছ!

পুরুষঃ । সবাষ্পম্ । অজ্জ ! জং পিঅবঅস্সবিণাসদুক্খিদো অম্হারিসো মন্দভাও জণো অণুচিট্ঠদি । [আর্য্য ! যৎ প্রিয়বয়স্য-বিনাশদুঃখিতঃ অস্মাদৃশো মন্দভাগী জনঃ অনুতিষ্ঠতি] [ঙ] ।

রাক্ষসঃ । স্বগতম্ । প্রথমমেব তাবদ্যথা জ্ঞাতং নূনমহ-মিবায়মার্ত্তস্তপস্বী । ভবতু, পৃচ্ছাম্যেনম্ । প্রকাশম্ । ভদ্র ! ব্যসনসব্রহ্মচারিন্ ! যদি গুহ্যং নাতিভারিকং বা, ততঃ শ্রোতু-মিচ্ছামি কিং তে প্রাণপরিত্যাগকারণম্ (চ) ।

(ঙ) পুরুষ ইতি । প্রিয়বয়স্যস্য বিনাশেন দুঃখিতঃ । মন্দঃ অল্পঃ ভাগো ভাগ্যং যস্য সঃ, অস্মাদৃশো দুর্ব্বল ইত্যর্থঃ । অন্যথা বীরত্বপ্রকাশেনৈব তদ্বিনাশপ্রতীকারঃ কর্ত্তব্যঃ স্যাদিত্যাশয়ঃ । যদনুতিষ্ঠতি, তদুদ্বন্ধনমরণমিদং ময়ানুষ্ঠীয়ত ইতি সম্বন্ধঃ । "ভাগো রূপার্দ্ধকে প্রাংশৌ ভাগধেয়ৈকদেশয়োঃ" ইতি বিশ্বঃ ।

[চ] রাক্ষস ইতি । আর্ত্তো দুঃখিতঃ, তপস্বী শোচ্যঃ । সহ ব্রহ্ম বেদং তপো বা চরতি অধীতে অনুতিষ্ঠতি বেতি সব্রহ্মচারী ব্যসনেন বিপদা সব্রহ্মচারী ব্যসনসব্রহ্মচারী তৎসম্বোধনম্ হে সমানব্যসন ! ইত্যর্থঃ । গুহ্যং গোপনীয়ম্, অতিভারিকং বৃহত্তয়া অতিভারেণ সংসৃষ্টং বক্তুমশক্যমিত্যর্থঃ । ততস্তদা । "বেদস্তত্ত্বং তপো ব্রহ্ম" ইত্যমরঃ ।

পুরুষ । (অশ্রুপাতের সহিত) আর্য্য ! প্রিয়বন্ধুর বিনাশে দুঃখিত হইয়া আমার মত মন্দভাগ্য লোক যাহা করিয়া থাকে, (তাহাই করি-তেছি) ।

রাক্ষস । (স্বগত) প্রথমেই আমি বুঝিয়াছিলাম যে, নিশ্চয়ই এ ব্যক্তিও আমারই মত দুঃখিত এবং শোচনীয় । হউক, ইহাকে জিজ্ঞাসা করি । (প্রকাশ্যে) ভদ্র ! তোমারও আমারই মত বিপদ দেখিতেছি । যদি গোপনীয় কিম্বা অতিবৃহৎ না হয়, তবে শুনিতে ইচ্ছা করি, তোমার প্রাণপরিত্যাগের কারণ কি ?

পুরুষঃ। নিরূপ্য। অজ্জ! ণ রহস্সং, ণ বা অদিগুরুঅং; কিন্তু ণ সক্কুণোমি পিঅবঅস্সবিণাসদুক্খিদহিঅও এত্তিঅং মেত্তং বি মরণস্স কালহরণং কাদুং। (আর্য্য! ন রহস্যং ন বা অতিগুরুকম্; কিন্তু ন শক্নোমি প্রিয়বয়স্যবিনাশদুঃখিতহৃদয়ঃ এতাবন্মাত্রমপি মরণস্য কালহরণং কর্তুম্) (ছ)।

রাক্ষসঃ। নিশ্বস্যাত্মগতম্। কষ্টম্, এতে সুহৃদ্ব্যসনেষু পরবদুদাসীনাঃ প্রত্যাদিশ্যামহে বয়মনেন। প্রকাশম্। ভদ্র! যদি ন রহস্যং নাতিগুরু বা, তচ্ছ্রোতুমিচ্ছামি (জ)।

(ছ) পুরুষ ইতি। ন রহস্যং ন গোপনীয়ম্, ন বা অতিগুরুকং ন অতিমহৎ। তেন চ তৎপ্রকাশে নাসম্ভব ইতি ভাবঃ। এতাবন্মাত্রমপি তদ্বৃত্তান্তপ্রকাশার্থীয়মপি। ন শক্নোমি, এতদ্দুঃখস্য অসহ্যত্বাদিত্যাশয়ঃ।

(জ) রাক্ষস ইতি। সুহৃদঃ সখ্যুর্ব্যসনেষু বিনাশাত্মকবিপৎসু, পরবৎ নিঃসম্পর্কজনবৎ, উদাসীনাস্তটস্থাঃ তদ্ব্যসনস্য প্রতীকারং তদ্দুঃখেন মরণং বা অকুর্বাণা ইত্যর্থঃ, বয়ম অহং রাক্ষস ইতি তাৎপর্য্যম্, অনেন পুরুষেণ, প্রত্যাদিশ্যামহে স্বমহত্ত্বজনবর্গাৎ নিরাক্রিয়ামহে বহিষ্ক্রিয়ামহে ইত্যর্থঃ। তথা চ অয়ং পুরুষঃ সুহৃদ্ব্যসনে উপস্থিতে তৎপ্রতীকারাসমর্থঃ সন্ মর্ত্তুমুদ্যতঃ; অহন্তু সুহৃদশ্চন্দনদাসস্য ব্যসনং জানন্নপি ন তৎপ্রতীকারায় নবা মরণায় উদ্যত ইতি অস্মাদহং নিকৃষ্ট এবেতি ভাবঃ। তদ্বদা।

পুরুষ। (বিশেষভাবে দেখিয়া) মহাশয়! গোপনীয় নহে, অতিবৃহৎও নহে। কিন্তু প্রিয়বয়স্যের বিনাশে আমার মন এত দুঃখিত হইয়াছে যে, আমি এতটুকুমাত্রও মরণের কালবিলম্ব করিতে পারিতেছি না।

রাক্ষস। (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া স্বগত) হায় কি কষ্ট; আমি বন্ধুর বিপদে পরের ন্যায় উদাসীন রহিয়াছি; তাই এই ব্যক্তি আমাকে উহার দল হইতে বাহির করিয়া দিতেছে। (প্রকাশ্যে) ভদ্র! যদি

पुरुषः। अहो णिब्बन्धो अज्जस्स। का गदी, एसो णिवेदेमि। अत्थि एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी जिण्हुदासो णाम। (अहो निर्बन्ध आर्य्यस्य। का गतिः, एष निवेदयामि। अस्ति अत्र नगरे मणिकार-श्रेष्ठी जिष्णुदासो नाम) (झ)।

राक्षसः। स्वगतम्। अस्ति जिष्णुदासश्चन्दनदासस्य परं मित्रम् (ञ)।

पुरुषः। सो मह पिअवअस्सो। (स मम प्रियवयस्यः)।

राक्षसः। सहर्षमात्मगतम्। अये! प्रियवयस्य इत्याह। अत्यन्तसन्निकृष्टः सम्बन्धः। हन्त! ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् (ट)।

[झ] पुरुष इति। निर्बन्धः अवश्यो आग्रहातिशयः। गतिरुपायः; आर्य्यस्याग्रहातिशयात् अकथने उपायो नास्तीति भावः। मणिकारो मणिभिरलङ्कारनिर्म्माता श्रेष्ठी वैश्यश्चेति मणिकारश्रेष्ठी। अत्र मरणकार्य्ये विघ्नप्राप्तेर्विरोधनं नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्, "कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम्" इति लक्षणात्।

[ञ] राक्षस इति। परं महत्। स्मृतमेतदिति भावः।

[ट] राक्षस इति। आह अयं पुरुषो ब्रवीति। अतएव सम्बन्धः चन्दनदासेन सह अस्य सम्पर्कः, अत्यन्तसन्निकृष्टः अतीवनिकटवर्त्ती। तथा च अस्य मित्रं जिष्णु-

গোপনীয় না হয়, কিম্বা অতিবৃহৎ না হয়; তবে আমি শুনিতে ইচ্ছা করি।

পুরুষ। মহাশয়ের কি গুরুতর আশ্চর্য্য আগ্রহ। উপায় কি; বলিতেছি। এই নগরে জিষ্ণুদাসনামে একজন মণিকার বৈশ্য আছেন।

রাক্ষস। (স্বগত) চন্দনদাসের পরমমিত্র জিষ্ণুদাস আছেন বটে।

পুরুষ। তিনি আমার প্রিয়বয়স্য।

রাক্ষস। (আনন্দের সহিত স্বগত) ওহে! প্রিয়বয়স্য এই কথা

पुरुषः। सवाष्पम्। संपदं सो दीणजणदिण्णविहवो जलणं पविसिदुकामो णअरादो णिक्कन्तो। ता अहं पि जाव तस्स पिअवअस्सस्स असुणिदव्वं ण सुणेमि, ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ वावादेमि त्ति इमं जिण्णुज्जाणं आअदो। (साम्प्रतं स दीनजन-दत्त-विभवः ज्वलनं प्रवेष्टुकामः नगरात् निष्क्रान्तः। तदहमपि यावत्तस्य प्रियवयस्यस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावदात्मानम् उद्बध्य व्यापादयामीति इदं जीर्णोद्यानमागतः) (ठ)।

राक्षसः। भद्र! अथाग्निप्रवेशे तव सुहृदः को हेतुः?
किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः?

दासः, जिष्णुदासस्य च मित्रं चन्दनदास इत्याशयः। अतएव हन्त हर्षे, ज्ञास्यति अयं पुरुष इति शेषः।

[ठ] पुरुष इति। स जिष्णुदासः, दीनजनेभ्यो दरिद्रलोकेभ्यः दत्ता विभवा धनसम्पत्तयो येन स तादृशः सन्, ज्वलनमग्निम्। अश्रोतव्यम् अत्यन्तामङ्गलरूपत्वात् श्रवणायोग्यं व्यापारं मरणमित्यर्थः। आत्मानं स्वदेहम्।

अत्र कार्य्यविषयसङ्कलनात् आदानं नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम्, "कार्य्यसंग्रह आदानम्" इति लक्षणात्।

বলিল। অতএব সম্পর্কটা অত্যন্ত নিকটই হইল। সুতরাং এ ব্যক্তি চন্দনদাসের বৃত্তান্ত অবশ্যই জানিবে।

পুরুষ। (অশ্রুপাতের সহিত) সম্প্রতি সেই জিষ্ণুদাস নিজের ধন-সম্পত্তি দরিদ্রদিগকে দান করিয়া, অগ্নিতে প্রবেশ করিবার ইচ্ছায় নগর হইতে বাহির হইয়াছেন। যে পর্য্যন্ত সেই প্রিয়সখার অশ্রোতব্য বৃত্তান্ত না শুনি, ইহার মধ্যে আমিও উদ্বন্ধন করিয়া আত্মহত্যা করিব; এই জন্যই এই পুরাতন উদ্যানে আসিয়াছি।

রাক্ষস। ভদ্র! তোমার সখার অগ্নিপ্রবেশের কারণ কি?
অচিকিৎস্য গুরুতর রোগে আক্রান্ত হইয়াছেন কি?

पुरुषः। अज्ज ! णहि णहि। (आर्य्य ! नहि नहि)

राक्षसः। किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ?।

पुरुषः। अज्ज ! सन्तं पावं सन्तं पावं। एदं णत्थि, चन्दउत्तस्स जणवदेसु अणिसंसा पड़िवत्ती। (आर्य्य ! शान्तं पापं शान्तं पापम्। एतन्नास्ति, चन्द्रगुप्तस्य जनपदेषु अनृशंसा प्रतिपत्तिः) (ड)।

राक्षसः। अलभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनारीजनम् ?

पुरुषः। कर्णौ पिधाय। अज्जो ! सन्तं पावं सन्तं पावं। अभूमी क्खु एसो विणअणिधाणस्स सेट्ठिजणस्स, विसेसदो जिण्हुदासस्स। [आर्य्य ! शान्तं पापं शान्तं पापम्। अभूमिः खल्वेष विनयनिधानस्य श्रेष्ठिजनस्य, विशेषतः जिष्णुदासस्य) (ढ)।

[ड] पुरुष इति। शान्तं पापम् इदं न निर्द्देश्यम्, "शान्तं पापमनिर्द्देश्ये" इत्यभिधानात्। एतत् त्वदुक्तम्, नास्ति न सम्भवति। तत्र कारणमाह चन्द्रगुप्तस्ये-त्यादि। जनपदेषु बहुजनपदात्मकराज्ये, अनृशंसा अनिष्ठुरा, प्रतिपत्तिर्व्यवहारः। नृशंसकार्य्यत्वात् प्राणदण्डो न वर्त्तते ; तेन च स्वयमात्महत्या न सम्भवतीति भावः।

[ढ] पुरुष इति। विनयनिधानस्य शिक्षास्पदस्य सुशिक्षितस्येत्यर्थः, श्रेष्ठिजनस्य वैश्यलोकस्य, एष परस्त्रीविषयकानुरागः, अभूमिरविषयः, सुशिक्षितो वैश्यजनः पर-स्त्रियां नानुरज्यतीति निष्कर्षः।

পুরুষ। আর্য্য! না না।

রাক্ষস। অগ্নি ও বিষের তুল্য রাজক্রোধই কি উঁহার অশান্তি জন্মাইয়াছে?

পুরুষ। আর্য্য! ও রূপ বলিবেন না, ও রূপ বলিবেন না। এরূপ হইতেই পারে না। কারণ, চন্দ্রগুপ্তের রাজ্যে নিষ্ঠুর ব্যবহার নাই।

রাক্ষস। তবে কি ইনি অপ্রাপ্য পরস্ত্রীতে অনুরক্ত হইয়াছিলেন?

পুরুষ। (কর্ণযুগল আবৃত করিয়া) আর্য্য! ও কথা বলিবেন না,

राक्षसः। किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशो विषम्? १६

पुरुषः। अज्ज! अध इं। [आर्य्य! अथकिम्] [ख]।

राक्षसः। सावेगमात्मगतम्। चन्दनदासोऽस्य सुहृदः प्रियसुहृत्तमः; तस्य प्रियसुहृद्विनाश एवाग्निप्रवेशहेतुरिति यत् समाकुलित एवास्मि सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन। प्रकाशम्।

किमिति। औषधपथ्यातिगैः औषधविषयातिक्रामिभिः अचिकित्स्यैरिति तात्पर्य्यम्, महाव्याधिभिर्गुरुतररोगैः, उपहतः पीड़ितः किम्? तदयातनाया अनल्पतया मरणसम्भव इति भावः। अग्निश्च विषञ्च तत्कल्पया तत्तुल्यया, नरपते राज्ञः, क्रुधा क्रोधेन, निरस्तो निर्वासनाशङ्कया भ्रान्तितो दूरीकृतः किम्? तेनापि मरणसम्भव इत्याशयः। अयं जिष्णुदासः, अलभ्यं लब्धुमशक्याम्, अन्यस्य पुरुषस्य नारीजनं स्त्रियम्, अनुरक्तवान् किम्? तदलाभेनापि मरणसम्भव इत्यभिप्रायः। सुहृदो नाश एव यथा भवतो विषं विषस्वरूपी विनाशक इत्यर्थः, तथा अस्य जिष्णुदासस्यापि, सुहृदो नाश एव विषं तत्स्वरूपी विनाशकः किम्?।

अत्र अग्निविषकल्पयेति आर्थोपमा, विषमिति च निरङ्गं केवलरूपकम्, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, पृथ्वी च वृत्तम्, "जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति लक्षणात् ॥१६॥

[ख] पुरुष इति। अथ किं सुहृदो नाश एवास्य मरणहेतुरित्यर्थः।

(ग) राक्षस इति। अस्य पुरुषस्य, सुहृदो जिष्णुदासस्य। तस्य जिष्णुदासस्य। इति यद्यस्मात्, तस्माद्धेतोः, सुहृदि चन्दनदासे यः स्नेहस्तस्य पक्षपातिना तदाकृष्टे-

---

ও কথা বলিবেন না। কারণ, সুশিক্ষিত বণিকের এ বিষয় মনেরও অগোচর; বিশেষতঃ জিষ্ণুদাসের।

রাক্ষস। তবে কি তোমারই মত বন্ধুবিনাশই উঁহার বিষস্বরূপ হইয়াছে? ॥১৬॥

পুরুষ। আর্য্য! তাহাই।

---

[१६] · नास्त्ययम्:।

भद्र! तथापि तव सुहृदः सुचरितं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि (त)।

पुरुषः। अज्ज! अदो अवरं ण सक्कुणोमि मन्दभाओ मरणस्स विग्घमुप्पादेदुं। (आर्य्य! अतः अपरं न शक्नोमि मन्दभागो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम्)। [थ]

राक्षसः। श्रवणीयां कथां कथयतु भद्रमुखः। (द)

पुरुषः। का गदी, एसा क्खु णिवेदेमि, णिसामेदु अज्जो। [का गतिः, एष खलु निवेदयामि, निशामयतु आर्य्यः]।

राक्षसः। भद्र! दत्तावधानोऽस्मि। (ध)

नैत्यर्थः, हृदयेन मदीयेनैव मनसा, समाकुलितो विह्वलीकृतः। तव सुहृदो जिष्णुदासस्य।

[थ) पुरुष इति। अतः कृताद्विघ्नात्, अपरम् अन्यम्।

(द] राक्षस इति। भद्राणां जनानां मुखः प्रधानीभूतो भवान्। अत्रार्थे मुखशब्दस्य वाच्यलिङ्गता। श्रवणीयां सुचरितत्वादेवावश्यश्रोतव्याम्।

[ध] राक्षस इति। दत्तावधानोऽस्मि तवोक्तौ कृतमनोयोगोऽस्मि। अतएव निवेदयेति भावः।

রাক্ষস। (আশঙ্কার আবেগের সহিত স্বগত) চন্দনদাস, ইহার বন্ধু জিষ্ণুদাসের অতিশয় প্রিয়বন্ধু; সেই জিষ্ণুদাসের আবার প্রিয়বন্ধুর বিনাশই অগ্নিপ্রবেশের কারণ; এই হেতু আমি বন্ধুস্নেহে আকৃষ্ট নিজ হৃদয় দ্বারা বিহ্বলই হইয়াছি। (প্রকাশ্যে) ভদ্র! তোমার সেই বন্ধুর সুচরিত্রও বিস্তৃতভাবে শুনিতে ইচ্ছা করি।

পুরুষ। আর্য্য! মন্দভাগ্য আমি এতদ্ভিন্ন আরও মরণের বিঘ্ন জন্মাইতে পারি না।

রাক্ষস। ভদ্রপ্রধান! তুমি শ্রবণযোগ্য কথা বল।

পুরুষ। উপায় কি, এই বলিতেছি, আর্য্য শ্রবণ করুন।

पुरुषः । अत्थि, जाणादि अज्जो, एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम । [अस्ति, जानाति आर्य्यः, अत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम] ।

राक्षसः । सविषादमात्मगतम् । एतत् तदपावृतमस्मद्विनाशदीक्षाप्रकाशद्वारं दैवेन । हृदय ! स्थिरीभव, किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीयम् । प्रकाशम् । भद्र ! श्रूयते मित्रवत्सलः स साधुः । किं तस्य ? । (न)

पुरुषः । सो एदस्स जिण्हुदासस्स पिअवअस्सो होदि । (स एतस्य जिष्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति) ।

राक्षसः । स्वगतम् । सोऽयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य । (प)

(न) राक्षस इति । अस्माकं विनाशदीक्षाया मरणारम्भस्य प्रकाशो व्यक्तीकरणं तत्सम्बन्धि द्वारम्, अपावृतम् उद्घाटितम् ; एतत् पथैव मे मरणाय प्रवेशसम्भवादिति भावः । स चन्दनदासः ।

(प] राक्षस इति । स आशङ्कितपूर्वः, अयं चन्दनदासविनाशसम्भाव्यः, हृदयस्य

রাক্ষস। ভদ্র! মনোযোগ দিলাম।

পুরুষ। আর্য্য জানেনই যে, এই নগরে চন্দনদাস নামে একজন মণিকার বৈশ্য আছেন।

রাক্ষস। (বিষাদের সহিত স্বগত) দৈব এই আমার মরণারম্ভের দ্বার উদ্‌ঘাটন করিলেন। মন! স্থির হও, অনির্ব্বচনীয় গুরুতর কষ্টের কথা তোমার শুনিতে হইবে। [প্রকাশ্যে] ভদ্র! শুনিতে পাই, তিনি সাধু এবং বন্ধুবৎসল। তাঁহার কি হইয়াছে?

পুরুষ। তিনি এই জিষ্ণুদাসের প্রিয়সখা হন।

पुरुषः। तदो जिस्णुदासेण पिअवअस्सस्स सिणेहसरिसं अज्ज विण्णत्तो चन्दउत्तो। (ततो जिष्णुदासेन प्रियवयस्यस्य स्नेहसदृशम् अद्य विज्ञप्तः चन्द्रगुप्तः)। [फ)

राक्षसः। कथय किमिति ?

पुरुषः। देव ! अत्थि मे गेहे कुटुम्बभरणपज्जत्तो अत्थो। तस्स विणिमएण मुच्चीअदु पिअवअस्सो चन्दणदासो त्ति। [देव। अस्ति मे गेहे कुटुम्बभरणपर्य्याप्तः अर्थः। तस्य विनिमयेन मुच्यतां प्रियवयस्यः चन्दनदास इति]। [ब]

राक्षसः। स्वगतम्। साधु, जिष्णुदास ! साधु। अहो ! दर्शितो मित्रस्नेहः। कुतः—

उपरि, शोक एव वज्रं, तस्य पातः पतनम्, अभ्यर्णो निकटवर्त्ती जातः, तच्चन्दनदास-विनाशस्यैव सम्भवादित्याशयः।

(फ) पुरुष इति। स्नेहसदृशं यथा विशालः स्नेहस्तद्योग्यमेवोदारं यथा स्यात्तथा, विज्ञप्त उक्तः।

[ब) पुरुष इति। कुटुम्बभरणाय परिजनपरिपोषणाय पर्य्याप्तो यथेष्टः प्रचुर इत्यर्थः, अर्थो धनम्। तस्य विनिमयेन तं सर्वमेवार्थं गृहीत्वेत्यर्थः।

রাক্ষস। [স্বগত] এই সেই হৃদয়ের উপরে শোকবজ্রপাত নিকট-বর্ত্তী হইল।

পুরুষ। তাহার পর জিষ্ণুদাস প্রিয়সখার স্নেহের অনুরূপ কথাই আজ চন্দ্রগুপ্তকে বলিলেন।

রাক্ষস। বল, কি কথা ?

পুরুষ। মহারাজ ! আমার ঘরে পরিবারবর্গ ভরণ পোষণের উপযুক্ত ধন আছে ; তাহার পরিবর্ত্তে আমার প্রিয়সখা চন্দনদাসকে ছাড়িয়া দিন।

পিতৄন্ পুত্রাঃ পুত্রান্ পরবদভিসন্ধায় পিতরঃ
যদর্থং সৌহার্দ্দং সুহৃদি চ সমুজ্ঝন্তি সুহৃদঃ ।
প্রিয়ং সদ্যস্ত্যক্তুং ব্যসনিনি বয়স্যে ব্যবসিতঃ
কৃতার্থোঽয়ং সোঽর্থস্তব সতি বণিক্ত্বেঽপি বণিজঃ ॥১৭॥

অন্বয়ঃ—পুত্রাঃ পিতৄন্, পিতরঃ পুত্রান্ সুহৃদশ্চ সুহৃদি পরবৎ অভিসন্ধায় যদর্থং সৌহার্দ্দং সমুজ্ঝন্তি ; বয়স্যে ব্যসনিনি [সতি] ত্বং প্রিয়ং তম্ (অর্থং সদ্যঃ) ত্যক্তুং ব্যবসিতঃ । বণিজঃ তব বণিক্ত্বে সতি অপি সঃ অয়ম্ অর্থঃ কৃতার্থঃ ॥১৭॥

পিতৄনিতি । পুত্রাঃ পিতৄন্, পিতরঃ পুত্রান্, সুহৃদঃ সখায়শ্চ, সুহৃদি সখ্যৌ, পরানিবেতি পরবৎ শত্রুবৎ, অভিসন্ধায় প্রতার্য্য, যদর্থং যদ্ধননিমিত্তম্, সৌহার্দ্দম্ আত্মীয়তাম্, সমুজ্ঝন্তি পরিত্যজন্তি । কিন্তু বয়স্যে সখ্যৌ চন্দনদাসে, ব্যসনিনি বিপদাপন্নে সতি, ত্বম্, প্রিয়ং প্রীতিকরং তমর্থম্, সদ্যঃ, ত্যক্তুম্, ব্যবসিত উদ্যতোঽসি । অতএব বণিজো বৈশ্যজাতীয়স্য তব, বণিক্ত্বে বাণিজ্যব্যবসায়ে, সত্যপি, সোঽয়মর্থো ধনম্, কৃতার্থঃ সফলো জাতঃ । অতএব ত্বং ধন্যোঽসীতি ভাবঃ ।

অত্র সমুজ্ঝন্তীত্যেকয়া ক্রিয়য়া পুত্রা ইত্যাদীনাং ত্রয়াণাং কর্তৄণামভিসম্বন্ধাত্তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ, অর্থস্য কৃতার্থতাং প্রতি তৃতীয়চরণবাক্যার্থস্য হেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গঞ্চ ; অনয়োঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । পিতৄনিত্যাদি দ্বিতীয়ান্ততয়া প্রক্রম্য সুহৃদীতি সপ্তম্যন্ততয়াভিধানাৎ ভগ্নপ্রক্রমতাদোষঃ ; স চ 'যদর্থং সৌহার্দ্দং জহতি সুহৃদশ্চাপি সুহৃদঃ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । বণিজোঽপি ব্যবসায়ান্তরব্যাবৃত্ত্যর্থং বণিক্ত্বেঽপীত্যুক্তমিতি নাত্র গতপুনরুক্ততাদোষঃ । প্রসাদো গুণঃ, বৈদর্ভী রীতিঃ, শিখরিণী চ বৃত্তম্ ॥১৭॥

রাক্ষস । (স্বগত) সাধু জিষ্ণুদাস ! সাধু ! কেন না, তুমি সখার প্রতি স্নেহ দেখাইয়াছ । কারণ,

পুত্র পিতাকে, পিতা পুত্রকে এবং সখা সখাকে শত্রুর ন্যায় প্রতারণা করিয়া যে ধনের জন্য আত্মীয়তা ত্যাগ করে ; সখা বিপদাপন্ন হইয়াছে বলিয়া তুমি প্রীতিকর সেই ধন সদ্যই ত্যাগ করিতে উদ্যত

प्रकाशम्। भद्र! ततस्तथाभिहितेन सता किं प्रतिपन्नं मौर्य्येण ? । [भ]

पुरुषः। अज्ज! तदो एव्वं भणिदेण चन्दउत्तेण पडिभणिदो जिस्णुदासो। जिस्णुदास! ण मए अत्थस्स कालणेण सेट्ठी संजमिदो चन्दणदासो, किन्तु पच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो, बहुसो जाचिदेणावि ण समप्पिदो त्ति। ता जइ अमच्चरक्खसस्स घरअणं समप्पेदि, तदो अत्थि से मोक्खो, अण्णधा प्पाणहरो से दण्डो अह्मकोपं पडिमाणिदुत्ति। अस्सोवि जणो एव्वं ण करइस्सदि त्ति भणिअ वज्झट्ठाणं आणीदो। तदो जाव पिअवअस्सस्स चन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण सुणेमि, ताव ज्जेव अत्ताणअं वावादेमि त्ति जलणं पविसिदुकामो सेट्ठी जिस्णुदासो णअरादो णिग्गदो।

(भ) प्रकाशमिति। मौर्य्येण चन्द्रगुप्तेन, किं प्रतिपन्नमङ्गीकृतम्।

(म) पुरुष इति। संयमितो बद्धः। प्रच्छादितो गोपितः, अनेन चन्दन-

হইয়াছে। অতএব বৈশ্যজাতীয় তোমার বাণিজ্যব্যবসায় থাকিলেও সেই ধন কৃতার্থই হইয়াছে ॥১৭॥

(প্রকাশ্যে) ভদ্র! তার পর সেই রূপ বলিলে চন্দ্রগুপ্ত কি অঙ্গীকার করিল ?

পুরুষ। আর্য্য! তাহার পর, এইরূপ বলিলে চন্দ্রগুপ্ত জিষ্ণুদাসকে বলিলেন—'জিষ্ণুদাস! আমি ধনের জন্য বৈশ্য চন্দনদাসকে বন্ধন করি নাই; কিন্তু উনি অমাত্য রাক্ষসের পরিবারবর্গকে গোপন করিয়াছেন, অথ চ অনেক প্রার্থনা করিলেও তাহাদিগকে দেন নাই। তবে যদি অমাত্য রাক্ষসের পরিবারবর্গকে দেন, তাহা হইলে উঁহার মুক্তি আছে;

अहं वि जाव पिअवअस्सजिण्णुदासस्स असुणिदव्वं ण सुणेमि, ताव उव्वन्धिअ अत्ताणअं वावादेमि त्ति इमं जिण्णुज्जाणं आगदोह्मि। (आर्य्य! तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितो जिष्णुदासः। जिष्णुदास! न मया अर्थस्य कारणेन श्रेष्ठी संयमितः चन्दनदासः, किन्तु प्रच्छादितः अनेन अमात्यराक्षसस्य गृहजनः। बहुशो याचितेनापि न समर्पित इति। तद्यदि अमात्यराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति, ततः अस्ति अस्य मोक्षः; अन्यथा प्राणहरः अस्य दण्डः अस्मत्कोपं प्रतिमानयतु इति। अन्योऽपि जन एवं न करिष्यतीति भणित्वा वध्यस्थानम् आनीतः। ततो यावत् प्रियवयस्यस्य चन्दनदासस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावदेव आत्मानं व्यापादयामीति ज्वलने प्रवेष्टुकामः श्रेष्ठी जिष्णुदासः नगरात् निर्गतः। अहमपि यावत् प्रियवयस्यस्य जिष्णुदासस्य अश्रोतव्यं न शृणोमि, तावत् उद्बध्य आत्मानं व्यापादयामीति इदं जीर्णोद्यानम् आगतोऽस्मि)। [म)

राक्षसः। न खलु व्यापादितश्चन्दनदासः? (य)।

पुरुषः। अज्ज! ण दाव वावादीअदि। सो क्खु संपदं

दासेन। प्रतिमानयतु निवारयतु। एवं जनान्तरगृहजनगोपनम्, न करिष्यति चन्दनदासस्य आत्मनः प्राणदण्डभयादिति भावः। ज्वलने अग्नौ।

(य) राक्षस इति। अत्र काकुवशात् प्रश्नो व्यज्यते।

না হইলে উঁহার প্রাণদণ্ডই আমার কোপ নিবারণ করিবে। (ইহা দেখিয়া) অন্য লোকও আর এরূপ করিবে না'। এই কথা বলিয়া চন্দনদাসকে বধ্যস্থানে আনিয়াছেন। তার পর, 'যে পর্য্যন্ত প্রিয় সখা চন্দনদাসের মরণ না শুনি, ইহার মধ্যেই আত্মহত্যা করিব' ইহা বলিয়া জিষ্ণুদাস অগ্নিতে প্রবেশ করিবার ইচ্ছা করিয়া নগর হইতে নির্গত হইয়াছেন। আমিও যে পর্য্যন্ত প্রিয় সখা জিষ্ণুদাসের মৃত্যু না শুনি, তাহার মধ্যেই উদ্বন্ধন করিয়া আত্মহত্যা করিব, ইহা ভাবিয়া এই জীর্ণোদ্যানে আসিয়াছি।

রাক্ষস। চন্দনদাসকে মারিয়া ফেলে নাই ত?

पुणो पुणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं जाचीअदि ; ण सो मित्त-वच्छलदाए जाचीअन्तोवि तं समप्पेदि । ता एदिणा कार-णेण होदि से मरणस्स कालहरणं । (आर्य्य ! न तावत् व्यापाद्यते । स खलु साम्प्रतं पुनः पुनः अमात्यराक्षसस्य गृहजनं याच्यते ; न स मित्र-वत्सलतया याच्यमानोऽपि तं समर्पयति । तत् एतेन कारणेन भवति अस्य मरणस्य कालहरणम्) (र) ।

राक्षसः । सहर्षमात्मगतम् । साधु वयस्य ! चन्दनदास ! साधु !

शिवेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ।
विचीयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥१८॥

(र) पुरुष इति । स चन्दनदासः । तं गृहजनम् । कालहरणं विलम्बः ।

अन्वयः—[हे) साधो ! त्वया सुहृदा विना अपि शरणागतरक्षया शिवेः इव [आत्मनः] समुद्भूतं यशः विचीयते ॥१८॥

साधुत्वं प्रतिपादयितुमाह शिवेरिति । हे साधो ! त्वया, सुहृदा सख्या मया, विनापि मत्सान्निध्याभावेऽपीत्यर्थः, मत्सन्निधौ यन्मम परिजनरक्षणम्, तत् सुहृत्त्ववशादेव ; किन्तु मत्सन्निधानाभावेऽपि यन्मम परिजनरक्षणं तत् शरणागतरक्षणमेवेति भावः । शरणागतस्य जनस्य रक्षया हेतुना, शिवेः प्राचीनस्य शिविराजस्येव आत्मनः, समुद्भूतं समुत्पन्नं यशः, विचीयते संगृह्यते । अतएव ते साधुत्वमित्याशयः ।

अत्र श्रौतोपमालङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च रीतिः । शिवेरितिहासस्तु प्रागेवोक्तः ॥१८॥

পুরুষ। আর্য্য! এখনও মারিয়া ফেলে নাই। এখনও বার বার তাঁহার নিকট অমাত্য রাক্ষসের পরিজনদিগকে চাহিতেছে; কিন্তু চাহিলেও বন্ধুস্নেহবশতঃ তিনি তাঁহাদিগকে দিতেছেননা। সুতরাং এই কারণেই তাঁহার মরণের বিলম্ব হইতেছে।

রাক্ষস। (আনন্দের সহিত স্বগত) ভাল, সখা চন্দনদাস! ভাল।

মন্ত্রান্তম্ । ভদ্র ! ভদ্র ! গচ্ছ শীঘ্রমিদানীং জিষ্ণুদাসং জ্বলনপ্রবেশান্নিবারয় । অহমপি চন্দনদাসং মরণান্মোচয়ামি (ল) ।

পুরুষঃ । অধ কেণ উণ উবাএণ অজ্জো চন্দণদাসং মরণাদো মোচেদি ? (অথ কেন পুনরুপায়েন আর্য্যশ্চন্দনদাসং মরণাৎ মোচয়তি) ।

রাক্ষসঃ । খড়্গমাকৃষ্য । নন্বনেন ব্যবসায়সহায়সুহৃদা নিস্ত্রিংশেন । ননু পশ্য—(ব)

নিস্ত্রিংশোঽয়ং বিগতজলদব্যোমসঙ্কাশমূর্ত্তিঃ
যুদ্ধশ্রদ্ধাপুলকিত ইব প্রাপ্তসখ্যঃ করেণ ।
সত্ত্বোৎকর্ষাৎ সমরনিকষে দৃষ্টসারঃ পরৈর্মে
মিত্রস্নেহাদ্বিবশমধুনা সাহসে মাং নিযুঙ্‌ক্তে ॥১৮॥

(ল) প্রকাশমিতি । জ্বলনে অগ্নৌ প্রবেশমরণাৎ ।

[ব] রাক্ষস ইতি । ব্যবসায়ে উদ্যমে সহায়ঃ ব্যবসায়ী সহায়সুহৃদ্যত্নোপকারিত্বাদিবিশেষণবন্ধুনা, নির্গতস্ত্রিংশদঙ্গুলীভ্য ইতি নিস্ত্রিংশস্তরবারিস্তেন । "খড়্গোঽস্য নিস্ত্রিংশঃ" ইত্যমরঃ ।

হে সাধু ! আমার অসমক্ষেও আমার পরিজনদিগকে রক্ষা করায় তুমি শরণাগত রক্ষা দ্বারা শিবিরাজার ন্যায় নিজের উৎপন্ন যশ অর্জ্জন করিতেছ ॥১৮॥

(প্রকাশ্যে) ভদ্র ! ভদ্র ! শীঘ্র যাও, অগ্নিপ্রবেশ হইতে এখনই জিষ্ণুদাসকে নিবৃত্ত কর । আমিও চন্দনদাসকে মৃত্যু হইতে মুক্ত করি ।

পুরুষ । আপনি কোন্ উপায়ে চন্দনদাসকে মৃত্যু হইতে মুক্ত করিবেন ?

রাক্ষস । [তরবারি আকর্ষণ করিয়া) যুদ্ধে পরমবন্ধু এই তরবারি দ্বারা । দেখ—

[১৮]···বিবশমথবা ।